

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLÂM TARİHİ BİLİM DALI**

**ABBÂSÎ HALİFESİ MU'TEMİD ALELLÂH'IN
HAYATI VE HALİFELİĞİ
(229-279/843-892)**

ALİ KUŞCALI

DOKTORA TEZİ

**DANIŞMAN
PROF. DR. AHMET TURAN YÜKSEL**

KONYA-2021

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLÂM TARİHİ BİLİM DALI**

**ABBÂSÎ HALİFESİ MU'TEMİD ALELLÂH'IN
HAYATI VE HALİFELİĞİ
(229-279/843-892)**

ALİ KUŞCALI

DOKTORA TEZİ

**DANIŞMAN
PROF. DR. AHMET TURAN YÜKSEL**

KONYA-2021

 <p>KONYA</p>	<p>T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü</p>	 <p>SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ</p>
--	--	--

BİLİMSEL ETİK SAYFASI

Öğrencinin	Adı Soyadı	Ali KUŞCALI		
	Numarası	128110023003		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İslam Tarihi ve Sanatları/İslam Tarihi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora	X	
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Ahmet Turan YÜKSEL		
Tezin Adı	Abbâsî Halifesi Mu'temid Alellâh'ın Hayatı ve Halifeliği (229-279/843-892)			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Ali KUŞCALI

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	--	---

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Ali KUŞCALI		
	Numarası	128110023003		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İslam Tarihi ve Sanatları/İslam Tarihi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora	X	
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Ahmet Turan YÜKSEL		
Tezin Adı	Abbâsî Halifesi Mu'temid Alellâh'ın Hayatı ve Halifeliği (229-279/843-892)			

Abbâsî Devleti tarihinde, Halife Mu'tasım'ın, hilâfet merkezini Bağdat'tan Sâmer râ'ya taşınmasıyla başlayan Sâmer râ dönemi, elli altı yıl sürmüştür. Bu dönemde sekiz halife görev yapmıştır. Bu dönemin genel özelliği Abbâsîlerin birinci dönemindeki halifeler gibi, otoriter halifelerin bulunmayışıdır. Sâmer râ dönemiyle birlikte nüfûz sahibi olan Türk komutanlar, kimin halife olacağına karar verebilecek güce ulaşmışlardır. Hal böyle olunca bu dönemde veliahtlık uygulaması genel olarak işlevini kaybetmiştir. Bu durumu tersine çevirmek isteyen halifeler, Türk komutanların arasındaki rekabeti kullanarak, onları bertaraf etmek ve hilâfetin gücünü yeniden ellerine almak için mücadele etmişlerdir. Merkezde yaşanan otorite boşluğu büyük isyanların çıkmasına ve devletin doğusunda ve batısında bağımsız hareket eden devletlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Mu'temid halife olmasına rağmen, kardeşi Muvaffak, devletin idâresini eline alarak devleti karşı karşıya kaldığı buhranlı süreçten çıkarmaya çalışmıştır.

256-279/870-892 yılları arasında halifelik yapan Mu'temid, Sâmer râ döneminin son ve en uzun süre görev yapan halifesidir. Mu'temid'in görevde kaldığı yirmi üç yılda siyâsî, dinî, ilmî ve kültürel alanlarda önemli gelişmeler yaşanmıştır. Bu alanlarda yaşanan gelişmeleri ve sonraki dönemlere etkilerinin tespiti, çalışmanın amacını oluşturmaktadır. Bu döneme ışık tutmak amacıyla, temel İslâm tarihi kaynakları, tabakât, terâcim kitapları başta olmak üzere bu dönem hakkında bilgiler içeren modern dönemde kaleme alınan eserler incelenmiştir.

Sonuç olarak, Mu'temid döneminde devletin varlığını tehdit eden isyanların bastırıldığı görülmektedir. Ayrıca hilâfetinin sonlarına doğru başkent Bağdat'a taşınmıştır. Bu durum Türk nüfûzunun yönetim üzerindeki etkisini kaybettiğini göstermektedir. Bununla birlikte dinî ilimlerde ve müspet ilimlerde çok önemli gelişmeler yaşanmıştır. Bu çalışmanın özelde Mu'temid dönemine ışık tutması genelde ise Abbâsî tarihi ile alakalı akademik çalışmalara katkı sunması hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Abbâsîler, Sâmer râ, Türkler, Mu'temid-Alellâh, Muvaffak.

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	---	--

ABSTRACT

Author' s	Name and Surname	Ali KUŞCALI		
	Student Number	128110023003		
	Department	Islamic History and Arts		
	Programı	Master's Degree (M.A.)		
		Doctoral Degree (Ph.D.)	X	
	Supervisor	Prof. Dr. Ahmet Turan YÜKSEL		
Title of the Thesis/Dissertation	The Abbasid Caliph Mu'tamid Alallah's Caliphate And Life (229-279/843-892)			

During the time of Abbāsids, Khalif al-Mu'tasim carried the center of caliphate from Baghdad to Sāmarrâ which started the period of Sāmarrâ. It lasted for 56 years. Eight caliphs took charge in this period. The general features of this period was that there weren't any authoritative caliphs like the ones who were in the first period of Abbāsids. With the period of Sāmarrâ, well-known Turkish commanders had the power to decide who would be the caliph. As a result, the implementation of heirship to the throne went to pieces generally in this period. The caliphs who tried to reserve this case struggled to regain the power of caliphate and eliminate Turkish commanders by using their rivalry. The authority gap which was in the centre brought about big rebellions and appearing the governments which acted independently in the West and East of the country. Although al-Mu'tamid was the caliph, his brother, Al-Muwaffak, tried to sort out this chaotic situation by gaining the management of the government.

Al-Mu'tamid, who was the caliph between 256-279 and 870-892, was the last caliph and he was the caliph who was in charge for the longest time in this period. Important developments in the fields of politics, religion, science and culture were experienced for 23 years during the period of Al-Mu'tamid. The aim of this study is to establish the developments of these fields and their effects on the other periods. Main Islamic historical resouces, tabaqat books and modern works which have information about this period were researched in order to elaborate this period.

As a result, it is seen that the rebellions which threatened the government were crushed during the period of al-Mu'tamid. Also, the capital was carried to Baghdad in the last period of caliphate. This situation shows that Turks lost their effects on the government. Besides, very important developments in the religious and positive sciences were experienced. The aim of the study is to highlight particularly the period of al-Mu'tamid and contribute generally academic studies about the history of Abbāsids.

Keywords: Abbāsids, Sāmarrâ, The Turks, al-Mu'tamid Alallah, al-Muwaffaq.

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİK SAYFASI	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
İÇİNDEKİLER	v
KISALTMALAR	viii
ÖN SÖZ	ix
GİRİŞ	1
1. Araştırmanın Konusu, Amacı ve Önemi	1
2. Araştırmanın Yöntemi ve Kaynakları.....	3
3. Mu'temid Dönemi'ne Kadar Abbâsî Siyasî Tarihine Genel Bakış	6

BİRİNCİ BÖLÜM

MU'TEMİD'İN DOĞUMU, HALİFE OLUŞU VE ŞAHSİYETİ

1.1. Nesebi ve Doğumu	15
1.2. Ailesi ve Çocukları	17
1.3. Halife Oluşu.....	19
1.4. Fizikî ve Ahlakî Özellikleri	23
1.5. Eğlenceye, Müziğe Düşkünlüğü ve Şiire İlgisi	24
1.6. Vefâtı	28

İKİNCİ BÖLÜM

MU'TEMİD DÖNEMİ İDARİ YAPI VE DEVLET KURUMLARI

2.1. İdarî Yapı.....	33
2.2. Devlet Kurumları ve Görevlileri.....	33
2.2.1. Vezirlik	33
2.2.2. Valilik	41
2.2.3. Dîvânlar	48
2.2.3.1. Dîvânü'l-Harâc.....	50
2.2.3.2. Dîvânü'n-Nafakât.....	53
2.2.3.3. Dîvânü'd-Dıyâ	55
2.2.3.4. Dîvânü Beytilmâl	56
2.2.3.5. Dîvânü'l-Mevâris	58

2.2.3.6. Dîvânü'l-Berîd	58
2.2.3.7 Dîvânü'r-Resâil	62
2.2.3.8. Dîvânü'l-Mezâlim	65
2.2.3.9. Dîvânü'ş-Şurta	67
2.2.3.10. Dîvânü'l-Cünd	69
2.2.4. Adlî Teşkilat	71
2.2.5. Ordu Teşkilatı	77
2.3. İktisâdî Durum	85
2.3.1. Devletin Gelir Kaynakları	88
2.3.2. Devletin Giderleri	90
2.3.3. Halkın Gelir Kaynakları	93
2.3.3.1. Ziraat	93
2.3.3.2. Sanayi	96
2.3.3.3. Ticaret	100

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MU'TEMİD'İN YÖNETİM ANLAYIŞI, İÇ VE DIŞ SİYÂSETİ

3.1. Veliâht Tayin Etmesi	104
3.2. Muvaffak'ın Yönetimi Ele Geçirmesi	108
3.3. İç Siyâseti	115
3.3.1. Dönemin Önemli İsyânları	116
3.3.1.1. Zenc İsyânı	116
3.3.1.2. Hâricî Müsâvir b. Abdülhamîd'in İsyânı	139
3.3.1.3. Muhammed b. Vâsıl'ın İsyânı	145
3.3.1.4. Hasan b. Zeyd İsyânı	149
3.3.1.5. Ahmed b. Abdullâh el-Hucistânî'nin İsyânı	153
3.3.1.6. Karmatîlerin İsyânı	156
3.3.1.7. Diğer İsyânlar	161
3.3.2. Hilâfet Merkezinin Değişmesi	163
3.4. Dış Siyâseti	170
3.4.1. Hânedan ve Yarı Bağımsız Devletler ile Olan İlişkiler	170
3.4.1.1. Tâhirîlerle İlişkiler	171
3.4.1.2. Saffârîlerle İlişkiler	178
3.4.1.3. Tolunoğullarıyla İlişkiler	185

3.4.2. Bizansla İlişkiler	196
---------------------------------	-----

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SOSYAL YAPI, İLİM-KÜLTÜR VE BAYINDIRLIK

4.1. Sosyal Yapı.....	204
4.1.1. Toplumunu Oluşturan Tabakalar.....	205
4.1.2. Gayri Müslimler	208
4.1.3. Köleler ve Câriyeler.....	210
4.2. İlim-Kültür Alanında Gelişmeler.....	211
4.2.1. Eğitim-Öğretim Mekânları ve Kurumları.....	212
4.2.2. Belli Başlı İlim Dalları	216
4.2.2.1. Hadîs	217
4.2.2.2. Tefsîr	218
4.2.2.3. Fıkıh	220
4.2.2.4. Dil Bilim	221
4.2.2.5. Tarih.....	224
4.2.2.6. Coğrafya.....	227
4.2.2.7. Tıp	228
4.2.2.8. Astronomi.....	230
4.2.2.9. Matematik, Aritmetik ve Geometri.....	232
4.3. Bayındırlık	234
SONUÇ	239
KAYNAKÇA.....	242

KISALTMALAR

b. İbn, bin

bk. Bakınız

çev. Çeviren

ed. Editör

H. Hicrî

haz. Hazırlayan

Hz. Hazreti

İİBF İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

İSAM İslâm Araştırmaları Merkezi

M. Miladî

MEB Millî Eğitim Bakanlığı

MÜİFAV Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı

nşr. Neşreden

ö. Ölüm

red. Redaktör

s.a.v. Sallallâhu Aleyhi ve Sellem

TDV Türkiye Diyanet Vakfı

thk. Tahkik

ts. Tarihsiz

ÖN SÖZ

Beş asır gibi uzun bir süre iktidarda kalan Abbâsîler, genelde dünya tarihi özelde İslâm tarihi açısından önemli bir konuma sahiptir. Zira bu uzun süreçte siyasî, ilmî ve kültürel yönden yaşanan gelişmeler dünya tarihini etkilemiştir. Buna bağlı olarak bu dönemin tanınmasıyla alakalı araştırmalara ihtiyaç vardır. Emevî Devleti'nin yıkılmasından sonra tarih sahnesinde boy gösteren Abbâsîler dönemi ile alakalı yapılan çalışmaların ülkemizde son yıllarda arttığı gözlenmekle birlikte, bu yapılan çalışmaların özellikle Abbâsîlerin kuruluş döneminde ve güçlü halifelerin iktidar olduğu “Abbâsî Tarihinin Altın Çağı” olarak da nitelenen birinci dönemde yoğunlaştığı görülmektedir. Buna karşın Abbâsîlerin hilâfet merkezini 221/836 yılında Bağdat'tan Sâmerâ'ya taşımasıyla başlayan “Sâmerâ Dönemi”ni konu edinen çalışmaların az sayıda olduğu dikkatlerden kaçmamaktadır.

Sâmerâ döneminde burayı merkez yapan Mu'tasım ile birlikte sekiz halife görev yapmıştır. Bu dönemin son halifesi araştırma konusu olarak belirlenen Halife Mu'temid'dir.

Mu'temid, başkenti hilâfetinin sonlarına doğru 279/892 yılında tekrar Bağdat'a taşımıştır. Hilâfette kaldığı bu uzun zaman diliminde devleti on dört yıl meşgul eden Zenc İsyanı'nın yanı sıra çok sayıda başka isyanlar da çıkmıştır. Ülkenin hem doğusunda hem de batısında Saffârîler ve Tolunoğulları gibi yarı bağımsız olarak nitelenen devletler ortaya çıkmıştır.

Sâmerâ döneminin en uzun süre iktidarda kalan halifesi olması hasebiyle, iktidarı süresince yaşanan siyasî ve kültürel gelişmelerin ortaya konulması ihtiyacı hasıl olmuştur. Bu ihtiyaca binaen Mu'temid dönemi araştırma konusu olarak belirlenmiştir.

Abbâsîlerin on beşinci halifesi Mu'temid Alellâh'ın döneminin ele alındığı bu araştırmada, 256-279/870/892 yılları arasında yaşanan süreç siyasî, idarî ve ilmî-kültürel yönlerden incelenmiştir.

“Abbâsî Halifesi Mu'temid Alellâh'ın Hayatı ve Halifeliği” adlı tezimiz, giriş, dört bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Giriş kısmında tezin konusuna, amacına

ve kaynaklarına ilaveten Mu'temid'in halife olduğu döneme kadar Abbâsîlerin siyâsî tarihine kısaca değinilmiştir.

Birinci bölümde Mu'temid'in doğumuna, ailesine, halife oluşuna, veliaht tayin etmesine ve şahsiyetine değinilmiştir.

İkinci bölümde dönemin devlet kurumları, bu kurumlarda görev alan görevliler ve devletin iktisâdî durumu ele alınmıştır.

Üçüncü bölümde Mu'temid döneminde devletin iç siyâsetinde yaşanan gelişmeler, çıkan isyanlar, hilâfet merkezinin yeniden Bağdat'a taşınması, iç işlerinde serbest dış işlerinde hilâfete bağlı, yarı bağımsız denilebilecek devletlerle ve Bizans ile ilişkiler incelenmiştir.

Dördüncü bölümde ise dönemin sosyal yapısı, bu dönemde yetişen, İslâm ilim-kültür hayatında önemli bir yere sahip olan ilim adamları, eğitim-öğretim faaliyetleri ve bayındırlık hizmetleri üzerinde durulmuştur.

Tez konusunun planlanmasında, araştırılmasında, yürütülmesinde ve oluşumunda ilgi ve desteğini esirgemeyen, bilgi ve tecrübelerinden istifade ettiğim danışman hocam Prof. Dr. Ahmet Turan YÜKSEL'e, tezin tamamlanması sürecinde değerli katkılar sunan Prof. Dr. Mehmet Ali KAPAR ve Prof. Dr. Mehmet EREN hocalarıma teşekkürlerimi sunarım. Son olarak lisans eğitimim de dâhil olmak üzere yüksek lisans ve doktora eğitimimde ilminden müstefîd olduğum hocam, merhum Prof. Dr. Ahmet ÖNKAL'ı rahmetle anıyorum.

Ali Kuşçalı

Konya/2021

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu, Amacı ve Önemi

Bir devletin tarihi incelenirken genellikle devletin hüküm sürdüğü yıllarda yaşanan olaylara göre kuruluş, yükselme, duraklama, gerileme ve yıkılış dönemi şeklinde genel bir tasnife gidildiği görülmektedir. Bu genel tasnifin dışında, devletin aldığı kararlar neticesinde bazı dönemler önem arzettiği gibi özel isimlerle de adlandırılmıştır. Örneğin Abbâsî halifesi Mu'tasım'ın hilâfet merkezini Bağdat'tan Sâmerâ'ya taşıdığı 221/279/836-892 yılları arası, Sâmerâ dönemi olarak isimlendirilmiştir. Bu dönem 279/892 yılına kadar devam etmiştir. Bu dönemin başlangıcından itibaren Abbâsî Devleti'nde Türk nüfuzu günden güne artmıştır. Özellikle Mu'tasım'ın ölümünden sonra Türkler yönetimde daha etkin hale gelmişlerdir. Bunun en önemli yansıması halife belirlenmesinde kendini göstermiştir. Bilhassa Türkler, Vâsık veliaht bırakmadan öldüğü için halife belirlenmesinde inisiyatifi ele almışlardır.

Sâmerâ döneminde halifelerin iktidarda kalabilmeleri Türklerin beklentilerini karşılamalarına bağlıydı. Özellikle Mu'temid'e kadar görev alan halifeler, kontrol edilemez bir güce ulaşan Türklerin askerî bürokrasi başta olmak üzere diğer devlet kadrolarındaki etkinlerini azaltmak amacıyla bir dizi mücadeleye girişmişlerdir. Ancak halifelerin tüm bu girişimleri nihâi amaçlarını gerçekleştirmelerine imkân sağlamamıştır.

Araştırma konusu olarak belirlenen Mu'temid, Sâmerâ döneminin son halifesidir. Görevde kaldığı yıllarda siyasî, ilmî ve kültürel açıdan önemli gelişmelere sahne olmuştur. Bu nedenle önemli gelişmelerin yaşandığı Sâmerâ döneminin en uzun süre görevde kalan halifesi Mu'temid Alellâh'ı araştırma konusu olarak belirledik. Dolayısıyla araştırmamız Mu'temid'in doğum tarihi olarak kabul edilen 229/843 yılından başlayıp, Mu'temid'in vefat ettiği 279/892 yılları arasını kapsamaktadır. Ancak Mu'temid'in, hilâfet öncesi hayatı hakkında kaynaklarda bilgilerin oldukça sınırlı olması hasebiyle, onun halife olduğu 256/870 yılından sonraki süreç yoğun bir şekilde incelenmiştir. Bu konuyu araştırmaya sevkeden en önemli neden, aşağıda ifade edeceğimiz hususlara ek olarak, ülkemizde Mu'temid

dönemiyle alakalı ansiklopedi maddeleri dışında özel bir araştırmaya hatta herhangi bir makaleye rastlanılmamış olmasıdır.

Bu dönem, Türk tarihi açısından da önemlidir. Sâmerî döneminde Türklerin ordu ve yönetimdeki hakimiyetlerini azaltmak amacıyla Mütevekkil ve Müstâin Sâmerî'dan ayrılarak devlet merkezini başka bir yere taşıma teşebbüsünde bulunmuşlarsa da bunu başaramamışlardır. Ancak Mu'temid döneminin sonlarına doğru alınan bir kararla, hilâfet merkezi Sâmerî'dan Bağdat'a taşınmıştır. Bu karar, Türklerin devlet içerisindeki güçlerinin artık eskisi gibi olmadığını açıkça ortaya koymaktadır.

Mu'temid döneminde devlet Zenc İsyanı başta olmak üzere çeşitli isyanlarla mücadele etmiştir. Devletin bu isyanlarla uğraşmasından faydalanan, hilâfet merkezine uzak bölgelerde yarı bağımsız hareket eden hânedan devletler, hakimiyet alanlarını genişletme imkânı bulmuşlardır. Bununla birlikte bu dönemde ortaya çıkan isyanlar ve bu isyanların etkileri de değerlendirilecektir. Bunların dışında dönem içerisinde faal olan kurumların işleyişi ve bu işleyişi sağlayan önemli devlet görevlileri tanıtılacaktır.

Mu'temid döneminde, ilmî ve kültürel alanda önemli gelişmeler yaşanmıştır. Bunda devam eden tercüme faaliyetlerinin de etkisi olmuştur. Başta hadîs ve tefsir olmak üzere dinî ilimlerde, tarih, coğrafya, tıp, matematik, astronomi ve felsefe ve diğer ilim dallarında faaliyet gösteren ilim adamları, çok sayıda eser kaleme almışlardır.

“Abbâsî Halifesi Mu'temid Alellâh'ın Hayatı ve Halifeliği” adlı araştırmamızla Mu'temid'in hayatını ve yirmi üç yıllık halifeliği süresinde yaşanan gelişmeleri ortaya koymayı amaçladık. Diğer taraftan araştırma, dönemin idarî yapısını, ülkenin çeşitli bölgelerinde ortaya çıkan isyanları, devletin hânedan ve yarı bağımsız olarak nitelenen devletlerle ve Bizans Devleti'yle ilişkilerini, hilâfet merkezinin yeniden Bağdat'a taşınma sürecini, ilmî ve kültürel gelişmelerini, dönemin iktisâdî yapısını ve Mu'temid'den önceki halifelerin kısa bir süre görevde kalmalarına karşın onun uzun süre hilâfette kalmasını sağlayan etkenleri de ortaya koymayı hedeflemektedir.

2. Araştırmanın Yöntemi ve Kaynakları

Sosyal bilimlerde çeşitli araştırma yöntemleri mevcuttur. Araştırmada bu yöntemlerden nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Araştırma kapsamında incelenen konuyla ilgili olgu ve olaylar hakkında bilgi içeren yazılı belgelerin analizinde, nitel veri toplama yöntemlerinden biri olan doküman incelemesi yönteminden faydalanılmıştır. Başta temel İslâm tarihi kitapları olmak üzere günümüze kadar telif edilen konuyla ilişkilendirilen kitaplar araştırmanın veri kaynaklarıdır. Buradan yola çıkarak Halife Mu'temid ile alakalı toplanan veriler, içerik analizi yöntemiyle açıklanmaya çalışılmıştır.

Araştırmanın veri tarama sürecinde kaynaklar taranırken müelliflerin vefat tarihleri dikkate alınmıştır. Başka bir ifadeyle Mu'temid dönemiyle ilgili verilere ulaşmak için en erken dönemden en geç döneme doğru bir sıra takip edilmiştir. Bunu gerçekleştirirken geniş bir veri tarama imkânı sunan “Mektebetü’ş-Şâmile” programından istifade edilmiştir. Buradan elde edilen verilerin cilt ve sayfa numaralarının doğruluğu gerek matbu gerekse dijital kütüphanede bulunan elektronik kitaplardan kontrol edilmiştir. Ayrıca konuyla doğrudan alakalı bilgileri elde etmek için matbu kaynakların fihristleri ve indeksleri de incelenmiştir.

“Abbâsî Halifesi Mu'temid Alellâh'ın Hayatı ve Halifeliği” adlı araştırmamız; Abbâsî halifesi Mu'temid'in hayatını, siyasî ve kültürel tarih açısından ele almıştır. Bu nedenle farklı türlerden eserlerin incelenmesine ihtiyaç duyulmuştur. Bu doğrultuda temel İslâm tarihi kaynakları, tabakât, neseb, coğrafya, edebiyat, iktisât, lisâniyât, mezhepler tarihi ve sanat tarihi ile alakalı kaynaklara müracaat edilmiştir. Genel olarak, 3./9. asırdan başlayarak sırasıyla günümüze kadar araştırmayla bağlantılı öne çıkan eserler incelenmiştir.

Araştırmamızda kronolojik olarak incelenen İbn Kuteybe'nin, *el-Ma'ârif*, İbn Abdirabbih'in, *el-Ikdü'l-ferîd*, İbn Hazm'ın, *Cemheretü ensâbi'l-Arab*, Hatîb el-Bağdâdî'nin, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, İbn Asâkir'in, *Târîhu medîneti Dimaşk*, Nüveyrî'nin, *Nihâyetü'l-ereb*, Zehebî'nin, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, Safedî'nin, *Kitâbü'l-vâfi bi'l-vefeyât*, İbn Tağriberdî'nin, *en-Nücümü'z-zâhira* ve Süyûtî'nin, *Târîhu'l-hulefâ* adlı kaynak eserlerinden, Mu'temid'in nesebi, hayatı ve ailesiyle

ilgili bilgilere ulaşılmıştır. Özellikle eğlenceye, şiire ve müziğe özel ilgisi olan Mu'temid'in bu yönüyle ilgili Mes'ûdî'nin, *Mürûcuz-zeheb*'i, Şâbüştî'nin, *ed-Diyârât*'ı, İbnü't-Tiktaka'nın, *el-Fahrî*'si ve Diyârbekrî'nin, *Târîhu'l-Hamîs*'i, başka kaynaklarda rastlanmayan bilgiler sunmaktadır.

Temel İslâm tarihi kitaplarından Mu'temid dönemine tanıklık etmiş ve ilk dönem İslâm tarihçilerinden Ya'kûbî'nin *Târîhu'l-Ya'kûbî* ve Taberî'nin *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk* ve adlı eserleri öncelikli olarak incelenmiştir. Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî* adlı kitabını Halife Mu'temid döneminin ilk yıllarını anlatarak bitirmiştir. Başka bir ifadeyle onun en son temâs ettiği konu başlığı Mu'temid dönemidir. Mu'temid'in halife oluşundan başlayarak, onun döneminde görev alan çeşitli devlet adamlarını ve meydana gelen siyasî olayları ortaya koymaktadır. Araştırmamıza ait en geniş verileri Taberî'nin *Târîhi*'nde bulduğumuzu belirtmemiz gerekir. Eserinde Mu'temid dönemini iki yüz sayfanın üzerinde ele alan Taberî, olayları kronolojik olarak aktarmaktadır. Özellikle Zenc İsyanı'nı en ince detayına kadar gözler önünü sermektedir. Yine bahsi geçen kaynakların dışında Mes'ûdî'nin *Mürûcü'z-zeheb* ve *et-Tenbîh ve'l-işrâf*'ı, İbnü'l-Cevzî'nin *el-Muntazam*'ı, İbnü'l-Esîr'in, *el-Kâmil fi't-târîh*'i, İbn Kesîr'in *el-Bidâye ve'n-nihâye*'si olayları yıllara göre tasnif ettiği için, özellikle dönemin siyasî faaliyetleri açısından istifade edilen ve tezin genelinde yoğun bir şekilde müracat edilen başat kaynaklardandır.

Bu dönemde devletin çeşitli bölgelerinde yarı bağımsız hareket eden Tâhirîler, Saffârîler ve Tolunoğulları ile Abbâsîlerin ilişkileri hakkında temel İslâm tarihi kaynaklarının yanı sıra Kindî'nin, *Kitâbü'l-vülât*'ı, Ezdî'nin, *Târîhu'l-Mevsîl*'i, İbn Hallikân'ın *Vefeyâtü'l-a'yân*'ı, Makrîzî'nin *Hitat*'ı ve İbn Tağrıberdî'nin, *en-Nücümü'z-zâhira*'sı istifade edilen kaynaklardandır.

Dönemin vezir, kadı ve vali başta olmak üzere öne çıkan devlet görevlileri hakkında, Vekî'nin *Ahbâru'l-kudât*, Hilâl b. Muhassin es-Sâbî'nin, *el-Vüzerâ* ve *Rusûmu dâri'l-hilâfe*, İbnü'l-İmrânî'nin, *el-İnbâ* adlı eserlerine başvurulmuştur.

Devletin teşkilat yapısını, idâresini üstlenen dîvânlar ve işleyişleri hakkında Vekî'nin *Ahbâru'l-kudât*, Ceşiyârî'nin, *Kitâbü'l-Vüzerâ*, Kudâme b. Ca'fer'in *el-Harâc*, Tenûhî'nin *Nişvâru'l-muhâdara*, Havârizmî'nin *Mefâtihu'l-ulûm*,

Mâverdî'nin *el-Ahkâmu's-sultâniyye*, Ferrâ'nın *el-Ahkâmu's-sultâniyye*, Kalkaşendî'nin *Subhu'l-a'shâ*, ve modern dönem kaynaklarından Mehmet Aykaç'ın, *Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar* ve Hattâmîle'nin *el-Bünyetü'l-idâriyye li'd-devleti'l-Abbâsiyye fi'l-karni's-sâlisi'l-hicrî* adlı eserleri araştırmamıza önemli katkılar sağlamıştır.

Dönemin ilmî ve kültürel hayatı, bilimsel gelişmeleri, çeşitli alanlarda faaliyet gösteren ilim adamları ile alakalı İbn Hallikân'ın *Vefeyâtü'l-a'yân* ve Safedî'nin *Kitâbü'l-vâfi bi'l-vefeyât*, İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist*, Sâid b. Ahmed el-Endelüsî'nin *Tabakâtü'l-ümem*, Yâkût el-Hamevî'nin *Mu'cemü'l-üdebâ*, Kıftî'nin *Kitâbu ihbâri'l-ulemâ* ve İbn Ebî Usaybia'nın *Uyünü'l-enbâ fi tabakâti'l-etibbâ* adlı eserlerine başvurulmuştur.

Yer adlarının tespitinde Yâkût el-Hamevî'nin *Mu'cemü'l-büldân* adlı eserinden istifade edilmiştir. Dönemin sanayisi, ticareti ve ziraati hakkında İstahrî'nin *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, Makdisî'nin *Ahsenü't-tekâsim* ve çağdaş dönemde kaleme alınan Abdülazîz ed-Dûrî'nin *Târîhu'l-İrâkî'l-iktisâdî fi'l-karni'r-râbü'l-hicrî*, Mutîrî'nin *et-Târîhu'l-iktisâdî li'd-devleti'l-Abbâsî* ve Hasan el-Başâ'nın *Dirâsât fi'l-hadâirati'l-İslâmiyye* adlı eserlerinden faydalanılmıştır.

Ülkemizden araştırmamıza önemli katkılar sunan Nahide Bozkurt, Saim Yılmaz, Âdem Apak, Mustafa Demirci, Ziya Kazıcı, Hasan Kurt, Hakkı Dursun Tıldız, Ramazan Şeşen ve Mustafa Zeki Terzi'nin eserlerine başvurulmuştur. Yûsuf el-Işş, Abdülazîz ed-Dûrî, İbrâhim Eyyûb, Abdülazîz Muhammed el-Lümeylim, Muhammed Kâzım Mekkî, Muhammed Hudarî Bek, Hasan İbrahim Hasan, Şevkî Dayf, Dayfullâh Yahyâ ez-Zehrânî, Muhammed Sühely Takkûş, Safâ Hâfız Abdülfettâh ve Hüsâmüddîn es-Sâmerrâî istifade edilen bazı Arap yazarlardandır. Ayrıca Corcî Zeydân, Bernard Lewis, Philip K. Hitti, George Makdisi, Adam Mez ve Alexander A. Vasiliev gibi batılı yazarların eserlerinden de istifade edilmiştir. Araştırma konusu ilgili makaleler ile Türkiye Diyanet Vakfı *İslâm Ansiklopedisi* ve MEB *İslâm Ansiklopedisi* de istifade edilen kaynaklardır.

3. Mu'temid Dönemi'ne Kadar Abbâsî Siyasî Tarihine Genel Bakış

Hulefâ-i Râşidîn'den sonra hilâfetin yeni sahibi olan Emevîlerin ilk halifesi Muâviye b. Ebî Süfyân'ın, halifeliğinin sonlarına doğru oğlu Yezîd b. Muâviye'yi veliaht tayin ederek hilâfeti saltanata dönüştürmesiyle devlet başkanlığı makamı, Emevîlerin eline geçmiş oldu. Bu gelişmeden memnun olmayan kimi gruplar bu durumu kabullenemeyerek Emevî iktidarı süresinde dönem dönem, dinî veya siyasî nitelikli birtakım isyanlar çıkararak, Emevîleri zor durumda bıraktılar. Emevîler, iktidarlarını ele geçirmek amacıyla çıkarılan bu isyanları bastırdılar.¹ Ancak, 100/718-719 yılında Hz. Muhammed'in (s.a.v) amcası Hz. Abbâs'ın torunlarından Muhammed b. Ali, ihtilal planını uygulamaya koydu.² Bu ihtilal hareketi, otuz iki yıl devam eden davet sürecinden sonra başarıya ulaştı ve Abbâsîler Emevîleri iktidardan indirerek, yönetimi ele geçirdiler.³

Abbâsî tarihini inceleyen çağdaş araştırmacılar genel olarak, bu dönemi iki kısma ayırmışlardır. Buna göre Ebû'l-Abbâs es-Seffâh, Mansûr, Mehdî, Hâdî, Hârûnürreşîd, Emîn, Me'mûn, Mu'tasım ve Vâsık'ın halifelik yaptığı 132-232/750-847 tarihleri arası "Abbâsîlerin ilk dönemi", aynı zamanda Abbâsîlerin en parlak dönemi olarak da kabul edilmiştir. Bu süreçte hilâfet gücünü toplamış, bağımsız hareket eden ve kendilerinde siyasî, idarî ve şahsî güce sahip halifeler görev yapmışlardır. Ayrıca devleti bir çatı altında tutabilmişler ve devletin varlığına yönelik çıkan isyanları bastırabilmişlerdir. Bu dönemin öne çıkan bir başka özelliği ise Farslıların devlet içerisinde yüksek bir konuma gelmeleri, siyâseti yönlendirmede büyük bir tesire sahip olmaları; başta merkez Bağdat olmak üzere bağlı bölgelerde askerî ve idarî alana hâkim olmalarıdır. "Abbâsîlerin ikinci dönemi" ise 232-656/847-1258 tarihleri arasını kapsamaktadır. Bu dönemde Abbâsî Devleti'nin merkezi otoritesi zayıflamış, bunun neticesinde ise merkezden uzak bölgelerde bazı hânedanlıklar iç işlerinde serbest hareket etmeye başlamışlardır.⁴

¹ Bu isyanların ve Emevîlerin yıkılış sebepleri ile alakalı bk. Ali Delice, "Emevî Devleti'nin Yıkılış Nedenleri Üzerine Bazı Mülâhazalar", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (Aralık 1999), 299-320.

² Nahide Bozkurt, *Oluşum Sürecinde Abbâsî İhtilali* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2000), 15.

³ Cem Zorlu, *Abbasilere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyanlar* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001), 11.

⁴ Hasan İbrahim Hasan-Ali İbrahim Hasan, *en-Nüzümü'l-İslâmiyye* (Kahire: Mektebetü'n-Nahzati'l-Mısriyye, 1970), 49-52; Muhammed Sühely Takkûş, *Târihu'd-devleti'l-Abbâsiyye* (Beyrût: Dâru'n-

Abbâsîlerin ilk halifesi, 12 Rebûlâhir 132/28 Kasım 749 Cuma günü, Kûfe Camii'nde biat alan, Ebû'l-Abbâs es-Seffâh olmuştur.⁵ Ebû'l-Abbâs, halife olduktan sonra yeni kurulan devletin yaşadığı iç karışıklıkların üzerine giderek Müslümanların siyasî birliğini sağlamıştır. Bunun sonucunda, Endülüs ve Kuzey Afrika'nın batı kısımları dışında bütün İslâm dünyasında halife olarak tanınmıştır.⁶ Beş yıla yakın bir süre yönetimde kalan Ebû'l-Abbâs, bu süre zarfında yeni kurulan devletin otoritesini tesis etmek için Emevîlere yardım eden Arap komutanlarla savaşmış ve devletin siyasî ve idarî yönden kontrolünü sağlamıştır.⁷

Ebû'l-Abbâs es-Seffâh'ın vefatından sonra hilâfeti, 136/754 yılında kardeşi Ebû Ca'fer el-Mansûr devralmıştır.⁸ Mansûr, Seffâh hayattayken onun adeta sağ kolu ve müşâviri olarak devlet idâresinde önemli tecrübeler kazanmıştır.⁹ Mansûr, yirmi iki yıllık halifeliği döneminde, devlet otoritesini eline alarak, devletin kurumsal bir kimliğe bürünmesini sağlamıştır. Bunu gerçekleştirebilmek için önünde engel olarak gördüğü Abbâsîlerin iktidara taşınmasında tartışmasız çok önemli bir rol üstlenen Ebû Müslim el-Horasânî ve Abdullâh b. Ali gibi nüfûz sahibi komutanları tasfiye etmiştir.¹⁰ Devletin idâre mekanizmasının temellerini atması açısından Halife Mansûr, Abbâsîlerin gerçek kurucusu kabul edilmiştir.¹¹

Nefâis, 2009), 33; Mehmet Aykaç, *Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilatında Divânlar* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997), 9-10.

⁵ Ebû Amr Halife b. Hayyât b. Ebî Hübeyre, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, thk. Ekrem Ziyâ el-Umerî (Riyâd: Dâru Tıybe, 1985), 409; Ahmet Turan Yüksel - Behman Celilov, "Ebû'l-Abbâs es-Seffâh", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti Abbâsîler-I* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018), 5/41-48.

⁶ Hakkı Dursun Yıldız, "Ebû'l-Abbâs es-Seffâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/284.

⁷ M. Bahaüddin Varol, *Hilafet Mücadelesinde Ehli Beyt Nesli* (Konya: Yediveren, 2004), 104; Takkûş, *Târîhu'd-devleti'l-Abbâsiyye*, 38; Nadir Karakuş, *Bir İhtilalcinin Anatomisi Ebû Müslim Horasânî* (İstanbul: Neva Yayınları, 2017), 175.

⁸ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, 412.

⁹ Kasım İlğün, *Halife Mansûr ve Dönemi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, 1994), 32.

¹⁰ Ahmed b. Dâvûd ed-Dîneverî, *el-Ahbârü't-tivâl*, thk. Abdülmün'im Âmir (Kâhire: Vizâratü's-Sekâfe ve'l-İrşâdi'l-Kavmî, 1960), 380; M. Bahaüddin Varol, *Emevî ve Abbâsî İktidarında Ehli Beyt Nesli* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018), 90.

¹¹ C. Brockelmann, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi I (1-3. Kısımlar)*, çev. Neşet Çağatay (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1964), 101; Nahide Bozkurt, "Mansûr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/5.

Babası Mansûr'un vefatını Mekke'de bulunduğu sırada öğrenen Mehdî 158/775 yılında halifelige geçmiştir.¹² Mehdî sistemi oturtmuş ve hazinesi dolu bir devlet devralmıştır. Halkın da kendisini benimsemesiyle birlikte istikrarı sağlamıştır.¹³ Döneminde devlet kurumlarının teşkilatlanmasına ve Bizansla mücadeleye ağırlık vermiştir. Tam yetkili vezirler onun döneminde görev almaya başlamıştır. Mezâlîm ve Berîd Dîvânları onun döneminde daha aktif hale gelmiştir. Bu dönemde yol, köprü yapımı ve tarımı geliştirmek amacıyla su kanallarının açılmasına önem verilmiştir. Böylece Mehdî dönemi, devletin kuruluş devresinden yükseliş devresine geçişin başlangıcı olmuştur.¹⁴ Hitti'ye göre Abbâsîler, en güçlü zamanlarını Mehdî ve Vâsık dönemlerinde yaşamıştır.¹⁵

Mehdî'nin vefatından sonra oğlu Hâdî, 169/785 yılında halife ilan edilmiştir.¹⁶ Kısa süren halifeği döneminde ülkenin çeşitli yerlerinde Ali evlâdının, Hâricîlerin ve Zındıkların çıkardığı isyanları bastırmıştır.¹⁷

Hâdî'den sonra 170/786 yılında kardeşi Hârûnürreşîd halife olmuştur.¹⁸ Onun dönemi gerek Abbâsî gerekse İslâm kültür ve medeniyeti tarihi açısından en parlak dönemlerden biri olarak kabul edilmiştir. Hârûnürreşîd'in halifeliğinde siyasî, dinî, sosyal ve iktisâdî açıdan çok önemli gelişmeler yaşanmıştır. Ayrıca devlet en geniş sınırlara bu dönemde ulaşmıştır.¹⁹ Hârûnürreşîd'in bu başarısında Mansûr ve Mehdî döneminde devletin politika ve kurumsallaşması açısından sağlam temellere oturmuş olmasının etkisi yadsınamaz bir gerçektir.²⁰ Askerî uzmanların orduyu teftiş ederek,

¹² Ahmed b. Ebû Ya'kûb b. Ca'fer el-Ya'kûbî, *Târihu'l-Ya'kûbî*, thk. Abdülemîr Mihnâ (Beyrut: Şirketü'l-Alâmî, 2010), 2/333; Muhammed b. Alî b. Tabâtabâ İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî fî âdâbi's-sultânîyye ve'd-diüveli'l-İslâmiyye* (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.), 179.

¹³ Yûsuf el-Işş, *Târihu asri'l-hilâfeti'l-Abbâsiyye*, nşr. Muhammed Ebü'l-Ferec el-Işş (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1995), 49-50.

¹⁴ Ahmet Güzel, *Abbasi Halifesi Mehdi b. Mansûr* (Konya: Kitap Dünyası Yayınları, 2012), 340-342.

¹⁵ Philip K. Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: MÜİFAV Yayınları, 2011), 406.

¹⁶ Ya'kûbî, *Târihu'l-Ya'kûbî*, 2/348; İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, 189.

¹⁷ Nahide Bozkurt, "Hâdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/16.

¹⁸ Halîfe b. Hayyât, *Târihu Halife b. Hayyât*, 447.

¹⁹ Işş, *Târihu asri'l-hilâfeti'l-Abbâsiyye*, 57; Muhittin Kapanşahin, "Hârûn Reşîd Dönemi İsyânları", *Bilimname* (Mart 2012), 36.

²⁰ Andre Clot, *Harun Reşîd ve Abbasiler Dönemi*, çev. Nedim Demirtaş (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007), 10.

her an savaşa hazır tutmalarını sağlamak amacıyla Dîvânü'l-Harb'e bağlı Dîvânü'l-Arz'ı kurmuştur. Ayrıca kâdı'l-kudâtlik kurumu onun döneminde kurulmuştur.²¹

Hârûnürreşîd Horasan'a bağlı Tûs şehrinde 193/809 yılında vefât edince,²² oğlu Emîn'e biat edilmiştir.²³ Emîn halife olduktan sonra ağabeyi Me'mûn'u veliahtlıktan uzaklaştırmak istemiştir. Me'mûn bunu kabul etmeyince iki kardeş arasında iktidar için mücadele kaçınılmaz olmuştur. Emîn'i Araplar desteklerken Me'mûn'u Farslılar desteklemiştir. Bu dönem genelde iki kardeş arasındaki iktidar mücadelesine sahne olmuş, Emîn'in öldürülmesi ile bu mücadele son bulmuştur.²⁴

Kardeşi Emîn ile girdiği iktidar mücadelesinden galip ayrılan Me'mûn, 198/813 yılında Abbâsîlerin yedinci halifesi olmuştur.²⁵ Me'mûn döneminde siyasî, sosyal ve ilmî açıdan önemli gelişmeler yaşanmıştır. Bâbek İsyanı bu dönemde çıkmış, ancak Mu'tasım zamanında bastırılabilmiştir. Ayrıca Mu'tezile resmî mezhep olarak kabul edilmiştir. Mu'tezile'nin temel görüşlerinden biri olan Kur'an'ın mahlûk olduğu düşüncesi halka zorla benimsetilmeye çalışılmış, bunu benimsemeyenlerin cezalandırıldığı "Mihne Dönemi" yaşanmıştır.²⁶ Diğer taraftan Hârûnürreşîd'in hilâfetinin sonlarına doğru kurulan Beytü'l-Hikme, Me'mûn'un hilâfetinde en parlak dönemini yaşamıştır.²⁷ Me'mûn felsefe ve kelâm merkezli düşüncesinin gelişmesi için çabalamış ve bizzat kelâm ve felsefe tartışmalarına başkanlık etmiştir.²⁸ Me'mûn siyasî hayatı boyunca ilgi duyduğu kadîm milletlere ait

²¹ Yavuz Selim Göl, *Abbâsîler Döneminde Kâdı'l-Kudâtlik* (Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2020), 55; Nahide Bozkurt, "Hârûnürreşîd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/260.

²² Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekir es-Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, thk. Muhammed Ğassân Nasûh (Katar: Vizâratü'l-Evkâf, 2013), 471.

²³ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, 460.

²⁴ İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî* 213-215; Hakkı Dursun Yıldız, "Emîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/113. Emin Dönemi hakkında daha geniş bilgi için bk. Ebû Abdillâh Muhammed el-Cehşiyârî, *Kitâbu'l-vüzerâ ve'l-küttâb*, thk. Mustafa es-Sekkâ-İbrâhîm el-Ebyârî (Kahire: Matbatü Mustafâ el-Bânî, 1938), 289-303; Ali Aktürk, *Muhammed el-Emîn'in Halifeliği ve Şahsiyeti* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2000).

²⁵ Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, 486.

²⁶ Nahide Bozkurt, "Me'mûn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/103.

²⁷ Ahmed Çelebi, *İslâm'da Eğitim Öğretim Târîhi*, çev. Ali Yardım (İstanbul: Damla Yayınevi, 1983), 178; Nahide Bozkurt, *Mutezile'nin Altın Çağı* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 134.

²⁸ Bozkurt, *Mutezile'nin Altın Çağı*, 135-136.

ilmî mirası toplayarak İslâm kültür ve medeniyetine çok önemli hizmetlerde bulunmuştur.²⁹

Me'mûn'un 218/833 yılında ölümünün ardından Mu'tasım halife olmuştur.³⁰ Mu'tasım halife olduktan sonra Araplara ve Farslılara karşı bir denge oluşturmak amacıyla devletin yönetim kadrolarına Türkleri yerleştirmeye başlamıştır. Devletin merkezi Bağdat'ta Türk askerlerinin sayısının artmasıyla Bağdat halkı ile Türkler arasında zaman içerisinde huzursuzluklar ortaya çıkmıştır. İki taraf arasında yaşanan problemlerin ardından bir arada yaşamak imkânsız hale gelmiştir. Tehlikenin farkına varan Halife Mu'tasım, 221/836 yılında Bağdat'ın kuzeyinde ve Bağdat'a yaklaşık 100 km uzaklıkta Sâmerâ şehri kurmuştur.³¹ Kurulan bu yeni şehir, devletin yeni başkenti olmuştur.³² Halife, önce Türk askerî kitalarını sonra da Bağdat'ta yerleşik bulunan sivil Türkleri Sâmerâ'ya yerleştirilmiştir. Böylece Abbâsîlerde Türk nüfûzunun günden güne artacağı ve Türklerin idarî kadrolara tamamen sahip olacağı "Sâmerâ Dönemi" başlanmıştır.

Mu'tasım'ın merkezi Sâmerâ'ya taşınmasının amacı sadece Türkleri korumak değil, aynı zamanda hilâfetini de sağlama almaktır.³³ Mu'tasım döneminde de Mutezilî görüşler halka zorla benimsetilmeye devam edilmiştir. Bu yönüyle Mu'tasım dönemi, Me'mûn döneminin devamı niteliğindedir.³⁴ Mu'tasım döneminde en dikkat çeken olaylardan biri de Me'mûn döneminde başlayan ve devleti yirmi bir meşgul eden Bâbek İsyanı'nın bastırılmasıdır.³⁵

Halife Mu'tasım'ın 227/842'de ölümü üzerine yerine halife olan Vâsık'a biat edilmiştir.³⁶ O da Mutezile mezhebine mensup olduğundan, mezhebin fikirlerini halka kabul ettirmek için baskı yapmaya devam etmiştir. Vâsık dönemi, yönetim

²⁹ Takkûş, *Târihu 'd-devleti 'l-Abbâsiyye*, 135.

³⁰ Halife b. Hayyât, *Târihu Halîfe b. Hayyât*, 475.

³¹ Câhız, Ebû Osman, *Türklerin Faziletleri*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2017)61-62; Casım Avcı, "Mu'tasım", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 26/380-381.

³² Mu'tasım'ın Sâmerâ'yı başkent edinmesinin sebepleriyle alakalı bk. Bahattin Kök, "Sâmerâ'nın Kuruluşu", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19 (Haziran 2003), 14-34.

³³ Kadir Kan, *Abbâsîlerin Birinci Asrında Bağdat* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010), 125-126.

³⁴ M. Bahaüddin Varol, *Emevî ve Abbâsî İktidarında*, 176.

³⁵ Dîneverî, *el-Ahbâru 't-tuvâl*, 403; Mehmet Azimli, *Babek* (Konya: Çizgi Kitabevi, 2013), 9.

³⁶ Halife b. Hayyât, *Târihu Halîfe b. Hayyât*, 478; Süyûtî, *Târihu 'l-hulefâ*, 529.

anlayışı açısından Me'mûn ve Mu'tasım dönemi politikalarının devamı mahiyetindedir. Bu nedenle kendisine "Küçük Me'mûn"³⁷ ismi de verilmiştir. Bu dönemde ordunun idâresi, büyük ölçüde Türklerin kontrolüne geçerken, idarî alanda da Türklerin etkisi artmıştır.³⁸ Vâsık, Abbâsîlerin kuruluş ve yükseliş döneminin son halifesi olarak kabul edilmiştir.³⁹

Veliaht tayin etmeden ölen Vâsık'tan sonra Abbâsî tarihinde bir ilk gerçekleşerek, sarayı ve askeri temsil eden devlet adamlarının oluşturduğu kurulun kararıyla 232/847 yılında Mütevekkil halife kabul edilmiştir. Bu kararın alınmasında Türk komutanların büyük etkisi olmuştur.⁴⁰ Mütevekkil ilk olarak, devletin Me'mûn döneminden beri devam ettirdiği dinî, siyasî ve fikrî alanda uygulanan Mu'tezilî politikalara son vermiştir. Bunun sonucu olarak âlimler üzerinde on altı yıl devam eden baskı ve işkenceler son bulmuştur.⁴¹ Bu dönem ilmî ve kültürel olarak parlak bir dönem olarak nitelendirilebilir. Özellikle hadîs alanında temel kaynak olarak nitelenen eserlerin geneli bu dönemde tasnif edilmiştir. Mütevekkil gerek ordu içerisinde gerekse idarî kadrolarda etkin olan ve bu etkinliklerini her geçen gün artırmaya devam eden Türk nüfûzunu kontrol altına almaya karar vermiştir. Bu amaçla bazı Türk komutanları tertip ettiği hileler ile öldürmüştür. Bazılarını ise aralarındaki rekabeti kullanmak suretiyle birbirine düşürerek ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Ayrıca Türklerden arındırılmış askerî birlikler kurmuştur.⁴²

Mütevekkil'in Türklerin nüfûzunu azaltmaya yönelik politikaları ve oğulları arasında veliaht tayin etmedeki tercihi onun hayatına mal olmuştur. Muntasır birinci veliahtlıktan azledilerek yerine Mu'tez tayin edilmiştir. Hakkının yendiğini düşünen Muntasır, Türklerin desteğini alarak bir darbe gerçekleştirmiştir. Bu darbenin sonucunda Mütevekkil öldürülmüştür. Bu olay İslâm tarihinde muhafız birlikleri ve

³⁷ Işş, *Târîhu asri'l-hilâfeti'l-Abbâsiyye*, 103.

³⁸ Âdem Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi IV, (Abbâsîler Dönemi)* (İstanbul: Ensâr Neşriyat, 2012), 246.

³⁹ Apak, *Abbâsîler Dönemi*, 253.

⁴⁰ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2/446; Işş, *Târîhu asri'l-hilâfeti'l-Abbâsiyye*, 104.

⁴¹ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2/447; Işş, *Târîhu asri'l-hilâfeti'l-Abbâsiyye*, 105; Apak, *Abbâsîler Dönemi*, 259-260; Yusuf Şevki Yavuz, "Halku'l-Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/372.

⁴² Ebû Ali b. Muhammed İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, thk. Ebü'l-Kâsım İmâmî (Tahran: Dâr Surûş, 1997), 4/136-138; Mahmut Kırkpınar, *Abbâsî Halifesi Mütevekkil ve Dönemi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, 1996), 269-276.

veliaht olan biri tarafından gerçekleştirilen ilk öldürme olarak tarihe geçmiştir.⁴³ Mütevekkil'in katli, siyasî nüfûzlarını kaybeden halifelerin, manevî nüfûzlarını da kaybetmeye başladıklarının bir göstergesidir.⁴⁴ Patricia Crone'a göre Mütevekkil'in öldürülmesiyle askerler, yönetimi ele geçirmiştir. Her ne kadar Abbâsî halifeleri 656/1258 yılına kadar varlıklarını devam ettirmiş olsalar da Abbâsî Devleti gerçek gücünü artık kaybetmiştir.⁴⁵

Mütevekkil'in öldürülmesinin ardından 247/861 yılında Muntasır, hilâfeti üstlenmiştir.⁴⁶ O, Türklerin desteğiyle halife olmasına karşın, onlara güven duymamış, halifeliğin üzerindeki etkilerini kırmak için birtakım tedbirler almaya karar vermiştir. Türkler, Muntasır'ın bu hazırlıklarından haberdâr olunca daha hilâfetinin altıncı ayında onu zehirleyerek öldürmüştür.⁴⁷

Muntasır'ın ölümünün ardından Boğâ el-Kebîr ve Boğâ es-Sağîr'in başını çektiği Türk komutanlarının ve bazı devlet adamlarının halife seçmek amacıyla yaptıkları toplantı sonucunda Müstaîn, 248/862 yılında halife tayin edilmiştir.⁴⁸ Ancak bu durum Sâmerâ'da Mu'tez'in halife olmasını bekleyen taraftarları tarafından kabul edilmemiş ve yeni halifeye biat edilmeyerek isyan çıkarılmıştır. Benzer bir durum Bağdat'ta da yaşanmıştır. Türklerin hilâfet üzerindeki baskılarından rahatsız olan halk isyan etmiştir. Sâmerâ'daki isyan bir türlü bastırılamayınca Müstaîn, beraberine Vasîf ve Boğâ es-Sağîr'i alarak Bağdat'a gitmiştir. Sâmerâ'daki Türk komutanlar, Müstaîn'in geri dönmesi için haber gönderseler de o bu teklifi kabul etmemiştir. Bu aslında merkezin Bağdat'a taşınmış olması anlamına gelmektedir. Durumun aleyhlerine geliştiğini gören Sâmerâ'daki Türkler, başka birini halife yapmaya karar vermişlerdir. Hapiste bulunan Mu'tez'i çıkararak ona biat etmişlerdir. Böylece biri Bağdat'ta, diğeri Sâmerâ'da iki halife

⁴³ Ya'kûbî, *Târihu'l-Ya'kûbî*, 2/449-450; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 4/136-138; Apak, *Abbâsîler Dönemi*, 280-282.

⁴⁴ Apak, *Abbâsîler Dönemi*, 282.

⁴⁵ Patricia Crone, *Ortaçağ İslâm Dünyasında Siyasi Düşünce*, çev. Hakan Köni (İstanbul: Kapı Yayınları, 2007), 134.

⁴⁶ Ebü'l-Hasen Ali b. Huseyn el-Mes'ûdî, *Mürücü'z-zehab ve meâdinü'l-cevher*, thk. Kemâl Hasen Merîf (Beirut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2005), 4/105; Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî tarihi'l-ümem ve'l-mülûk*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992), 11/353.

⁴⁷ Ebü'l-Hasen Ali b. Hüseyin Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-işrâf* (Kahire: Mektebetü's-Şarkî'l-İslâmî, 1938), 314; Takkûş, *Târihu'd-devleti'l-Abbâsiyye*, 164.

⁴⁸ Mes'ûdî, *Mürücü'z-zehab*, 4/117; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 12/6.

ortaya çıkmıştır. İki taraf arasındaki denge, Mûsâ b. Boğâ'nın Mu'tez'in tarafına geçmesiyle değişmiştir. Taraflar arasındaki hilâfet kavgası, Müstâîn'in 252/866⁴⁹ yılında anlaşma yoluyla hilâfetten çekilmesiyle son bulmuş ve Mu'tez tek başına halife olarak devleti idâre etmeye başlamıştır.⁵⁰

Mütevekkil'in öldürülmesinin ardından Türkler, halifeler üzerinde mutlak otorite sahibi oldular. Halife Mu'tez de bu durumdan oldukça rahatsızdı. Bu tablodan Abbâsî toplumu da memnun değildi.⁵¹ Mu'tez, yönetimde tek söz sahibi olmak için Türk komutanların arasındaki nüfûz mücadelesinden yararlanarak onları sırayla tasfiye etmeye çalıştı. Bu amaçla Vasîf ve Boğâ es-Sağîr'i ortadan kaldırdı. Fakat bu gelişmeler, onun üzerindeki baskıyı kaldırmadığı gibi, Salîh b. Vasîf öndeliğindeki Türklerde ona karşı bir güvensizlik oluşturdu. Maaşlarını alamadıkları gerekçesiyle aralarında anlaşarak isyan ettiler. Sonunda Halife Mu'tez'e çeşitli işkenceler yaparak, onu hilâfetten çekilmek zorunda bıraktılar. Yapılan işkencelerden dolayı Mu'tez altı gün sonra 255/869 yılında öldü.⁵²

Türkler, Mu'tez'in ölümünden sonra Mühtedî'ye biat ederek onu halife yaptılar.⁵³ Yaşantı olarak Emevî halifesi Ömer b. Abdülazîz'i örnek alan Mühtedî, devlet idâresini eline alıp Türklerin kendi üzerindeki baskılarını bitirmek için Türk komutanları birbirine düşürerek devlet üzerindeki hakimiyetlerini kırmaya çalıştı. Ancak o da seleflerinin akıbetine uğramaktan kurtulamadı. Maaşlarının verilmediğini bahane eden Türkler, Sâmerâ'da isyan çıkardılar. İsyanın sonucunda Mühtedî 256/870 yılında önce haledildi ve sonra da öldürüldü.⁵⁴ Mühtedî'den sonra Cevsak

⁴⁹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 4/193; İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, 243.

⁵⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 12/44-49; Ebü'l-Fidâ İsmail İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdullâh b. Abdülmuhsin et-Türkî (Kahire: Dâru Hicr, 1998), 14/480-484; Takkûş, *Târihu'd-devleti'l-Abbâsiyye*, 164-165; Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler* (İstanbul: İlgî Kültür Sanat Yayıncılık, 2011), 161-166.

⁵¹ Apak, *Abbâsîler Dönemi*, 305-306.

⁵² Ya'kûbî, *Târihu'l-Ya'kûbî*, 2/468-471; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 4/213-215; Ali Aktan, "Mu'tez-Billâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/391. Ayrıca bk. Aşır Karagöz, *Abbâsî Halifesi Mu'tez ve Dönemi* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013).

⁵³ Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-işrâf*, 317; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 12/81; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/509.

⁵⁴ Ya'kûbî, *Târihu'l-Ya'kûbî*, 2/471-473; Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-işrâf*, 317-318; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 12/100-102; İşş, *Târihu asri'l-hilâfeti'l-Abbâsiyye*, 119; Karl Vilhelm Zetterstéen, "Mühtedî", *İslâm Ansiklopedisi* (Eskişehir: ETAM A.Ş. Matbaa, 2001), 8/793-794.

Sarayı'nda⁵⁵ göz hapsinde tutulan Mütevekkil'in oğlu Mu'temid'e biat edimiş ve Mu'temid'e halife ilan edilmiştir.⁵⁶

Mu'tasım'ın Sâmer râ'yı inşa etmesiyle birlikte Türklerin devletin askerî ve idarî kademelerdeki ağırlığı artmaya başlamıştır. Vâsık döneminde ise Türkler, askerî bürokrasiyi tamamen kontrolleri altına almıştır. Atamalar Türk komutanların tavsiyeleri üzerine gerçekleşmeye başlamıştır. Vâsık'ın veliaht bırakmadan ölmesi Abbâsî tarihinde bir ilk olmuş ve Türkler artık halife tayininde de etkin hale gelmiştir. Halifeler Türk komutanların taleplerini karşıladıkları sürece iktidarda kalabilmişlerdir. Vâsık'ın vefatı sonrası yapılan toplantı sonucu seçilen onuncu Abbâsî halifesi Mütevekkil'in halife olduğu 232/847 yılından, Sâmer râ döneminin son halifesi Mu'temid'in halife olduğu 256/870 yılına kadar bu şekilde devam etmiştir. Bu süreç, siyasî istikrarsızlıkla birlikte iktisâdî bozulmayı da beraberinde getirmiştir. Bu etkenler çeşitli bölgelerde isyanların çıkmasına ve bazı valilerin bölgelerinde bağımsız hareket etmesine neden olmuştur. Mu'temid böyle bir atmosferde halife olmuş ve pek çok sorunla karşı karşıya kalmıştır.

⁵⁵ Cevsak Sarayı: Mütevekkil tarafından Sâmer râ'da inşa edilen, yapımına beş yüz bin dirhem harcanan saraydır. bk. Şihâbüddîn Ebû Abdillâh Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân* (Beyrut: Dâr's-Saâde, 1977), 3/174-175.

⁵⁶ Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-işrâf*, 318; Süyûtî, *Tarîhu'l-hulefâ*, 564.

BİRİNCİ BÖLÜM

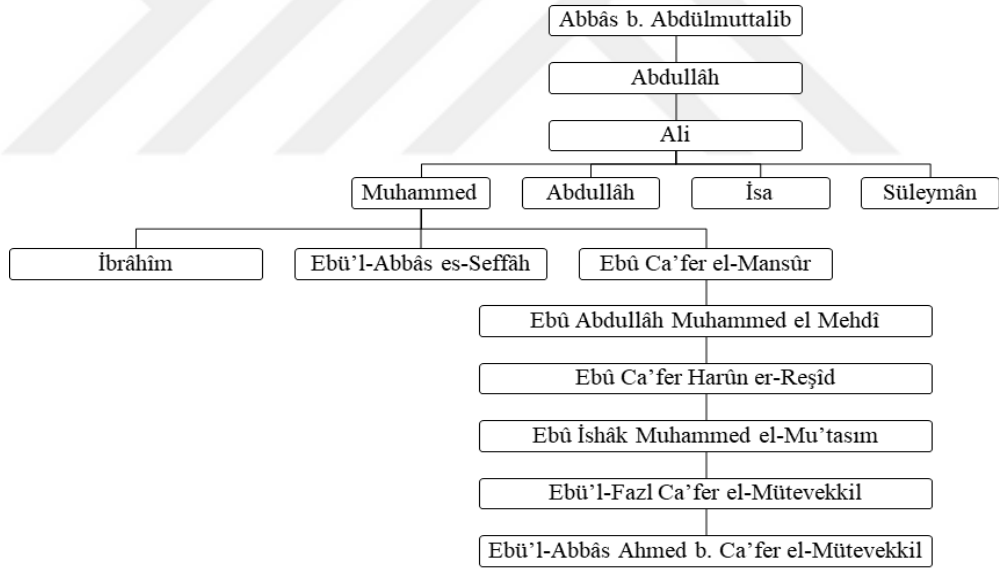
MU'TEMİD'İN DOĞUMU, HALİFE OLUŞU VE ŞAHSİYETİ

Mu'temid'in halife oluşuna kadar, Abbâsî tarihine kısaca değindikten sonra bu bölümde Mu'temid'in doğumu, ailesi, halife oluşu ve şahsiyeti detaylı bir şekilde ele alınacaktır.

1.1. Nesebi ve Doğumu

Emevî Devleti'nin yıkılışından sonra, 132-656/750-1258 tarihleri arasında hüküm süren Abbâsî Devleti'nde otuz yedi halife görev yapmıştır. Araştırmaya konu olan Mu'temid, 256-279/870-892 yılları arasında görev yapan on beşinci Abbâsî halifesi'dir.⁵⁷ Tam adı Ebü'l-Abbâs (Ebû Ca'fer) Ahmed b. el-Mütevekkil Alellâh Ca'fer b. Mu'tasım Ebi'l-İshâk b. Reşid el-Hâşimî, el-Abbâsî, es-Sâmerrâî'dir.⁵⁸

Halife Mu'temid'in soy ağacı şu şekildedir:

Mu'temid Alellâh'ın Soy Ağacı

⁵⁷ İmâdüddîn İsmâîl b. Muhammed b. Ömer Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasarü fî ahbâri'l-beşer* (Mısır: el-Matbaatü'l-Hüseyniyye, 2010), 2/48; Şihâbüddîn Ahmed b. Abdülvehhâb en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî fününi'l-edeb*, thk. Abdülmecîd et-Terhînî (Beyrût: Dâr'ul-Kütübü'l-İlmiyye, 2004), 22/238.

⁵⁸ Ebü Bekr Ahmed b. Ali el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Medîneti's-Selâm*, thk. Dr. Beşşâr Avvâd (Beyrût: 2001) 5/98; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 12/103; Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnâvût (Beyrût: Müessesetü'r-risâle, 1983), 12/540; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/643; Cemâlüddîn Ebi'l-Mehâsin İbn Tağriberdî, *en-Nücümü'z-zâhira fî mülûki Mısır ve'l-Kâhira*, nşr. Muhammed Hüseyin Şemsüddîn (Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1992), 3/95.

Ahmed b. Ca'fer, Abbâsî Devleti'nin onuncu halifesi Mütevekkil-Alellâh'ın Muntasır ve Mu'tez'den sonra halife olan üçüncü oğludur.⁵⁹ Annesi ise Rum asıllı⁶⁰ Kûfeli,⁶¹ ümmü veled olan Fityân'dır.⁶² Fityân, oğlunun hilâfeti öncesinde vefat etmiştir.⁶³ Mu'temid'e annesine nisbetle İbn Fityân da denilmektedir.⁶⁴ Kaynaklarda Ahmed b. Ca'fer'in annesinin nesebi ile alakalı herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Ahmed b. Ca'fer'in, Ebü'l-Abbâs⁶⁵ ve Ebû Ca'fer olmak üzere iki farklı künyesi vardır.⁶⁶

Rivayetlere göre, Ahmed b. Ca'fer Sâmerâ'da doğmuştur.⁶⁷ Ancak kaynaklarda doğum tarihi ile alakalı iki farklı rivayetle karşılaşılmıştır. Bazı rivayetlere göre, 229/843⁶⁸ yılının başlarında, diğer rivayetlere göre ise 231/845 yılında doğduğu ifade edilmektedir.⁶⁹ İkinci rivayetin dayanak noktası İbn Kuteybe ve Mes'ûdî'nin Mu'temid'in 256/870 yılında halife seçildiğinde, yirmi beş yaşında olduğunu bildirmesidir. Hilâfeti 279/892 yılında sona ermiş ve yirmi üç yıl hilâfette kalmıştır. Mu'temid, kırk sekiz yaşında ölmüştür.⁷⁰ Buna göre, Halife Mu'temid,

⁵⁹ Ebû Muhammed Ali b. Ahmed İbn Hazm, *Cemheretü ensâbi'l-Arab*, thk. Abdüsselâm b. Hârûn (Kahire: Dâru'l-Maârif, ts.), 26-27; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/643.

⁶⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, 5/98; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 12/103; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 12/540; İbn Tağriberdî, *en-Nücûmü'z-zâhira*, 3/95.

⁶¹ Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb*, 4/159; Muhammed Hudarî Bek, *Muhâdarâtü târihu'l-ümmi'l-İslâmiyye: ed-devletü'l-Abbâsiyye*, thk. Şeyh Muhammed el Osmânî (Beyrût: 1986), 331.

⁶² Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif* (Kâhire: Dâru'l-Maârif, 1992), 394; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, 5/98; İbn Tağriberdî, *en-Nücûmü'z-zâhira*, 3/95.

⁶³ Ebü'l-Kâsım Ali b. Hasan İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, thk. Muhîbüddîn Ebû Saîd b. Ğareme el-Ömerî (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1995), 71/51.

⁶⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/524.

⁶⁵ İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, 394; Mes'ûdî, *Mürûcuz-Zeheb*, 4/159; Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-işraf*, 318; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 12/103.

⁶⁶ Ebû Zekeriyâ Yezîd b. Muhammed Ezdî, *Târîhu'l-Mevsil*, thk. Ahmed Abdullâh Mahmud (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2006), 2/75; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 12/540; Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, 564.

⁶⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, 5/99; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 12/103; Salâhuddîn Halil b. Aybek Safedî, *Kitâbü'l-vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnâvûd - Türkî Mustafa (Beyrût: Dâru'l-İhyâ, 2000), 6/181.

⁶⁸ Ahmed b. Muhammed İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-ferîd*, thk. Abdülmecîd et-Terhînî (Beyrût: Dâr'ul-Kütübü'l-İlmiyye, 1983), 5/381; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, 5/99; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 12/103; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 12/540; Safedî, *Kitâbü'l-vâfi bi'l-vefeyât*, 6/181; Hüseyin b. Muhammed ed-Diyârbekrî, *Târîhu'l-hamîs fi ahvâli enfesi nefis* (Beyrût: Müessesetü Şa'bân, ts.), 2/342.

⁶⁹ Ali Aktan, "Mu'temid-Alellâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/387.

⁷⁰ İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, 394; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb*, 4/159; Ömer b. Hasen b. Ali İbn Dîhye, *en-Nibrâs fi târihi hulefâi beni'l-Abbâs*, thk. Mediha Şerkâvî (Kâhire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2001), 90.

231/845 yılında doğmuştur. Muhtemeldir ki çağdaş araştırmacı Hudâri Bek, bu bilgiye dayanarak Mu'temid'in 231/845 yılında doğduğunu bildirmektedir.⁷¹ Bu bilgilerden yola çıkarak rivayetleri değerlendirdiğimizde Mu'temid'in 229/843 yılında doğduğunu bildiren rivayetlerin daha çok olduğu görülmektedir.

Mu'temid'in doğumu sonrası, çocukluk yılları, tahsili, yetişmesi ve hilâfet öncesi hayatı hakkında kaynaklarda bilgiler yok denecek kadar azdır. Mühtedî öldürüldüğünde, Cevsak Sarayı'nda göz hapsinde tutulduğu dışında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.⁷²

1.2. Ailesi ve Çocukları

Halife Mu'temid'in ailesiyle ilgili kaynaklarda net bilgiler olmamasına karşın, çocukları hakkında sınırlı da olsa bazı bilgilere ulaşılabilmektedir. Ancak çocuklarının adları ve sayıları ile alakalı bilgilerde tam bir birlik bulunmamaktadır.

Mu'temid'in kaynaklarda en çok ismi geçen oğlu hiç kuşkusuz Ca'fer el-Mufavvaz'dır.⁷³ Bunun en önemli sebebi ise Mu'temid'in onu veliâht tayin etmesidir.⁷⁴ Ancak Ca'fer el-Mufavvaz, babasının hilâfetinin sonlarına doğru veliâhtlıktan azledilmiştir.⁷⁵ İlerleyen kısımlarda, bu konu hakkında detaylı bilgi verilecektir. Mu'temid, 262/875 yılında Ya'kûb b. Leys'in üzerine düzenleyeceği sefer için Sâmerâ'dan ayrılırken yerine oğlu Ca'fer el-Mufavvaz'ı vekil olarak bırakmıştır.⁷⁶

Ca'fer el-Mufavvaz, babası Mu'temid'in ölümünden sonra halife olan Mu'tazıd tarafından evinde gözetim altına alınmış ve onun hiç kimseye görüşmesine izin verilmemiştir. Fakat bazı zamanlar Mu'tazıd, sohbet etmek için onun yanına gelmiş ve yemek yerken ona arkadaşlık etmiş ve çeşitli ikramlarda bulunmuştur.⁷⁷ Fakat bu durum uzun sürmemiş, Mu'tazıd'ın emriyle, 280/893 yılı içerisinde daha

⁷¹ Hudârî Bek, *ed-Devletü'l-Abbâsî*, 331.

⁷² İzzeddîn İbnü'l-Esrî, *el-Kâmil fi't-târih* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-İlmiyye, 1987), 6/224; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 22/238; Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, 564.

⁷³ İbn Hazm, *Cemheretü ensâbi'l-Arab*, 28; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 22/251; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 12/552.

⁷⁴ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 22/241; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 12/540.

⁷⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 12/305.

⁷⁶ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu't-Taberî: Târîhu'r-rusül ve'l-Mülûk*, thk. Muhammed Edu'l-Fazl İbrahim (Kahire: Dâru'l-Maârif, ts.), 9/516.

⁷⁷ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 10/33; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhira*, 3/97.

hilâfetinin ilk günlerinde Ca'fer el-Mufavvaz öldürülmüştür. Veliâht tayin edilmesine rağmen halife olamayan Ca'fer el-Mufavvaz arkasında bir çocuk da bırakmamıştır.⁷⁸ Muhtemeldir ki Mu'tazîd, hilâfette bir sorun yaşamamak için Ca'fer el-Mufavvaz'ı öldürtmüştür.

Mu'temid'in bir diğer oğlu İshâk, babası vefat ettiğinde yirmi sekiz yaşındaydı. Uzun bir ömre sahip olan İshâk, yaşadığı dönemin halifeleri ile yakın arkadaşlık kurmuş birisiydi. Müstâîn, Mu'tez ve Mühtedî dönemlerini de yaşayan İshâk b. Mu'temid, 343/955 yılında yirmi üçüncü Abbâsî halifesi Mutî-Lillâh'ın döneminde vefât etti. Doksan üç yaşında ölen İshâk b. Mu'temid, yaşamı süresince on iki Abbâsî halifesinin dönemine tanıklık etti.⁷⁹

Halife Mu'temid'in oğlu Muhammed,⁸⁰ Halife Müktefî'nin hastalığı sırasında adı halifelik için geçmesine rağmen, Müktefî'den önce öldüğü için halife olamadı.⁸¹

Mu'temid'in bir başka oğlu da Abdülazîz'dir.⁸² Rivayetlerde sadece adına rastlanmasına rağmen, Abdülazîz'in oğlu, aynı zamanda Mu'temid'in torunu Ahmed b. Abdülazîz b. Mu'temid ile alakalı küçük bir bilgiye ulaşılmıştır. Buna göre o, Râdî-Billâh döneminde halife olmak istemiş fakat başına gelen çeşitli sıkıntılar sebebiyle bu mümkün olmamıştır.⁸³

Yukarıdaki isimlerin haricinde Mu'temid'in İsa,⁸⁴ Ubeydullâh,⁸⁵ Ya'kûb, Ali,⁸⁶ İbrâhîm ve Abbâs adlarında oğulları olduğu tespit edilmiştir.⁸⁷ Mu'temid'in oğulları dışında birkaç tane kızı olduğu ifade edilmekle birlikte isimleri hakkında herhangi bir bilgi mevcut değildir.⁸⁸ Mu'temid'in soyundan hilâfeti üstlenen olmamıştır.⁸⁹ Sonuç olarak Mu'temid'in on tane erkek çocuğu ve isimleri hakkında

⁷⁸ İbn Hazm, *Cemheretü ensâbi'l-Arab*, 28; İbn Tağriberdî, *en-Nücümü'z-zâhira*, 3/97.

⁷⁹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 10/21; İbn Hazm, *Cemheretü ensâbi'l-Arab*, 28; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 12/553; Safedî, *Kitâbü'l-vâfi bi'l-vefeyât*, 8/262.

⁸⁰ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 22/251.

⁸¹ İbn Hazm, *Cemheretü ensâbi'l-Arab*, 28.

⁸² Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 22/251; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 12/552.

⁸³ İbn Hazm, *Cemheretü ensâbi'l-Arab*, 28.

⁸⁴ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 12/553.

⁸⁵ *Kitâbü'l-uyûn ve'l-hadâik fi ahbâri'l-hakâik*, (meçhul bir müellif), thk. Ömer es-Sâidî (Dimaşk: el-Ma'hedü'l-Fransî, 1972), 4/74; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 12/553.

⁸⁶ İbn Hazm, *Cemheretü ensâbi'l-Arab*, 28.

⁸⁷ İbn Hazm, *Cemheretü ensâbi'l-Arab*, 28; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 12/553.

⁸⁸ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 12/553.

⁸⁹ İbn Dihye, *en-Nibrâs*, 90.

herhangi bir bilgi bulunmayan birkaç tane kızı olduğu tespit edilmiştir. Bununla birlikte bu kadar çocuğu olmasına rağmen Mu'temid'in eşleri ile ilgili bir bilgiye de rastlanılmamıştır.

1.3. Halife Oluşu

Abbâsî tarihi içerisinde araştırma konumuzunda da içinde bulunduğu ilk on beş halifenin, halifelik görevine başlama süreci incelediğinde, halifelerin göreve geliş şekilleri dönemselsel olarak değişiklik gösterdiği anlaşılmaktadır. Abbâsîlerin ilk dönemi olarak kabul edilen 132-232/750-847 tarihleri arasında göreve gelen halifelerin, veliaht tayin usulü ile halife oldukları görülmektedir.⁹⁰ Buna karşın Abbâsîlerde, 279/892 yılına kadar devam Sâmerâ döneminde askerî gücü elinde bulunduran Türkler, devlet idâresinde söz sahibi ve halifelerin tayininde belirleyici olmuşlardır. Bu bağlamda araştırmaya konu olan Mu'temid'in hilâfete gelişi öncesi gelişmelere değinilecektir.

On dördüncü Abbâsî halifesi Mühtedî, Mütevekkil'den itibaren kendisine kadar görev yapan halifeler gibi Türk komutanların hilâfet üzerindeki tahakkümünden rahatsızdı. O da önceki halifeler gibi hilâfeti bu durumdan kurtarmak amacıyla harekete geçerek, hilâfeti içine düştüğü bu acziyetten kurtarmak ve eskiden olduğu gibi hilâfet makamını güçlü bir konuma getirmek istiyordu. Ancak önündeki en büyük engel, kendisinin halife olmasını sağlayan dönemin önemli komutanı Sâlih b. Vasîf'in varlığıydı. Halife üzerinde otorite kuran Sâlih b. Vasîf, Mühtedî ile birlikte devleti yönetiyordu.⁹¹ Mühtedî, halifeliğini icra etmesinin önündeki bu engeli aşmak için Türk komutanların arasındaki nüfûz mücadelesinden doğan rekabetlerini kullanarak onları tek tek tasfiye etme yoluna gitmeye karar verdi.⁹² Böyle bir ortamda bundan başka da bir yolu da yoktu. Zira askerî güç elinde değildi.

⁹⁰ Abbâsîlerin ilk dönemindeki halifelerin tayin ettikleri veliahtlar ve veliahtlık uygulamaları ile alakalı bk. Hatice Uluşık, *Abbâsîler'in İlk Asrında Veliahtların Yetiştirilmeleri ve Abbâsîler'de Veliahtlık Uygulaması (132-232/749-847)* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018).

⁹¹ Mes'ûdî, *Mürûcuz-Zeheb*, 4/149; Safedî, *Kitâbü'l-vâfi bi'l-vefeyât*, 16/159; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, 176.

⁹² Ya'kûbî, *Târihu'l-Ya'kûbî*, 2/473; "Mühtedî Devri", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi Ansiklopedisi*, red. Hakkı Dursun Yıldız (İstanbul: Çağ Yayınları, 1986), 3/260.

Mu'tez'in hilâfeti döneminde belli bir gücü arkasına alan Sâlih b. Vasîf, maaşların verilmemesini bahane ederek ayaklandı. İsyanın sonunda Mu'tez'in halifelikten haledilebileceğini öngören ve bunu engellemek isteyen Mu'tez'in annesi Kabîha, Rey'de bulunan Mûsâ b. Boğâ'ya bir mektup yazdı ve onu Sâmerrâ'ya çağırıldı. Ancak işler Kabîha'nın sandığından hızlı gelişti ve Mu'tez öldürüldü. Mu'tez'in yerine Mühtedî halife oldu. Bunun üzerine Mûsâ b. Boğâ yola çıkmak için hazırlık yapmasına rağmen aldığı bu haber üzerine gelmekten vazgeçti. Sâlih b. Vasîf Mu'tez'in, Kabîha'nın ve ileri gelen kâtiplerin mallarına el koydu.⁹³ Kabîha, Sâlih b. Vasîf'in yaptıklarını Mûsâ b. Boğâ'ya bildirerek, onu Sâmerrâ'ya davet etti.⁹⁴ Bunun üzerine Mûsâ b. Boğâ merkeze doğru yola çıktı. Mühtedî, Mûsâ b. Boğâ'nın geldiğini haber alınca ona gelmemesini ve yerinde kalmasını emretti. Ancak Mûsâ b. Boğâ, halifenin isteğini kabul etmeyerek Sâmerrâ'ya geldi. Mûsâ b. Boğâ'nın geldiğini haber alan halk da buna çok sevindi.⁹⁵

Mûsâ b. Boğâ 12 Muharrem 256/20 Aralık 869 günü Sâmerrâ'ya geldi ve ordusuna teyakkuzda olmalarını emretti. Mûsâ b. Boğâ, Cevsak Sarayı'na geldiğinde Halife Mühtedî mezâlim mahkemesindeydi. Mûsâ b. Boğâ halifenin huzuruna girmek için izin istedi. İzin isteyişlerinin üzerinden bir saat geçince, Mühtedî'nin ve Sâlih b. Vasîf'in birleşerek bir tuzak kurduklarını ve kendilerini kuşatmak amacıyla oyalandıkları izlenimine kapıldı. Bunun üzerine Mûsâ b. Boğâ, öfkelenerek mahkemeyi dağıttı. Sarayı yağmaladıktan sonra Mühtedî'yi hapsetti.⁹⁶ Mûsâ b. Boğâ, Mühtedî ile yaptıkları görüşmede Sâlih b. Vasîf ile birleşerek kendilerine yönelik herhangi bir tertip içerisinde olmayacağına dair söz aldıktan sonra halifeye biatini tekrarladı. Sâlih b. Vasîf'e güvenmeyen Mûsâ b. Boğâ, 256/870 yılında onu öldürttü.⁹⁷ Böylece Mühtedî, Sâlih b. Vasîf'in öldürülmesiyle, hilâfetinin önündeki en büyük engellerin birisinden kurtulmuş oldu.

⁹³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/203-205.

⁹⁴ Safedî, *Kitâbü'l-vâfi bi'l-vefeyât*, 16/159. İbn Kesîr, eserinde Mûsâ b. Boğâ'yı Sâlih b. Vasîf'e karşı koyabilmek için bizzat Mühtedî tarafından Sâmerrâ'ya çağırıldığını ifade etmektedir. bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/518.

⁹⁵ Mes'ûdî, *Mürûcuz-Zeheb*, 4/149.

⁹⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/518.

⁹⁷ Mes'ûdî, *Mürûcuz-Zeheb*, 4/149; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/214.

Sâlih b. Vasîf'i Mûsâ b. Boğâ'nın girişimleri ile bertaraf eden Mühtedî'nin bundan sonraki hedefi ise Mûsâ b. Boğâ ve Bâyük Bey⁹⁸ idi. Öncelikle Mühtedî ikisini Sâmerrâ'dan uzaklaştırmanın yollarını aradı. Bu amaçla hem Mûsâ b. Boğâ'yı hem de Bâyük Bey'i, Hâricî Mûsâvir b. Abdülhamîd eş-Şârî'nin Musul bölgesinde çıkardığı karışıklıkları bastırmak amacıyla görevlendirdi ve böylece onları merkezden uzaklaştırmış oldu.⁹⁹

Mühtedî, ordu içerisinde kendisini destekleyecek çoğunluğa sahip olmadığı için Türklerle iyi geçinmek zorundaydı. Bu nedenle ordu içerisinde çoğunluğu elinde bulunduran Türklere karşı bir denge unsuru olması için çeşitli etnik gruplardan kurulan paralı askerlerin ve meğâribenin¹⁰⁰ sayılarını artırdı.¹⁰¹

Halife Mühtedî, Mûsâ b. Boğâ ve Bâyük Bey'i Sâmerrâ'dan uzaklaştırdıktan sonra Kerh ve Dûr bölgesinden gelen Türkler, Recep ayının başında maaşlarının verilmediği gerekçesiyle Sâmerrâ'da karışıklık çıkardılar. Bunun üzerine Mühtedî, onlara kardeşi Abdullâh'ı ve Tabâyeğû'yu gönderdi¹⁰² Halife, Türkleri Mûsâ b. Boğâ'ya karşı kışkırtmak için talep ettikleri maaşları Mûsâ b. Boğâ ve kardeşi Ebû Muhammed Nasr b. Boğâ'ya verdiğini söyledi. Bunun üzerine Ebû Muhammed Nasr b. Boğâ gelişmeleri ağabeyine haber etmek amacıyla yola çıktı. Niyetinin ortaya çıkacağından endişelenen Mühtedî, Ebû Muhammed Nasr b. Boğâ'ya yazdığı dört mektupla onun geri dönmesini sağladı. Mühtedî geri dönen Ebû Muhammed Nasr b. Boğâ'yı öldürttü.¹⁰³

Mühtedî Mûsâ b. Boğâ ve Bâyük Bey'i birbirine düşürmek için¹⁰⁴ her ikisine de bir mektup gönderdi. Mûsâ b. Boğâ'ya gönderdiği mektupta emrindeki birlikleri Bâyük Bey'e teslim etmesini ve Sâmerrâ'ya dönmesini emrederken, Bâyük Bey'e gönderdiği mektupta da Mûsâ b. Boğâ'dan ordunun komutasını devralmasını, sonra onu ve Müflih'i öldürmesini emreliyordu. Bütün bunlardan sonra bölgede kalıp

⁹⁸ Bâyük Bey'in adı kaynaklarda farklı şekillerde geçmektedir. Ya'kûbî'de (بابك) Ya'kûbî, *Târihu'l-Ya'kûbî*, 2/473; Taberî'de (بليك) Taberî, *Târihu't-Taberî*, 9/441; Mes'ûdî'de (بايكال) Mes'ûdî, *Mürûcuz-Zeheb*, 4/150.

⁹⁹ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 9/455; Mes'ûdî, *Mürûcuz-Zeheb*, 4/150; Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-işraf*, 317.

¹⁰⁰ Meğâribe: Mısır'ın yerlilerinden oluşturulan askeri birliğin adı. bk. Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, 164.

¹⁰¹ Apak, *Abbâsiler Dönemi*, 318.

¹⁰² Taberî, *Târihu't-Taberî*, 9/456.

¹⁰³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/220; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 22/235.

¹⁰⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/520.

Hâricîlerle mücadelesine devam etmesini bildirdi. Bâyük Bey kendilerine bir komplo hazırladığından kuşkulanması üzerine mektubu Mûsâ b. Boğâ ile paylaştı. Aralarında yaptıkları müzakerenin sonucunda Bâyük Bey, Sâmerâ'ya dönerek Halife'ye itaatini bildirerek, Mûsâ b. Boğâ ve Müflih'e karşı da onun yanında olacağını söyleyecekti. Böylece halifenin güvenini kazanacaktı.

Bâyük Bey, Sâmerâ'ya dönünce, durumu görüşmek üzere Mühtedî'nin huzuruna çıktı. Mühtedî, Bâyük Bey'in Mûsâ b. Boğâ ve Müflih'i öldürmediğini öğrenince çok kızdı ve onu hapsedirdi. Bâyük Bey gelmeyince hâcibi Ahmed b. Hâkân beraberindeki askerleriyle Cevsak Sarayı'nı kuşattılar ve komutanları Bâyük Bey'in derhal serbest bırakılmasını talep ettiler. Ancak Mühtedî, Bâyük Bey'i öldürttü ve kesik başının askerlerinin önüne atılmasını emretti. Ardından kendine bağlı birliklere haber göndererek saraya gelmelerini emretti.¹⁰⁵ Halife'nin Bâyük Bey'i öldürmesi kendi sonunu hazırlayacak olayların fitilini de ateşledi. Bu olaydan sonra Bâyük Bey'e bağlı askerlerle Mühtedî'ye bağlı birlikler arasında çatışmalar başladı. İlk gün yaşanan bu çatışmalarda bin, hatta İbn Kesir'in naklettiğine göre, dört bin kişinin¹⁰⁶ öldüğü rivayet edilmektedir.¹⁰⁷

Ertesi gün çatışmalar yeniden alevlendi. Mühtedî'nin ordusundaki Türkler karşı tarafa geçince dengeler Mühtedî aleyhine döndü. Halife'yi destekleyen askerler ve halk ağır kayıplar vererek dağıldılar. Halife kaçmaya çalışsa da Ahmed b. Hâkân, halifeyi yakalayarak saraya götürdü. Burada gördüğü ağır işkenceler sonucunda Mühtedî, 16 Receb 256/19 Haziran 870 yılında öldü.¹⁰⁸

Türklerin ağırlıklı olduğu devletin ileri gelenlerinin, Mühtedî'nin yerine halifeyi belirlemek amacıyla yaptıkları toplantının sonucunda Halife Mütevekkil'in oğlu Ahmed b. Ca'fer'in halife olmasına karar verildi.¹⁰⁹ Yarcûh et-Türkî'nin evine getirilen Ahmed b. Cafer'e burada kısmî bir biat töreni gerçekleştirerek, halife ilan edildi.¹¹⁰ 16 Receb 256/19 Haziran 870¹¹¹ tarihinde yeni halifeye genel biat töreni

¹⁰⁵ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 22/235.

¹⁰⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/521; Süyûtî, *Târihu'l-hulefâ*, 563.

¹⁰⁷ Ya'kûbî, *Târihu'l-Ya'kûbî*, 2/473; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 9/456-457.

¹⁰⁸ Ya'kûbî, *Târihu'l-Ya'kûbî*, 2/473; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 9/458; Mes'ûdî, *Mürûcuz-Zeheb*, 4/150.

¹⁰⁹ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 22/238; Süyûtî, *Târihu'l-hulefâ*, 564.

¹¹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/224; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasarü fi ahhâri'l-beşer*, 2/48; Zehebî, *Siyeru'l-âmi'n-nübelâ*, 12/540; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/524.

düzenlendi. İbnü'l-Esîr, Ahmed b. Ca'fer'e Mühtedî'nin ölümünden bir gün sonra biat edildiğini rivayet ederken,¹¹² Ya'kûbî ve Hatîb el-Bağdâdî, Mühtedî'nin öldüğü gün biatin gerçekleştiğini bildirmektedir.¹¹³ Halife olduğunda yirmi beş yaşında olan Ahmed b. Ca'fer'e¹¹⁴ "Mu'temid-Alellâh" lakâbı verildi.¹¹⁵ Mu'temid'in mührüne de "المعتمد على الله يعتمده": Mu'temid Allah'a güvenir,¹¹⁶ "السعيد من وعظ بغيره": Mutlu kimse başkasından ibret alandır, ifadeleri nakşedildi.¹¹⁷

Halife değişimini gerçekleştiren Türkler, Mu'temid'e biat ettikten sonra Hânikîn'de¹¹⁸ bulunan Mûsâ b. Boğâ'yı yaşanan gelişmelerden haberdâr ettiler. Daha sonra Sâmer râ'ya gelen Mûsâ b. Boğâ ve Müflih, Mu'temid'e biat ettiler. Halife seçimi tamamlandıktan sonra Sâmer râ'da yaşanan kriz de sona ermiş oldu.¹¹⁹

Yapılan bu biatle Sâmer râ döneminin en uzun süre halifelik yapacak olan Mu'temid'in hilâfeti başlamış oldu. Vâsık'ın ölümünün ardından halife tayininde belirleyici olan Türkler, Mu'temid'in halife olmasında da rol oynadılar.

1.4. Fizikî ve Ahlakî Özellikleri

Halife Mu'temid ten rengi esmer,¹²⁰ yüzü yuvarlak,¹²¹ gözleri güzel ve büyüktü.¹²² Orta boylu olan Mu'temid,¹²³ cüsseli, başı büyük, hoş ve uzun

¹¹¹ İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, 364; Ya'kûbî, *Târihu'l-Ya'kûbî*, 2/473; *Ahbâru'd-devleti'l-Abbâsiyye ve fihî ahbâri'l-Abbâs ve veledih* (H.III. Asırda yaşamış meçhul bir müellif), nşr. Abdülazîz ed-Dûrî – Abdülcebbar el-Muttalibî (Beyrut: 1971), 413; Ebû Ömer Muhammed b. Yûsuf el-Kindî, *Kitâbü'l-vülât ve kitâbü'l-kudât*, neş. Rhuvon Guest (Beyrut: Matbaatü el-Âbâ el-Yesûiyyîn, 1908), 215; Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Medîneti's-Selâm*, 5/98.

¹¹² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/224.

¹¹³ Ya'kûbî, *Târihu'l-Ya'kûbî*, 2/473; Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Medîneti's-Selâm*, 5/98. İbn Kesîr, Mühtedî hâl edilmeden birkaç gün önce Yarcûh et-Türkî'nin evinde 13 Recep 256/16 Haziran 870 tarihinde kısmî biatin, 23 Recep 256/26 Haziran 870 tarihinde de umûmî biatin yapıldığını rivayet eder. bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/524.

¹¹⁴ İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, 364; İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-ferîd*, 5/381-382; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, 4/159.

¹¹⁵ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 9/474; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/224.

¹¹⁶ Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-işrâf*, 320.

¹¹⁷ *Kitâbü'l-uyûn ve'l-hadâik*, 4/74; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 22/251.

¹¹⁸ Hânikîn: Bağdat'tan Hemedan'a giderken yol üzerinde Sevâd bölgesinde yer alan bir şehirdir. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/340.

¹¹⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/224; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/524.

¹²⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Medîneti's-Selâm*, 5/99; İbn Asâkir, *Târihu medîneti Dimaşk*, 71/52; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 12/103; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 12/540; Safedî, *Kitâbü'l-vâfi bi'l-vefeyât*, 6/181.

¹²¹ İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-ferîd*, 5/382; İbn Asâkir, *Târihu medîneti Dimaşk*, 71/52; Diyârbekrî, *Târihu'l-hamîs*, 2/342.

sakallıydı.¹²⁴ Alnında çiçek hastalığından kalma izleri vardı.¹²⁵ Halifelîği üstlendikten sonra oldukça kilo almış, saçı ve sakalı ağarmıştı.¹²⁶ Mu'temid, Abbâsî halifeleri içerisinde hoşgörülü ve cömert olmasıyla tanınırdı. Anlayışlı olmasının yanında şairliğı de olan bir halife idi.¹²⁷

1.5. Eğlenceye, Müziğe Düşkünlüğü ve Şiire İlgisi

Mu'temid, eğlenceye düşkün bir karektere sahipti.¹²⁸ Zamanının çoğunu eğlenceyle geçirirdi.¹²⁹ Kendisine eşlik eden arkadaşlarıyla beraber içki içerdi.¹³⁰ Nitekim Diyârbekrî eserinde Mu'temid'in içkiye çok düşkün olduğunu ifade etmektedir.¹³¹ Bundan sebep devlet yönetimini ve halkın işlerini ihmal ederdi.¹³² Halk, Mu'temid'in eğlenceye düşkün olması nedeniyle onu pek sevmezdi. Devlet işleriyle ilgilendiğı için Muvaffak'ı daha çok sevdi.¹³³

Mu'temid müzik aletlerine ve şarkılara düşkün biriydi. Müzik aletleri içerisinde ud ve benzeri çalgı aletlerine özel ilgisi vardı. Hatta bunları ilk edinen Abbâsî halifesidir. Mes'ûdî'nin naklettiğine göre, Ubeydullâh b. Hurdâzbih'in anlatıkları onun bu yönünü açıklayıcı niteliktedir: “Bir gün Mu'temid'in yanında çok yakın arkadaşlarının da bulunduğu bir meclise katıldım. Mu'temid beni görünce şu soruyu sordu: “Söyler misin bana? Udu ilk kim buldu? Bunun üzerine İbn Hurdâzbih dedi ki: “Bu konuda pek çok görüş var. Ama bildiğime göre, Lemk b. Müteveşlih b.

¹²² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, 5/99; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 71/52; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 12/103; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 12/540; Diyârbekrî, *Târîhu'l-hamîs*, 2/342.

¹²³ İbn Abdîrabbih, *el-Ikdü'l-ferîd*, 5/382; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 71/52; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 20/248.

¹²⁴ Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İsrâf*, 320; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 12/103; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 12/540; Safedî, *Kitâbü'l-vâfi bi'l-vefeyât*, 6/181; Onun bazı rivayetlere göre sakalı kısaydı. Diyârbekrî, *Târîhu'l-hamîs*, 2/342; *Kitâbü'l-uyûn ve'l-hadâik*, 4/74.

¹²⁵ İbn Abdîrabbih, *el-Ikdü'l-ferîd*, 5/382; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 71/52; Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Muhtasarı tarîhu Dimaşk li İbn Asâkir*, thk. Mirvahiyeye en-Nehhâs-Riyâz Abdülhamîd Murâd-Muhammed Mutî' el-Hâfız (Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1984), 3/35.

¹²⁶ İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 71/52; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 20/248. Mu'temid'in zayıf olduğuna dair bir rivayet bulunmaktadır. Muhtemelen halife olmadan önceki halinden bahsetmektedir. bk. İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 71/52.

¹²⁷ Hayruddîn ez-Zirîklî, *el-A'lâm Kâmûsu Terâcim* (Beyrût: Dâru'l-İlim, 2002), 1/107.

¹²⁸ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 22/251; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 20/249; Safedî, *Kitâbü'l-vâfi bi'l-vefeyât*, 6/181; İbn Tağriberdî, *en-Nücümü'z-zâhira*, 3/95; *Kitâbü'l-uyûn ve'l-hadâik*, 4/73.

¹²⁹ İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, 250.

¹³⁰ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 22/251; Safedî, *Kitâbü'l-vâfi bi'l-vefeyât*, 6/181.

¹³¹ Diyârbekrî, *Târîhu'l-hamîs*, 2/342.

¹³² Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İsrâf*, 318.

¹³³ Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, 564.

Mahvîl udu ilk bulandır.¹³⁴ Bu adamın çok sevdiği bir oğlu öldü. Oğlunu bir ağaca astı. Oğlunun azaları parça parça döküldü. Sadece baldırı, ayakları, parmakları kaldı. Adam bir kalas parçası aldı. Onu birtakım işlemlerden sonra inceltti ve çocuğunun parçalarını da uda yapıştırdı. Udun göğüs bölümü baldıra, boyun bölümü bacağa, baş kısmı ayağa, udun tellerini germeyi ve gevşetmeyi yapan ahşap parçası da parmağa, teller de damarlara benziyordu. Sonrada Lemk b. Müteveşlih, onu çalıp ağıt yakmaya başladı.”¹³⁵

Ubeydullâh b. Hurdâzbih çeşitli müzik aletlerinin tarihçesi hakkında Mu'temid'i bilgilendirmeye devam etti: “Lemk b. Müteveşlih'ten sonra oğlu Tûbel b. Lemik de davul ve def türü müzik aletlerini yaptı. Lemk b. Müteveşlih'in kızı Dalâl bint. Lemk de saz gibi telli çalgılar yaptı. Daha sonra Lût kavmî de tanburu, çobanlar da üflemeli müzik aletlerini, Farslılar da udu yaptılar.” Ayrıca Mu'temid Rûm eğlenceleri, Hint müzik aletleri, Arapların deve üzerinde söyledikleri şarkılar, nağmeler, ilk Arap şarkıcıları, şarkıların insan üzerindeki etkisi hakkında Ubeydullâh b. Hurdâzbih'den bilgiler aldı.¹³⁶

Mu'temid, İbn Hurdâzbih'e: “Usta bir şarkıcının nitelikleri nelerdir?” diye sordu. O da Halife'ye: “Nefesine hâkim olup onu kullanabilendir.” dedi. Daha sonra Halife Mu'temid, ondan eğlence türleri ve şarkıda temponun yeri ve notaların önemi hakkında bilgiler aldı.¹³⁷

Mu'temid, o gün eşsiz bir gün yaşadı. Ertesi gün bir önceki meclisinde bulunan yakın arkadaşlarını tekrar çağırdı. Ve onlarla raks ve raksın çeşitleri, raks eden bir kişinin sahip olması gereken özellikleri hakkında sohbet etti.¹³⁸

Mu'temid, edebiyatın türlerini öğrenmek için de çeşitli toplantılar düzenledi. Buna ilaveten o dost meclisinde bulunan nedîm adı verilen yakın arkadaşların faziletleri ve özellikleri, tek başına içki içmenin kötülüğü, içki çeşitleri ve içki içerken hangi müziklerin dinlenebileceği, içki servisinin nasıl yapılması gerektiği, bir aşçıdan servisçisine kadar onlarda bulunması gereken özellikler hakkında

¹³⁴ Mes'ûdî, *Mürûcuz-Zeheb*, 4/175.

¹³⁵ Mes'ûdî, *Mürûcuz-Zeheb*, 4/176-177.

¹³⁶ Mes'ûdî, *Mürûcuz-Zeheb*, 4/177-178.

¹³⁷ Mes'ûdî, *Mürûcuz-Zeheb*, 4/178-179.

¹³⁸ Mes'ûdî, *Mürûcuz-Zeheb*, 4/179.

konuşmaktan büyük keyif alırdı.¹³⁹ Mu'temid yukarıda bahsi geçen konularla ilgili geçmiş kralların uygulamalarını sorar ve bu konularda bilgi almak isterdi.¹⁴⁰ Mu'temid, İbn Hurdâzbih'in verdiği bu geniş bilgilerden dolayı onu takdir etti ve ona hi'lat giydirdi.¹⁴¹

Mu'temid, satranç oynamayı da çok severdi. Bu tutkusu sebebiyle diğer oyunlarla arasındaki farklar hakkında sohbet ederdi.¹⁴²

Mu'temid'in şiire karşı özel bir ilgisi vardı. Hatta kendisi de şiir yazardı. Ancak yazdığı şiirler vezinli değildi ve bu şiirlerin bir kısmı da düzensiz beyitlerden müteşekkildi. O yazdığı şiirleri şarkıcılara vererek, onları besteletirdi. Dolayısıyla bestelenen şiirlerin kusuru da kayboluyordu. Ancak şiirlerindeki kusurları, işin erbabı tarafından fark edilebiliyordu.¹⁴³ Aşağıdaki beyitler Mu'temid'in yazdığı şiirlerindendir:

“Ey Femu's-Silh'daki uzun gecem¹⁴⁴

Kaybım kazancımı geçti.

Yazık benim Kasr, Kâtul Nehri, Şelh ve

İsâ'nın yeryüzüne ineceği Ales Manastırı'nda

Rahipler ile geçirdiğim zamana.”¹⁴⁵

Bid'a adında şarkıcının bildirdiğine göre, Mu'temid şiirlerini bestelemesi için Arîb adındaki bir şarkıcıya verirdi. Arîb de¹⁴⁶ bu şiiri görünce dedi ki: “Ben bu elif, be ve te harfleriyle daha kaç şarkı yapacağım bakalım.”¹⁴⁷ Arîb'in bu ifadelerinden Mu'temid'in şiirlerinin edebî düzeyde olmadığı anlaşılmaktadır.

¹³⁹ Mes'ûdî, *Mürûcuz-Zeheb*, 4/179-180.

¹⁴⁰ Mes'ûdî, *Mürûcuz-Zeheb*, 4/181.

¹⁴¹ Mes'ûdî, *Mürûcuz-Zeheb*, 4/178-179.

¹⁴² Mes'ûdî, *Mürûcuz-Zeheb*, 4/181.

¹⁴³ Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed eş-Şâbüştî, *ed-Diyârât*, thk. Gorgees Avvâd, (Suriye: Al-Mada, 2008), 138.

¹⁴⁴ Femu's-Silh: Vâsıt ile Cübbül arasında yer alan büyük bir nehirdir. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 4/276.

¹⁴⁵ Şâbüştî, *ed-Diyârât*, 138.

¹⁴⁶ Arîb: Halife Mu'temid'in cariyesidir. bk. Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 20/249.

¹⁴⁷ Şâbüştî, *ed-Diyârât*, 139.

Aşağıdaki beyitlerde Mu'temid'in Şâriye adlı bir cariye'nin Reml vezniyle bestelediği bir beyiti de vardır:

“Aşk hususunda uzun süre temkinli davrandım,
Aşkta hiçbir zaman mutluluk getirdiğini görmedim.”¹⁴⁸

Aşağıdaki beyitte Mu'temid'e aittir:

“Ey nefis! Yazıklar olsun sana,
Senin bu halini bilmiyor değilim.”¹⁴⁹

Mu'temid'in aşağıdaki şiiri Muvaffak'ın kendisinde nasıl bir tahakküm kurduğu ve bundan duyduğu rahatsızlığı ortaya koyması açısından değerlidir:

“Öyle bir girdaba düştüm ki artık defedemem bunu,
Benim çektiğim hürmetsizlikten, aşağılanmaktadır.
Sürdü gitti dünyanın işi bensiz,
Ne de az bir şey bahşedildi onlardan bana!
Ne zaman bir şey istesem mahrum ettiler beni ondan,
‘Bu sizin için tehlikelidir’ diyerek”¹⁵⁰

Yine devlet işleyişinde Mu'temid'in durumunu ortaya koyan başka bir şiiri görüyoruz. Mu'temid bir mesele için üç yüz dinara ihtiyaç duymuş ve bunu görevlilerden talep etmişti. Ancak bu isteğini bile yerine getirmediler. Buna derinden üzülen Mu'temid ağlayarak şu beyitleri söyledi.

“Hayret ki hayret! Halifelige bak.
Az bir şeyi dahi halifeye vermiyorlar.
Oysa onun adıyla dünyalar alınıyor.
Şu an dünyalık adına elimde hiçbir şey yok.
Dört bir taraftan mallar onun adına toplanırken,

¹⁴⁸ Şâbüştî, *ed-Diyârât*, 140.

¹⁴⁹ Şâbüştî, *ed-Diyârât*, 141.

¹⁵⁰ Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, 570.

Bu toplanan mallardan onu uzak tuttular!”¹⁵¹

Sûlî'nin ifadesine göre, Mu'temid şiirlerini altın suyu ile yazardı.¹⁵² Yazdığı şiirlerin edebî değeri hakkında farklı değerlendirmeler yapılabilir. Ancak yukarıda adı geçen Arîb'in ifadelerinde de anlaşıldığı üzere Mu'temid'in şiirleri, edebî özellikler taşımamaktadır. Anlık duyguların bir tezahürü ile yazıldığı ifade edilebilir.

1.6. Vefâtı

Mu'temid, 22 Muharrem 279/24 Nisan 892 tarihinde oğlu Ca'fer el-Mufavvaz'ı velihtlikten azletmiş, Mu'tazıd'ı tek başına veliht tayin etmişti.¹⁵³ Mu'tazıd veliht tayin edildikten sonra idâreyi ele alarak yönetime bütünüyle sahip olmuş, ordunun desteğini almış ve Mu'temid'i pasivize etmişti.¹⁵⁴ Bu tarihten yaklaşık yedi ay sonra Mu'temid, 19 Recep 279/15 Ekim 892 yılında Bağdat'ta vefât etti.¹⁵⁵

Mu'temid, Bağdat'ta ölmesine karşın cenazesi Sâmerâ'ya taşındı ve buraya defnedildi.¹⁵⁶ Halife'nin cenazesinin neden Sâmerâ'ya taşındığı ile alakalı kaynaklarda herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Onun Sâmerâ'da doğması nedeniyle buraya defnedildiği akla gelmektedir. İbn Battûta, *Seyahatnâme* adlı eserinde Mu'temid'in kabrinin Rusâfe'de ve kabrinin üzerinde de isminin yazılı olduğunu belirtmektedir.¹⁵⁷

Mu'temid'in öldüğünde kaç yaşında olduğu konusunda iki farklı bilgi nakledilmektedir. Kaynaklarda onun kırk sekiz¹⁵⁸ veya elli¹⁵⁹ yaşında öldüğüne dair

¹⁵¹ Şâbüştî, *ed-Diyârât*, 141; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/370; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 22/238; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 12/548; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/643.

¹⁵² Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, 570.

¹⁵³ İbn Abdîrabbih, *el-Ikdü'l-ferîd*, 5/382; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 12/305; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 22/250; Safedî, *Kitâbü'l-vâfi bi'l-vefeyât*, 11/75; İbn Tağriberdî, *en-Nücümü'z-zâhira*, 3/92.

¹⁵⁴ Ezdî, *Târîhu'l-Mevsil*, 2/136; Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, 569.

¹⁵⁵ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 10/29; Ezdî, *Târîhu'l-Mevsil*, 2/136; Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-işrâf*, 319; Kindî, *Kitâbü'l-vülât*, 240; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, 5/99.

¹⁵⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, 5/99; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 3/178.

¹⁵⁷ Ebû Abdillâh Muhammed İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, çev. A. Sait Aykut (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013), 221.

¹⁵⁸ Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-işrâf*, 319; Mes'ûdî, *Mürücü'z-zeheb*, 4/159; İbn Dihye *en-Nibrâs*, 90; *Kitâbü'l-uyûn ve'l-hadâik*, 4/73.

¹⁵⁹ İbn Abdîrabbih, *el-Ikdü'l-ferîd*, 5/382; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, 71/52; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/370; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasarü fi ahbâri'l-beşer*, 2/56; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 22/251; Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, thk. Hasen İsmâil Merve

bilgiler bulunmaktadır. Daha önce Mu'temid'in doğum tarihini verirken farklı nakilleri aktarmıştık. Dolayısıyla tarihçiler, Mu'temid'in doğum yılı olarak hangi yılı vermişlerse ölüm tarihinden onu çıkararak yaşını belirlemişlerdir. Bu iki farklı rivayeti değerlendirdiğimizde tarihçilerin geneli Mu'temid'in elli yaşında öldüğünü kabul etmektedirler.

Mu'temid'in hilâfet süresi rivayetlere göre yirmi üç yıldır.¹⁶⁰ Farklı bazı rivayetlere göre ise Mu'temid'in hilâfet süresi yirmi üç yıl üç gün,¹⁶¹ yirmi üç yıl altı gün¹⁶² veya yirmi üç yıl altı aydır.¹⁶³ İbn Dıhye, Mu'temid'in hilâfet süresi ile alakalı diğer kaynaklarda verilen rakamlardan farklı olarak, onun yirmi iki yıl, on bir ay, on beş gün halifelik yaptığını belirtmektedir.¹⁶⁴ Netice olarak İbnü'l-Esîr'in de ifade ettiği yirmi üç yıl altı aylık süre dışındaki zaman farkları günler ile ifade edilmektedir. Buradan hareketle Mu'temid'in halifeliğinin yirmi üç yıl sürdüğünü söyleyebiliriz.

Mu'temid'in vefatına neden olduğu varsayılan olaylar hakkında kaynaklarda çeşitli rivayetler bulunmaktadır. Kaynakların çoğu onun aniden öldüğünü belirtmektedir.¹⁶⁵ Fakat Mu'temid'in bu ani ölümü birden çok sebebe bağlanmaktadır.

Mu'temid'in Hasenî Kasrı'nın kıyısında aşırı bir şekilde yediği akşam yemeği sonrasında fazla içki içmesi üzerine fenalaştığı, akabinde gece öldüğü rivayetler

(Beyrut: Dâr Sâdır, 1999), 1/250; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/643. Dipnotta geçen kaynakların geneli Mu'temid'in 50 yıl 6 ay ömür sürdüğünü belirtmektedir.

¹⁶⁰ İbn Abdîrabbih, *el-Ikdü'l-ferîd*, 5/382; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, 4/159; Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, 569; Diyârbekrî, *Târîhu'l-hamîs*, 2/343.

¹⁶¹ Ezdî, *Târîhu'l-Mevsil*, 2/136; Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-işrâf*, 319-320; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, 5/99; Safedî, *Kitâbü'l-vâfi bi'l-vefeyât*, 6/181; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhira*, 3/95.

¹⁶² Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 10/29; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, 5/99; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasarü fî ahbâri'l-beşer*, 2/48; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 22/251; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/643.

¹⁶³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/370.

¹⁶⁴ İbn Dıhye *en-Nibrâs*, 90.

¹⁶⁵ Ezdî, *Târîhu'l-Mevsil*, 2/136; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, 5/99; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimâşk*, 71/51; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, 1/250; Safedî, *Kitâbü'l-vâfi bi'l-vefeyât*, 6/181; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhira*, 3/95; Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, 569; Diyârbekrî, *Târîhu'l-hamîs*, 2/343.

arasındadır.¹⁶⁶ Mes'ûdî de onun ölüm nedeni olarak içki bağımlılığına işaret etmektedir.¹⁶⁷

Diğer taraftan Mu'temid'in zehirlenerek öldürüldüğüne dair çok sayıda rivayet vardır.¹⁶⁸ Kaynaklar zehirlenme şekliyle alakalı farklı bilgiler aktarmaktadır. Mes'ûdî'de geçen bir rivayete göre, Mu'temid, Mülkim ve Müzhik adındaki nedimleri ile beraber hazırlanan kuzuyu yemeğe oturdular. Onunla beraber yemek yiyen arkadaşları Mülkim ve Müzhik yemekten sonra öldüler. Mu'temid ve arkadaşlarının o gece içkilerine “Hint bölgesinde yetişen et-Tîyb adlı bir bitkinin başağından elde edilen ve Tibet Dağları'ndan getirilen, el-bîş diye bilinen” bir tür zehir katılarak öldürüldükleri belirtilir.¹⁶⁹

Diyârbekrî, *Târîhu'l-hamîs* adlı eserinde, Mu'temid'in sarhoşken öldüğünü, yediği ete erimiş kurşun atılması sebebiyle zehirlendiğini aktarmaktadır.¹⁷⁰ İbn Hazm da erimiş kurşunun Mu'temid'in boğazına dökülerek öldürüldüğünü kaydetmektedir.¹⁷¹ Zehebî ve Safedî de onun kadehine konan bir zehirden dolayı öldüğünü bildirmektedir.¹⁷²

Kaynaklarda Mu'temid'in sarhoş halde uyurken battaniyeye sarıldığı ve öldüğüne dair bilgiler de mevcuttur.¹⁷³ İbn Tağriberdî de Mu'temid'in boğularak öldürüldüğüne dair bir rivayet nakleder.¹⁷⁴ Ancak bahsi geçen kaynaklarda bunu kimin gerçekleştirdiğine dair bilgi bulunmamaktadır.

İbn Hazm'ın bahsettiği, Mu'temid'in Bağdat'ta yürürken tüyle doldurulmuş derin bir çukura düştüğü, oradan çıkamayarak kederinden öldüğüne¹⁷⁵ dair rivayeti

¹⁶⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/370; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasarü fi' ahbâri'l-beşer*, 2/56; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 22/251; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/643; *Kitâbü'l-uyûn ve'l-hadâik*, 4/73.

¹⁶⁷ Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, 4/159; William Muir, *The Caliphate Its Rise, Decline, And Fall* (Edinburgh: John Grant, 1915), 552.

¹⁶⁸ İbn Dihye *en-Nibrâs*, 90; Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, 569. İbn Tağriberdî, *en-Nücümü'z-zâhira*, 3/95.

¹⁶⁹ Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, 4/182-183; Zehebî ve Safedî Mu'temid ve beraberindeki çalgıcı ve nedimleriyle beraber yedikleri zehirli kuzu kellesinden zehirlenerek öldüklerini aktarırlar. bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 12/552; Safedî, *Kitâbü'l-vâfi bi'l-vefeyât*, 6/181.

¹⁷⁰ İbn Dihye *en-Nibrâs*, 90; Süyûtî, *Târîhu'l-hamîs*, 2/343.

¹⁷¹ Ebû Muhammed Ali b. Ahmed İbn Hazm, *Resâilü İbn Hazm el-Endelüsî*, thk. İhsân b. Abbâs (Beyrût: el-Müessesetü'l-Arabiyye Lid'dirâsâti ve'n-Neşri, 1987), 2/103.

¹⁷² Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 12/552; Safedî, *Kitâbü'l-vâfi bi'l-vefeyât*, 6/181.

¹⁷³ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 12/552; Safedî, *Kitâbü'l-vâfi bi'l-vefeyât*, 6/181; Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, 569.

¹⁷⁴ İbn Tağriberdî, *en-Nücümü'z-zâhira*, 3/95.

¹⁷⁵ İbn Hazm, *Resâilü İbn Hazm*, 2/103-104; Diyârbekrî, *Târîhu'l-hamîs*, 2/343.

de makul gözükmemektedir. Çünkü onun çukura düştüğü anda ölmediği, aksine üzüntüsünden öldüğü belirtilmektedir.

Mu'temid'in yukarıda bahsedilen ölüm nedenlerinden farklı olarak *Kitâbü'l-uyûn* adlı eserde dikkati çeken bir rivayet yer almaktadır. Buna göre Mu'tazîd, Mu'temid'in cariyeleri vasıtasıyla onu öldürmek için bir plan yapmış ve Mu'temid bu tertibin sonucunda ölmüştür.¹⁷⁶ Bu rivayete *Kitâbü'l-uyûn*'dan başka bir kaynakta rastlanmamıştır. Dolayısıyla doğruluğunu kabul etmek de güçtür.

Mu'temid'in vefatı ile ilgili rivayetlere bakıldığında Mu'temid'in aniden öldüğünü ifade edebiliriz. Mu'temid'in herhangi bir hastalık nedeniyle değil aniden ölmesi, onun zehirlenerek öldürülmüş olduğunu akla getirmektedir. Bu durumda şüphe okları Mu'tazîd'ı işaret etmektedir. Ancak *Mürûcî'z-zeheb* başta olmak üzere Mu'temid'in zehirlenerek öldüğünü aktaran kaynaklarda, bunun Mu'tazîd tarafından yapıldığına dair bir bilgi de bulunmamaktadır. Ayrıca Saim Yılmaz, Mu'tazîd'ın devlet idâresini elinde bulundurması ve birinci veliaht olması nedeniyle onun böyle bir şey yapmasını mantıksız olarak değerlendirmektedir.¹⁷⁷

Mu'temid'in ölüm haberini alan Kadı İsmâil b. Hammâd, üzgün bir şekilde Mu'tazîd'ın yanına gelince, onu halifeye verilen selam ile selamladı. Böylece ona halife ünvanıyla selam veren ilk kişi oldu. Cenazenin başında bulunan Ebû Avf, Hüseyin b. Sâlim ve ileri gelen bir grup, Mu'temid'in cesedini incelediler. Mu'tazîd'ın kölesi Bedir onlara: “Halife'nin vücudunda herhangi bir iz, yara görebiliyor musunuz? diye sordu. Bunun üzerine orada bulunanlar Mu'temid'in cesedinde herhangi bir ize ve yaraya rastlamadıklarına, Halife'nin sürekli içki içmesi nedeniyle aniden öldüğüne şahitlik ettiler. Daha sonra Mu'temid Sâmerî'ya

¹⁷⁶ Kurulan plan gereği cariyeler, içinde küçük balıkların bulunduğu büyük bir küp hazırladılar. Sonra Mu'temid'i çağırıp küpün içindeki balıklara bakmasını istediler. Mu'temid merakla küpe eğildiğinde cariyeler, onu ayaklarından kaldırarak, küpün içerisine attılar. Bir süre sonra da Mu'temid öldü. bk. *Kitâbü'l-uyûn ve'l-hadâik*, 4/73.

¹⁷⁷ Mu'temid sonrası halife olan Mu'tazîd dönemini araştıran Saim Yılmaz'da aynı görüştedir. bk. Saim Yılmaz, *Mu'tazîd ve Müktefi Döneminde Abbâsîler* (İstanbul: Kayıhan, 2006), 81; Murat Akkuş, *Abbâsî Halifelerinin Ölüm Sebepleri* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 84.

götürülerek defnedildi.¹⁷⁸ Ertesi günün sabahında halkın genelini desteğini alan Mu'tazîd-Billâh, yeni halife oldu.¹⁷⁹

Netice olarak kaynaklarda Mu'temid'in ölümüne birden çok neden gösterilmektedir. Bunların içerisinde Mu'temid'in çeşitli sebepler nedeniyle aniden öldüğüne ve yediği veya içtiği gıdalara zehir karıştırılmak suretiyle öldürüldüğüne dair rivayetler dikkati çekmektedir. Mu'temid'in Mu'tazîd tarafından öldürülmesine dair tespit edebildiğimiz kadarıyla *Kitâbü'l-uyûn*'da geçen rivayetten başka herhangi bir rivayete rastlanmamıştır. Ayrıca kaynaklarda Mu'temid'in zehirlenerek öldüğüne dair rivayetler bulunsa da bunun kim tarafından yapıldığına yönelik bir bilgi de bulunmamaktadır. Dolayısıyla Mu'temid'in öldüğü akşam, çok yemek yemesi ve içki içmesinin ardından rahatsızlanarak öldüğünü söyleyebiliriz.

¹⁷⁸ Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, 4/183; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/370; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/644.

¹⁷⁹ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 10/30; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, 4/184; Yılmaz, *Mu'tazîd ve Müktefi Döneminde Abbâsîler*, 81.

İKİNCİ BÖLÜM

MU'TEMİD DÖNEMİ İDARİ YAPI VE DEVLET KURUMLARI

Bir önceki bölümde Halife Mu'temid'in doğumuna, ailesine, halife oluşuna, veliaht tayin etmesine ve şahsiyetine değindikten sonra bu bölümde, devletin idarî yapısı, devlet kurumlarının işleyişi ve dönemin iktisâdî hayatı incelenecektir.

2.1. İdarî Yapı

Sâmerrâ döneminde görev alan halifeler, yaşanan dâhili sorunlar nedeniyle uzun süre hilâfette kalamamışlardır. Ancak yirmi üç yıl halifelik yapan Mu'temid bunun dışındadır. Uzun süren hilâfet süreci çalkantılarla doludur. Devleti zor durumda bırakan isyanların yaşanması, bağımsız hareket eden emirlerin varlığı ve Türklerin yönetimde etkin olması nedeniyle idarî kadrolarda çok sık bir şekilde görevden almalar ve atamalar yaşanmıştır. Halife Mu'temid'in devlet işlerini ihmal etmesi ve yönetim becerisinden uzak bir görüntü vermesi sonucunda, kardeşi Muvaffak, devlet idâresini eline alarak, dönemin şartlarına göre en iyi şekilde devleti idâre etmiştir.¹⁸⁰ Bundan sonraki başlıkta Mu'temid dönemi devletin işleyişini sağlayan kurumlara ve bu kurumlarda öne çıkan görevlilerine değinilecektir.

2.2. Devlet Kurumları ve Görevlileri

İslâm kurumlarının kökeni, İslâm öncesi döneme ait Arap kurumlarına dayanmaktadır. Hz. Peygamber yeni müesseselerin ilkelerini belirlerken, Cahiliye dönemindeki bazı kurumları yeniden düzenlemiş, bazılarını da olduğu gibi bırakmıştır. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) vefatından sonra Müslümanlar fetihlerle birlikte Sâsânî ve Bizans devletlerinin kurumlarından istifâde etmişlerdir. İlerleyen zaman içerisinde hâsıl olan ihtiyaçların, mevcut tecrübî birikimin ve gelişmelerin tesiriyle İslâm kurumları genişlemiştir.¹⁸¹

2.2.1. Vezirlik

Hilâfet, Emevîlerden Abbâsîlere geçtikten sonra devlet teşkilatında bazı yeni kurumlar teşekkül etmiştir. Bunlardan en önemlisi Fars menşeli idarî bir makam olan

¹⁸⁰ İbn Dîhye *en-Nibrâs*, 85.

¹⁸¹ Abdülazîz ed-Dûrî, *İslâm Kurumları Tarihi*, çev. Kasım Koç (İstanbul: Albaraka Yayınları, 2019), 15.

vezirlik, ilk defa Abbâsîler döneminde tahsis edilmiştir.¹⁸² İbnü't-Tiktaka bunu destekleyerek vezirlik makamının Abbâsîler ile birlikte kurallara ve kanunlara bağlandığını ifade etmiştir. Emevîlerde vezirlik makamının icra ettiği görevi halifenin yardımcılarını îfa ediyordu. Halife bir mesele olduğunda onlara danışıp, onların görüşünü almıştır. Abbâsîler bu makamı, kanunlarla devlet yönetim mekanizmasına yerleştirmiştir.¹⁸³ Vezirler halifelerin en yakın adamı oldular. Halifelerin eğlenceye düşkün olup devlet işlerini aksattığı dönemlerde de yönetimde vezirlerin etkisi daha da artmıştır.¹⁸⁴ Aynı zamanda vezirler, halifenin danışmanlığını da yapmıştır. Dönem dönem yönetimde etkinlikleri değişen vezirler, idarî kadrolar ile halife arasında aracı bir rol de üstlenmiştir.¹⁸⁵ Abbâsîlerde vezirlik sistemi, halifenin yönetim anlayışı, gücü ve idarî meyillerine göre tedricî olarak gelişme göstermiştir.¹⁸⁶

Genel olarak Abbâsîlerde vezirlik, tefvîz ve tenfîz vezirliği olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Tefvîz vezirliğinde halifenin atadığı vezir, devlet işlerinin yürütülmesinde kendi görüş ve fikirlerine göre serbest bir şekilde yetkilerini kullanabilecek bir hareket alanına sahipken, tenfîz vezirliğinde ise halifenin görüş ve emirleri doğrultusunda sorumluluklarını yerine getirmekle görevlidir. Tenfîz vezirliği,¹⁸⁷ halifeyle halkın ve valilerin arasında bir köprüdür. Halifenin emirlerini yerine getirir ve emirlerini kaydeder. Valilerin tayin edilmesi, ordunun sefere hazırlanması, onun yetki alanındadır.¹⁸⁸ Yürütme vezirliği anlamına gelen tefvîz vezirliğinin ise görev ve yetki açısından tenfîz vezirliğine kıyasla sorumluluk alanı daha geniş ve önemlidir.¹⁸⁹ Halife Mansûr'dan sonra ordu içerisinde bulunan

¹⁸² Corcî Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, çev. Necdet Gök (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), 1/201; Hasan İbrahim Hasan, *Siyasî, Dini, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, çev. İsmail Yiğit-Sadreddin Gümüş (İstanbul: Kayıhan, 1985), 3/71.

¹⁸³ İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, 153.

¹⁸⁴ Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, 435.

¹⁸⁵ Albert Hourani, *Arap Halkları Tarihi*, çev. Yavuz Alogan (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013), 60.

¹⁸⁶ Dûrî, *İslâm Kurumları Tarihi*, 215.

¹⁸⁷ Tenfîz vezirliği halife ve halk arasında elçilik, görüş bildirme ve danışmanlık, halifeye yardımcı olması ve memleket işlerine yönelik gayreti şeklinde başlıklandırabileceğimiz görevleri vardır. Daha detaylı bilgi için bk. Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Mâverdî, *Bilge Yöneticinin Elkitabı*, çev. İbrahim Barca (İstanbul: Klasik Yayınları, 2019), 107-112.

¹⁸⁸ Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, thk. Ahmed Câd (Kâhire: Dâr'ul-Hadîs, 2006), 50-56; Ebû Ya'lâ Muhammed b. Hüseyin el-Ferrâ, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, thk. Muhammed Hâmid el-Fakî (Bejrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2000), 29-31.

¹⁸⁹ Mâverdî, *Bilge Yöneticinin Elkitabı*, 65.

Türklerin özellikle 232/847 tarihinde Vâsik'ın ölümünden sonra yönetimde etkinliklerinin artmasıyla vezirlerin nüfûz ve yetkileri zayıflamıştır. Bu tablo 3./9. yüzyılın sonlarına kadar devam etmiştir.¹⁹⁰

Mu'temid'in devlet işleriyle ilgilenmemesi nedeniyle Muvaffak, bir halifenin sahip olduğu bütün bütün yetkilere sahip oldu ve vezirlerin atamasında karar mercii olmuştur.¹⁹¹

Mu'temid, döneminde Ubeydullâh b. Yahyâ b. Hâkân,¹⁹² Hasan b. Mahled, Süleymân b. Vehb, Sâid b. Mahled, Ebü's-Sakr İsmâil b. Bülbül,¹⁹³ İbrâhim b. el-Müdebbir,¹⁹⁴ Ahmed b. Sâlih Şîrâzâd¹⁹⁵ ve Ubeydullah b. Süleyman b. Vehb¹⁹⁶ vezirlik yapmışlardır.¹⁹⁷

Mu'temid, halife olduktan sonra, babası Mütevekkil'in de vezirliğini yapan tecrübeli bir devlet adamı olan Ubeydullâh b. Yahyâ'yı vezir tayin etti.¹⁹⁸ Hem idarî hem de vergi toplama gibi devlet işlerinde liyâkat sahibi olduğu için Mu'temid'in vezir yapmak istediği Ubeydullâh b. Yahyâ, vezirlik görevini ilk başta kabul etmek istemedi. Ancak Mu'temid'in ve Türk komutanlarının ısrarı üzerine 3 Şaban 256/6 Temmuz 870 tarihinde bu görevi kabul etmek zorunda kaldı.¹⁹⁹ Halife ondan ilk iş olarak civar bölgelere elçiler göndererek adına biat almasını emretti. Bundan sonraki süreçte ise Mu'temid devlet idâresiyle alakalı bütün işleri ona bıraktı.²⁰⁰ Ancak yukarıda belirtildiği üzere Muvaffak'ın Mu'temid üzerindeki nüfûzunun artmasıyla

¹⁹⁰ Fatih Yahya Ayaz, “Vezîr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/80.

¹⁹¹ İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, 251; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, 139.

¹⁹² Ya'kûbî, *Târihu'l-Ya'kûbî*, 2/474.

¹⁹³ İbn Abdірabbih, *el-Ikdü'l-ferîd*, 5/382; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, 139.

¹⁹⁴ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, 139.

¹⁹⁵ Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-işrâf*, 320; İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, 254.

¹⁹⁶ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 10/22; İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, 254.

¹⁹⁷ İbn Abdірabbih, *el-Ikdü'l-ferîd*, 5/382; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ* adlı eserinde Mu'temid döneminde görev alan vezirlerin tertibini Ubeydullâh b. Yahyâ b. Hâkân, Hasan b. Mahled, Süleymân b. Vehb, İsmâil b. Bülbül, Sâid b. Mahled, İbrâhim b. el-Müdebbir şeklinde sıralamaktadır. bk. İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, 139.

¹⁹⁸ Mes'ûdî, *Mürücü'z-zehab*, 4/160; Yavuz Selim Göl, “İlk Müslüman Türklerin Darbe Girişimleri: Sâmerîrâ Dönemi”, *Demokrasi: Darbeler ve Tepkiler Sempozyum Kitabı*, ed. Betül Karagöz Yerdelen (Giresun: Divan Kitap, 2017), 695-696.

¹⁹⁹ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, 137; Hüsâmu'ddîn es-Sâmerîrâî, *el-Müessesâtü'l-idâriyye fi'd-devleti'l-Abbâsiyye* (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1982), 88; Mehmet Aykaç, “İbn Hâkân, Ebü'l-Hasan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/537.

²⁰⁰ Ya'kûbî, *Târihu'l-Ya'kûbî*, 2/474; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 9/474; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 22/238.

birlikte Ubeydullâh b. Yahyâ'nın etkisi azalmış bu nedenle de görevden geri çekilmek zorunda kalmıştır.²⁰¹ Görevi süresinde devlet işlerini planlayarak güzel bir şekilde yürütmeye çalışan Ubeydullâh b. Yahyâ, beytül-mâlde harcayacak para kalmadığı için kendi malından harcamalarda bulunmuştur. Bu nedenle öldüğünde arkasında altı yüz bin dinar borç bırakmıştır.²⁰² Görev yaptığı süre zarfında Mu'temid'in, Ubeydullâh b. Yahyâ'nın hizmetlerinden memnun olduğu bilinmektedir.²⁰³

Ubeydullâh b. Yahyâ yedi yıl vezirlik görevinin ardından 10 Zilkade 263/25 Temmuz 877'de kaza sonucu bineğinden düşerek öldü. Cenaze namazını da Muvaffak kıldırdı.²⁰⁴ Abbâsî tarihinde, vezirliğe yükselen ilk Türk olan Ubeydullâh b. Yahyâ,²⁰⁵ vezirlik kurumunun ihyâsına da önemli katkılarda bulundu.²⁰⁶

Ubeydullâh b. Yahyâ'nın ardından Mu'temid, kardeşi Muvaffak'ın da kâtipliğini yapan Hasan b. Mahled'i vezir tayin etti.²⁰⁷ Mu'temid, Türklerle arası bozuk olan Hasan b. Mahled'i vezir tayin ederek,²⁰⁸ onların yönetimdeki nüfûzunu kırmayı hedeflediyse de amacına ulaşamadı.²⁰⁹ Çünkü Hasan b. Mahled ile aralarında ciddi sorunlar olan Mûsâ b. Boğâ 27 Zilkade 263/11 Ağustos 877 tarihinde Sâmerrâ'ya gelmesinin ardından Hasan b. Mahled Bağdat'a kaçtı.²¹⁰ Boşalan vezirlik makamına Mûsâ b. Boğâ'nın talebiyle 6 Zilhicce 263/20 Ağustos 877 tarihinde Süleymân b. Vehb getirildi.²¹¹ Mu'temid, bu gelişmeyi istemediği halde kabul etmek zorunda kaldı.

Mûsâ b. Boğâ'nın desteğiyle vezir olan Süleymân b. Vehb'in Mûsâ b. Boğâ'nın ölümünden sonra devlet içerisindeki gücü zayıfladı. Süleymân b. Vehb'in

²⁰¹ Aykaç, "İbn Hâkân, Ebü'l-Hasan", 19/537.

²⁰² İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, 137.

²⁰³ Sourdel, *Le Vizirat*, 1/306.

²⁰⁴ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/532; İbn Tağriberdî, *en-Nücümü'z-zâhira*, 3/46.

²⁰⁵ Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, 162.

²⁰⁶ Dominique Sourdel, "Abbâsî Hilâfeti", *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti* çev. Hamdi Aktaş (İstanbul: Kitabevi, 1997), 1/137.

²⁰⁷ Mes'ûdî, *Mürücü'z-zeheb*, 4/160; İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, 251; K. V. Zetterstéén, "İbn Mahled", *İslâm Ansiklopedisi* (Eskişehir: Millî Eğitim Bakanlığı, 2001), 5/2-766.

²⁰⁸ Hasan b. Mahled'in Türkler arsının bozuk olması Halife Mu'tez dönemine dayanmaktadır. Mu'tez, 255/869 yılında Mûsâ b. Boğâ tarafından hâl edildiğinde Hasan b. Mahled'de hapse atılmış ve malları müsâdere edilmişti. bk. Osman Çetin, "İbn Mahled, Ebü Muhammed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/165.

²⁰⁹ Sâmerrâî, *el-Müessesâtü'l-idâriyye*, 88.

²¹⁰ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/532.

²¹¹ Mes'ûdî, *Mürücü'z-zeheb*, 4/160; Safedî, *Kitâbü'l-vâfi bi'l-vefeyât*, 12/167.

vezirliğini bir türlü içine sindiremeyen Mu'temid, Mûsâ b. Boğâ'nın ölümünden sonra onu hapse attırdı. Ayrıca Süleymân b. Vehb'in ve iki oğlunun evlerini yağmalattı. Ardından Hasan b. Mahled'i Zilkade 264/ Temmuz 878 yılında ikinci defa vezir olarak tayin etti.²¹² Fakat Mu'temid'in bu hamlesi devlet içerisinde büyük bir krize yol açtı. Sâmerri'ye göre, Mu'temid'in kendi iradesiyle vezir tayin edebilme girişimi, bu defa Türklerin dışında, devleti yeniden istikrara kavuşturmak isteyen ve bu amaçla devletin fiili hâkimi olan kardeşi Muvaffak'ın engeline takıldı. Zira Muvaffak, onayı olmaksızın Mu'temid'in vezir tayin etmesini kabul etmedi.²¹³ Bu atamadan duyduğu rahatsızlık nedeniyle Muvaffak, Ubeydullâh b. Süleymân ile birlikte Bağdat'tan bir ordu ile ayrılarak Sâmerri'ye doğru yola çıktı. Buna karşılık Mu'temid ordusunu alarak, Sâmerri'nin batı tarafında karargâhını kurdu ve Muvaffak'ı beklemeye başladı. İki taraf arasında yapılan müzakereler neticesinde Süleymân b. Vehb'in vezirliğe iade edilmesi şartıyla anlaşma sağlanarak olası bir savaş engellendi.²¹⁴ Sorun Muvaffak'ın isteği doğrultusunda çözüme kavuştu ve tutuklu olan Süleymân b. Vehb serbest bırakıldı. Süleymân b. Vehb yeniden vezir olunca, Hasan b. Mahled bir kez daha şehri terketmek zorunda kaldı.²¹⁵ Bu olaydan sonra Mu'temid, Muvaffak hayattayken bir daha vezir atama girişiminde bulunamamıştır.²¹⁶

Muvaffak, Mu'temid'e rağmen göreve getirdiği Süleymân b. Vehb ile vezirliği sırasında anlaşamadı. Yaşanan anlaşmazlığın sonucunda 265/879 yılında, Süleymân b. Vehb'i ve oğlu Ubeydullah'ı hapsedirdi. Ayrıca onların mallarına ve arazilerine el koydurdu.²¹⁷ Süleymân b. Vehb, 18 Safer 272/4 Ağustos 885 tarihinde hapisaneyeyken öldü.²¹⁸

Muvaffak, Süleymân b. Vehb'i hapsedtikten sonra, Mu'temid'den 265/879 yılı içerisinde devlet işlerinde ehil bir isim olan İsmâil b. Bülbül'ü vezir tayin

²¹² Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/540; Safedî, *Kitâbü'l-vâfi bi'l-vefeyât*, 12/167; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/562; Çetin, "İbn Mahled, 20/165.

²¹³ Sâmerri, *el-Müessesâtü'l-idâriyye*, 89.

²¹⁴ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/540; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/562.

²¹⁵ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/541; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/276-277; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/562.

²¹⁶ Sâmerri, *el-Müessesâtü'l-idâriyye*, 89.

²¹⁷ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/543.

²¹⁸ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 10/9; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/345; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/604.

etmesini istemiştir. Mu'temid çaresiz bu talebi yerine getirmiştir.²¹⁹ “eş-Şekûr en-Nâsır li dînillâh” lakabı ile bilinen İsmâil b. Bülbül, bu lakabını yazışmalarında kullanmıştır.²²⁰ Bu nedenle kendisine “el-Vezîru'ş-Şekûr” da denilmektedir.²²¹ Mu'temid döneminde görev alan vezirler içerisinde halifenin bizzat yazdığı bir tevkî ile yetkileri genişletilmiş bir vezir olması bakımından, İsmâil b. Bülbül dikkat çekmektedir.²²²

İsmâil b. Bülbül'ün vezir olmasından rahatsız olan bazı komutanlar, Mu'temid'e gelerek Hasan b. Mahled'in yeniden vezir tayin edilmesini istediler. Bunun üzerine Mu'temid, Hasan b. Mahled'i üçüncü kez vezir tayin etti.²²³ Ancak bu beklenmedik atama, Muvaffak'ın hoşuna gitmedi. Orduyu Hasan b. Mahled'e karşı kışkırtarak onu yakalattı. Hasan b. Mahled'i önce Enbâr'a daha sonra da Mısır'a sürgün etti. Ahmed b. Tolun, sahip olduğu devlet tecrübesinden istifade etmek amacıyla Hasan b. Mahled ile yakınlık kurdu. Zaman zaman çeşitli konularda fikirlerine başvurdu. Hâkimiyet alanını genişletmek amacıyla olan Ahmed b. Tolun, Hasan b. Mahled'e Mu'temid'e isyan etmek istediğini ifade ettikten sonra bu konudaki düşüncesini sordu. Hasan b. Mahled ise Mu'temid'i övdükten sonra, isyan etmenin iyi bir fikir olmadığını, şayet isyan ederse bunun sonuçlarının iyi olmayacağını belirtti. Bunun üzerine Ahmed b. Tolun, isyan girişiminden vazgeçti. Ahmed b. Tolun, bir başka konuda onunla istişarede bulundu. Muvaffak, Ahmed b. Tolun'dan vergileri göndermesini istedi. Ancak Ahmed b. Tolun, Hasan b. Mahled'e Muvaffak'ın Halife'ye isyan eden biri olduğunu ve bu nedenle vergileri göndermeyeceğini söyledi. Hasan b. Mahled ise, Ahmed b. Tolun'a bu tutumun iyi davranış olmadığını, zira ordunun Muvaffak'ın emrinde olduğunu, vergiyi göndermediği takdirde savaşmak üzere Muvaffak'ın harekete geçebileceğini beyan

²¹⁹ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 9/544; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, 137; İbn Tağriberdî, *en-Nücumü'z-zâhira*, 3/49.

²²⁰ Hilâl b. Muhassin es-Sâbî, *Rusûmu dâri'l-hilâfe*, thk. Mîhâil Avvâd (Beyrût: Dâru'r-Râid el-Arabî, 1986), 130.

²²¹ Mehmet Aykaç, “İsmâil b. Bülbül”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/90.

²²² Ayaz, “Vezîr”, 43/80.

²²³ Sâbî'ye göre, Halife Mu'temid, İsmâil b. Bülbül ile alakalı şikâyetlerin artması üzerine onu Muvaffak'a şikâyet etti. Bunun üzerine Muvaffak, Halife'yi teskin etmek amaçlı olarak İsmâil b. Bülbül'ü azlederek yerine Hasan b. Mahled'i aramıştır. Hilâl b. Muhassin es-Sâbî, *el-Vüzerâ ev tuhfetü'l-ümerâ fi târihi'l-vüzerâ*, thk. Abdüsettar Ahmed Ferrâc (Beyrut: Mektebetü'l-Ayân 1958), 82-83.

etti. Ahmed b. Tolun onun bu düşüncesinden hiç memnun olmadı ve onunla yaptığı istişarelerde hep Muvaffak lehine görüş beyan ettiği izlenimine kapıldı. Ayrıca Hasan b. Mahled'in Muvaffak ile haberleştiğini ve topraklarını elinden almak için faaliyet gösteren bir casus olduğunu düşünerek onu hapsetti. Daha sonra Ahmed b. Tolun, hapisteki Hasan b. Mahled'i içeceğine koydurduğu zehirle öldürttü.²²⁴ Safedî'nin bildirdiğine göre ise Hasan b. Mahled, hapisanedeyken 267/880 yılında öldü.²²⁵

Hasan b. Mahled'den sonra hem nazım hem de nesir yazmada becerikli, devlet yönetiminde bilge bir kişilik olan Ahmed b. Sâlih b. Şîrazâd vezir olarak görevlendirildi. Fakat Ahmed b. Sâlih bu görevi üstlendikten bir ay kadar sonra hastalandı ve 266/879 yılında öldü.²²⁶

Mu'temid, boşalan vezirlik makamına 266/879 tarihinde Sâid b. Mahled'i getirdi. Kesker Hristiyanlarından olan Sâid b. Mahled, vezir olmadan önce Muvaffak'ın hizmetindeyken Müslüman oldu ve daha sonra onun kâtipliğini yapmaya başladı. Vezir olduktan sonra "Zü'l el-Vizârateyn"²²⁷ lakabını aldı. İyilik yapmayı, sadaka dağıtmayı çok seven ve namazlarına ihtimam gösteren bir kişiydi.²²⁸ Görevde olduğu dönemde önemli vazifeler icra etti. Bunlardan en önemlisi, hiç kuşkusuz Mu'temid'in kardeşi Muvaffak ile arasının bozulmasından sonra, Ahmed b. Tolun ile anlaşarak Mısır'a gitme girişimini Musul Valisi İshâk b. Kündacık'a haber vererek engellemesidir.²²⁹

Sâid b. Mahled, Recep 272/Aralık 885 tarihinde Vâsıt'a geldikten birkaç gün sonra Muvaffak'ın emriyle kendisi başta olmak üzere oğulları ve kardeşi Abdûn hapsedilerek mallarına el konulmuştur.²³⁰ Muvaffak'ın bu şekilde bir tasarrufta

²²⁴ Ebû Ali b. Muhassin et-Tenûhî, *Nişvâru'l-muhâdara ve ahbâru'l-müzâkere*, thk. Abbûd eş-Şâlicî (Beyrut: Dâr Sâdir, 1995), 8/33-34; Çetin, "İbn Mahled, 20/166.

²²⁵ Safedî, *Kitâbü'l-vâfi bi'l-vefeyât*, 12/167.

²²⁶ Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-işrâf*, 320; İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, 254.

²²⁷ Bu lakab Sâid b. Mahled'e hem Muvaffak'ın hem de Halife Mu'temid'in veziri olmasından dolayı verilmiştir. Sâbî, *Rusûmu dâri'l-hilâfe*, 130; Şaban'a göre bu lakab onun idarî ve askerî yetenekleri sebebiyle verilmiştir. M. A. Şaban, *Islamic History: A New Interpretation, A.D. 750-1055 (A.H. 132-448)* (Cambridge: Cambridge University Press, 1976), 2/130.

²²⁸ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 13/326-327; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/622.

²²⁹ Osman Çetin, "İbn Mahled, Sâid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/166-167.

²³⁰ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 10/10; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/603.

bulunmasının sebebinin, Sâid b. Mahled'in hazineye para temin etme konusunda Muvaffak ile aralarında ihtilaf çıkması olduğu belirtilmiştir.²³¹ Bir başka neden ise Sâid b. Mahled'in Hristiyan kardeşi Abdûn ile bağlantısıdır. Bağdat halkı, 271/884 yılında Hristiyanlara saldırarak, Îsâ Nehri'nin kıyısındaki tarihi kiliseyi yağmalayıp, tahrip etmiştir. Daha sonra kilisenin yıkılan bölümleri Sâid b. Mahled'in Hristiyan kardeşi Abdûn b. Mahled'in desteğiyle onarılmıştır.²³² Sâid b. Mahled'in, görevi süresince Hristiyan halka bazı haklar ve ayrıcalıklar tanınması hem Sâid b. Mahled'e hem de kardeşi Abdûn'a karşı bir tepkiyi oluşturduğu söylenebilir.²³³ Sâid b. Mahled, Safer 276/Haziran 889 tarihinde hapisshanedeyken öldü.²³⁴ Yalnız başına ibadet ve dua etmeyi seven Sâid, güne para, elbise ve un gibi ayarladığı şeyleri dağıtmadan başlamamıştır.²³⁵

Mu'temid, Muvaffak karşısında varlığını ortaya koyabilmek amacıyla bazı atamalar yaptı. Ancak Muvaffak, Mu'temid'in yaptığı atamalardan memnun olmadığına, yapılan atamaları iptal etti. Mu'temid Sâmerâ'dan Mısır'a gitmek üzere yola çıkacağı zaman 269/882 yılında İbrâhîm b. el-Müdebbir'i vezir tayin etti.²³⁶ Fakat kısa bir süre sonra Muvaffak tarafından azledildi. İbrâhîm b. el-Müdebbir, 279/893 yılında öldü.²³⁷

Halife Mu'temid, Sâid b. Mahled'in yerine İsmâil b. Bülbül'ü ikinci kez vezir tayin etti.²³⁸ İsmâil b. Bülbül görevli olduğu süre zarfında gerek yaptığı harcamalarla beytülmâli boşaltması gerekse halktan topladığı ağır vergilerle halka zulmetmesi nedeniyle 26 Safer 278/9 Haziran 891 tarihinde tutuklandı. İsmâil b. Bülbül, hapisteyken Mu'temid'in emriyle öldürüldü.²³⁹ İsmâil b. Bülbül hem askerlik işlerini hem de kâtiplik işlerini bilmesiyle çok yönlü bir vezir olarak dikkat çekmiştir. Cömert bir kişiliğe sahip olan İsmâil b. Bülbül "seyf ve kalemi" yani ordu idâresi ile

²³¹ Çetin, "İbn Mahled, Sâid", 20/167.

²³² Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 10/8; Ezdî, *Târîhu'l-Mevsil*, 2/116; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 12/245.

²³³ Çetin, "İbn Mahled, Sâid", 20/167.

²³⁴ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 13/327.

²³⁵ Ezdî, *Târîhu'l-Mevsil*, 2/128.

²³⁶ Ziriklî, *el-A'lâm*, 1/60; Mustafa Zeki Terzi, "İbnü'l-Müdebbir, Ebû İshâk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/149.

²³⁷ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 13/125.

²³⁸ İbn Abdîrabbih, *el-Ikdü'l-ferîd*, 5/382; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/603.

²³⁹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 10/19-21; İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, 253.

sivil idâreyi şahsında toplamış bir vezir olarak diğer vezirlerden farklı görülmüştür.²⁴⁰

Mu'temid, İsmâil b. Bülbül'den boşalan vezirlik makamına, Ubeydullâh b. Süleymân b. Vehb'i tayin etmiştir.²⁴¹ Halife bu atamayı, kardeşi Muvaffak'ın vefatından sonra gerçekleştirmiştir. Bu onun uzun bir aradan sonra ilk kez vezir atayabilme imkânına sahip olması anlamına gelmektedir.²⁴² Ubeydullâh b. Süleymân, aynı zamanda Mu'temid döneminin son veziri olmuştur. Onun devlet yönetimindeki tecrübesi, Mu'temid'in ölümünden sonra Mu'tazid döneminde de vezirliğe devam etmesini sağlamıştır.²⁴³

Mu'temid döneminde görev alan vezirler içerisinde Hasan b. Mahled üçer kez, Süleymân b. Vehb ve İsmâil b. Bülbül ikişer kez vezirlik makamına görevlendirilmişlerdir.²⁴⁴

Bu bilgiler doğrultusunda, vezir tayininde nihâi kararı verenin Muvaffak olduğu görülmektedir. Ancak Mu'temid'in yetkilerini kullanmak isteğiyle zaman zaman iradesini ortaya koyarak, Muvaffak'tan habersiz vezir atamaları yaptığı da bilinmektedir. Ne var ki Muvaffak, Mu'temid'in bu girişimlerinden rahatsız olmuş ve yapılan atamaları iptal ederek, uygun gördüğü kişileri vezir tayin etmiştir.

2.2.2. Valilik

Emevîler döneminde valiler, görevli oldukları yerleri yönetme ve devletin otoritesini sağlama konusunda çok önemli bir görev üstlenmişlerdir. Vilayetteki atamalardan, ordunun düzenine, adlî işlerden, imamlık görevine kadar çok geniş yetkilere sahip olmuşlardır.²⁴⁵ Bu anlayış, halifeler kadar güçlü hatta bazı halifelerden daha çok güce sahip olacak kudretli valileri ortaya çıkarmıştır.²⁴⁶ Emevî valilerinden Haccâc b. Yûsuf, Ziyâd b. Ebîh sahip oldukları yetkileri kullanmışlar, karakterlerini ortaya koymuşlar ve icraatlarıyla öne çıkmışlardır. Abbâsîlerde ise

²⁴⁰ İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, 252.

²⁴¹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 10/22; İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, 254.

²⁴² Sâmerrâî, *el-Müessesâtü'l-idâriyye*, 90.

²⁴³ İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, 256.

²⁴⁴ Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-işrâf*, 320; İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, 254.

²⁴⁵ Abdülazîz ed-Dûrî, "Emîr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/121.

²⁴⁶ Hakan Temir, *Emevîlerde Valilik* (Kahramanmaraş: Samer Yayınları, 2019), 25.

birinci dönemi diye adlandırılan 132-232/750-847 yılları arasında idarî teşkilat, merkeziyetçi bir görünüme sahiptir. Bölgelere atanan valiler mutlak yetkilerden uzak bir şekilde, merkeze bağlı bir yönetim sergilemişlerdir. Bu nedenle Abbâsî valileri, Emevîler dönemindeki valiler gibi geniş yetkilere sahip olmadıkları için öne çıkamamışlardır. Dolayısıyla Abbâsîlerde adem-i merkeziyetçi düzenin merkeziyetçi düzene dönmesiyle valilerin yetkilerinin daraltıldığı görülmektedir.²⁴⁷

Bu dönemde vilayetlerde, sâhibü'l-mâl, sâhibü'l-berîd ve kâdı gibi makamlar öne çıkan memurluklardır. Valinin görevi namaz kıldırma ve orduyu komuta etme ile sınırlandırılmıştır. Ancak bu durum (Sâmerrâ döneminde) Abbâsî Devleti'nin zayıflamasıyla değişmiştir. Valiler, görevlendirildikleri bölgelere gitmek yerine, Bağdat'ta ve Sâmerrâ'da kalarak, görev yerlerine nâiblerini göndermeye başlamıştır. Bunun sonucu olarak, o bölgede merkezî yönetimin otoritesi zayıflamış ve merkezden uzak vilayetlerde idâre bozulmuştur. Ayrıca zaman içerisinde güçlenen bazı valiler isyan ederek, bölgelerinde bağımsızlıklarını ilan etmiştir.²⁴⁸ Mısır'da Tolunoğullarının, doğuda Tâhirîlerin ve Saffârîlerin ortaya çıkışı buna örnek olarak gösterilebilir.²⁴⁹

Abbâsîlerde valilik, yetki ve sorumluluklarına göre imâretü'l-âmme (genel valilik) ve imâretü'l-hâssa (özel valilik) olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Genel vali daha geniş yetkililere sahipken, özel vali daha az yetkilere sahiptir. Vezirlerin tavsiyesi üzerine atanan valiler, vezirlerin görevden alınmasıyla birlikte genellikle görevden alınırlardı. Hilâfet merkezinden uzak eyâletlere tayin edilen valiler, öncelikle hânedana mensup kişilerden ve güvenilir komutanlardan tercih edilirdi.²⁵⁰

Valilerin görevlendirildiği yerler, büyüklüklerine göre şehir, vilayet veya eyâlet olarak ifade edilmiştir. Eyâletlere bağlı vilayetlere valilerin atanmaları, halife veya onun yetkilendirdiği valiler tarafından gerçekleştirilmiştir. Eyâlet valilerinin yetki ve sorumluluğu vilayet valilerinden daha çoktur. Meselâ gerekli gördükleri

²⁴⁷ Hasan İbrahim Hasan, *en-Nüzümü'l-İslâmiyye*, 162.

²⁴⁸ Hasan İbrahim Hasan, *en-Nüzümü'l-İslâmiyye*, 162; İbrahim Sarıçam - Seyfettin Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 100.

²⁴⁹ Hasan İbrahim Hasan, *en-Nüzümü'l-İslâmiyye*, 163; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988), 14-15.

²⁵⁰ Sarıçam – Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 100; Ünal Kılıç, “Valilik”, *İslâm Kurumları Tarihi*, ed. Eyüp Baş (Ankara: Grafiker Yayınları, 2017), 142.

takdirde vilayet valilerini görevden almışlardır. Vali tayinleri halifenin onayından geçen, günümüzdeki kararnamelere benzeyen ve ismi “el-ahd” veya “el-kitâb” denilen yazı ile resmiyet kazanmaktadır.²⁵¹ Merkezden uzak eyâletleri yönetecek bölge valileri, halife tarafından atanmaktadır. Bu valilerin sorumlu oldukları vilayetlerde kazaî ve medenî işlerde geniş yetkileri yoktur.²⁵²

Mu'temid, 12 Şevval 261/20 Temmuz 875 tarihinde devleti, oğlu Mufavvaz ve kardeşi Muvaffak arasında taksim etti. Muvaffak, batı bölgesinde bulunan İfrîkiyye, Mısır, Şâm, Cezîre, Musul, Ermeniyeye, Mihracânkazak, Hulvân vilayetlerine vali atama ve Horasan yolununun güvenliğini sağlayacak görevlileri tayin etme yetkisini aldı. Mufavvaz ise doğu bölgesinde bulunan Bağdat, Sevâd, Kûfe, Yemen, Kesker, Dicle, Ahvâz, Fars, İsfahân, Kum, Kerec, Dînever, Rey, Sind, Zincân, Kazvîn, Horasan, Taberistan, Cürcân, Kirman, Sicistân vilayetlerine vali atama ve Mekke ve Medine yolunun emniyetini sağlama sorumluluğunu aldı.²⁵³

Her ne kadar devlet, kâğıt üzerinde idarî açıdan ikiye ayrılmışsa da ülkenin yönetiminde tek söz sahibi olan Muvaffak hem doğuda hem de batıda valilerin tayininde tek yetkili olmuştur. Tarihî kaynaklar, Muvaffak'ın, Mufavvaz'a göre vezir tayinlerinde ve vali atamalarında da en yetkili kişi olduğunu ortaya koymaktadır. İbn Kesîr'in eserinde verdiği bilgiler de bu tespiti desteklemektedir. Buna göre Mu'temid, Muvaffak'a anlaşmaları imzalama ve feshetme, valileri atama ve azletme yetkisi vermiştir. Ayrıca toplanan haraçlar da onda toplanmıştır.²⁵⁴ Muvaffak'ın sahip olduğu bu yetkiler, birinci veliaht Mufavvaz'da görülmemektedir.

Yukarıda ifade edildiği üzere idarî yapı ikiye ayrıldıktan sonra Muvaffak ve Mufavvaz'ın yetki alanı içerisindeki bölgelere önce genel vali atanmıştır. Atanan genel valiler de kendisine bağlı vilayetlere valiler tayin etmiştir. Meselâ 12 Safer 257/9 Ocak 871 tarihinde Dicle, Basra, Yemâme ve Bahreyn bölgesinin genel valisi Saîd b. Sâlih'in yerine vali olarak Yarcûh et-Türkî getirilmiştir. Yarcûh et-Türkî de

²⁵¹ Kılıç, “Valilik”, *İslâm Kurumları Tarihi*, 141-143.

²⁵² Hasan İbrahim Hasan, *Siyasî, Dini, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, 5/412.

²⁵³ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/514; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/252; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/549; Abdülkerim Özeydın, “Muvaffak el-Abbâsî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2016), EK-2/332-333.

²⁵⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/638-639.

Mansûr b. Ca'fer'i Basra, Dicle ve Ahvâz bölgelerine vali tayin etmiştir.²⁵⁵ Genel vali olarak atananlardan biri de Ya'kûb b. Leys'dir. O, Mu'temid tarafından 257/871 yılında Belh, Toharistân, Kirman, Sicistân ve Sind bölgelerine vali olarak atanmıştır.²⁵⁶ Ya'kûb b. Leys Herat, Buşenc ve Bazeğîs'e valiler tayin etmiştir.²⁵⁷ Muvaffak, 261/875 yılı içerisinde Mesrûr el-Belhî'yi Ahvâz, Basra, Dicle bölgesi, Yemâme ve Bahreyn vilayetlerine genel vali olarak görevlendirmiştir.²⁵⁸

Ya'kûb b. Leys'in 265/878'de vefatının ardından kardeşi Amr b. Leys onun yerine Muvaffak tarafından Horasan, Kirman, Fars, Bağdat, İsfahân, Sind, Sicistân bölgelerinden sorumlu genel vali olarak tayin edildi. Amr b. Leys de aldığı yetkinin ardından Ahmed b. Abdülazîz b. Ebî Dülef'i İsfahân'a, Muhammed b. Ebi's-Sâc'ı da Mekke ve Haremeyn yoluna vali olarak atadı.²⁵⁹

Mu'temid, 266/879 yılında İshâk b. Kündacık'ı Musul, Diyârırebîa ve Ermeniye bölgelerinin valiliğine tayin etmiştir.²⁶⁰ Ayrıca 269/883 yılına gelindiğinde Mu'temid ona, Mağrib bölgesini de vermiştir. Ancak İshâk b. Kündacık, Sâmerrâ'dan ayrılmamış ve sorumlu olduğu vilayetlere valiler tayin etmiştir.²⁶¹ İshâk b. Kündacık, Musul bölgesinde Hâricîlere karşı mücadele etmiştir.²⁶²

269/883 yılında İshâk b. Kündacık'ın Musul ve Cezîre bölgesinin tamamına hâkim bir vali olduğu görülmektedir. İshâk b. Kündacık, Mu'temid'in Ahmed b. Tolun'un davetiyle Mısır'a giderken, Musul'da yolunu keserek gidişini engellemiş ve Mu'temid'i Sâmerrâ'ya geri getirmiştir.²⁶³ Bu başarısından dolayı Muvaffak, İshâk b. Kündacık'a "Zü's-seyfeyn" lakabını vermiştir.²⁶⁴ Buna ilaveten Muvaffak, onu Mısır valiliğine atasada bu fiilen gerçekleşmemiş, resmiyette kalan bir atama

²⁵⁵ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/476; Ezdî, *Târîhu'l-Mevsil*, 2/77.

²⁵⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/535.

²⁵⁷ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/502.

²⁵⁸ Ezdî, *Târîhu'l-Mevsil*, 2/96.

²⁵⁹ Ezdî, *Târîhu'l-Mevsil*, 2/97-100; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/566.

²⁶⁰ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/553.

²⁶¹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/653.

²⁶² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/289.

²⁶³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/328.

²⁶⁴ Ebû Muhammed Abdullâh b. Muhammed el-Belevî, *Sîretu Ahmed b. Tolun*, thk. Muhammed Kürd Ali (Kahire: Mektebü Neşri's-Sekâfeti'd-Dîniyye, ts.), 294.

olmuştur.²⁶⁵ İshâk b. Kündacık, valiliği döneminde aynı coğrafyada emelleri olan Ahmed b. Tolun ile devamlı mücadele halinde olmuştur. Özellikle Rakka, Avâsım ile Sugûr bölgesinin valisi olan İbn Da'bâş ile İshâk b. Kündacık arasında savaşlar yaşanmıştır.²⁶⁶

İshâk b. Kündacık, 270/883 yılında Ahmed b. Tolun'un vefat etmesi üzerine İbn Ebî's-Sâc ile birlikte Şâm bölgesine hâkim olmak için girişimlerde bulunmuş ancak bunu başaramamıştır.²⁶⁷ İshâk b. Kündacık, 278/891 yılında vefat ettikten sonra oğlu Muhammed, Musul ve Diyârırebâa bölgelerine vali atanmıştır.²⁶⁸

Ca'fer el-Mufavvaz, 269/883 yılında, Sâid b. Mahled'i Şehrezûr, Dâbâz, Sâmeğân, Hulvân, Mâsibizân, Mehricânkazak ve Fırât bölgelerine genel vali olarak tayin etti.²⁶⁹

Son olarak kaynaklarda tespit edebildiğimiz kadarıyla Mu'temid döneminde tayin edilen valileri ve görevlendirildiği yerleri zikredeceğiz.

Fars bölgesinde Hâris b. Sîmâ eş-Şerâbî,²⁷⁰ Abdurrahmân b. Müflih,²⁷¹ Muhammed b. Vâsıl²⁷² ve Muhammed b. Leys²⁷³ vali olarak atanmışlardır.

Ahvâz'da Mansûr b. Ca'fer,²⁷⁴ Asğacûn,²⁷⁵ Abdurrahmân b. Müflih,²⁷⁶ Ebû's-Sâc, İbrâhîm b. Sîmâ,²⁷⁷ Mesrûr el-Belhî,²⁷⁸ Tekin el-Buhârî ve Ağartmış²⁷⁹ valilik yapmıştır.

²⁶⁵ Nadir Özkuyumcu, "İshâk b. Kündacık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/536.

²⁶⁶ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/667.

²⁶⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/338.

²⁶⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/640.

²⁶⁹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/628.

²⁷⁰ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/474; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/227.

²⁷¹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/513.

²⁷² İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/558.

²⁷³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/313.

²⁷⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/235.

²⁷⁵ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/495. Bu valinin adı İbnü'l-Esîr'de Asacûr şeklinde geçmektedir. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/236.

²⁷⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/543.

²⁷⁷ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/513; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/251; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/549.

²⁷⁸ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/546; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/281.

²⁷⁹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/549; Ezdî, *Târîhu'l-Mevsil*, 2/96.

Basra'da Saîd b. Sâlih, Mansûr b. Ca'fer,²⁸⁰ Buğraç,²⁸¹ Abbâs b. Terkis'i²⁸² vali olarak görevlendirdi.

Musul'dan sorumlu Asâtekîn, buraya önce oğlu Ezgûtekîn'i daha sonra da İshâk b. Eyyûb'u²⁸³ vali olarak görevlendirdi. Daha sonra Hıdır b. Ahmed b. Ömer,²⁸⁴ el-Kattân²⁸⁵ ve Muhammed b. Yahyâ²⁸⁶ vali olarak atandı.

Vâsıt'a Muhammed el-Müvellid²⁸⁷ vali tayin edildi. Rey'de Salânî,²⁸⁸ Kayıklık²⁸⁹ ve Talmacûr²⁹⁰ valilik yapmıştır.

Azerbeycân'da el-Alâ' b. Ahmed, Ebû'r-Rudeynî Ömer b. Ali,²⁹¹ Muhammed b. Ömer b. Ali²⁹² ve Muhammed b. Ebi's-Sâc²⁹³ valilik yaptılar.

Ermeniyeye bölgesine, İshâ b. eş-Şeyh vali olarak tayin edildi.²⁹⁴

Mekke'de Büreyye diye de bilinen İbrâhîm b. Muhammed,²⁹⁵ Hârûn b. Muhammed²⁹⁶ ve Yûsuf b. Ebi's-Sâc²⁹⁷ valilik yapmışlardır.

Medine'ye ise İshâk b. Muhammed b. Yûsuf, Mûsâ b. Muhammed, Ahmed b. Muhammed,²⁹⁸ Fazl b. Abbâs,²⁹⁹ Ahmed b. Muhammed b. et-Tâî³⁰⁰ ve Hârûn b. Muhammed³⁰¹ vali tayin edildiler.

²⁸⁰ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/481. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/229-230.

²⁸¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/536.

²⁸² Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/663.

²⁸³ Ezdî, *Târîhu'l-Mevsil*, 2/83-84; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/247-248.

²⁸⁴ Ezdî, *Târîhu'l-Mevsil*, 2/87; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/259.

²⁸⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/270.

²⁸⁶ Ezdî, *Târîhu'l-Mevsil*, 2/84; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/369.

²⁸⁷ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/534; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/276.

²⁸⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/269; Bu valinin ismi Taberî'de Salâbî olarak zikredilmektedir. Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/506.

²⁸⁹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/526.

²⁹⁰ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/549. Bu valinin adı İbnü'l-Esîr'de Hazlahacûr şeklinde geçmektedir. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/288.

²⁹¹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/510. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/249.

²⁹² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/258.

²⁹³ Ezdî, *Târîhu'l-Mevsil*, 2/127; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/358. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/620.

²⁹⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/525.

²⁹⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/248-249.

²⁹⁶ Ezdî, *Târîhu'l-Mevsil*, 2/114; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/314; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/620.

²⁹⁷ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 10/8. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/344. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/570.

²⁹⁸ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/552-553.

²⁹⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/330.

Kûfe’de Keycûr,³⁰² Ali b. Zeyd,³⁰³ ve Ahmed b. Muhammed³⁰⁴ valilik yaptılar.

Humus’da bedevilerin Vali Mencûr’u öldürmesi üzerine, Büktemir³⁰⁵ vali tayin edildi. Daha sonra da Îsâ el-Kerhî³⁰⁶ burada valilik yaptı.

Hulvân’da Ömer b. Sîmâ ve Halîl b. Rîmâl³⁰⁷ valilik yapmışlardır.

Horasan yolu valiliğine Muhammed b. Evs el-Belhî³⁰⁸ atandı.

Mekke yolu valiliğine atanan Muhammed b. Mesrûr el-Belhî, kardeşi Ali b. Mesrûr el-Belhî’yi yerine vekil olarak gönderdi. Ancak Ali b. Mesrûr, Beni Esed kabilesine mensup bir grup tarafından öldürüldü.³⁰⁹ Onun katlinden sonra Muhammed b. Ebi’s-Sâc³¹⁰ ve Ahmed b. Muhammed b. et-Tâî³¹¹ sırasıyla vali olarak tayin edildiler.

Sugûr bölgesinde Ercûz,³¹² Abdullâh b. Reşîd b. Kâvus³¹³ ve İbn Da’bâş³¹⁴ valilik yapmışlardır.

Mu’temid döneminde yaşanan iç karışıklıklar, devletin otoritesini zayıflatmıştır. Bunun en önemli nedeni on dört yıl süren Zenc İsyanı’dır. Zira devlet bütün gücüyle isyanı bastırmakla meşgul olurken uzak bölgelerde yaşanan gelişmelerle gerektiği gibi ilgilenememiştir. Ayrıca Mu’temid’in devlet işleriyle ilgilenmemesinin de etkisi olduğu muhakkaktır.³¹⁵ Bu durum, denetimden uzak

³⁰⁰ Taberî, *Târîhu’t-Taberî*, 10/7.

³⁰¹ Taberî, *Târîhu’t-Taberî*, 10/17.

³⁰² İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târih*, 6/244. Bu valinin adı Taberî’de “Kancûr” şeklinde geçmektedir. Taberî, *Târîhu’t-Taberî*, 9/502.

³⁰³ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târih*, 6/249; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, 14/546.

³⁰⁴ Taberî, *Târîhu’t-Taberî*, 9/621.

³⁰⁵ Taberî, *Târîhu’t-Taberî*, 9/510; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târih*, 6/249.

³⁰⁶ Taberî, *Târîhu’t-Taberî*, 9/551-552; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târih*, 6/290; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, 14/570.

³⁰⁷ Taberî, *Târîhu’t-Taberî*, 9/606-607.

³⁰⁸ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târih*, 6/251.

³⁰⁹ Taberî, *Târîhu’t-Taberî*, 9/545.

³¹⁰ Ezdî, *Târîhu’l-Mevsil*, 2/100; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târih*, 6/288-289.

³¹¹ Taberî, *Târîhu’t-Taberî*, 10/7.

³¹² İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târih*, 6/284. Bu valinin adı Taberî’de “Erhûz” şeklinde geçmektedir. Taberî, *Târîhu’t-Taberî*, 9/544.

³¹³ Taberî, *Târîhu’t-Taberî*, 9/545.

³¹⁴ Taberî, *Târîhu’t-Taberî*, 9/667.

³¹⁵ Ezdî, *Târîhu’l-Mevsil*, 2/101.

bölgelerdeki bazı valilerinin başına buyruk hareket etmelerine ve halka hoş olmayan tavırlar sergilemelerine sebep olmuştur.³¹⁶

2.2.3. Dîvânlar

Modern dönemde kullanılan idâre, daire, kurum, hükümet, bürokrasi gibi kavramların, klasik doğu devletlerinde karşılığı genel olarak dîvân kavramı ile ifade edilir. Dîvânlar, Müslümanların devletleşme süreci ile birlikte kabul görmüş ve zaman içerisinde gelişmişlerdir. Hz. Ömer zamanında kurulan dîvânlar, Emevîler döneminde geliştirilmiş, Abbâsîler ile kurumsal bir kimliğe bürünmüştür.³¹⁷

Dîvân kelimesi, köken itibarıyla Farsça “deyvân” kelimesine dayanır. Bu kelime daha sonra Araplarca “dîvân” şeklinde kullanılmış ve son şeklini almıştır.³¹⁸

Mâverdî; dîvânı, devletin idâri ve mâlî işleyişi ile ilgili işlemlerin yürütüldüğü, ordu mensuplarının ve diğer devlet memurlarının kayıtlarının tutulduğu yerlerin genel adı olarak görmektedir.³¹⁹

Devletin sorumlu olduğu idarî, askerî ve mâlî hizmetlerin yürütülmesini sağlayan, devlet memurlarının bulunduğu yere dîvân denir. Ayrıca bu hizmetlerin yerine getirilmesinde kullanılan defterlere de dîvân adı verilmektedir. Özellikle Hz. Ömer’in fey gelirlerini dağıtmak amacıyla kurduğu dîvân teşkilatı ile birlikte kullanılmaya başlayan dîvân kavramı, Emevîler ve özellikle Abbâsîler döneminde başta askerî ve mâlî alanlar olmak üzere, çeşitli devlet hizmetlerinin îfâ edildiği kurumların genel adı olmuştur.³²⁰

Abbâsîlerin ilk döneminde hilâfet merkezinde görev alanların çoğunluğunu teşkil eden Farşlılar, dîvân teşkilatının da bel kemiği konumundaydı. Devletin önemli idarî kadrolarında bulunmaktaydılar.³²¹ Abbâsîler, Emevîlerin mevcut dîvân

³¹⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/291.

³¹⁷ Hamza Al – Yakup Köseoğlu, İslâm Devletinde İdare Teşkilatının Ortaya Çıkışı: Divanın Teşkilatının Kuruluşu, *Fırat Üniversitesi İİBF Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 4/1 (Haziran 2020), 5.

³¹⁸ Ebû Bekr Muhammed b. Yahyâ es-Sûlî, *Edebu'l-Küttâb* (Kahire: el-Matbaa's-Selefiyye, 1341), 187.

³¹⁹ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, 298.

³²⁰ Mustafa Fayda, “Hz. Ömer’in Divan Teşkilâtı”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi Ansiklopedisi* (İstanbul: Çağ Yayınları, 1986), 2/139-140.

³²¹ Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik* (Leyden: Matbaatü Brill, 1927), 146.

sistemini geliştirdiler. Dîvân teşkilatını vezâret makamına bağlayarak merkezî bir bürokratik yönetim oluşturdular.³²²

Abbâsîler, kuruluşlarından itibaren dîvânlara büyük önem gösterdi.³²³ Mansûr başkenti Hâşimiyye'ye taşırken devlet işlerinin yürütüleceği dîvânlara has binalar inşa etti.³²⁴ Daha sonra başkenti Bağdat'a taşırken Hâşimiyye'de bulunan dîvânları, yaptırdığı binalara taşıdı.³²⁵ Mu'tasım, 221/836 yılında Sâmerâ şehrinin inşa ederken selefleri gibi dîvânlara özel binalar yaptırdı. Bağdat'a vali atadıktan sonra, burada bulunan dîvânları Sâmerâ'daki binalara nakletti.³²⁶

Dîvânlar, kurulduklarından itibaren dönem içerisinde karşılaştıkları siyasî ve sosyal gelişmelere bağlı olarak birtakım değişmelere ve düzenlemelere uğramıştır. Bunu tetikleyen ana faktörlerden birisi Müslümanların farklı kültür ve medeniyetlerle etkileşim içerisinde olmalarıdır. Bir diğer faktör ise dönem içerisinde medeniyetin gelişmesine bağlı olarak ortaya çıkan ihtiyaçlardır. Bunlara bağlı yeni bazı kurumlar ihdâs edilmiştir. Bu kurumlardan bazıları kendisine ihtiyaç duyulduğu sürece varlıklığını devam ettirirken bazıları da varlığını gerektiren ihtiyacın ortadan kalkması sonucu tarihe karışmışlardır.³²⁷ Dîvânların işleyişinden fiilen vezir sorumlu olmasına rağmen Vâsık gibi bazı halifeler de dîvânların kontrolünü bizzat takip etmişlerdir.³²⁸

Sâmerâ dönemi ile birlikte yönetim kadrolarında Türklerin tercih edilmeleri dîvânların bozulmasına neden olmuştur. Çünkü dîvân kâtiplerinin görevlendirilmelerinde ehliyet ve liyâkat gözetilmemiştir. Bu nedenle bazı halifeler dîvânların ıslahına yönelik bir dizi tedbir almaya başladılar. Meselâ dîvân

³²² Abdülazîz ed-Dürî, "Dîvân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/379.

³²³ Safâ Hâfız Abdülfettâh, *Nüzümü'l-hükm fi'd-devleti'l-Abbâsiyye min evâilil-karni's-sâlisi'l-hicrî ilâ duhûli Benî Büveyh Bağdâd* (Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1998), 101.

³²⁴ Ahmed b. Yahyâ el-Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân-Ülkelerin Fetihleri*, çev. Mustafa Fayda (İstanbul: Siyer Yayınları, 2013), 326.

³²⁵ Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, 335.

³²⁶ Avcı, "Mu'tasım", 31/381.

³²⁷ Abdülkerîm Abduh Hattâmîle, *el-Bünyetü'l-idâriyye li'd-devleti'l-Abbâsiyye fi'l-karni's-sâlisi'l-hicrî* (Amman: Cem'iyetu Ummâli'l-Matâbii't-Teâvüniyye, 1985), 15.

³²⁸ Muhammed Kürd Alî, *el-İdâretü'l-İslâmiyye fi izzî'l-Arab* (Kahire: Matbaatü Mısır, 1934), 170.

defterlerinin tutulmasına çok önem veren Mühtedî, pazartesi ve perşembe günlerini dîvânların işleyişlerini bizzat denetlemeye ve kâtipleri kontrol etmeye ayırmıştır.³²⁹

Dîvân teşkilatlarında görev alacak kişilerin güvenilir, zeki olması, çalıştığı dîvânın işleyişini ve yürürlükteki yasaları bilmesi gibi bir dizi şartlar aranıyordu. Ayrıca merkezden uzak bölgelerdeki dîvân çalışanları, daha çok bölge halkından tercih edilirdi.³³⁰

Abbâsîlerde idâre, çok sayıda oluşturulan memuriyet ve dîvânlara bölünerek yürütülmüştür.³³¹ Şimdi bu dîvânlardan öne çıkanlar incelenecektir.

2.2.3.1. Dîvânü'l-Harâc

Harâc, ölçüsü tespit edilen belli arazilerden alınan vergidir.³³² Beytûlmâlin en önemli gelir kaynağı olan harâcın toplanmasını yürüten Dîvânü'l-Harâc, giderlerin kaydını tutar ve harâc dışındaki vergilerin de tahsilini sağlardı.³³³ Abbâsî Devleti'nin ekonomisi ağırlıklı olarak tarıma dayalı olduğu için, tespiti yapılan arazilerin vergilerinin toplanmasını sağlayan Dîvânü'l-Harâc, Abbâsîlerin en önemli dîvânıdır.³³⁴ Devletin mâlî işlerini yürüten kurumlardan biri olan Dîvânü'l-Harâc'ın eyâletlerde işleyişini, sâhibü'l-harâc ve âmiller üstlenirdi. Sâhibü'l-harâc, hilâfetin en önemli devlet görevlilerinden biriydi.³³⁵ Harâc Dîvânı, vilayetlerde devlete ait gelirleri topladıktan sonra bölgenin ihtiyaçlarına yönelik harcamalarda bulunur, geriye kalan parayı da merkezdeki dîvâna gönderirdi. Bunun yanı sıra gelir elde edilen harâc arazilerin ölçümünü yapar ve bu arazilerde ekilen mahsullerin çeşidini belirlerdi. Ayrıca harâc türlerine göre vergi mükelleflerini ve vergi oranlarını kaydedirdi. Bu oranlara göre de vergilerin toplanmasını sağlardı.³³⁶

³²⁹ Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, 1/228; Süyûtî, *Tarihu'l-hulefâ*, 561.

³³⁰ Abdülfettâh, *Nüzümü'l-hükm*, 103.

³³¹ Hourani, *Arap Halkları Tarihi*, 60.

³³² Mâverdî, *el-Ahkâmu's-sultâniyye*, 235.

³³³ Nahide Bozkurt, *Abbâsîler* (İstanbul: İsam Yayınları, 2013), 156, 185-186.

³³⁴ W. Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, çev. M. Fuad Köprülü (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1984), 118.

³³⁵ Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, 435; Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/38-39.

³³⁶ Aykaç, *Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdârî Teşkilatında Dîvânlar*, 118; Bozkurt, *Abbâsîler*, 186.

Arazilere harâc vergisi koyan görevli, vergi belirlerken toprağın verimine, araziye ekilen mahsulün çeşidine ve arazinin sulanış yöntemini dikkate alarak vergiyi tespit ederdi.³³⁷

Abbâsî hilâfetindeki İslâm toprakları, farklı mülkiyet türlerine ayrılırdı. Bu toprakları birbirinden ayırt edecek net sınırlar da mevcut olmadığı için mülkiyet şartları açısından da her mülk türünün kendine ait bazı şartları vardı.³³⁸ Çünkü toprakların işletilmesinin şartları gerek toprakların sahiplerine gerekse arazinin bulunduğu bölgenin durumuna göre belirlenirdi.³³⁹ Bu toprakların kayıtları başkentteki Dîvânü'l-Harâc'ta tutulurdu. Aynı şekilde bu kayıtlar, her bölgenin yerel Dîvânü'l-Harâc'ında da bulunurdu. Abbâsîlerde her bölgenin kendine özgü bir Harâc Dîvânı vardı. Bu birim, devlet hazinesinin bir alt birimi olarak faaliyet gösterirdi. Her bölgenin Dîvânü'l-Harâc sorumlusu ordunun masraflarını ve maaşlarını, toplanan harâc mallarından karşılardı.³⁴⁰ Başkentte bulunan Dîvânü'l-Harâc, meclisü'l-inşâ ve't-tahrîr, meclisü'n-nush, meclisü'l-esküdar, meclisü'l-hisâb, meclisü'l-cehbeze, meclisü'l-ceyş, meclisü't-tafsîl ve meclisü'l-asl adlı sekiz daireden oluşurdu.³⁴¹

Her eyâlette bir Dîvânü'l-Harâc vardı. Bu dîvân o eyâletteki vergilerin toplanmasından sorumluydu. Toplanan vergiler ile eyâletin ihtiyaçları karşılanır, artanı ise merkeze gönderilirdi.³⁴² Eyâletlerdeki harâc görevlisi doğrudan vezire bağlıydı ve eyâlet valisi ile protokol açısından aynı statüdeydi.³⁴³ Bu dîvânın işlerini yürüten çok sayıda kâtipleri vardı.³⁴⁴ Bunun yanı sıra vergi mükelleflerinden vergi toplayan memurlar da vardı. Vergi toplarken “Müstahsin” adı verilen bir grup asker onlara yardım ederdi. Dîvân da arazilerin ölçümü ile ilgilenen “Messâhûn” adlı

³³⁷ Mâverdî, *el-Ahkâmu's-sultâniyye*, 230.

³³⁸ Bu toprak çeşitleri ile alakalı bk., Abdülazîz ed-Dûrî, *Târîhu'l-İrâkı'l-iktisâdî fi'l-karni'r-râbii'l-hicrî* (Beyrût: Merkezü Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Arabîyye, 1995), 44-59.

³³⁹ Dûrî, *Târîhu'l-İrâkı'l-iktisâdî*, 43.

³⁴⁰ Sâmerî, *el-Müessesâtü'l-idâriyye*, 195.

³⁴¹ Bu meclislerin işleyişi ile alakalı bk., Ebü'l-Ferec Kudâme b. Ca'fer, *el-Harâc ve sinâtü'l-kitâbe*, thk. Muhammed Hüseyin ez-Zebîdî (Bağdat: Dâru'r-Reşîd, 1981), 21-32; Sâmerî, *el-Müessesâtü'l-idâriyye*, 196-198; Aykaç, *Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilatında Dîvânlar*, 139-141; Arslan, *Muktedir Billâh Döneminde Abbâsîler*, 171-174.

³⁴² Abdülfettâh, *Nüzümü'l-hükm*, 163.

³⁴³ Adam Mez, *el-Hadâratü'l-İslâmiyye fi'l-karni'r-râbii'l-hicrî ev asru'n-nehda fi'l-İslâm*, çev. Muhammed Abdülhâdî (Beyrût: Dâru'l-Küttâb el-Arabî, 2010), 1/156.

³⁴⁴ Muhammed b. Ahmed el-Havârizmî, *Meftâihu'l-ulûm*, thk. Abdülemîr el-'Asem (Beyrût: Dâru'l-Menâhil, 2008), 69-73.

memurlar ile arâzi gelirini taksim eden ve devletin hissesini belirleyen memurlar da görev yapardı.³⁴⁵

Harâc memuru olacak kişinin güvenilir, alanında yeterli bilgiye sahip ve bedeni açıdan sağlıklı olması aranan şartlardandı. Buna ek olarak bu kişi harâc tespitini üstlenecekse içtihat ehlerinden biri olmalıydı.³⁴⁶

Sâmerrâ döneminde idarî alanda yaşanan kaos, merkezden uzak eyâletlerde bağımsız hareket eden devletlerin ortaya çıkmasına, bu durum da eyâletlerdeki harâc dîvânlarının önemini azalmasına neden olmuştur.³⁴⁷ Bunun doğal bir sonucu olarak devlet ciddi miktarda gelir kaybına uğramıştır.

Ahmed b. Tolun, Mısır'a vali olduğunda bölgenin harâcından sorumlu olan Ahmed b. Müdebbir³⁴⁸ ile yaşadığı sorunlar sebebiyle, onu görevden alarak yerine Muhammed b. Hilâl'i tayin etti. Ancak Mu'temid, Ahmed b. Tolun'un bu atamasından hoşnut olmayıp gönderdiği mektupla hapiste bulunan Ahmed b. Müdebbir'in yeniden Mısır'ın harâc işlerine iadesini emretti. Bunun üzerine Ahmed b. Tolun, harâc sorumlusu Muhammed b. Hilâl'i azlederek, 23 Zilkade 256/22 Ekim 870 tarihinde Ahmed b. Müdebbir'i yeniden harâc sorumlusu atadı.³⁴⁹ Fakat Mu'temid, muhtemelen Ahmed b. Tolun ile aralarındaki bitmeyen sorunlar nedeniyle, 257/871 yılında Ahmed b. Müdebbir'i, bu görevinden alarak Şe'mât'ın harâcını toplamakla görevlendirdi. Onun yerine de Ahmed b. Muhammed Şuca' geldi. 258/871 yılı içinde Ahmed b. Müdebbir, Şe'mât'a yerleşerek görevini icra etmeye başladı. Buradaki görevine ek olarak Dimyât'ın da harâc işlerini yürüttü.³⁵⁰

Fars bölgesinin harâcını toplamakla Muhammed b. Hasan el-Feyyâz görevliydi. Muhammed b. Vâsıl 258/871 yılında Mu'temid'e itaatini göstermek amacıyla buradan topladığı harâc vergisini Muhammed b. Hasan'a teslim etti.³⁵¹ Harâc toplayan âmiller, yaptıkları iş gereği her zaman tehlike altındaydılar. Nitekim,

³⁴⁵ Abdülfettâh, *Nüzümü'l-hükm*, 164-165.

³⁴⁶ Mâverdî, *el-Ahkâmu's-sultâniyye*, 234.

³⁴⁷ Abdülfettâh, *Nüzümü'l-hükm*, 163.

³⁴⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/195.

³⁴⁹ Ya'kûbî, *Târihu'l-Ya'kûbî*, 2/472-475.

³⁵⁰ Ya'kûbî, *Târihu'l-Ya'kûbî*, 2/476-477.

³⁵¹ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 9/490; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/541.

262/875 yılında Musul'un harâc âmili Kattân, Musul'dan ayrıldıktan sonra yolda eşkıyalarca öldürüldü.³⁵²

Muvaffak, 275/888 yılı içinde Bâduryâ, Kutrubbul ve Meskin harâclarını toplamakla görevli olan et-Tâî'yi hapsedtirdi ve mal varlığına da el koymuştur.³⁵³ Kaynaklarda et-Tâî'nin hapsedilmesinin nedeni ile alakalı bir bilgiye rastlanmamıştır. Ancak et-Tâî'nin böyle bir muameleye maruz kalması görevinde usulsüzlük yapmış olma ihtimalini akla getirmektedir.³⁵⁴

2.2.3.2. Dîvânü'n-Nafakât

Bu dîvân, hilâfet sarayının genel giderleri ve merkezî dîvânların harcamalarıyla ilgileniyordu. Ayrıca Bağdat'ın doğu ve batı yakasında yaşayan halkın ihtiyaçlarına ve devlet memurlarının maaşlarına da bu dîvân bakıyordu.³⁵⁵ Başka bir ifadeyle sarayın tüm harcamalarıyla ilgilenen kurumdu.³⁵⁶

Dîvânü'n-Nafakât'ın bünyesinde, görev alanlarına göre farklı birimler bulunmaktaydı.

Meclisü'l-cârî: Askerlerin harcamalarının incelenmesi, görevlerine göre tasnifi ve maaş zamanlarının belirlenmesi³⁵⁷ ve sarayda çalışanların maaşlarının düzenlenmesi ile ilgileniyordu.³⁵⁸

Meclisü'l-enzâl: Dîvânın bu birimi hilâfet sarayına her türlü gıda teminini sağlayan tüccârı denetliyordu.³⁵⁹ Ayrıca saray çalışanlarının giyim kuşamı, sarayda kullanılacak silah, zırh ve sancakları, sarayın tefrişat işleri, mutfak ihtiyaçları ile saray çalışanların maaşlarına da bakıyordu.³⁶⁰

Meclisü'l-küra: Bu birim hilâfet sarayının at, eşek, deve gibi binek hayvanlarının alımına ve bakımına ilave olarak, bunların bakımıyla ilgilenecek seyis, baytar gibi görevlilerin denetimiyle de sorumluydu. Ayrıca sarayda kullanılan

³⁵² Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/526.

³⁵³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/355.

³⁵⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/638-639.

³⁵⁵ Sâbî, *Rusûmu dâri'l-hilâfe*, 14-28; Hattâmîle, *el-Bünyetü'l-idâriyye*, 49; Sâmerîrâî, *el-Müessesâtü'l-idâriyye*, 230.

³⁵⁶ Bozkurt, *Abbâsîler*, 158.

³⁵⁷ Sâmerîrâî, *el-Müessesâtü'l-idâriyye*, 230.

³⁵⁸ Abdülfettâh, *Nüzümü'l-hükm*, 167.

³⁵⁹ Kudâme b. Ca'fer, *el-Harâc*, 33.

³⁶⁰ Sâbî, *el-Vüzerâ*, 20-21.

hayvanların, yaşadığı ağılların giderleri ve burada çalışan işçilerin ücretlerini üstlenirdi.³⁶¹

Meclisü'l-binâ ve'l-meramme: Halifenin ve vezirin inşasını emrettiği yapıların inşa işlerini üstlenmesinin yanı sıra mülkiyeti devlete ait olan binaların bakımı ile ilgilenirdi. Buna bağlı olarak, devlete ait yapı faaliyetlerinde görev alan mühendislerin, müteahhitlerin, işçilerin hatta kullanılan malzemelerin denetimini üstlenirdi.³⁶²

Meclisü'l-havâdis: Halife ve vezirin başarı gösteren kimseleri taltif etmek amacıyla ödül vermesi gereken durumlarda hediyelerin sahiplerine verilmesini icra ederdi.³⁶³

Meclisü'l-inşâ ve't-tahrîr: Dîvânü'n-Nafakât'tan çıkacak olan resmî yazıların yazıldığı, yazı işleri birimi olarak çalışırdı.³⁶⁴

Meclisü'n-nesh: Dîvânü'n-Nafakât'tan çıkan resmî yazıların çoğaltılmasını, ilgili birimlere iletilmesini ve bir nüshasının arşive kaldırılmasını gerçekleştiriyordu.³⁶⁵

Meclisü beyilmâl: Dîvânü'n-Nafakât'ın muhasebe birimi olarak faaliyet gösteriyordu.³⁶⁶

Bu dîvânın sorumlusu olacak kişilerin, hesap uzmanı ve devletin işlerinin yürütülmesinde dirâyet sahibi bir kişiliğe sahip olması gözetilirdi. Dîvân sorumlusuna bu işlerde yardımcı olacak çok sayıda kâtip mevcuttu.³⁶⁷

Abbâsîlerde saray harcamalarıyla alakalı işleri yürüten Dîvânü'n-Nafakât, Emîrî'l-Ümerâlık Dönemi'nin başlangıcına kadar varlığını sürdürmüştür.³⁶⁸ Fakat kaynaklara bakıldığında Mu'temid dönemine ait bu dîvânla alakalı bilgiye rastlanılmamıştır. Buna rağmen dîvânın, Emîrî'l-Ümerâlık Dönemi'ne kadar

³⁶¹ Sâbî, *el-Vüzerâ*, 23; Mez, *el-Hadâratü'l-İslâmiyye*, 1/149.

³⁶² Sâbî, *el-Vüzerâ*, 34-35; Sâmerrâî, *el-Müessesâtü'l-idâriyye*, 236.

³⁶³ Hattâmîle, *el-Bünyetü'l-idâriyye*, 55; Mez, *el-Hadâratü'l-İslâmiyye*, 1/149.

³⁶⁴ Sâmerrâî, *el-Müessesâtü'l-idâriyye*, 237.

³⁶⁵ Hattâmîle, *el-Bünyetü'l-idâriyye*, 56; Sâmerrâî, *el-Müessesâtü'l-idâriyye*, 237.

³⁶⁶ Sâmerrâî, *el-Müessesâtü'l-idâriyye*, 237.

³⁶⁷ Abdülfettâh, *Nüzümü'l-hükm*, 167.

³⁶⁸ Bozkurt, *Abbâsîler*, 187.

varlığını devam ettirmesinden yola çıkarak, bu dönemde de varlığını sürdürdüğü söylenebilir.

2.2.3.3. Dîvânü'd-Diyâ

Abbâsî Devleti'nin iktisâdını yönetmek amacıyla kurulan Dîvânü'l-Harâc'tan sonra Dîvânü'd-Diyâ kuruldu. Bu dîvân, Mansûr döneminde Harâc Dîvânı ile beraber idâre edilse de özellikle devlete ve şahıslara ait arazilerin öşürleri ile ilgileniyordu.³⁶⁹ Öşür vergisine tâbi olan arazi gelirlerinden Dîvânü'l-Öşür sorumlu idi. Ancak daha sonra şahıslara ait öşür arazilerinden alınan vergiler ile devlete ait topraklardan alınan vergileri tahsil eden bu dîvâna, Dîvânü'l-Öşür yerine Dîvânü'd-Diyâ ismi verildi.³⁷⁰ Kaynaklarda Dîvânü'l-Harâc'ta olduğu gibi alt birimleri olması beklenilse bile bu dîvânın alt birimlerine dair detaylı bilgiye rastlanılmamıştır.³⁷¹

Dîvânü'd-Diyâ'nın temeli, Emevîlerin yıkılmasıyla beraber onlara ait arazilere bakması için Ebü'l-Abbâs Seffâh zamanında kurulan bir dîvânın tahsis edilmesi ile atıldı.³⁷² Dîvânın adındaki diyâ ise, Emevîler ve Abbâsîler zamanında beytûlmâle ait olan harâcî arazilerden veya mevât topraklardan iktâ yoluyla bazı kişilere tahsis edilen, çiftlik niteliğindeki hazine arazilerinin adı olarak tanımlanmaktadır.³⁷³

Bu dîvân ilk defa Hârûnürreşîd zamanında kurulmuştur.³⁷⁴ Dîvânü'd-Diyâ, Dîvânü'l-Harâc'tan müstakil olarak kendine has vazifeye bu dönemde faaliyet göstermeye başlamıştır.³⁷⁵ Hârûnürreşîd ve sonrası dönemlerde diyâ arazilerin miktarının artması ve halifelerin ikta arazilerini genişletmesi nedeniyle, bu dîvân kurulmuştur.³⁷⁶

³⁶⁹ Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 118.

³⁷⁰ Celal Yeniçeri, *İslâm'da Devlet Bütçesi* (İstanbul: Şamil Yayınevi, 1984), 113.

³⁷¹ Hıyârî, *ed-Devâvîn*, 26.

³⁷² Dûrî, "Dîvân", 9/379.

³⁷³ Beşir Gözübenli, "Day'a", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/57.

³⁷⁴ Cehşiyârî, *Kitâbu'l-vüzerâ*, 233-234.

³⁷⁵ Mustafa el-Hıyârî, *ed-Devâvîn min Kitâbi'l-Harâc ve Smâati'l-Kitâbe li Kudâme b. Ca'fer el-Kâtîp* (Ammân: 1986), 25; Aykaç, *Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdârî Teşkilatında Dîvânlar*, 144.

³⁷⁶ Hıyârî, *ed-Devâvîn*, 25.

Hazine arazilerinden elde edilen gelirlerle Savâfî Dîvân'ı ilgileniyordu.³⁷⁷ Savâfî, elde edilen ganimetlerden beytûlmâle ayrılan, üzerlerinde halifenin tasarruf hakkına sahip olduğu sahipsiz topraklara verilen addır.³⁷⁸ Yeniçeri, Savâfî Dîvânı'nı, Dîvânü'd-Diyâ'nın alt birimi olarak ifade etmektedir.³⁷⁹

Abbâsî halifeleri, devletin kuruluşundan itibaren kendilerine ait geniş arazilere sahipti. Ancak Sâmerâ döneminde halifeler, Türklerin devlet üzerindeki nüfuzu nedeniyle şahsî mallarına sahip çıkamamışlardır. Sonuç olarak bu dîvânın görevinin diyâ arazilerinin vergi gelirlerini toplamak olduğu ifade edilebilir.³⁸⁰ Bu dîvân teşkilatının en belirgin vazifesi, halifenin ileri gelen devlet adamlarının verdiği iktaların ve tu'melerin³⁸¹ vergileriyle ilgilenmesidir.³⁸²

Mu'temid döneminde Dîvânü'd-Diyâ'nın sorumlusu olan İbrahim b. Muhammed el-Müdebbir 279/892 yılında vefat etti.³⁸³

2.2.3.4. Dîvânü Beytîlmâl

Abbâsîlerin maliyesinden sorumlu dîvânların içerisinde en önemlisi hiç şüphesiz Dîvânü Beytîlmâl idi. Beytîlmâl, devlete ait malların korunduğu fiziki mekân olmasının yanı sıra devletin sahip olduğu taşınır taşınmaz tüm mal varlıklarını kapsamaktadır. Dîvânü Beytîlmâl, kurum olarak bu malların idâresini icra etmektedir.³⁸⁴ Bu kurum, kamu yararına devlete ait bütün gelirleri kontrol ettiği gibi devletin gelir ve giderleri arasındaki dengesini de korumaya çalışmaktadır.³⁸⁵ Dîvânü Beytîlmâl, en gelişmiş düzeye Abbâsîler döneminde ulaşmıştır. Beytîlmâl giren ve çıkan malların hem kayıt hem de idâresiyle sorumlu olan bu dîvân, aynı zamanda

³⁷⁷ Yeniçeri, *İslâm'da Devlet Bütçesi*, 114.

³⁷⁸ Mustafa Demirci, "Savâfî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/184.

³⁷⁹ Yeniçeri, *İslâm'da Devlet Bütçesi*, 114.

³⁸⁰ Abdülfettâh, *Nüzümü'l-hükm*, 168-169.

³⁸¹ Tu'me: Devletin vergisini vermek karşılığı ihtiyaç sahiplerine ve devlet adamlarına ömür boyu işletmesi üzere arazi tahsis etmesidir. İкта ile Tu'me arasındaki farka gelince, iкта arazisi, sahibi öldükten sonra varislerine devredilebiliyorken, Tu'me'de ise kişi öldüğünde sahibinin toprağı işletme hakkı sona eriyordu. Kudâme b. Ca'fer, *el-Harâc*, 218; Celal Yeniçeri, "Tu'me", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/371.

³⁸² Hıyârî, *ed-Devâvîn*, 26.

³⁸³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/373.

³⁸⁴ Aykaç, *Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdârî Teşkilatında Dîvânlar*, 158; Fatih Erkoçoğlu, "Beytîlmâl/Hazine, Vergi, Dâru'd-Darb/Darphane ve Para", *İslâm Kurumları Tarihi*, ed. Eyüp Baş (Ankara: Grafiker Yayınları, 2017), 227.

³⁸⁵ Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 118.

Dîvânü'l-Harâc, Dîvânü's-Sadaka, Dîvânü'l-Cünd ve Dîvânü'n-Nafakât gibi dîvânlarla iş birliği içindeydi. Meselâ vilayetlerde bulunan Dîvânü'l-Harâc, memurların ve ordunun giderlerini karşıladıktan sonra geri kalan mallar Bağdat'taki beytül mâle aktarılırdı. Dîvânü Beytilmâl'de her grup mal için ayrı bir kayıt tutulurdu.³⁸⁶ Müslümanların eline geçen ve belli bir sahibi de olmayan mallar da Dîvânü Beytilmâl'e ait sayılmıştır.³⁸⁷

Dîvânü Beytilmâl'in merkezi başkentte bulunurken, bu dîvâna bağlı diğer eyâletlerde alt şubeleri bulunmaktaydı. Şubelerin vazifesi önce o eyâletin gelirlerini bölgenin ihtiyaçları için kullanmak ve sonra kalanı da merkezi dîvâna göndermekti. Merkezi dîvân, devletin genel ihtiyaçları için harcanan giderler ile eyâletlerden gelen vergilerin denetimini yapmaktaydı.³⁸⁸ Dîvânü Beytilmâl'de, bütün devlet gelirlerinin kaydı tutulurdu. Bu gelir kalemleri kendi içinde birimlere ayrılırdı. Kamu harcamaları Dîvânü Beytilmâl'den tahsil edildiğinden Dîvânü'n-Nafakat sorumlusunun Dîvânü Beytilmâl ile doğrudan ilişkisi vardı.³⁸⁹

Abbâsîlerde bu dîvânın başındaki görevliye “Emînü Beytilmâl” veya “Hâzinü Beytilmâl” adı verilirdi.³⁹⁰ Emînü Beytilmâl, hazineden yapılacak harcamalarla ilgili kararların incelemesini yapıp imzaladıktan sonra dîvâna gönderirdi. Vezir, onun imzası olmayan yazıları dikkate almazdı.³⁹¹ Vazifesinde ona hesap konularında yardımcı olacak uzman yardımcıları da bulunurdu.³⁹² Vezire karşı sorumlu olan dîvân sahibi, dîvânın işleyişi ile alakalı “rûznâmeçât” adı verilen haftalık raporlar sunardı.³⁹³ Mu'temid döneminde meydana gelen dâhili sorunlar nedeniyle mâli krizler yaşandı. Mu'tazîd halife olduğunda beytül mâle neredeyse boşalmıştı.³⁹⁴

³⁸⁶ Mez, *el-Hadâratü'l-İslâmiyye*, 1/209; Mehmet Erkal, “Beytül mâle”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/92.

³⁸⁷ Mâverdî, *el-Ahkâmu's-sultâniyye*, 315; Ferrâ, *el-Ahkâmu's-sultâniyye*, 251.

³⁸⁸ Abdülfettâh, *Nüzümü'l-hükm*, 158.

³⁸⁹ Hasan b. Abdullâh el-Abbâsî, *Âsâru'l-evvel fi tertibi'd-düvel*, thk. Abdurrahmân Umeyra (Beyrût: Dâru'l-Ciyâl, 1989), 166.

³⁹⁰ Abdülfettâh, *Nüzümü'l-hükm*, 159.

³⁹¹ Mez, *el-Hadâratü'l-İslâmiyye*, 1/210; Abdülfettâh, *Nüzümü'l-hükm*, 159.

³⁹² Abdülfettâh, *Nüzümü'l-hükm*, 159; Beytül mâle divanında görev alan görevlilerle alakalı bk. Aykaç, *Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdâri Teşkilatında Dîvânlar*, 165-168.

³⁹³ Hıyârî, *ed-Devâvîn*, 31.

³⁹⁴ Sâbî, *el-Vüzerâ*, 13.

2.2.3.5. Dîvânü'l-Mevâris

Dîvânü'l-Mevâris, öldükten sonra mirasçısı olmayan veya mirasçılar arasında asabe bulunmadığı durumlarda, hisse sahiplerinden arta kalan miras ile ilgilenen dîvân teşkilatıdır. Bu tür kişilerin mal varlıkları kamu yararına harcanmak üzere beytül mâle devredilirdi. Dîvânü'l-Mevâris, beytül mâlin önemli gelir kaynaklarından biriydi.³⁹⁵ Bu dîvân, ilk defa Halife Mu'temid döneminde bu gelirlerle ilgilenmek üzere kurulmuştur.³⁹⁶ Kalkaşendî'nin eserinde bu dîvân, Dîvânü'l-Mevârisi'l-Haşriyye ismiyle de geçmektedir.³⁹⁷

Mu'temid, bu dîvânı devletin vergiye olan ihtiyacı nedeniyle ihdâs etmiştir. Mu'tazid'in hilâfetine kadar bu dîvân varlığını sürdürmüştür. Mu'tazid, veziri Ubeydullâh b. Süleymân'ın telkiniyle yayımladığı fermanla bu dîvânı lağvetmiştir.³⁹⁸

Bu dîvânın kaldırmasında İslâm hukukunda yeri olmayan bir uygulama olması, dîvân görevlilerinin çok yüksek maaş almaları, dîvânın masraflarının çok olması ve yapılan yolsuzluklar etkili olmuştur.³⁹⁹

2.2.3.6. Dîvânü'l-Berîd

Abbâsîler, Emevîlerden devraldıkları geniş topraklarda hâkimiyetlerini sağlayarak hüküm sürmek ve bunu devam ettirmek amacıyla güçlü bir haberleşme teşkilatına ihtiyaç duydular. Zira halifenin emirlerinin valilere iletilmesi, valilerin vilayetlerde olup biteni merkeze ulaştırması için haberleşme teşkilatı gerekiyordu. Abbâsîler, bu ihtiyacı Dîvânü'l-Berîd teşkilatı ile karşılamışlardır.⁴⁰⁰

Mansûr, devletin düzenli bir şekilde işleyebilmesi için işinin ehli şu dört memurun olması gerektiğini ifade eder: Kadı, emniyet âmiri, harâc sorumlusu ve berîd sorumlusu. Abbâsî Devleti'nin berîd teşkilatına verdiği önemi göstermesi açısından bu beyan dikkat çekmektedir. Hatta Mansûr, kadının, emniyet âmirinin ve harâc sorumlusunun vazifelerini layıkıyla yerine getirebilmelerinin, berîd

³⁹⁵ Esad b. Memmâtî, *Kitâbu kavânîni'd-devâvîn*, thk. Azîz Sûryâl Atiyye (Mısır: Matbaatü Mısır, 1943), 319; Hasan İbrahim Hasan, *Siyasî, Dini, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, 4/231.

³⁹⁶ Sâbî, *el-Vüzerâ*, 270; Sâmerrâî, *el-Müessesâtü'l-idâriyye*, 292; Dûrî, *Târîhu'l-İrâkı'l-İktisâdî*, 220.

³⁹⁷ Kalkaşendî, *Meâsirü'l-inâfe*, 1/265.

³⁹⁸ Hattâmîle, *el-Bünyetü'l-idâriyye*, 83-84; Dûrî, *Târîhu'l-İrâkı'l-İktisâdî*, 221.

³⁹⁹ Sâbî, *el-Vüzerâ*, 269-270; Hattâmîle, *el-Bünyetü'l-idâriyye*, 84-86.

⁴⁰⁰ İsmet Kayaoğlu, *İslâm Kurumları Tarihi* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1985), 65-66.

sorumlusundan alacakları doğru haberlerle mümkün olacağına inanmaktadır.⁴⁰¹ Yine Ebû Yûsuf'un *Kitâbü'l-Harâc*'ın da Hârûnürreşîd'e berîd teşkilatı ile alakalı ifadeleri, kurumun hem önemi hem de işleyişi hakkında kıymetli bilgiler içermektedir. Ebû Yûsuf, Hârûnürreşîd'e dönemin merkezden uzak yerlerinde görev yapan berîd çalışanlarının, bölgelerinde olup biteni, hakikatın hilafına bir şekilde merkeze ulaştırmaları nedeniyle valilerin ve ordu komutanlarının halka yaptıkları haksızlıklardan merkezin haberdâr olmadığını bildirmektedir. Bu durumun düzeltilmesine yönelik Ebû Yûsuf ona şu tavsiyelerde bulunur:

“Mevzu edilen hususları araştırmanız için her bölgede askerî ve berîd işlerini, güvenilir kişilere tevdi etmeniz gerekmektedir. Bu kişilere, şehadete ehil olmayanların şahitliklerini kabul etmemelerini, onların maaşlarının beytülmâlden verilmesini, hâdiseleri olduğu gibi valilerinize ve halifeye bildirmelerini tavsiye et. Buna aykırı davrananları ise ibret olacak şekilde cezalandır. Berîd memurlarının namuslu ve güvenilir kimseler olmalarına dikkat et. Çünkü berîd memurları, valiler, kadılar, âmirler ve diğer memurlar aleyhinde müfettiş demek olduğundan âdil kimseler olmadıkları takdirde, verecekleri haberleri doğru kabul etmenin ve mucibince amel etmenin caiz olmayacağı aşikârdır.”⁴⁰²

Berîd teşkilatı, devletin kendi iç birimleri arasındaki bilgi akışının yanı sıra ülkenin vilayetlerinde olup biteni merkeze aktarımını da sağlamıştır. Bu dîvân genel olarak Müslümanların kurduğu devletlerde -özellikle Abbâsî Devleti'nde- büyük hizmetler yürütmüştür. Devletin sınırları içerisindeki haberleşmesini bu kurum sağlamıştır.⁴⁰³ Ülkenin dört yanından merkeze gelen resmî yazılar ve mektuplar, ilgili kişi ve kurumlara, bu teşkilatça iletilmiştir. Merkezden taşraya giden resmî

⁴⁰¹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 8/67; Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, 1/301; Nesimi Yazıcı, “Klasik İslâm Döneminde Haberleşme Kurumu İle İlgili Bazı Mülâhazalar”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29/1 (Ağustos 1987), 301; Abdulhalik Bakır, “Emevîler ve Abbasiler Devrinde İstihbarat (Haber Alma ve Casusluk)”, *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi* 1/2 (2003), 13.

⁴⁰² Ya'kûb b. İbrâhim Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, çev. Ali Özek (İstanbul: Hisar Yayınevi, 1973), 285.

⁴⁰³ Muhammed Kâzım Mekkî, *el-Medhal ilâ hadâratı'l-asri'l-Abbâsî* (Beyyût: Dâru'z-Zehrâ, 1990), 228.

yazılar, yine aynı kurum tarafından ulaştırılmıştır. Halifeye arz edilen resmî yazı ve mektupları da bu teşkilatın memurları sunmuştur.⁴⁰⁴

Abbâsî halifeleri, bu dîvânın devlet yönetiminde özellikle vilayetlerdeki gözcüleri mahiyetinde olmaları nedeniyle berîd teşkilatını önemsemişlerdir. Zira berid teşkilatı, devlet içerisindeki ayaklanma ve isyân hareketlerine dair bilgileri hilâfet merkezine anında haberdâr ederek devletin gerekli tedbirleri almasını sağlardı.⁴⁰⁵

Dîvânü'l-Berîd'den sorumlu kişiye “sâhibü'l-berîd” veya “harâitî” denirdi. Bunun yanı sıra teşkilatta ummâlû'l-berîd, muvakkîller, mürettepler, fervânîkîler, vükelâ ve muhbirler adlı görevliler de bulunmaktaydı.⁴⁰⁶ Bu teşkilatta görev alacak kişilerin liyâkat sahibi ve güvenilir kişi olmaları aranan başlıca kriterlerdi.⁴⁰⁷

Hâlid Câsim, sâhibü'l-berîd'in görevlerini şu şekilde özetlemiştir.

1-Yollar ve geçitler hakkında gerekli tüm bilgilere sahip olmak ve buraların bakım ve muhafazasını sağlamak.

2-Düşmanların izleyeceği ve saldırı gerçekleştireceği yol güzergâhlarını bilmek.

3-Devlet sınırları içinde ve dışında casusların başvurabilecekleri taktiksel hileleri bilmek.

4-Sınır boylarından ve eyâletlerden gelen yazıları incelemek ve bunları halifeye arz etmek.

5-Yol güzergâhlarında bulunan berîd istasyonlarındaki görevlileri kontrol etmek, onların maaşlarını ve hayvanların erzaklarını temin etmek.

6-Merkez dışındaki berîd teşkilatına bağlı birimlere görevliler tayin etmek.⁴⁰⁸

⁴⁰⁴ Kudâme b. Ca'fer, *el-Harâc*, 77.

⁴⁰⁵ Abdülfettâh, *Nüzümü'l-hükm*, 106.

⁴⁰⁶ İbrahim Harekât, “Berîd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/499; Berîd teşkilatındaki görevlilerle alakalı bk. Aykaç, *Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdârî Teşkilatında Dîvânlar*, 55-58.

⁴⁰⁷ Kudâme b. Ca'fer, *el-Harâc*, 77.

⁴⁰⁸ Hâlid Câsim el-Cenâbî, “el-Berîdü'l-askerî fi'l-asri'l-Abbâsî”, *Mecelletü'l-Müerrihi'l-Arabî (Irak)*, 14/34 (1988), 153.

Halife, herhangi bir yere ordu göndereceğinde ordunun gideceği güzergâhtaki yolun durumundan mesafesine, konaklama yerlerindeki su durumuna kadar her türlü detaylı bilgiyi yine sâhibü'l-berîd'den alırdı.⁴⁰⁹

İstihbârâtın başı olan sâhibü'l-berîd'e bağlı çalışan ülkenin dört bir yanında görevli casusları vardı. Bunlar eyâletlerde olup bitenleri merkeze haber verirlerdi. Teşkilata haber akışını sağlayan kendilerine “ashâbü'l-ahbâr” denilen kadınlar, çocuklar, köleler, bekçiler, halktan kişiler ve çeşitli meslek erbabından muhbirler de bulunmaktaydı.⁴¹⁰ Buna ilaveten valilerden ve memurlardan müteşekkil casuslara sahipti. Sâhibü'l-berîd, casuslardan aldığı istihbârât bilgilerini incelerdi. Bu bilgiler merkeze “ulak” denilen özel görevliler tarafından ulaştırılmaktaydı. Abbâsîler döneminde berîd teşkilatının merkezi Bağdat idi. Ülke sınırları içerisinde merkeze bağlı ana yollar üzerine kurulu çok sayıda istasyon vardı. Bu görevliler, uğradıkları her istasyonda haberi hızlı bir şekilde merkeze ulaştırmak için hayvan değiştirirlerdi. Bu amaçla istasyonlarda kendileri için bekletilen özel atları vardı. Her vilayette merkezde görevlendirilen güvenilir bir berîd mensubu bulunmaktaydı. Vilayetlerdeki berîd sorumlusunun da kendine bağlı istihbârât toplayan ve toplanan bu bilgileri Bağdat'taki berîd idâresine aktarımını sağlayan adamları mevcuttu.⁴¹¹

Halife, sâhibü'l-berîd'i ihtiyaç olduğunda hilâfetin mâlî durumu, tarımsal faaliyetlerin akışı, çiftçilerin sorunları, kadıların davranışları hakkında rapor vermek üzere görevlendirirdi. Bu teşkilat, çok sık olmamakla birlikte bazı kişilere özel mektupları ulaştırmasına karşın, berîd teşkilatının kamuya açık posta hizmetleri sunduğu söylenemez.⁴¹²

Abbâsîler, berîd teşkilatının işleyişinin aksamaması için yol güzergâhlarını “sukek” adını verdikleri belli istasyonlara ayırmışlardır. Mu'temid döneminde Cibâl

⁴⁰⁹ Kudâme b. Ca'fer, *el-Harâc*, 78.

⁴¹⁰ Mez, *el-Hadâratü'l-İslâmiyye*, 1/151-152; Abdülfettâh, *Nüzümü'l-hükm*, 110.

⁴¹¹ Mekkî, *el-Medhal ilâ hadâratü'l-asri'l-Abbâsî*, 231-232.

⁴¹² Alfred Von Kremer, *The Orient Under The Caliphs*, çev. S. Khuda Bukhsh (India: University Of Calcutta, 1920), 232.

bölgesinin sâhibü'l-berîd'i⁴¹³ olarak görev yapan ünlü İslâm coğrafyacısı İbn Hurdâzbih, ülke genelinde dokuz yüz otuz istasyon olduğunu belirtmektedir.⁴¹⁴

Mu'temid döneminde, Basra berîd sorumlusu olarak Ahmed b. Eyyûb görev yapmıştır.⁴¹⁵ Bu bilgiler doğrultusunda Dîvânü'l-Berîd, Mu'temid döneminde mevcudiyetini devam ettirerek, yukarıda belirtilen görevlerini icra ettiği söylenebilir. Kısaca ifade etmek gerekirse Dîvânü'l-Berîd, ülkenin güvenliğini ve idârenin düzenli bir şekilde devamını sağlamak amacıyla istihbârât toplayarak merkeze bilgi akışını sağlamıştır.

2.2.3.7. Dîvânü'r-Resâil

Devletin yönetim organizasyonu yerine getirebilmesi için gerek kurumlar arası gerekse hilâfet merkezi ile eyâletler arasındaki resmî yazışmaların düzenli olması gerekmektedir. Abbâsîlerde bu görevi Dîvânü'r-Resâil teşkilatı yerine getirmiştir.

Kalkaşendî'nin naklettiğine göre, İslâm tarihinde oluşturulan ilk dîvân⁴¹⁶ olan bu teşkilat, halifenin idarî emirleri, yaptığı atamaları, bıraktığı vasiyetleri gibi resmî yazışmalarını yürüten dîvândır. Aynı şekilde yabancı devletlerle resmî yazışmalar da bu dîvân üzerinden yürütülmüştür.⁴¹⁷ İbn Haldûn, bu teşkilatı devlet için gerekli bir kurum olarak görmektedir. O bu kurumun İslâm devletinde doğuşunu da Arapça'nın fasihliğine ve belâğatine bağlamaktadır.⁴¹⁸

Abbâsîler döneminde çok önemsenen bu teşkilatın başkanlığını ilk zamanlarında vezir yürütürken daha sonra kuruma müstakil bir sorumlu atanmıştır.⁴¹⁹ Bu teşkilatın sorumlusuna da "sâhibü dîvâni'r-resâil", "mütevellî dîvâni'r-resâil" ve "sâhibü dîvâni'l-mükâtebât" adları verilmiştir.⁴²⁰ Sâhibü'd-dîvânın devlet

⁴¹³ M. Şemsettin Günaltay, *İslâm Tarihinin Kaynakları, Tarih ve Müverrihler*, haz. Yüksel Kanar (İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991), 422; Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2017), 19; Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, 442.

⁴¹⁴ Ebü'l-Kâsım Ubeydullâh b. Abdullâh İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, nşr. M. J. De Goeje (Leiden: Matbaatü Brill, 1889), 153.

⁴¹⁵ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/484.

⁴¹⁶ Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ali el-Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ fi sinâati'l-inşâ* (Kahire: Dâru'l-Kütübü'l-Mısıryye, 1922), 1/91.

⁴¹⁷ Abdülfettâh, *Nüzümü'l-hükm*, 114.

⁴¹⁸ İbn Haldûn, *Mukaddime*, çev. Arslan Tekin (İstanbul: İlgî Kültür Sanat, 2017), 1/514.

⁴¹⁹ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 1/93.

⁴²⁰ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 1/103.

bürokrasisinde vezirle eşdeğer konuma sahip olması, Abbâsîlerin bu kuruma verdikleri önemi göstermektedir. Sâhibü'd-dîvânın başlıca görevleri arasında, resmî fermanları yayınlanmak, halifenin mektuplarını düzenleyip halifeden onay aldıktan sonra mühürlemek, resmî yazışmalara son halini verdikten sonra kendine ait mührüyle mühürlemek bulunmaktadır.⁴²¹

Dîvânü'r-Resâil'e kâtip seçilirken, kitâbet sanatının inceliklerini ve türlerini bilmesi gözetilirdi. Çünkü vezir, yaygın kullanılan yazı stilleri dışında, zaman zaman nadir kullanılan yazı stili ile fermanların yazılmasını talep ederdi.⁴²² Kâtipler, resmî yazıların maksat ve ihtiyacını en belîğ şekilde ifade ederlerdi. Halifeler, genelde kendi neseplerinden ileri gelen şahısları kâtip olarak atarlardı. İbn Haldûn, bunun nedenini, halifelerin akrabalarının devlet sırlarını korumaya daha çok önem vereceklerine olan inançla açıklamaktadır.⁴²³ Dîvânın yürüttüğü görevlerin ehemmiyetine binaen halifeler, teşkilata seçeceği kişilerin, asil ailelerden ve edebiyat bilgisiyle öne çıkmış kişilerden olmasına önem gösterirlerdi.⁴²⁴

Bu teşkilatta görevli olanların ketum olması gerekirdi. Çünkü kâtipler Mezâlim mahkemelerine de katılır burada alınan kararları halifenin mührü ile mühürlerlerdi.⁴²⁵ Kâtipler, sicilleri ve evrakları bizzat kendileri yazdıktan sonra evrakın altına ismini yazar ve halifenin mührünü basardı. Mühürde halifenin ismi ve tuğrası bulunurdu. Kâtip, evrakın başına ya da sonuna kendine ait alametini koyardı.⁴²⁶

Sâhibü'd-dîvâna bağlı çok sayıda kâtip çalışırdı. Sâhibü'd-dîvân, halifenin en has adamlarından biriydi. Kalkaşendî'nin bildirdiğine göre, bu dîvân sahibi halifenin en yakınının, vezirlerin hatta halifenin ailesinin bilmediği sırlara vakıf olurdu.⁴²⁷ Bu dîvânın vilayetlerde Dîvânü'r-Resâil ve Dîvânü'l-Hâtem'in fonksiyonlarını icra eden

⁴²¹ Hasan İbrahim Hasan, *en-Nüzümü'l-İslâmiyye*, 141; Dürî, *İslâm Kurumları Tarihi*, 198.

⁴²² Kudâme b. Ca'fer, *el-Harâc*, 37.

⁴²³ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1/514.

⁴²⁴ Hasan İbrahim Hasan, *en-Nüzümü'l-İslâmiyye*, 141.

⁴²⁵ Hasan İbrahim Hasan, *en-Nüzümü'l-İslâmiyye*, 141; Hattâmîle, *el-Bünyetü'l-idâriyye*, 88.

⁴²⁶ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1/514-515.

⁴²⁷ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 1/101; Abdülfettâh, *Nüzümü'l-hükm*, 115-116.

alt birimleri vardı. Hilâfet merkezi ile vilâyet arasındaki idarî yazışmaların yanı sıra valilerin aralarındaki iletişimi de sağlıyordu.⁴²⁸

Bu dîvânın başkanını seçerken, dinine bağlı bir Müslüman ve aklî melekelerinin sağlam olması, kitâbet sanatını, Kur'ân'ı, Siyer'i, Arap tarihini ve şiirini iyi bilmesi, dil alanında uzman ve sır saklayan biri olması gibi özellikler gözetilirdi.⁴²⁹ Dîvân sorumlusunun başlıca görevleri arasında, gelen resmî yazıları açıp tanzim etmesi ve bunları halifeye arz etmesi, gelen resmî yazılara cevap vermesi ve bunları imzalaması yer almaktaydı. Gelen bütün yazılar ve bunlara verilen cevaplar, tarihleri ile birlikte özel bir kayıt defterine kaydedilmekteydi.⁴³⁰

Abbâsîlerde devletin resmî yazışmalarını üstlenen Dîvânü'r-Resâil'den sonra Dîvânü't-Tevkî, Dîvânü'l-Hâtem ve Dîvânü'l-Fadd'a da kısaca değinmek gerekir.⁴³¹ Dîvânü't-Tevkî merkezden çıkan resmî yazıların sade bir anlatımla kaleme alındığı dîvândı. Hârûnürreşîd'e kadar bu dairenin faaliyetlerini Dîvânü'r-Resâil yürüttü. Onun döneminde Dîvânü't-Tevkî müstakil bir dîvân olarak kuruldu.⁴³² Bu dîvânın kâtipleri, halifenin bulunduğu çeşitli meclislerde yanında bulunurlar ve halifenin verdiği hükümleri en veciz ve belîğ ifadelerle kayda geçirirlerdi.⁴³³

Dîvânü'l-Hâtem halifenin resmî yazışmalarında meydana gelebilecek hataları ve tahrifatı önlemek amacıyla kurulmuştur. Halifenin mektuplarını mühürleme ve bir nüshasını arşive kaldırmak suretiyle doğabilecek problemleri önleme, en önemli görevleridir.⁴³⁴ Bu dîvânın kâtipleri ise halifenin mektup ve yazılarını halifenin mührüyle mühürleyip ilgili yere göndermekle sorumlu tutulmuştur.⁴³⁵

Dîvânü'l-Fadd ise hilâfet merkezine gelen resmî yazıları teslim alan birimdi. Buradaki görevliler gelen zarfları açarak tasnifini yaparlar ve içeriklerine ait

⁴²⁸ Mevlevî S. E. Hüseyinî, *el-İdâratü'l-Arabiyye*, çev. İbrâhim Ahmed el-Advî (Madrâs: el-Matbaatü'n-Nemûzeciyye, 1949), 331; Abdülfettâh, *Nüzümü'l-hükm*, 115.

⁴²⁹ Abdülfettâh, *Nüzümü'l-hükm*, 116.

⁴³⁰ Ebü'l-Kâsım Alî b. Müncib İbn es-Seyrâfî, *Kânûnu Dîvânî'r-resâil*, nşr. Behcet Alî (Mısır: Matbaatü'l-Vâ'iz, 1905), 93-108.

⁴³¹ Cahid Baltacı, *İslâm Medeniyeti Tarihi* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2010), 65; Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 120.

⁴³² Sâmer râî, *el-Müessesâtü'l-idâriyye*, 283; Bozkurt, *Abbâsîler*, 158.

⁴³³ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1/515; Mez, *el-Hadâratü'l-İslâmiyye*, 1/153.

⁴³⁴ Hattâmîle, *el-Bünyetü'l-idâriyye*, 91; Bozkurt, *Abbâsîler*, 156.

⁴³⁵ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1/548.

açıklamaları zarfın arkasına iliştiirdikleri kağıtla birlikte vezire gönderirlerdi.⁴³⁶ Sonuç olarak Dîvânü't-Tevkî, Dîvânü'l-Hatem ve Dîvânü'l-Fadd, Dîvânü'r-Resâil'e bağlı olarak, sanki onun bir şubesi gibi çalışmış dîvânlardır.⁴³⁷

İslâmiyetin doğuşundan, Abbâsîlere kadar kitâbet sanatının zirveye ulaşmasında Dîvânü'r-Resâil'in katkısı ise yadsınamaz bir gerçektir.⁴³⁸ Sonuç olarak, Mu'temid döneminde varlığını devam ettiren Dîvânü'r-Resâil, merkezin eyaletlerle ve devletin kurumları aralarındaki yazışmaları yürütmüştür.

2.2.3.8. Dîvânü'l-Mezâlim

Bu dîvân teşkilatı, halkın vali, memur ve benzeri devlet ricaline yönelik şikâyetlerinin, bizzat halifenin gözetiminde görüşülüp karara bağlandığı dîvândır. Bu dîvânın oturumlarına Abbâsîlerin ilk dönemlerinde halife başkanlık etmiştir. Ancak Abbâsîlerin ikinci döneminde zaman zaman halifeye vekâleten vezirler veya uygun görülen güvenilir kimseler de başkanlık yapmıştır. Hatta ilerleyen zaman içerisinde vezirler dîvâna vekâleten değil, asâleten başkanlık etmiştir.⁴³⁹ Mezâlim Mahkemeleri Danıştay ve Temyîz Mahkemeleri, Ağır Cezâ Mahkemeleri ve Askerî Mahkemeler gibi hukuk kuruluşlarının karşılığı olarak görev icra etmiştir.⁴⁴⁰

Mezâlim Mahkemeleri, vali ve hâkimler hakkında halktan gelen şikâyetlere, harâc memurlarının vergi toplarken mükelleflere yaptıkları haksızlıklara karşı yapılan şikâyetlere, mâlî dîvânlarda çalışan görevlilerin yaptıkları yolsuzluklara, memurların maaşlarının gecikmesi veya eksik ödenmesi ile alakalı şikâyetlere, idârecilerin ve zengin kişilerin gasbettikleri mallarla alakalı şikâyetlere, vakıf mallarıyla ilgili davalara, hâkimlerin infâzını gerçekleştiremedikleri davaların infâzına, hisbe görevlilerinin kamu yararına vazifelerini yerine getirirken memurun aczinden yararlanarak vergisini inkar edenlerin haksızlıklarına, cemaatle yapılan

⁴³⁶ Hattâmîle, *el-Bünyetü'l-idâriyye*, 88; Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 120; Dürî, "Dîvân", 9/380.

⁴³⁷ Hattâmîle, *el-Bünyetü'l-idâriyye*, 89; Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 120; Metin Yılmaz, "Bir Devlet Kurumu Olarak Dîvânü'r-Resâil'in Ortaya Çıkışı ve İşleyişi", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/11 (Mart 1999), 298/301.

⁴³⁸ Yılmaz, "Bir Devlet Kurumu Olarak Dîvânü'r-Resâil'in Ortaya Çıkışı ve İşleyişi", 307.

⁴³⁹ Hıyârî, *ed-Devâvîn*, 35; Sâmerî, *el-Müessesâtü'l-idâriyye*, 263-264.

⁴⁴⁰ Fahrettin Atar, *İslâm Adliye Teşkilatı* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991), 168.

ibadetlerle alakalı konulara ve ihtilafa düşen kişiler arasındaki davalara bakardı.⁴⁴¹ Mezâlim Dîvânı'nın sorumlusu sâhibü'd-dîvân'ın, dindâr, güvenilir, âdil ve merhametli bir kişi olmasına dikkat edilirdi.⁴⁴²

Sâhibü'd-dîvânın ve kâtiplerinin dîvân oturumlarından önce ve sonra yapmaları gereken temel iki görevi vardı: Oturumdan önce, halktan gelen şikâyetleri mahkemeye arz edilmek üzere tanzim etmek, oturum bittikten sonra ise şikâyet dilekçeleri ve onlarla ilgili varılan kararları sahiplerinin adları ile birlikte arşive kaydetmek. Daha sonra şikâyet sahibine alınan kararı iletmek.⁴⁴³

Mezâlim dîvânında, sâhibü'd-dîvân'ın yanı sıra dîvâna iletilen dilekçelerin kaydını tutan tespit kâtipleri, gerekli durumlarda gerekli sayıda mahkeme nüshasını çıkaran istinsâh kâtipleri, ilgili kişi ve kurumlarla gerekli yazışmaları yapan inşâ kâtipleri, inşâ kâtiplerinin yazılarını inceleyen muharrir kâtipleri de yer almaktaydı.⁴⁴⁴

Zaman zaman halifenin yerine Mezâlim Dîvânı'na başkanlık eden vezir, önemli bir karar vermesi gerektiği durumlarda halifenin görüşünü almadan karar vermezdi. Nitekim Basra halkı, valileri İshâk b. Kündacık hakkında Mezâlim dîvânına şikâyette bulunmuş, oturuma başkanlık eden vezir yaptığı incelemeler sonucu valinin haksız olduğu kanaatine varmış ve halifenin de görüşünü aldıktan sonra onu görevinden azletmiştir.⁴⁴⁵

Mu'temid döneminde Sâhibü'l-Mezâlim Muhammed b. ez-Zeyyâd 260/873 yılında vefat etti.⁴⁴⁶ 277/890 yılında Mezâlim Mahkemeleri başkanlığına getirilen Yûsuf b. Ya'kûb, halka şöyle bir ilân yaptı: "İster halife ister başka birinden her kimin alacağı varsa gelsin, hakkını arasın."⁴⁴⁷ Ayrıca emniyet görevlilerine, bilgisi

⁴⁴¹ Mâverdi, *el-Ahkâmu's-sultâniyye*, 135-138; Ferrâ, *el-Ahkâmu's-sultâniyye*, 76-79; Subhi Salih, *İslâm Kurumları Tarihi*, çev. İbrahim Sarmış (Ankara: Fecr Yayınları, 1999), 197-198; Yeniçeri, *İslâm'da Devlet Bütçesi*, 114; Aykaç, *Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilatında Dîvânlar*, 62.

⁴⁴² Hıyârî, *ed-Devâvîn*, 36.

⁴⁴³ Kudâme b. Ca'fer, *el-Harâc*, 63-64; Hıyârî, *ed-Devâvîn*, 36.

⁴⁴⁴ Hıyârî, *ed-Devâvîn*, 36-37; Sâmerrâî, *el-Müessesâtü'l-idâriyye*, 265-266.

⁴⁴⁵ Sâmerrâî, *el-Müessesâtü'l-idâriyye*, 266-267.

⁴⁴⁶ *Kitâbü'l-uyûn ve'l-hadâik*, 4/28.

⁴⁴⁷ Ezdi, *Târîhu'l-Mevsil*, 2/129; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/360.

dışında hiçbir tutukluyu serbest bırakmamalarını da emretti.⁴⁴⁸ Sonuç olarak Dîvânü'l-Mezâlim'in Abbâsîlerde adâletin sağlanmasında, hukukun tesis ve icrasında en üst yargılama mekanizma olmasının yanı sıra halkın arasında adâleti sağlama açısından da en etkili kurum olduğu söylenebilir.⁴⁴⁹

2.2.3.9. Dîvânü'ş-Şurta

İnsanın en temel ihtiyaçlarından bir tanesi de güvenlik ihtiyacıdır. Bu güvenlik ihtiyaçları can, mal ve nâmus şeklinde sıralanabilir. Süregelen bu ihtiyaçların karşılanması, insanoğlunun hayatını huzurlu bir şekilde yaşabilmesine imkân sağlar. Devlet organizasyonu halkın bu ihtiyacını karşılamakla sorumludur ve iç güvenliği sağlamak amacıyla çeşitli kurumlara ihtiyaç duymuştur.⁴⁵⁰ Bu kurumlardan bir tanesi de şurta teşkilatıdır. İbn Haldûn'a göre, devlet idâresinin ve âsâyîşinin sağlanması, suçların engellenmesi ve cezaların uygulanması için şurta teşkilatı gerekli bir kurumdur. Ayrıca bu devletin şer'î görevlerindedir.⁴⁵¹

Abbâsîler kuruluşlarından itibaren halkın güvenliğini sağlamak amacıyla Dîvânü'ş-Şurta'ya önem vermişlerdir. Mu'tasım, Sâmerâ'yı inşa ederken bu dîvân için de özel bir yer tahsis etmişti.⁴⁵² Emevîler döneminde de bulunan bu dîvân, Abbâsîler tarafından daha da geliştirilmiştir. Halkın can ve mal güvenliğini sağlamak amacıyla her eyâlette Dîvânü'ş-Şurta'ya bağlı bir şurta teşkilatı bulunurdu. Eyâletlerde bulunan şurta sorumluları, Bağdat'ta bulunan Sâhibü'ş-Şurta'ya günlük rapor gönderirlerdi.⁴⁵³ Bu durum Abbâsîlerin iç güvenliğe verdikleri önemi göstermektedir.

Dîvânın başkanına meşhur kullanımıyla "sâhibü'ş-şurta" denilirken "âmilü'ş-şurta, mütevellî'ş-şurta ve veliyyü'ş-şurta" gibi isimler de verilmiştir. Sâhibü'ş-şurta'nın nâibleri ve yardımcıları olurdu. Şurta teşkilatlarının kendine has sancağı vardı ve çalışanları ise özel kıyafet giyerlerdi. Şurta teşkilatı suçu önlemek, suçluları

⁴⁴⁸ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 10/18; Ezdî, *Târîhu'l-Mevsîl*, 2/129.

⁴⁴⁹ Mehmet Şeker, "Ortaçağ Türk-İslâm Devletleri'nde Hükümdarın Adâlet Sembolü: Dîvânü'l-Mezâlim", *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 5/10 (Aralık 2017), 83.

⁴⁵⁰ Metin Yılmaz, *Erken Dönem İslâm Tarihinde Polis Teşkilatı* (Ankara: Polis Akademisi Yayınları, 2016), 39.

⁴⁵¹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1/469.

⁴⁵² Ahmed b. Ebû Ya'kûb b. Ca'fer el-Ya'kûbî, *Kitâbü'l-büldân*, thk. Muhammed Emîn Dannâvî (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 68.

⁴⁵³ Hasan el-Başâ, *Dirâsât fi'l-hadâratî'l-İslâmiyye* (Kahire: Dâru'n-Nahzati'l-Arabiyye, 1992), 69; Hüseyinî, *el-İdâratü'l-Arabiyye*, 340.

yakalamak ve cezaların infâzı gibi iç güvenliği sağlamakla yükümlü kolluk kuvvetleriydi. Kurumun görevlileri geceleri halkın can ve mal güvenliğini sağlamak amacıyla ellerinde fânusları ve bekçi köpekleriyle devriye gezerek görevli oldukları yerlerde emniyeti sağlardı.⁴⁵⁴

Suçü önleyici tedbirler almak, yasaların uygulanmasını ve hüküm giyen suçluların cezalarını çekmelerini sağlamak, şurta teşkilatının aslî görevleri arasındadır. Sanıkların işledikleri suçü itiraf ettirmek için zor kullanma ve tahkikât sonuçlanıncaya kadar sanığı tutuklama yetkileri de vardı. Şurta çalışanları, tatmin edici düzeyde maaş alırdı.⁴⁵⁵ Bunun yanı sıra şurtanın suçü önleyici, caydırıcı cezalar takdir etmek, sabit olan cezaları infaz etmek, el kesmek, öldürme hadîselerinde kısasa hükmetmek, suç işlemeyi alışkanlık haline getirenleri ta'zir ve te'dib cezaları vermek gibi yetkileri de mevcuttu.⁴⁵⁶

Merkezî şurta teşkilatının Sâhibü's-Şurta'sı halife veya vezir tarafından atanırken⁴⁵⁷ eyâletlerdeki Sâhibü's-Şurta'nın ataması, eyâlet valisi veya emîr tarafından yapılırdı. Bundan dolayı çoğu zaman valinin azledilmesi durumunda Sâhibü's-Şurta da azledilmiş olurdu. Valinin şehirde olmadığı, hacda olduğu veya savaş için sefere çıktığı durumlarda Sâhibü's-Şurta ona vekâlet ederdi. Ayrıca genellikle valinin yerine imamlık yapar,⁴⁵⁸ halife ile birlikte Ramazân ve Kurban Bayramları merasimlerine de katılır ve sancak taşırdı.⁴⁵⁹

Mu'temid döneminde, 266/879 yılı içerisinde Amr b. Leys, Ubeydullâh b. Abdullâh b. Tâhir'i Bağdat ve Sâmerâ'nın şurta sorumlusu tayin etti.⁴⁶⁰ 276/890 yılına gelince Amr b. Leys'e Bağdat şurta sorumluluğu verildi. Bütün sancakların, kalkanların ve mızrakların üzerlerine ismi yazıldı. Ancak çok geçmeden Ubeydullâh b. Abdullâh b. Tâhir, Bağdat şurta sorumlusu olarak yeniden atandı.⁴⁶¹ Bu nedenle

⁴⁵⁴ Başâ, *Dirâsât fi'l-hadâratî'l-İslâmiyye*, 69; Hüseyinî, *el-İdâratü'l-Arabiyye*, 340.

⁴⁵⁵ Hüseyinî, *el-İdâratü'l-Arabiyye*, 340-341.

⁴⁵⁶ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1/469-470.

⁴⁵⁷ Abdülfettâh, *Nüzümü'l-hükm*, 125.

⁴⁵⁸ Başâ, *Dirâsât fi'l-hadâratî'l-İslâmiyye*, 70.

⁴⁵⁹ Sâbî, *Rusûmu dâri'l-hilâfe*, 24-25.

⁴⁶⁰ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/549; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/288.

⁴⁶¹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 10/16.

Amr b. Leys'in ismi şurta merkezlerinde bulunan kalkanlardan, mızraklardan ve sancaklardan silindi.⁴⁶²

Mısır'daki sâhibüş-şurta'nın merkezdeki sâhibüş-şurta'dan ayrı olarak hapisaneleri denetlemek ve ordu mensuplarının rütbelerini tanzim etmek gibi görevleri de vardı. Bu teşkilat, Mısır'da "eş-şurta," Bağdat, Sâmerî ve Dımaşk'te ise "meclisüş-şurta" veya "meclisü sâhibüş-şurta" isimleriyle bilinirdi.⁴⁶³

2.2.3.10. Dîvânü'l-Cünd

Dîvânü'l-Cünd'ün teşekkülü, Hz. Ömer döneminde gerçekleşmiş, Emevîler ve Abbâsîler döneminde gelişerek devam etmiştir.⁴⁶⁴ Abbâsîlerin önem verdikleri dîvânlardan biri olan Dîvânü'l-Cünd, ordu mensuplarını tespit ederek onların kayıtlarını tutmakla sorumluydu. Ayrıca ordu mensuplarının maaşlarını belirleyerek ödemelerini de gerçekleştirirdi.⁴⁶⁵ Bu dîvân, kaynaklarda "Dîvânü'l-Ceyş" olarak da geçmektedir.⁴⁶⁶ Dîvâna kaydedilen askerlerin nitelikleri, kendilerine verilen rütbelerin sebeplerinin ve maaş miktarlarının kaydı tutulurdu.⁴⁶⁷ Ordu personeli ile ilgilenen dîvân, tarafından, askerlerin isimleri, özellikleri, etnik kökenleri, aldıkları maaş ve maaş dönemleri el-*cerîdetü's-sevdâ*⁴⁶⁸ denilen defterlere kaydedilir ve bu kayıtlar muhafaza edilirdi.⁴⁶⁹

Maaşların ödenme dönemleri, vergilerin toplanma sürelerine göre değişmiştir. Örneğin Horasan dîvânına bağlı askerler aldıkları maaş dönemlerine göre üç sınıftan oluşmuştur. Askerlerden bazılarının yılda dört defa, bazılarının üç defa bazılarının da iki defa maaş ödenmiştir.⁴⁷⁰ Özgürlüğüne kavuşan köle askerler, ilk önce kırk günde bir maaş alırlarken daha sonra elli günde bir maaş almaya başlamışlardır. Atlı askerlerin maaşları ise ilk önce elli günde bir ödenirken daha sonra doksan günde ödenmiştir.⁴⁷¹ Abbâsîlerde ordu farklı milletlerden oluşmuştur. Bunların kayıtları

⁴⁶² Ezdî, *Târîhu'l-Mevsil*, 2/127; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/358.

⁴⁶³ Başâ, *Dirâsât fi'l-hadârati'l-İslâmiyye*, 70-71.

⁴⁶⁴ Fayda, "Hz. Ömer'in Divan Teşkilâtı", 2/173-174.

⁴⁶⁵ Mâverdî, *el-Ahkâmu's-sultâniyye*, 302.

⁴⁶⁶ Kudâme b. Ca'fer, *el-Harâc*, 21.

⁴⁶⁷ Ferrâ, *el-Ahkâmu's-sultâniyye*, 240.

⁴⁶⁸ Havârizmî, *Mefâtihu'l-ulûm*, 76.

⁴⁶⁹ Sâmerî, *el-Müessesâtü'l-idâriyye*, 254-255.

⁴⁷⁰ Havârizmî, *Mefâtihu'l-ulûm*, 76.

⁴⁷¹ Sâbî, *el-Vüzerâ*, 16-17.

kabilelerine ya da ırklarına göre tutulmuştur. Arap askerlerin kayıtları ise neseplerine göre düzenlenmiştir.⁴⁷²

Dîvânü'l-Cünd, her biri kendine has görevleri îfâ eden çeşitli birimlerden oluşurdu.⁴⁷³ Bunlardan meclisü'l-inşâ, meclisü't-tahrîr, meclisü'n-nüsâh adlı birimler Dîvânü'l-Cünd'ün yazı işleriyle alakalı tüm işlerini yürütürledi.⁴⁷⁴ Meclisü'l-esküdar, teşkilattan çıkan veya teşkilata gelen mektup ve fermanları sâhibü'd-dîvân'a sunduktan sonra bunları tanzîm ve tasnîf etmekle görevliydi. İhtiyaç duyulması halinde halife veya vezire sunmak üzere konuyla alakalı özet bilgi hazırlardı.⁴⁷⁵ Dîvânü'l-Cünd'ün mâlî işlerinden sorumlu meclisü't-takdîr birimi ise askerlerinin maaşlarının ve ödeme sürelerinin belirlenmesi, ordu harcamalarının tespiti ile ilgilenirdi.⁴⁷⁶ Meclisü'l-mukâbele birimi de orduya alınan askerlerin fiziksel özelliklerinden, bindiği atın özelliklerine kadar, bütün bilgilerinin kayıtlarını tutmakla görevliydi.⁴⁷⁷ Halifenin, askerleri denetleme dönemlerinde, denetime hazırlama görevini ise meclisü'l-arz⁴⁷⁸ üstlenmekteydi. Halifenin, vezirin, vâlinin, dîvân sorumlusunun veya ordu komutanının orduyu teftiş edeceği durumlarda, bu birim orduyu hazırlardı.⁴⁷⁹ Dîvânü'l-Cünd'ü oluşturan son birim olan meclisü'l-atâ ve't-tefrika da ordu mensuplarının maaşlarını dağıtmakla sorumluydu.⁴⁸⁰

Dîvânü'l-Cünd, gerek sâhibü dîvânü'l-ceyş gerekse vezir tarafından ciddi bir şekilde denetlenir ve işleyişinde herhangi bir haksızlığa, yolsuzluğa mahal verilmemesine dikkat edilirdi.⁴⁸¹ Dîvânü'l-Cünd, yüklendiği sorumluluklar nedeniyle

⁴⁷² Mâverdî, *el-Ahkâmu's-sultâniyye*, 303.

⁴⁷³ Mez, *el-Hadâratü'l-İslâmiyye*, 1/148.

⁴⁷⁴ Kudâme b. Ca'fer, *el-Harâc*, 21-26; Sâmer râî, *el-Müessesâtü'l-idâriyye*, 255; Hattâmîle, *el-Bünyetü'l-idâriyye*, 66; Aykaç, *Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilatında Dîvânlar*, 82-83.

⁴⁷⁵ Kudâme b. Ca'fer, *el-Harâc*, 21; Havârizmî, *Mefâtihu'l-ulûm*, 75; Sâmer râî, *el-Müessesâtü'l-idâriyye*, 255-256.

⁴⁷⁶ Kudâme b. Ca'fer, *el-Harâc*, 21; Hıyârî, *ed-Devâvîn*, 27.

⁴⁷⁷ Kudâme b. Ca'fer, *el-Harâc*, 23; Mustafa Zeki Terzi, *Abbâsîler Döneminde Askerî Teşkilât* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1986), 82-86.

⁴⁷⁸ Meclisü'l-arz birimi Tenûhî'de Dîvânü'l-Arz şeklinde geçmektedir. Tenûhî, *Nişvâru'l-muhâdara*, 8/182.

⁴⁷⁹ Abdülazîz Abdullâh es-Sellûmî, *Dîvânü'l-cünd neşetuhû ve tatavvuruhû fi'd-devleti'l-İslâmiyye hattâ asri'l-Me'mûn* (Mekke: Mektebetü't-Tâlibi'l-Câmi', 1986), 219-220.

⁴⁸⁰ Sâbî, *el-Vüzerâ*, 26; Sellûmî, *Dîvânü'l-cünd*, 224; Sâmer râî, *el-Müessesâtü'l-idâriyye*, 257.

⁴⁸¹ Sâmer râî, *el-Müessesâtü'l-idâriyye*, 262.

başta halife, vezir ve valiyle ayrıca harâc, beytülmâl, nafakât ve berîd gibi devletin önemli kurumlarıyla yakın ilişkiler içerisindeydi.⁴⁸²

Abbâsîler döneminin genel askerî teşkilatı olarak işlev gören Dîvânü'l-Cünd, Mu'temid döneminin öncesinde ve sonrasında varlık gösteren bir teşkilat olarak kaynaklardaki yerini almıştır. Ancak ilgili kaynaklarda araştırmanın konusunu oluşturan Mu'temid dönemine ait Dîvânü'l-Cünd teşkilatına dair herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır. Buna karşın, Dîvânü'l-Cünd'ün Mu'temid döneminde de varlığını sürdürdüğü ve teşkilatın genel özelliklerini taşıdığı söylenebilir.

2.2.4. Adlî Teşkilat

Kur'ân-ı Kerîm ve hadîslerin üzerinde önemle durduğu konulardan biri de her türlü haksızlıkları ortadan kaldırmaya yönelik olan adâlet anlayışıdır. Bu adâlet anlayışını hâkim kılmak amacıyla, İslâm devletleri, kaza (adâlet) teşkilatına çok önem vermiştir.⁴⁸³ Adâleti sağlamak iddiasıyla harekete geçen Abbâsîler de⁴⁸⁴ ihtilallerini gerçekleştirdikten sonra fukahânın desteğini almak için, Kur'ân-ı Kerîm'i ve Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sünnetini takip edeceklerini ilan etmiştir. Bunun bir uygulaması olarak sadece kadı atamakla yetinmeyip devletin adlî teşkilatını yürüten kadılarla ilgili hizmetlerin yönetimini sağlamak amacıyla Kâdî'l-kudât (Başkadılık) makamını ihdâs etmiştir.⁴⁸⁵ Böylece İslâm tarihinde Kâdî'l-kudât makamını ilk kez kuranlar Abbâsîler olmuştur.⁴⁸⁶ Kâdî'l-Kudât makamı bugünkü "Adâlet Bakanlığı" yerine geçen bir kurum olarak nitelendirilebilir.⁴⁸⁷

Abbâsîlerde adliye teşkilatı, mahkemeler, mezâlim ve hisbe teşkilatları eliyle yürütülmüştür.⁴⁸⁸ Emevîlere kıyasla Abbâsîler, adâlet teşkilatına daha çok önem vermiştir. Bu durumu da kadının görevlerini, valinin görevlerinden ayırarak göstermiştir. Siyasî ve mâlî sorumluluğu olmayan kadılar, anlaşmazlıkları çözmek

⁴⁸² Dîvânü'l-Cünd'ün bahsi geçen kurumlar ve kişilerle ilişkileri için bk. Aykaç, *Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilatında Dîvânlar*, 89-94.

⁴⁸³ Ziya Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi* (İstanbul: MÜİFAV Yayınları, 2014), 179; Ramazan Şeşen, *İslâm Medeniyeti Tarihi* (İstanbul: İsar Vakfı Yayınları, 2012), 129.

⁴⁸⁴ Abdülazîz ed-Dûrî, "Hükümet Kurumları", çev. Elif Topçugil, *İslâm Şehri*, ed. R. B. Serjeant (İstanbul: Ağaç Yayıncılık, 1992), 76.

⁴⁸⁵ Abdülazîz ed-Dûrî, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, çev. Sabri Orman (İstanbul: İnsan Yayınları, 2014), 66.

⁴⁸⁶ Başâ, *Dirâsât fi'l-hadârati'l-İslâmiyye*, 68.

⁴⁸⁷ Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 190.

⁴⁸⁸ Aykaç, *Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilatında Dîvânlar*, 26.

amacıyla İslâm hukukuna göre kararlar almıştır.⁴⁸⁹ Kadılık bu dönemde itibarı en yüksek mesleklerden biri olmuştur.⁴⁹⁰

Hilâfet merkezinde görev yapan Kâdı'l-kudât, ülkenin dört bir yanında görev yapan kadıların atamalarını yapar ve icraatlarını takip ederdi.⁴⁹¹ Abbâsîlerde Kâdı'l-kudât günümüzdeki adalet bakanı pozisyonundadır. Merkezde bulunan Kâdı'l-kudât, eyâletlerdeki kadı atamalarını yapardı.⁴⁹² Bağdat'ta Dîvânü Kâdı'l-Kudât adında bir dîvân bulunurdu. Bu dîvân teşkilatında kâtipler, hâcip, ârizu'l-ahkâm, hâzinü dîvânü'l-hükm ve avanlar görev yapardı. Kadılar, Abbâsîlerin sembolü olan siyah bir kıyafet giyerken, başlarına da siyah sarık sarılı uzun kalensuva takardı.⁴⁹³

Eyâlet kadılarının ataması genelde Kâdı'l-kudât tarafından yapılırsa da zaman zaman eyâlet valisi tarafından da yapılırdı. Kadı atamaları belli merasimle gerçekleştirilirdi. Halife, atamasını yapacağı kadıyı, saraya davet eder ve bizzat atama emrini kendisine bildirir ve kadı da bu görevi kabul ettiğini beyan ederdi. Ardından halife kendisine kadılık hil'atini giydirirdi. Hil'ati giyen kadı, beraberindeki devlet ricâli ve eşraftan oluşan kortejle saraydan çıkar, camiye kadar yürürlerdi. Camide iki rekât namaz kıldıktan sonra kadının atama fermanı halka okunur ve göreve başlardı. Eyâlet kadılığında ise atanacak olan şahsın hilâfet merkezinde Kâdı'l-kudât tarafından yeterliliği test edilir, şahıs uygun görüldüğü takdirde atama kararı kendisine teslim edilir ve görev yerine gönderilirdi. Kadılık makamına atanacak şahıs eyâlette ise atama fermanı kendisine gönderilirdi.⁴⁹⁴

Kadıların başlıca görevleri arasında; anlaşmazlıkları çözmek, ihlal edilen hakları, haksız olandan alıp hak sahibine vermek, nafakalara bakmak, vasiyetleri yerine getirmek, yetim ve kimsesiz olanları evlendirmek, suçlulara ceza vermek, kamu yararını muhafaza etmek amacıyla yapılan her türlü usulsüzlükleri engellemek, deliler ve çocuklar gibi hukûkî işlerini yerine getiremeyenlere veli tayin etmek, vakıf

⁴⁸⁹ Hourani, *Arap Halkları Tarihi*, 61.

⁴⁹⁰ Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 189.

⁴⁹¹ Abdülfettâh, *Nüzümü'l-hükm*, 215.

⁴⁹² Hasan İbrahim Hasan, *en-Nüzümü'l-İslâmiyye*, 280.

⁴⁹³ Hasan İbrahim Hasan, *en-Nüzümü'l-İslâmiyye*, 284.

⁴⁹⁴ Abdülfettâh, *Nüzümü'l-hükm*, 217-220.

mallarıyla ilgilenmek, vasiyetlerin yerine getirilmesini ve bekârların evlendirilmesini sağlamak sayılabilir.⁴⁹⁵

Abbâsîler döneminde, adlî teşkîlat büyük bir gelişme katetmiştir. Bu dönemde fikhî mezheplerin ortaya çıkmasıyla kadılar, kararlarını belli bir mezhebe göre vermeye başlamıştır. Meselâ kadılar, Irak'ta Hanefî mezhebine göre, Şâm ve Mağrib'te Mâlikî mezhebine göre, Mısır'da ise Şâfî mezhebine göre davalara bakmıştır.⁴⁹⁶ Abbâsîlerle birlikte farklı mezheplere müntesip birden fazla kadı ataması da yapılmıştır.⁴⁹⁷

Sâmerrâ döneminde kadılık, babadan oğula tevârüs eden bir makam haline gelmiştir. Örneğin Kadı Yûsuf b. Ömer'in ailesinden birçok kadı görev almıştır. Yine aynı şekilde Ebû'ş-Şevârib ailesinden yirmi dört kadı çıkmıştır. Bunlardan sekiz tanesi ise Kâdî'l-kudât olarak atanmıştır.⁴⁹⁸

Kadılarının, devlet yönetimiyle ters düştüğü durumlar da yaşanmıştır. Meselâ Mısır kadısı Bekkâr b. Kuteybe, Ahmed b. Tolun'un, kendisinden Mu'temid'in kardeşi Muvaffak'ı veliahtlıktan azletme girişimine imza vermediğinden dolayı Ahmed b. Tolun ile arası bozulmuştur. Bu nedenle Ahmed b. Tolun'un emriyle sevâd arazisine el konulmuş ve Bekkâr b. Kuteybe ev hapsine mahkûm edilmiştir.⁴⁹⁹

Abbâsîlerin ikinci döneminde yaşanan kötü gidişat, idarî alanla sınırlı kalmayıp adliye teşkilatına da sirâyet etmiştir. Bazı şahıslar ehil olmadıkları halde yıllık ödedikleri bir mal karşılığında kadılık makamına görevlendirilmiştir.⁵⁰⁰

Mu'temid, halife olduktan kısa bir süre sonra 256/870 yılında, İsmâil b. İshâk'ı Bağdat'ın doğu yakasının kadılığına atanmıştır. İsmâil b. İshâk bu görevi 258/872 yılına kadar sürdürmüştür.⁵⁰¹ 256/870 yılında Ahmed b. Muhammed Ebû Sehl er-Râzî, kadı olarak atanmıştır. Ancak nerede görev yaptığına dair bir bilgiye

⁴⁹⁵ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, 119-121; Hasan İbrahim Hasan, *en-Nüzümü'l-İslâmiyye*, 281.

⁴⁹⁶ Hasan İbrahim Hasan, *en-Nüzümü'l-İslâmiyye*, 279-280.

⁴⁹⁷ Hasan İbrahim Hasan, *en-Nüzümü'l-İslâmiyye*, 281.

⁴⁹⁸ Abdülfettâh, *Nüzümü'l-hükm*, 218.

⁴⁹⁹ Kindî, *Kitâbü'l-vülât*, 226; Belevî, *Sîretü Ahmed b. Tolun*, 316-317.

⁵⁰⁰ Hasan İbrahim Hasan, *en-Nüzümü'l-İslâmiyye*, 282.

⁵⁰¹ Muhammed b. Halef b. Hayyân Vekî, *Ahbâru'l-kudât*, thk. Mustafa Merâğî (Beyrût: Âlemü'l-Kütüb, 1948), 3/281; Tenûhî, *Nişvâru'l-muhâdara*, 6/22.

ulaşılamamıştır. Ahmed b. Muhammed, 281/894 yılında vefât etmiştir.⁵⁰² Kûfe ve Hemedân bölgesinde kadılık yapan ilim ve fazilet sahibi Ahmed b. Büdeyl b. Kureyş 258/ 871 yılında vefât etmiştir. Bağdat'ta bulunduğu dönemde hadîs dersleri de vermiştir.⁵⁰³

Mu'tez ve Mühtedî döneminde Sâmerâ Kâdî'l-Kudâtlığı'nı yapan Hasan b. Muhammed b. Ebi's-Şevârib Mu'temid'in döneminde de aynı göreve devam etmiştir.⁵⁰⁴ Cömert bir kişiliğe sahip olan Hasan b. Muhammed, 261/874 yılında haccettikten sonra Mekke'de vefat etmiştir.⁵⁰⁵ Mu'temid hem taziyesini iletmek hem de Sâmerâ Kâdî'l-Kudâtlığı'nı teklif etmek üzere, veziri Ubeydullâh b. Yahyâ'yı Ali b. Muhammed'e 262/875 yılında göndermiştir. Ali b. Muhammed, bu görevi önce reddetmesine rağmen Ubeydullâh b. Yahyâ'nın ısrarı üzerine kabul etmiş ve öldüğü 283/897⁵⁰⁶ yılına kadar da bu görevini sürdürmüştür.⁵⁰⁷

Mu'temid döneminde Bağdat'ın doğu yakasının kadılığını yürüten İsmâil b. İshâk, Muvaffak'tan Bağdat'ın batı yakasının kadılığını da talep etti. Talebi kabul edilen İsmâil b. İshâk, 262/875 yılında Bağdat'ın doğu ve batı yakasının kadısı oldu.⁵⁰⁸ İsmâil b. İshâk, vefât ettiği 283/896 yılında kadar bu görevi sürdürdü. Vefâtının ardından Bağdat, üç buçuk ay kadısız kaldı.⁵⁰⁹ İsmâil b. İshâk'ın ölümüyle boşalan Bağdat kadılığına ise Sâmerâ Kâdî'l-Kudâtlığı'nı yürüten Ali b. Muhammed görevlendirildi.⁵¹⁰ Ahmed b. Muhammed b. Îsâ el-Bertî de Bağdat'ın doğu yakasında kadılık yapmıştır. Muvaffak, el-Bertî'yi daha sonra Basra'ya kadı

⁵⁰² Vekî, *Ahbâru'l-kudât*, 2/181.

⁵⁰³ Ezdî, *Târîhu'l-Mevsil*, 2/80.

⁵⁰⁴ Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-işrâf*, 320; Tenûhî, *Nişvâru'l-muhâdara*, 6/22-23.

⁵⁰⁵ Ezdî, *Târîhu'l-Mevsil*, 2/87; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/23.

⁵⁰⁶ Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, *el-Iber fî haberi men ğaber*, thk. Ebû Hâcîr Muhammed es-Saîd (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts), 1/408.

⁵⁰⁷ Tenûhî, *Nişvâru'l-muhâdara*, 4/134; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 12/363.

⁵⁰⁸ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/526; Tenûhî, *Nişvâru'l-muhâdara*, 4/133; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/269.

⁵⁰⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, 13/523.

⁵¹⁰ Tenûhî, *Nişvâru'l-muhâdara*, 4/133; Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-işrâf*, 320; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, 13/523; Vekî'de, Ali b. Muhammed b. Ebi's-Şevârib genel kâdî'l-kudât olarak görev yaptığı belirtilmektedir. Vekî, *Ahbâru'l-kudât*, 3/303.

olarak görevlendirmiştir.⁵¹¹ el-Bertî, Medâin, Nehrevân ve Sevâd bölgesinde de kadılık yapmıştır.⁵¹²

Zenc İsyanı'nın bastırılmasından sonra Muvaffak, düzeni sağlamak amacıyla bir müddet Muvaffakiyye'de ikamet etti. Basra, Übülle ve Dicle çevresindeki kasaba ve şehirlere komutanlarından biri olan Abbâs b. Terkis'i vali tayin etti. Ayrıca Basra ve Übülle ile Dicle civarının kadılığına da 270/883 yılında Muhammed b. Hammâd'ı getirdi.⁵¹³ Ebû Hâşim el-Mekkî, Mekke ve Medine kadılığına atandı. Bir süre sonra görevinden azledildikten sonra yerine 280/893 yılında Muhammed b. Ahmed b. Muhammed Ebî Bekr el-Mukaddemî atanmıştır.⁵¹⁴

Basra halkı, Zencîlerin Übülle ve Ahvâz'da yaptığı katliamları öğrenince korkuya kapılarak çevrede bulunan yerlere göç ettiler.⁵¹⁵ Bu durumu öğrenen Muvaffak, Basra'ya hareket etti. Basra'ya yakın bir yere karargâhını kurdu. Bunu öğrenen Basralılar, karargâhın kurulduğu yere geldiler. Muvaffak, Basralı Abdurrahmân b. Muhammed'i hem karargâhtan sorumlu hem de burada toplanan halka kadılık hizmeti yapmak üzere görevlendirdi. Abdurrahmân b. Muhammed'in ölümünün ardından yerine Muhammed b. Hammâd b. İshâk atandı. Muhammed b. Hammâd'a Vâsıt ve Kûr'u-Dicle kadılığı da verildi. Muhammed b. Hammâd'ın 276/889 yılında vefatının ardından Ebû Muhammed b. Yûsuf b. Ya'kûb yerine tayin edildi. Ancak kendisi Bağdat'ta ikamet ettiği için yerine Muhammed b. Ca'fer b. Ahmed'i Basra'ya vekili olarak gönderdi.⁵¹⁶

Abbâsîler döneminde atanan Kâdî'l-Kudâtlar, çeşitli yerlerde görev yaptıktan ve tecrübe kazandıktan sonra bu göreve tayin edilmişlerdir. Başarılı görülen kadılar, zaman içerisinde bu şekilde terfi ettirilmişlerdir. Bağdat kadılığı teşkilatta hiyerarşik açıdan Kâdî'l-Kudât'tan sonra gelmektedir. Kâdî'l-Kudâtlar genellikle halife ile yakın ilişkiler içerisinde. Genel olarak bu dönemde görev alan kadıların ilmî bir kişiliğe sahip oldukları da dikkati çekmektedir.⁵¹⁷

⁵¹¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 12/337.

⁵¹² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 12/347.

⁵¹³ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/663; Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 2/112; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/335.

⁵¹⁴ Vekî, *Ahbâru'l-kudât*, 1/260.

⁵¹⁵ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/471-473.

⁵¹⁶ Vekî, *Ahbâru'l-kudât*, 2/181-182.

⁵¹⁷ Gözl, *Abbâsîler Döneminde Kâdî'l-Kudâtlık*, 72.

Mezâlim konusuna dîvânlar bahsinde değinildiği için, hisbe teşkilatına kısaca temâs ettikten sonra adalet bahsi tamamlanacaktır.

Hisbe, dinî ve örfî ilkelerden hareketle toplumun genel ahlakını ve kamu düzenini korumak ve denetlemek üzere faaliyetlerini yürüten teşkilatın adıdır. Bu faaliyetin yürütücülerine de muhtesib⁵¹⁸ adı verilmektedir.⁵¹⁹ Mâverdî'nin tanımına göre hisbe, iyilikler yapılmaz olduğunda, iyiliklerin yapılmasını emretmek; kötülükler işlendiğinde ise kötülüklerin yapılmasını önlemektir.⁵²⁰ Muhtesibler; sorumlulukları açısından valilerden, kadılardan ve diğer idarî birimlerdeki görevlilerden ayrılırlar. Çünkü onların iyiliği emretmek ve kötülükten alıkoymak gibi yetkileri vardır.⁵²¹ Muhtesibler, kötülükleri ve toplum içerisindeki olumsuzlukları araştırmak, tespit edilen problemlerden insanları sakındırmak amacıyla kendilerine yardımcıları edinebilirlerdi. Bu kişiler gerektiği durumlarda kişilere ta'zir ve te'dib cezaları da verebilirlerdi.⁵²²

Muhtesibler, ölçü ve tartıda hile yapılmasını engellemek amacıyla ölçü ve tartı aletlerini kontrol eder, imâlat ve ticarete her türlü hileden alıkoymaya çalışırlardı.⁵²³ Buna ilaveten borçlu kişinin borcunu ödeme imkânı olmasına rağmen borcunu geciktirdiği durumlarda, haksızlığa uğrayan kişiye hisbe teşkilatı yardım ederek durumun ivedilikle çözülmesini sağlardı.⁵²⁴

Muhtesiblerin verecekleri kararlar, mahkemelerde görülecek davalarla ilgili değildi. Bilakis, kendi görevleriyle ilgili işlerde karar verirler ve bu bağlamdaki şikâyetler de kendilerine yapılırdı. Fakat mühtesiblerin aldıkları kararlardan mahkemeler gibi kesin hüküm verdikleri sonucu çıkmamalıdır.⁵²⁵

⁵¹⁸ Hitti, muhtesib'i belediye zabıta işlerine bakan polis şeklinde tanımlamaktadır. Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, 440.

⁵¹⁹ Cengiz Kallek, "Hisbe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/133.

⁵²⁰ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, 349.

⁵²¹ İbn Teymiyye, *Hisbe*, çev. Vecdi Akyüz (İstanbul: İnsan Yayınları, 1989), 33.

⁵²² İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1/475.

⁵²³ İbn Teymiyye, *Hisbe*, 37.

⁵²⁴ Salih, *İslâm Kurumları Tarihi*, 197-198.

⁵²⁵ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1/476.

2.2.5. Ordu Teşkilatı

Tarih boyunca kurulan devletler gerek dışardan gerek içeriden birtakım tehditler ve tehlikelerle karşı karşıya kalmışlardır. Devletler bu tehditleri ve tehlikeleri bertaraf etmek, ülke bütünlüğünü sağlamak amacıyla ordu birlikleri kurmuşlardır. Ordular sayesinde, ülke sınırları muhafaza altına alınmış ve iç isyanların bastırılması sağlanmıştır.

Abbâsî Devleti hem dış düşmanlara karşı hem de iç ayaklanmalara karşı kalabalık ve güçlü bir orduya sahipti. Hz. Peygamber, Hulefâ-i Râşidîn ve Emevîler zamanında ordu daha çok Araplardan oluşurken, özellikle Abbâsîlerin kuruluş döneminde Farslardan oluşmuştur. Mu'tasım'ın hilâfete gelmesiyle birlikte Türkler, Fars ve Arap unsurlara karşı daha çok tercih edilmiştir. Onun döneminde orduda yer alan Türklerin sayısı yetmiş bini⁵²⁶ geçmiştir. Bu durum başta Arap komutanlar olmak üzere diğer ordu komutanlarını rahatsız edince, Mu'tasım Türkler için bir merkez olarak Sâmerâ'yı inşa etmiştir. Maaşların geciktiği durumda Türkler, halife değişikliğine kadar gitmiştir. Mu'tez, Türklerin nüfûzunu azaltmak amacıyla Meğârîbe ve Ferâğine unsurlarını bir denge unsuru olarak öne çıkarma girişiminde bulunmuştur.⁵²⁷

Mütevekkil'in 847/861 yılında öldürülmesinden Mu'temid'in halife olduğu 870 yılına kadar geçen sürede dört halife görev yapmıştır. Bu halifeler, Türklerin müdahaleleriyle haledilmişlerdir. Ancak Mu'temid, 279/892 yılına kadar hilâfette kalarak, yirmi üç yıl halifelik yapmıştır. Bunun en önemli nedenleri, ordunun devletin varlığını tehlikeye sokan isyanları bastırmakla meşgul olması ve Muvaffak'ın isyanları bastırmadaki gayretleri sonucunda oluşan ordu üzerindeki hâkimiyeti olarak gösterilebilir. Muvaffak'ın da etkisiyle ordu, Mu'temid döneminde siyasete önceki dönemlerde olduğu gibi doğrudan müdahalede bulunamamıştır.

Mu'temid döneminde ordu, Türkler başta olmak üzere Araplar, Farslar, Meğârîbe,⁵²⁸ Ferâğine,⁵²⁹ Uşrûsiniyye⁵³⁰ unsurlarından oluşmaktaydı. Bunlara

⁵²⁶ Câhız, *Türklerin Faziletleri*, 62.

⁵²⁷ İbrâhim Eyyûb, *et-Târîhu'l-Abbâsî es-siyâsiyyü ve'l-hadâriyyü* (Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-Âlemî, 1989), 225.

⁵²⁸ Meğârîbe: Mısır'ın yerlilerinden oluşturulan askeri birliklerin adıdır. bk. Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, 164.

ilaveten Zenc İsyanı'nın bastırılma sürecince emân verilen Zencîler de ordu birliklerine katılmış ve isyanın bastırılmasında büyük katkı sağlamışlardır.⁵³¹

Kuruluşlarından itibaren ordu teşkilatına önem veren Abbâsîlerde, Türklerin nüfûzlu olduğu Sâmerri döneminde de daha önce var olan sistem ve teşkilat yapısı muhafaza edilmiştir. Abbâsî Devleti'nin kara ordusu şu beş ana kuvvetten oluşmaktadır:⁵³²

1. Halifeye bağlı olan ve başkentte bulunan muhafız kuvveti
2. Önemli devlet adamlarının maiyetinde bulunan kuvvetler
3. Vilayetlerde bulunan kuvvetler
4. Avâsım⁵³³ ve Sugûrlarda⁵³⁴ bulunan kuvvetler
5. Yardımcı kuvvetler

Yukarıdaki tasnif genel olarak iki ana başlıkta değerlendirilebilir. Devletin nizâmî ordusu olan Cündü'l-mürtezika mensup askerlere düzenli maaş ödeniyordu. Bunların mesleği bizatihi askerlik ve geçimlerini bu yolla sağlayan ordu mensuplarıydı. Başkentte bulunan ve doğrudan halifeye bağlı olan orduya, halifenin muhafız ordusu anlamında “harasü'l-halife” denilmekteydi. Ayrıca düzenli ordunun yanı sıra olağanüstü durumlarda gerek dinî gerek maddî sebeplerle savaflara katılan Cündü'l-mutatavvîa -yani gönüllü askerler- vardı. Aslî işi askerlik olmayıp gönüllü olan bu birlikler, normal zamanda kendi işiyle uğraşan bedeviler, çiftçiler ve şehirde

⁵²⁹ Ferâğine: Aslen Türk olup, Fergana menşei askerleri birliklerin adıdır. bk. Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, 172.

⁵³⁰ Uşrûsiniye: Türk kökenli olup, Uşrûsana menşei askeri birliklere verilen addır. bk. Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, 172.

⁵³¹ Abdülfettâh, *Nüzümü'l-hükûm*, 186.

⁵³² Mustafa Zeki Terzi, “Abbâsî Muhafız Ordusunun Kuruluşu ve Elemanları”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (Şubat-1986), 115.

⁵³³ Avâsım: İslâm ordularının cihad amacıyla sınırdan uzaklaştıklarında veya gazâdan dönerken ülkeye girmeden önce düşman saldırılarına karşı sığınıp korundukları bölgelerin genel adıdır. bk. Hakkı Dursun Yıldız, “Avâsım”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/111.

⁵³⁴ Sugûr: İslâm ülkesiyle, gayri müslim ülkeleri birbirinden ayıran sınır bölgelerine ve geçiş noktalarına verilen addır. bk. Casim Avcı, “Sugûr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/473.

yaşayan insanlardan müteşekkildi.⁵³⁵ Gönüllü askerler Zenc İsyanı'nın bastırılmasında aktif görev almışlardır.⁵³⁶

İki ana grup olarak tasnif edilen orduda piyâde, süvâri, okçular, mancınıkçılar, neftçiler ve feale (levâzım) gibi çeşitli sınıflar bulunmaktaydı.⁵³⁷ Ordunun bel kemiğini oluşturan piyâdeler,⁵³⁸ mızrak, kılıç ve kalkan ile teçhiz edilen birliklerdi.⁵³⁹ Korunmak amacıyla zırh giyen piyâdeleri teamül gereği süvârilerden biri komuta ederdi.⁵⁴⁰ Piyâde birliği, Zenc İsyanı'nda süvârilerle birlikte ilk harekete geçen birlikti.⁵⁴¹ Bu birliklerin başında Ebü'l-Abbâs bulunmaktaydı.⁵⁴² Zenc İsyanı devam ederken emân⁵⁴³ dileyen Zencîler, Muvaffak tarafından oldukça iyi bir şekilde karşılanmış, onlara çeşitli hediyeler verilmiştir.⁵⁴⁴ Emân verilen Zencîler, Abbâsî askerlerinin arasına katılarak Zencîlere karşı savaşmışlardır. Hatta Muvaffak, onları maaşa bile bağlamıştır.⁵⁴⁵ Emân dileyen Zencîlerin sayısı 267/881 yılı içerisinde elli bin kişiye ulaşmıştır.⁵⁴⁶ Zencîlerin orduya alınmasıyla birlikte hem ordunun gücü artırılmış hem de daha sonra emân dileyebilecek olan Zencîlere mesaj verilmiştir.

Fursân adı verilen süvari birlikleri başlarına miğfer takar, göğüs kısımlarını ise zırh ile korumaya alırlardı. Bu birlikteki askerler at üzerinde savaştıkları için uzun mızrak ve balta gibi savaş aletleri kullanırlardı.⁵⁴⁷ Özellikle Zenc İsyanı'nın bastırılmasında piyâde ve süvarî birlikleri beraber hareket etmiş ve isyanın

⁵³⁵ Hasan İbrahim Hasan, *Siyasî, Dini, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, 3/93-94; Zeydân, *İslâm Uygurlukları Tarihi*, 1/220; Terzi, "Abbasi Muhafız Ordusunun Kuruluşu ve Elemanları", 115.

⁵³⁶ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/584.

⁵³⁷ Hasan İbrahim Hasan, *Siyasî, Dini, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, 4/216.

⁵³⁸ Bu askerler, Taberî'de "Reccâle" şeklinde geçmektedir. Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/566.

⁵³⁹ Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, 448.

⁵⁴⁰ Abdülfettâh, *Nüzümü'l-hükm*, 190.

⁵⁴¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/573.

⁵⁴² Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/558.

⁵⁴³ Emân müessesesinin kökeni Cahiliye dönemine kadar uzanmaktadır. Düşman bile olsa emân talebinde bulunan bir kişinin can güvenliği sağlanırdı. İslâm dininin emân müessesesini desteklemesi sayesinde varlığını Hz. Peygamber döneminden sonraki dönemlerde devam ettirmiştir. bk. Mehmet Ali Kapar, *Hiz. Muhammed'in Müşriklerle Münasebeti* (Konya: Esra Yayınları, 1993), 82.

⁵⁴⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/301.

⁵⁴⁵ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/580.

⁵⁴⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/302.

⁵⁴⁷ Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, 448.

bastırılmasında aktif rol almışlardır.⁵⁴⁸ Kılıç, mızrak, kargı, kalkan, zırh, mancınık, debbâbe, koçbaşı, neft bu dönemde kullanılan başlıca savaş araçlarındandı.⁵⁴⁹

Neşşâbe adı verilen okçular birliğine bağlı askerler, savaşlarda önemli bir yere sahiptiler. Hareket halindeki ordu birliklerin, sarp yerlerden geçen askerlerin ve surları yıkmakla görevli işçilerin korunmasını sağladılar.⁵⁵⁰ Okçular, Zenc İsyanı sırasında Zencîlerin merkezi Muhtâra kuşatmasında gemiler ve kayıklarla taşınarak, mücadeleye destek vermiş ve surlara yaklaşan askerleri korumuşlardır.⁵⁵¹ Ayrıca surların yıkımında kullanılan mancınık ve arrâdeler⁵⁵² yine okçular tarafından muhafaza edilmişlerdir.⁵⁵³ Ebü'l-Abbâs'ın Zenc İsyanı esnasında emân dileyen Zenc askerlerinden oluşturduğu bir okçu birliği de vardı.⁵⁵⁴

Neffâtûn birliği ise düşman birliklerine ait kale veya karargâhlarına yanıcı veya patlayıcı maddeler atmakla görevli birlikti. Bu yanıcı maddeler, bakırdan yapılan bir alet yardımı ile fırlatılırdı.⁵⁵⁵ Aynı şekilde bu birlik, düşman birliklerinden kendilerine atılan yanıcı maddelerden çıkan yangınları söndürmekle de görevli idi.⁵⁵⁶ Muvaffak, Zenc İsyanı'nın bastırılmasında neffâtûn birliğinden yararlanmıştı. Zenc lideri Ali b. Muhammed'in evini yakmak için bu birlikte görevli mâhir neftçilerden bir grubu, hazırladığı özel bir gemiyle göndermiş ve Ali b. Muhammed'in evini yaktırmıştır.⁵⁵⁷ Aynı şekilde Muvaffak, Zencîlerin saldırılarında kullandıkları köprülerden geçişleri engellemek amacıyla yine neftçileri görevlendirmiştir. Görevli askerler neft ile bulanmış şeker kamışıyla dolu bir gemiyi, köprünün altına getirerek ateşe vermek suretiyle köprüyü kullanılamaz hale getirmiştir.⁵⁵⁸ Neftçiler surlarına tırmanarak, Zencîlere ait bütün mancınık ve diğer

⁵⁴⁸ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/655.

⁵⁴⁹ Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, 1/240-249.

⁵⁵⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/309.

⁵⁵¹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/581.

⁵⁵² Mancınık ve arrâde atıcı silahlardan olup, uzak mesafelere taş, demir gibi yaralayıcı maddeler neft gibi yakıcı maddeler, akrep ve benzeri haşerat atmak için kullanılırdı. Mancınık ile ağır taşlar fırlatırken, daha hafif maddeler arrâdeler vasıtasıyla düşman üzerine atarken kullanılırdı. Terzi, *"Abbâsîler Döneminde Askerî Teşkilât"*, 154.

⁵⁵³ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/596-597-632.

⁵⁵⁴ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/610.

⁵⁵⁵ Nu'mân Sâbit, *el-Askeriyye fi ahdi'l-Abbâsiyyîn* (Bağdat: Müdiriyyetü'l-Matâbii'l-Askeriyyeti, 1987), 126; Sellûmî, *Dîvânü'l-cünd*, 354.

⁵⁵⁶ Abdülfettâh, *Nüzümü'l-hükm*, 191.

⁵⁵⁷ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/624-626.

⁵⁵⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/320.

savaş âletlerini yakarak kullanılamaz hale de getirdiler.⁵⁵⁹ Böylece askerlerin şehre girişine imkân sağlamıştır.

Feale adı verilen bugünkü anlamda genel hatlarıyla istihkam sınıfına denk gelen bu birlikler de Mu'temid dönemi isyanlarında son derece etkin olmuşlardır. Sefer esnasında karargâhı kurup etrafına hendekleri kazan, ordu birliklerinin intikâli için köprüler kuran, kuşatma altındaki şehre girmek için kale duvarlarının altından tüneller kazan, gerekli yerlerde hendekler açan, nehirler üzerine köprü kuran, yol güzergâhını tanzîm eden, kışın yoldaki karları temizleyen, bu birliklerdir.⁵⁶⁰ Feale birliği Zenc İsyanı'nın çıkmasından bastırılmasına geçen süre içerisinde fiili olarak tüm süreç içerisinde yer alan bir birliktir. Muvaffak, Muhtâra'nın kuşatması devam ederken bu birlik surları yıkmış, gerekli olan yerlerde yolları ve geçitleri genişleterek askerlerin geçmesi için elverişli hale getirmiştir.⁵⁶¹ Ayrıca Zencîlerin, Abbâsî askerlerinin geçişine engel olmak amacıyla yaptıkları hendekleri aşmak için köprüler kuran,⁵⁶² Zencîlerin açtıkları hendekleri dolduran,⁵⁶³ gemilerin geçişine engel olan köprüleri yıkan ve nehir üzerindeki bentleri yıkan yine bu birliktir.⁵⁶⁴ Bu birliğin kullandıkları malzemeler arasında balta, balyoz ve testere sayılabilir.⁵⁶⁵ Bu sınıfta daha çok duvarcı, marangoz ve çeşitli sınıflardan zanâat erbabının yanı sıra işçiler de bulunmaktadır.⁵⁶⁶ Bu birlik, Zenc surlarında açtıkları gediklerle askerlerin Muhtâra'ya girişine imkân sağlayarak, isyanın bastırılmasında çok önemli rol oynamıştır.

Mu'tasım döneminden itibaren ordunun idâresinde Türkler etkin iken, Mu'temid döneminde bu durum değişmiştir. Mu'temid, ordunun idâresini Türk komutanlardan alarak kardeşi Muvaffak'ı görevlendirmiştir.⁵⁶⁷

Ordu komutanları, emri altındaki askerlerin sayılarına göre farklı isimler almaktaydı. Buna göre on kişilik birliği arîf, elli kişilik birliği halife, yüz kişilik

⁵⁵⁹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/632.

⁵⁶⁰ Sâbit, *el-Askeriyye fî ahdi'l-Abbâsiyyîn*, 130-131; Abdülfettâh, *Nüzümü'l-hükm*, 192.

⁵⁶¹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/616.

⁵⁶² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/305.

⁵⁶³ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/574.

⁵⁶⁴ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/628-629; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/320; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/581.

⁵⁶⁵ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/640.

⁵⁶⁶ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/629; Terzi, *Abbâsîler Döneminde Askerî Teşkilât*, 101.

⁵⁶⁷ Abdülfettâh, *Nüzümü'l-hükm*, 193.

birliği nakîb, bin kişilik birliği kâid ve on bin kişilik birliği ise emîr komuta etmekteydi.⁵⁶⁸

Mu'temid döneminin önemli komutanları arasında Mûsâ b. Boğâ, Fazl b. Mûsâ b. Boğâ, İshâk b. Kündacık, Mûsâ b. Otamış, Sîmâ et-Tavîl, Yarcûh et-Türkî, Amâcur et-Türkî, Muhammed b. Ebü's-Sâc, Ahmed b. Tolun, Müflih, Kayıklık et-Türkî, Cu'lân et-Türkî, Taştémir, Tekin el-Buhârî, Abdurrahmân b. Müflih ve Bedr el-Hammâmî sayılabilir.⁵⁶⁹

Mu'temid döneminde ortaya çıkan isyanların bastırılmasında Türk komutanların etkin oldukları söylenebilir. Mûsâ b. Boğâ, Müflih et-Türkî, Yarcûh et-Türkî ve Amacûr et-Türkî gibi komutanlar Şî ve Haricî kökenli ayaklanmaların bastırılmasında önemli rol almışlardır. Özellikle Zenc İsyanı'nın bastırılmasında Türk komutanlardan Taştémir, Mûsâ b. Otamış, Cu'lân et-Türkî, Tekîn el-Buhârî, Ağartmış et-Türkî gibi komutanlar aktif görev almışlar ve isyanın bastırılmasında önemli başarılarla bulunmuşlardır.⁵⁷⁰

Abbâsîler hem Şâm hem de Mısır sınırlarını Bizans saldırılarına karşı korumak amacıyla Orta Akdeniz'de güçlü bir donanma inşa ettiler.⁵⁷¹ Zenc İsyanı'nın çıktığı Basra bölgesindeki bataklıklarda Dicle Nehri'nden ayrılan binlerce kanal vardı. Bu kanallar içerisinde kayıklar kullanılabilirdi.⁵⁷² Zencîler bu kanallardaki çeşitli ebatlardaki gemileri ele geçirdiler. Bu gemileri kullanmak suretiyle alan hâkimiyetini hızlı bir şekilde sağladılar. Ele geçirdikleri gemilerden erzak temin ettikleri gibi, civar bölgelere baskın yapmak için yine bu gemileri kullandılar.⁵⁷³

Muvaffak, Zencîlere karşı üstünlük sağlamak için nehirlerde ve kanallarda hâkimiyeti sağlamak gerektiğini bildiğinden, karadan harekete geçen orduya

⁵⁶⁸ Eyyûb, *et-Târîhu 'l-Abbâsî*, 226; Mustafa Zeki Terzi, "Abbâsî Devleti'nin Askerî Teşkilatında Ordu Komutanlığı ve Rütbeleri", *Belâten Dergisi* 53/206 (Nisan-1989), 162-163.

⁵⁶⁹ Taberî, *Târîhu 't-Taberî*, 9/513-546-553-571; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/251; Şen, *Siyasî ve Kültürel Alanda Türkler*, 225-280.

⁵⁷⁰ Mehmet Azimli, "Abbasiler Döneminde Türklerden Oluşturulan Ordu (Hassa Ordusu)", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/2 (Aralık 2002), 41.

⁵⁷¹ Eyyûb, *et-Târîhu 'l-Abbâsî*, 227-228.

⁵⁷² Mustafa Demirci, *Siyah Öfke* (Konya: Çizgi Kitabevi, 2005), 38.

⁵⁷³ Taberî, *Târîhu 't-Taberî*, 9/471; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/225; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/525.

nehirden destek vermek amacıyla *şezâ*⁵⁷⁴ ve *sümeiryiye*⁵⁷⁵ adı verilen deniz vasıtalarını kullanmaya özen göstermiştir.⁵⁷⁶ Zencîlerle mücadelede çok önemli işlevi olan bu araçlar, hasar gördüklerinde onarılarak yeniden kullanılmıştır.⁵⁷⁷

Muvaffak, 266/879 yılında oğlu Ebü'l-Abbâs'ın komutasında on bin kişiden oluşan kara birliğini ve gemilerden oluşan bir filoyu Zencîlerin üzerine göndermiştir.⁵⁷⁸ Ayrıca nehirler ve kanallardaki Zencî hâkimiyetini kırmak için daha çok deniz aracına sahip olmak gerektiği anlaşılmaktadır. Bu ihtiyacı gidermek amacıyla Umr'da, bir tersane kurulmuştur.⁵⁷⁹ Muvaffak, 267/880 yılında Zencî karargahının merkezi Muhtâra'yı kuşatmak için yaptığı hazırlıklar çerçevesinde gemileri aktif olarak kullanmıştır. Gemiler, belirlenen noktalara okçuların ve askerlerin taşınmasını sağlamıştır.⁵⁸⁰ Ayrıca piyade birlikleri ile atlar da gemilerle taşınmıştır.⁵⁸¹

Muvaffak, Zencîlerin gıda temin ettikleri nehir yollarının kontrolünü sağlayabilmek için, daha çok gemiye ihtiyacı olduğunu gördü. Bu sorunu gidermek için civardaki şehirlere mektuplar yazdırarak gemi, kayık ve her türlü deniz aracı hazırlamalarını emretti. Ayrıca Sirâf ve Cennâbâ'ya elçiler göndererek buradaki tersanelerde gemilerin yapılması talimatını verdi.⁵⁸²

Gemilerde bulunan okçular, Zencî surlarını yıkmakla görevli işçileri ve piyade askerleri korumakla görevlendirilmiştir.⁵⁸³ Muvaffak, gemilere monte ettiği arrâdeler vasıtasıyla Zencîlerin kendilerine yaklaşmalarına engel olmuştur.⁵⁸⁴ Buna ilaveten Zencîlerden kurtarılan esirler, yine gemiler vasıtasıyla Muvaffakiyye'ye taşınarak kurtarılmıştır.⁵⁸⁵

⁵⁷⁴ Şezâ: Lisânü'l-Arab'ta bir çeşit gemi olarak tanımlanmaktadır. Ebü'l-Fazl Muhammed İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrût: Dâru Sâdır, 1993), 14/427.

⁵⁷⁵ Sümeiryiye: Lisânü'l-Arab'ta bir tür gemi olarak tanımlanmaktadır. Muhammed b. Ebî Bekir er-Râzî, *Muhtâru's-Sihâh* (Lübnân: Mektebetü Lübnân, 1986), 132.

⁵⁷⁶ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/557.

⁵⁷⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/237.

⁵⁷⁸ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/557-558; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/292.

⁵⁷⁹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/559.

⁵⁸⁰ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/581; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/326.

⁵⁸¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/296.

⁵⁸² Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/585; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/301.

⁵⁸³ Ezdî, *Târîhu'l-Mevsil*, 2/107.

⁵⁸⁴ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/630.

⁵⁸⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/321.

Zenc harekâtında gemilerin sevk ve idâresinde, Ebü'l-Abbâs'a bağlı Ebû Hamza diye bilinen Nusayr,⁵⁸⁶ Ebü'l-Abbâs'ın kölesi Reşîk,⁵⁸⁷ Zîrek⁵⁸⁸ ve İbn et-Türki⁵⁸⁹ aktif görev almışlardır. İbnü'l-Esîr, harekâta katılan denizcilerin sayısının on bin'in üzerinde olduğunu belirtmektedir. Bu kişiler, beytûlmâlden maaş alan denizcilerdir.⁵⁹⁰ Übülle'de çok sayıda tersane vardı. Burada gemiler ve kayıklar gibi hem savaşlarda hem de seyahatlerde yaygın bir şekilde kullanılan deniz araçları üretilmekteydi.⁵⁹¹

Tarsûs Valisi Yazmân⁵⁹² ise donanmasıyla beraber Rumlara zaman zaman deniz seferi düzenliyordu. 275/888 tarihinde yaptığı seferlerden birinde Rumlara ait dört gemiyi ele geçirdi.⁵⁹³ Yazmân'ın bu seferleriyle, denizlerde de hâkimiyeti sağlamak istedi. Cheynet'in bildirdiğine göre Müslümanlar, Tarsûs'tan çıkan donanmalarıyla, Bizans kıyılarına seferler düzenliyorlardı. İmparator VI. Leon bu akınlara karşı bir dizi tedbir olsa da başarılı olamadı. Müslümanların denizlerde başarılı olmasının sebebi ise donanmasındaki gemilerin özelliklerinden kaynaklanıyordu. Bizans donanmasındaki gemiler, Müslümanların sahip olduğu büyük kadirgalara karşı koymada yetersiz kalıyorlardı.⁵⁹⁴

Elde edilen bilgiler doğrultusunda, Mu'temid döneminde donanma kuvvetlerinin özellikle Zenc İsyanı'nın bastırılmasında çok önemli bir rol üstlendiği görülmektedir. Zencîlerin nehirler üzerindeki hâkimiyetinin kırılması ancak bu kuvvetlerin desteği ile gerçekleşmiştir. Nehirlerin ve kanalların kontrolünün ele geçirilmesi ile Zencîlere erzak geçişleri engellenmiştir. Ayrıca gemiler, askerinin ve kurtarılan esirlerin taşınmasında yoğun bir şekilde kullanılmıştır. Nehirlerin ve kanalların kontrolünün sağlanmasıyla Zenc İsyanı'nın bastırılma süreci hızlanmıştır. Buna ilaveten Mu'temid döneminde Tarsûs Valisi Yazmân çıktığı seferler sayesinde,

⁵⁸⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/292.

⁵⁸⁷ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/606.

⁵⁸⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/303.

⁵⁸⁹ Ezdî, *Târîhu'l-Mevsil*, 2/89.

⁵⁹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/326.

⁵⁹¹ Dûrî, *Târîhu'l-İrâkı'l-İktisâdî*, 130.

⁵⁹² Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/613-614.

⁵⁹³ Ezdî, *Târîhu'l-Mevsil*, 2/125; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/355.

⁵⁹⁴ Jean-Claude Cheynet, *Bizans Dünyası Bizans İmparatorluğu (641-1204)*, çev. Aslı Bilge (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2018), 2/44.

Abbâsî Devleti, Akdeniz'deki varlığını ve gücünü göstererek, denizlerden gelebilecek tehlikelere karşı kendini koruma altına aldığı ifade edilebilir.

2.3. İktisâdî Durum

İktisâdî hayat, insanların ihtiyaç duyduğu mal ve hizmetlerin üretimi, bunların nakledilmesi, korunması, mübâdele edilmesi, bölüşülmesi ve tüketilmesi gibi faaliyetlerin tamamını içine alan süreç olarak tarif edilebilir.⁵⁹⁵

İnsanlar başta beslenme olmak üzere giyinme ve barınma gibi temel ihtiyaçlarını iktisâdî faaliyetlerle gidererek hayatlarını devam ettirebilirler. İhtiyaçlar, mal ve sunulan hizmetler ile giderilir. Bu noktada iktisât, üretim, dağıtım ve tüketim faaliyetleriyle sınırlı olan mal ve hizmetler ile ihtiyaçlar arasında bir dengenin sağlanmasını hedeflemektedir.⁵⁹⁶

Abbâsî Devleti idarî açıdan merkezi bir anlayışa sahip olmasına karşın iktisâdî açıdan katı merkezi bir yönetim anlayışına sahip değildi. Her eyâlet kendi içerisinde iktisâdî durumunu, gelir ve giderlerini tanzim ederdi. Eyâletlerin kendine has harâc dîvânları aracılığıyla, başta harâc ve diğer vergi kalemleri toplanırdı. Toplanan bu vergilerden, eyâletin giderleri karşılanır, geri kalanı ise tutulan hesap çizelgesi ile hilâfet merkezine gönderilirdi. Gönderilen bu vergiler, gerekli incelemeler yapıldıktan sonra beytûlmâle aktarılırdı. Devlet, harcamalarında bu vergileri kullanmaktaydı. Hilâfet merkezi ile eyâletler arasındaki iktisâdî ilişkiler, dayanışma ilkesi üzerine kuruluydu. Eyâletlerde ihtiyaç fazlası vergiler, hilâfet merkezine gönderilir, vergi geliri az olan, ihtiyaçlarını karşılayamayan bazı eyâletler de hilâfet merkezi tarafından desteklenirdi.⁵⁹⁷

Abbâsîler, iktisâdî alanda adem-i merkeziyetçi yönetim anlayışını benimsemiş ve kendisine bağlı eyaletlerde güçlü bir yönetim sistemi sağlamayı hedeflemiştir. Her ne kadar bu anlayış hilâfetin güçlü olduğu ilk dönemlerde ciddi bir sorun teşkil etmese de hilâfetin ikinci döneminde devlet, bazı sorunlarla karşılaşmıştır. Merkezî idâre ile eyâletler arasındaki denge bozulmuş ve devletin hem

⁵⁹⁵ Sabri Orman, *İktisat Tarih ve Toplum* (İstanbul: Küre Yayınları, 2001), 133-134.

⁵⁹⁶ Ahmet Tabakoğlu, *İslâm ve Ekonomik Hayat* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2003), 9.

⁵⁹⁷ Dayfullâh Yahyâ ez-Zehrânî, *en-Nefekât ve idâratühâ fi'd-devleti'l-Abbâsiyye* (Mekke: Mektebetü't-Tâlibi'l-Câmi', 1986), 89-91.

doğusunda hem de batısında yarı bağımsız devletler ortaya çıkmıştır.⁵⁹⁸ Bu tablo devletin maliyesini de olumsuz etkilemiştir.

Devletlerin içinde buldukları siyasî istikrar, ekonomik durumlarına doğrudan etki eder. Meselâ Emîn ve Me'mûn arasındaki hilâfet çekişmesi ülkenin ekonomisini olumsuz etkilemiştir.⁵⁹⁹ Sâmerî döneminde Abbâsoğulları arasındaki saltanat mücadeleleri, devletin harcamalarını arttırmış ve ekonomisini zayıflatmıştır. Ayrıca Abbâsîlerde, devletin birinci harcama kalemi ordunun giderleri olmuştur.⁶⁰⁰ Sâmerî döneminin onuncu halifesi Mütevekkil'den sonra hem bu dönemin son halifesi hem de Abbâsî hilâfetinin on beşinci halifesi olan Mu'temid'e kadar geçen dokuz yıl içerisinde yaşanan siyasî istikrarsızlık nedeniyle dört halife değişmiştir. Çalkantılı olarak nitelenebilecek bu süreçten sonra Mu'temid halife olmuştur. Yaşanan bu istikrarsızlıktan dolayı, Mu'temid'in ilk yıllarında devletin iktisâdî olumsuz etkilenmiş ve hazine boşalmıştı. Veziri Ubeydullâh b. Yahyâ, hazinenin boş olması nedeniyle kendi kişisel kaynaklarını kullanarak devleti yaşanan iktisâdî bunalımdan kurtarmak için harcamalarda bulunmuştur. İbnü'l-İmrânî, Ubeydullâh b. Yahyâ'nın öldüğünde altı yüz bin dinar borcu olduğunu bildirmektedir.⁶⁰¹ Buradan anlaşılacaktır ki o, kendi kaynaklarının yetmediği durumda, çeşitli yerlerden borçlanarak sorumluluk almaya çalışmıştır.

Mu'temid'in hilâfetinin başında hatta ortalarına kadar devletin mâlî tablosu bozukken, başta Zenc ve diğer isyanların bastırılması ile birlikte gelirler artmaya başlamıştır. Bu nedenle Mu'temid dönemi hem iktisâdî hem de idarî açıdan Abbâsî hilâfetinin yeniden canlanmasının başlangıç noktası olarak da kabul edilmektedir. Bunun başlıca nedeni, Muvaffak'ın yönetimi ele alması ve onun uzun vadeli, güçlü bir politika izlemesi, orduyu iç isyanları bastırmaya sevk etmek suretiyle siyâsete müdahaleden uzak tutmasıdır. Devlet bütçesine olumsuz etkileri olan bu iç isyanların bastırılması ile birlikte hilâfet yeniden canlanabilmiştir.⁶⁰²

⁵⁹⁸ Zehrânî, *en-Nefekât*, 90-91.

⁵⁹⁹ Nebrâvî, *Târîhu'n-nuzum*, 203.

⁶⁰⁰ Fetîha Abdülfettâh en-Nebrâvî, *Târîhu'n-nuzum ve'l-hadâratî'l-İslâmiyye* (Ammân: Dâru'l-Müseyyira, 2012), 203-204.

⁶⁰¹ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, 137.

⁶⁰² Zehrânî, *en-Nefekât*, 37.

260/874 yılında İslâm beldelerinin hemen hepsinde bir pahalılık yaşanmış, bunun sonucunda bazı göç hareketleri meydana gelmiştir. Aylarca devam eden bu pahalılıkta bir ölçek arpa yüz yirmi dinarken, buğdayın ölçeği yüz elli dinara çıkmıştır.⁶⁰³ Bunun en önemli nedeni hiç kuşkusuz, ekonomisi ağırlıklı olarak tarıma dayalı Abbâsîlerin en önemli tarım merkezi ve ticaret kavşağı üzerinde bulunan Basra'nın Zencîler tarafından işgal edilmesidir.

Benzer şekilde, 266/879 yılı içinde Medine'de Alevîlerle Ca'ferîler arasında yaşanan çarpışmaların etkisiyle fiyatlar oldukça yükselmiştir. Olayın vahameti nedeniyle şehirde yiyecek sıkıntısı yaşanmıştır. Bunun sonucu olarak yaşanan pahalılık, Hicâz şehirlerinden, Irak'a Musul, Cezîre, Şâm ve diğer bölgelere kadar etkisini göstermiştir. Medîneliler, bu pahalılığı diğer bölgelere oranla daha çok hissetmiştir.⁶⁰⁴

268/881 yılında Ebû Muğire el-Mahzûmî birlikleriyle Mekke'ye girdi. Bunun üzerine Mekke Valisi Hârûn b. Muhammed b. İshâk el-Hâşimî, topladığı iki bin adamıyla şehri savundu. Bu direniş üzerine Ebû Muğire el-Mahzûmî, Cidde'ye giderek evleri yağmaladıktan sonra ateşe verdi. Bu olay Mekke'de pahalılığın yaşanmasına neden oldu.⁶⁰⁵

Sâmerrâ halkı, 272/886 yılında un dolu gemilerin Bağdat'a geçişine engel oldu. Bu durum Bağdat'ta Ramazan ayının ortasında kıtlık yaşanmasına ve fiyatların artmasına sebep oldu. Buna karşılık olarak Bağdat halkı da yağ, sabun, hurma ve diğer ihtiyaç maddelerinin Sâmerâ'ya gidişine izin vermedi. Bu dönemde Sâmerâ'da Tâî isimli çiftlik sahibinin gıda maddelerini stoklaması fiyatları yükseltti. Bu durumdan şikayetçi olan halk, pahalılığın sorumlusu olarak gördüğü Tâî'ye saldırdı. Bu saldırı da halktan bazıları öldürüldü bazıları da yaralandı. Vali Muhammed b. Tâhir, halkı sakinleştirerek evlerine gönderdi.⁶⁰⁶

⁶⁰³ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/510; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/248.

⁶⁰⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/290-291.

⁶⁰⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/314.

⁶⁰⁶ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 10/10.

Mısır'da da Nil'in sularının çekilmesiyle yaşanan kıtlık sebebiyle gıda fiyatları arttı.⁶⁰⁷

Abbâsî Devleti'nde dirhem ve dinar kullanılan başlıca paralardı. Devlet tarafından ağırlığı tespit edilen, İran parası olan dirhem (2,97 gr. gümüş) doğu eyâletlerinde, Bizans parası olan olan dînar (4,25 gr. altın) ise batı eyâletlerinde kullanılmaktaydı.⁶⁰⁸ Para basma işini “Dâru'd-Darb” adlı dîvân yürütmekteydi.⁶⁰⁹

2.3.1. Devletin Gelir Kaynakları

Abbâsî Devleti'nin uyguladığı vergi hukuku sistemi, İslâm'ın erken dönemindeki uygulamalara dayanıyordu. Bu sistem mümkün olduğu ölçüde İslâm normlarına bağlıydı.⁶¹⁰

Abbâsîler, Emevîlerden birçok eyâletten oluşan geniş coğrafyaya sahip bir devlet devralmışlardı. Bundan dolayı bu eyâletlerin harâc ve cizye vergilerinin sistematik bir şekilde toplanması gerekiyordu. Ayrıca Emevîlere ait büyük çapta iktâ arazisine ve mal varlıklarına el koymuşlardı. Bunun yanı sıra sahihsiz arazileri de imâr ederek ekonomiye kazandırmışlardı.⁶¹¹

Devletin başlıca gelir kaynakları; fey, harâc, öşür, cizye, zekât, ganimet mallarının beşte biri, maden ve definelerin beşte biri ve denizden çıkarılan değerli taşların beşte biri idi. Ayrıca Müslümanların ve zimmîlerin ticaret gelirlerinin onda biri, yitik mallar, hırsız ve yol kesicilerden ele geçirilen mallardan sahibi çıkmayanlar da devlet hazinesine geçiriliyordu.⁶¹² Bazı zengin kişilerin beytülmâle yardım için vasiyet olarak bıraktıkları mallar da devletin gelir kalemlerinden biriydi.⁶¹³ Bu dönemde şehirde yaşayan zanaatkârların ve tüccârın faaliyetlerinden önemli bir gelir kaynağı elde edilse de hem devlet hem de kişiler için aslî gelir

⁶⁰⁷ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 10/23.

⁶⁰⁸ Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, çev. Hakkı Dursun Yıldız (İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları, 2009), 125.

⁶⁰⁹ Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 118.

⁶¹⁰ Hourani, *Arap Halkları Tarihi*, 60.

⁶¹¹ Nebrâvî, *Târîhu'n-nuzum*, 200.

⁶¹² Kudâme b. Ca'fer, *el-Harâc*, 204-205; Salih, *İslâm Kurumları Tarihi*, 213-226.

⁶¹³ Ahmet Tabakoğlu, *İslâm İktisadına Giriş* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016), 390.

kaynağı toprak, yani tarımdı. Bu nedenle zengin tüccâr, kârlarından bir kısmını toprağa yatırıyordu.⁶¹⁴

Abbâsîlerde eyâletlerden elde edilen harâc, öşür ve sadaka gelirlerinin, mahallî harcamalar yapıldıktan sonra artanı beytûlmâle gönderilirdi. Bu vergilerin bir bölümü aynî bir bölümü ise nakdî idi.⁶¹⁵

Abbâsîlerde beytûlmâlin gelir kalemlerinden biri de müsâdere edilen mallardır. Müsâdere, kamu görevlilerinin haksız yollarla elde ettikleri gelir veya emlâkın tamamına veya bir kısmına el konulmasıdır. Bu dönemdeki uygulamalara bakıldığında müsâderenin baskı, tehdit ve intikam aracı olarak bürokraside görevli kişilerin kendilerine rakip olarak tanımladıklarını tasfiye etmek amacıyla kullanıldığı görülmektedir.⁶¹⁶ Aynı şekilde Mu'temid döneminde de benzer uygulamalar yaşanmıştır. Meselâ 264/887 yılında vezir Hasan b. Mahled'in ve Ahmed b. Sâlih Şîrazâd'ın malları müsâdere edildi. Yine dönemin bir başka veziri Süleymân b. Vehb'e ait mallar ve araziler Muvaffak'ın emriyle 265/879 yılında müsâdere edildi.⁶¹⁷ Mu'temid'in bir başka veziri Sâid b. Mahled, 272/885 Muvaffak'ın emriyle, kendisi başta olmak üzere, ailesi ve yakınları hapsedildi ve mallarına el konuldu.⁶¹⁸ Dönemin vezirlerinin malları müsâdere edildiği gibi başka devlet görevlilerinin de malları müsâdere edilmiştir. Örneğin 260/873 yılında Azerbaycân Valisi el-A'lâ b. Ahmed'in malları Mu'temid'in emriyle müsâdere edilmiş ve iki milyon yedi yüz bin dirhem miktarında para hazineye aktarılmıştır.⁶¹⁹

Dımaşk, Ürdün ve Filistin bölgelerinin harâc memuru Ahmed b. Müdebbir'in malları, 267/880 yılında Ahmed b. Tolun'un emriyle müsâdere edildi. Daha sonra yapılan görüşmelerde altı yüz bin dirhem ile anlaşma sağlanarak sorun çözüldü.⁶²⁰ Muvaffak'ın emriyle 273/886 yılında Ahmed b. Tolun'un kölesi Lü'lüe el-Hâdim'in dört yüz bin dinar değerindeki mallarına el konuldu. Bunun üzerine Lü'lüe şöyle

⁶¹⁴ Claude Cahen, "Ekonomi-Toplum ve Müesseseler", çev. Ufuk Uyan, *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, ed. P. M. Holt, Ann. K. S. Lambton, Bernard Lewis (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1997), 4/66; Hourani, *Arap Halkları Tarihi*, 60.

⁶¹⁵ Tabakoğlu, *İslâm İktisadına Giriş*, 135.

⁶¹⁶ Cengiz Tomar, "Müsâdere", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/65-66.

⁶¹⁷ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/541-543.

⁶¹⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/603.

⁶¹⁹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/511.

⁶²⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 12/213.

demıştır: “Ben bunları hak edecek bir şey yapmadım. Bütün bunlar, malımın çokluğu sebebiyle başıma geldi.”⁶²¹

Abbâsî Devleti’ne bağlı eyâlet valilerinin hilâfet merkezine gönderdikleri hediyelerin devlet bütçesine katkısı büyüktü. Nitekim Mısır Valisi Ahmed b. Tolun Basra’da Zenc İsyanı çıktıktan ve olayın ciddiyeti hissedilmeye başlandıktan sonra Mu’temid’in hizmetçisi Nahrîr ile birlikte bir milyon iki yüz bin dinar, köle ve değerli eşyalar göndermiştir. Sind Valisi Mûsâ b. Ömer, 271/884 yılında Mu’temid’e verilmek üzere fil, deve, üç tane gümüş heykel, misk, anber, ipek gibi birçok hediye yollamıştır.⁶²²

Mu’temid’e hediye gönderenlerden biri de Ya’kûb b. Leys idi. Ya’kûb, Halife’ye dört milyon dirhem hediye etmiştir.⁶²³

Horasan ve Fars Valisi Amr b. Leys, 268/881 yılı içinde Muvaffak’a üç yüz bin dinar para, elli ölçek misk, elli ölçek anber, yüz bin dinar değerinde gümüş, çeşitli elbiseler ve çok sayıda köle gönderdi.⁶²⁴ Yine Amr b. Leys, 275/888 yılında Halife’ye elli yük gümüş, yüz adet at, çok sayıda köle ve değerli hediye göndermiştir.⁶²⁵

Abbâsîlerin gelir kaynaklarından biri de devlete ait araziler üzerine kurulan çeşitli işletmelerden “müstağillât” adı altında alınan vergilerdir. Bağdat’taki 272/885 yılında bu verginin yıllık toplamı bir milyon beş yüz bin dirheme ulaştığı bilinmektedir.⁶²⁶

2.3.2. Devletin Giderleri

Devletin vatandaşlarından topladığı vergiler, onlara hizmet sunabilmek amacıyla harcanmaktadır. Bu amaçla yapılan çeşitli kalemlerdeki harcamalar, devletin gider kalemleri olarak adlandırılmaktadır.

⁶²¹ Taberî, *Târîhu’t-Taberî*, 10/12; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târih*, 6/349.

⁶²² Ahmed b. er-Reşîd b. ez-Zübeyr, *ez-Zehâir ve’t-tuhef*, thk. Muhammed Hamidullah (Kuveyt: Dâiratü’l-Matbûâtî ve’n-Neşr, 1959), 37.

⁶²³ İbnü’z-Zübeyr, *ez-Zehâir ve’t-tuhef*, 39.

⁶²⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, 14/579-580.

⁶²⁵ İbnü’z-Zübeyr, *ez-Zehâir ve’t-tuhef*, 37.

⁶²⁶ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve’l-memâlik*, 125; Fehd Matar el-Mutîrî, *et-Târîhu’l-iktisâdî li’d-devleti’l-Abbâsî fi’l-asri’l-Abbâsiyyi’s-sânî (247-334)* (Ürdün: Yermük Üniversitesi, Külliyesi’ş-Şerîa ve’d-Dirâsâti’l-İslâmiyye, Doktora Tezi, 2015), 209-210.

Devletin gider kalemlerinin en başında görevlilerine verdiği maaşlar gelmektedir. Bu görevliler halka hizmet amacıyla çalıştıkları için maaşları beytül mâlden karşılanırdı. Halife, memurların maaşlarının miktarını onların geçim şartlarına göre belirlerdi. Müslümanlar namına çalışan herkese beytül mâlden maaş verilirdi. Maaşların azaltılması veya arttırılması tamamen halifenin yetkisinde bulunurdu.⁶²⁷

Mu'temid'in hilâfetinin on üç yılı devlete maddî-manevî zarar veren Zenc İsyanı ile geçmiştir. Bu olay devletin maliyesine oldukça zarar vermiştir. Bu isyan Abbâsîlerin tarımsal faaliyetlerinin en yoğun olduğu Basra bölgesinde çıkmıştır. Bu nedenle buradaki tarımsal faaliyetler durmuş ve tarıma dayalı Abbâsî ekonomisine ciddi darbe vurmuştur.

Devlet, enerjisini bu isyanları bastırmaya harcadığı için tarıma gereken önemi verememiştir. Bu dönemde devam eden iç çalkantılar nedeniyle tarımsal faaliyetler sekteye uğramıştır. Nitekim bu isyanlar devam ederken tarımsal faaliyetlerin can damarı olan su kanalları tahrip edilmiştir. Arazilerin sulanmasında büyük bir öneme sahip olan barajların bakım, onarım ve koruma faaliyetleri de yürütülemediği. Bunun neticesinde de tarım sulama sistemi bozulmuş ve tarım arazileri çorak hale gelmiştir.⁶²⁸

Zenc İsyanı'nın bastırılmasından sonra Mu'temid, çiftçilerin köylere dönmelerini ve topraklarını işlemelerini emretmiştir. Köylere dönüşü hızlandırmak, tarımsal faaliyetleri canlandırmak ve ziraat topraklarının yeniden ihyâsı planlanmıştır. Bu doğrultuda çiftçilere mâlî destek kapsamında tarımda kullanabilecekleri hayvanlar dağıtılmıştır. Çiftçileri destekleme politikası, Abbâsî halifeleri tarafından dönemin şartlarına göre değişiklik arz etse de uygulanan genel bir politika olmuştur.⁶²⁹

Devlet, tarımı geliştirmek için yeni su kanalları açmış, mevcut su kanallarının bakım ve onarımını yapmış, kanalların temizlenmesini ve genişletilmesini sağlamıştır. Ayrıca yeni barajlar inşa eden devlet, çiftçilere nakdî yardımda

⁶²⁷ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 286.

⁶²⁸ Zehrânî, *en-Nefekât*, 379.

⁶²⁹ Zehrânî, *en-Nefekât*, 379.

bulunmuş, tohum, gübre, tarım aletleri, tarımda kullanılabilen büyükbaş hayvanlar ve benzeri aynî yardımları tedarik etmiştir. Tarımı geliştirmek amacıyla yapılan tüm harcamalar, beytûlmâlden karşılanmıştır.⁶³⁰

Mu'temid dönemde yapılan tarımsal amaçlı harcamalarla ilgili şu örnekler verilebilir. Meselâ Vâsıt'ın kuzeyinde Mübârek bölgesinin çiftçileri için kazdırdığı kanala otuz bin dinar masraf edilmiştir. Aynı bölgenin çiftçilerine on dinar nakdî ve aynî yardımda bulunulmuştur.⁶³¹ Cebelü Bâsûrîn⁶³² bölgesindeki dağdan Sîybü'l-Esfel'de yaşayan halkın üzerine çığ düşmesine engellemek amacıyla kurulan sete on bin dinar harcanmıştır.⁶³³

Hilâfet sarayında halifeye nüktedân kişiliği, bilgisi ve çeşitli marifetleriyle arkadaşlık eden kişilere nedîm denirdi. Nedîmler, çeşitli oturularda halifeye eşlik eder nükte yaparak, şarkı ve şiir söyleyerek onu eğlendirirdi.⁶³⁴ Mu'temid döneminde nedîmlere de maaş verilirdi.⁶³⁵ Mu'temid dönemi giderlerinden biri de Hâşimoğullarına verilen atıyyelerdir. Mu'temid'in halifelik yaptığı yıllarda Bağdat'ta ikamet eden Hâşimoğullarına aylık birer dinar maaş verilmiştir.⁶³⁶

Abbâsî Devleti sel, yangın, deprem ve hırsızlık gibi durumlarda vatandaşın zirâî ve mâlî açıdan uğradığı zarardan doğan mağduriyetini gidermek için maddî destekte bulunmuştur. Devlet bu çeşit yardımları yapmaya önem göstermiştir.⁶³⁷ Mu'temid döneminde Zenc lideri Ali b. Muhammed, Muvaffakiyye'ye gelen erzak dolu gemilere el koymuştur. Bunun üzerine Muvaffak, mağdur olan tüccârın kayıplarını tazmin etmiş, ticârî faaliyetlerin aksamaması için saldırı olabilecek yerlere de askerlerini yerleştirerek güvenlik tedbirlerini arttırmıştır.⁶³⁸

Her dönemde olduğu gibi Mu'temid döneminde de ordu masrafları, devlet için önemli bir gider kalemi olmuştur. Bu dönemde piyâde askerlerin günlük masrafı

⁶³⁰ Zehrânî, *en-Nefekât*, 383.

⁶³¹ Tenûhî, *Nişvâru'l-muhâdara*, 8/154.

⁶³² Bâsûrîn: Musul'a bağlı, Dicle Nehri'nin doğu yakasında bulunan bir yerleşim yeridir. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/322.

⁶³³ Tenûhî, *Nişvâru'l-muhâdara*, 8/117.

⁶³⁴ Nebi Bozkurt, "Nedîm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/509.

⁶³⁵ Mez, *el-Hadâratü'l-İslâmiyye*, 1/273.

⁶³⁶ Mez, *el-Hadâratü'l-İslâmiyye*, 1/282.

⁶³⁷ Zehrânî, *en-Nefekât*, 433.

⁶³⁸ *Kitâbü'l-uyûn ve'l-hadâik*, 4/48-49.

altı bin dinarken daha sonra gelirlerin azalması nedeniyle üç bin dinara kadar düşmüştür.⁶³⁹ Zenc İsyanı ve Saffârîlere karşı verilen mücadele de ordunun masraflarını arttırmıştır. Mu'temid döneminde 265/878 yılında Zencîlere karşı gerçekleştirilen harekâta hazırlanan askerlerin teçhizatları için, dokuz yüz bin dinar harcama gerçekleştirilmiştir.⁶⁴⁰

Abbâsîlerin en çok vergi topladıkları Basra ve ticaret gemilerinin nehir yoluyla Bağdat'a kadar ulaştığı Sevâd ve Huzistan bölgeleri on yıl kadar Zencîlerin hâkimiyetinde kaldı. Bu süre zarfında Zencîler tarım alanlarını tahrip ettiler. Böylece kalabalık nüfusları barındıran büyük şehirlerin gıda ve sanayinin ihtiyacı olan ham madde ihtiyacı karşılanamaz oldu. Bütün bunlar Abbâsîlerin mâliyesini, ticârî ve sosyal hayatını sarsmıştır.⁶⁴¹ Ayrıca gelirleri azalttığı gibi giderlerin de artmasına sebep olmuştur.

2.3.3. Halkın Gelir Kaynakları

Ziraat, sanayi ve ticaret önceki dönemlerde de olduğu gibi Mu'temid döneminde de halkın gelirler kaynaklarıdır.

2.3.3.1. Ziraat

Abbâsîlerde ziraat, ekonomik hayatın can damarlarından birisiydi. Halkın geneli geçimini ziraatle sağlamaktaydı. Dolayısıyla beytûlmâlin en önemli gelirlerini zirâî faaliyetlerden elde edilen gelirler karşılamaktaydı.⁶⁴² Bunun önemini idrak eden ilk dönem Abbâsî halifeleri, halkı ziraate teşvik amacıyla baraj, köprü, su kemeri yapımına ve tarım arazilerine suyu taşıyacak kanalların açılmasına ihtimam gösterdiler. Fırat ve Dicle gibi iki önemli nehrin arasında kalan verimli arazilerde tarımın geliştirilmesi ve ürün çeşitliliğinin artırılmasına gayret gösterdiler. Yapılan baraj ve bu barajlara bağlı açılan kanallar sayesinde çiftliklerin ve bahçelerin sayısını arttırdılar. Tarım alanlarının genişletilmesi ile birlikte bu toprakları işleyecek halkın tarımsal üretimle alakalı bilgilerini arttırmak amacıyla ziraat okulları da açtılar. Bu sayede bitki çeşitleri ve toprağın tarıma elverişli olup olmadığı incelediler. Verimi

⁶³⁹ Tenûhî, *Nişvâru'l-muhâdara*, 8/98.

⁶⁴⁰ Zehrânî, *en-Nefekât*, 438.

⁶⁴¹ Demirci, *Siyah Öfke*, 262.

⁶⁴² Mutîrî, *et-Târîhu'l-iktisâdî li'd-devleti'l-Abbâsî*, 91.

artırmak amacıyla gübre de kullandılar.⁶⁴³ Araziler, genelde sahipleri tarafından işlenir, devlet de bunlardan belli miktarda vergi alırdı.⁶⁴⁴

Abbâsîler ziraate oldukça önem göstermişlerdir. Ziraati geliştirmek için devlet, suyun dağıtımını bizzat kontrol etmiştir. Barajların yapılması, kanalların açılması ve su depolarının inşası devletin birinci derecede sorumluluğu olmuştur. Bu hizmetlerin gerçekleşmesinde çok sayıda mühendis görev almıştır.⁶⁴⁵ Ayrıca tarım alanlarını genişletmek amacıyla toprağı ıslah çalışmaları yapılmış, bağ ve bahçeler üretime kazandırılmış, sulama sistemleri geliştirilmiştir. Yeni sulama kanalları açıldığı gibi eski kanallar da ıslah edilmiştir. Ziraate elverişli bölgelerin başında Mısır, Irak ve Horasan gelmektedir. Devlet zirâî ürünlerin ülke içerisinde nakliyesine, korunmasına ve depolanmasına da önem vermiştir.⁶⁴⁶

Verimli arazilere sahip olan Sevâd bölgesinde en çok buğday ekilirdi. Buna ek olarak üzüm ve sebze yetiştiriciliği,⁶⁴⁷ Vâsıt civarında şeker kamışı tarımı yaygındı.⁶⁴⁸ Bağdat ve Basra'da pamuk; Nehrevân ve Tikrit'te susam, Irak'ta kayısı elma, ayva, dut, erik, fıstık, badem ve ceviz gibi pek çok ürün yetiştirilirdi. Ayrıca Basra'da menekşe ekimi; Bağdat'ta nergis, reyhan ve tıbbî ve aromatik bitki yetiştiriciliği de yaygındı.⁶⁴⁹ Sâmerâ'da yetişen hurma ve üzüm Bağdat'a gönderilirdi.⁶⁵⁰ Musul'da hububat, badem, sumak, nar, şeker kamışı, ceviz tarımı ve arıcılık yaygın bir şekilde yapılırdı.⁶⁵¹

Abbâsîlerin ikinci döneminde halifelerinin izledikleri arazilerin ıslâhı ve sulama kanallarının açılmasına yönelik tarım politikası, ürün çeşitliliğinin artmasına

⁶⁴³ Hasan İbrahim Hasan, *Siyasî, Dini, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, 3/128-131; Sarıçam - Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 119.

⁶⁴⁴ Başâ, *Dirâsât fi'l-hadârati'l-İslâmiyye*, 131.

⁶⁴⁵ Dûrî, *Târîhu'l-İrâki'l-İktisâdî*, 72.

⁶⁴⁶ Başâ, *Dirâsât fi'l-hadârati'l-İslâmiyye*, 130; Mutîrî, *et-Târîhu'l-İktisâdî li'd-devleti'l-Abbâsî*, 91.

⁶⁴⁷ Ebû'l-Kâsım İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2014), 194.

⁶⁴⁸ Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, 329.

⁶⁴⁹ Mutîrî, *et-Târîhu'l-İktisâdî li'd-devleti'l-Abbâsî*, 101-102.

⁶⁵⁰ İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, 201.

⁶⁵¹ Ebû Abdillâh Muhammed el-Makdisî, *Ahsenü't-tekâsim fi ma'rifeti'l-ekâlîm* (Kahire: Mektebetü Medbûlî, 1991), 145.

büyük katkı sağlamıştır. Bununla birlikte zirâî ürünlerden alınan vergiler çoğalmış ve hazinenin gelirleri de artmıştır.⁶⁵²

Sâmerrâ döneminde ortaya çıkan Zenc İsyanı, devleti başta iktisâdî yönden olmak üzere çeşitli yönlerden çok büyük zarara uğratmıştır. Özellikle Zencîlerin Abbâsî ekonomisinin can damarı tarımsal faaliyetlerin merkezi olan Basra'yı on yıl kadar kontrolleri altında tutmaları ve zirâî alanları kullanılamaz hale getirmeleri, Abbâsîlerin tarımsal faaliyetlerine aynı zamanda ekonomisine büyük zarar vermiştir.⁶⁵³ Ayrıca zirâî faaliyetlerden devletin en çok gelir elde ettiği Sevâd bölgesinin tahrip edilmesi; çok sayıda insanın ölmesi ve göç dalgasının yaşanması, arazilerin işlenememesine yol açmıştır. Bunun sonucu olarak da tarımsal faaliyetler neredeyse bitme noktasına gelmiştir.⁶⁵⁴

Abbâsîler, Zenc İsyanı'nı bastırdıktan sonra tarımı yeniden canlandırmak amacıyla bir dizi tedbirler aldılar. Bu süreçte devlet, isyanı bastırmak için yaptığı harcamalarla hazine neredeyse boşalmıştı. Tenûhî'nin eserinde geçen rivayete göre, Muvaffak, Zencîlerle yaptığı bir savaşı kaybettikten sonra Vezir Sâid b. Mahled ile yaptığı görüşmede hazinede otuz bin dinar para kaldığını ve bunun isyanı bastırmak için yeterli olmadığını ifade ettikten sonra elde kalan bu meblağın nasıl değerlendirilebileceğine dair görüşünü sordu. Sâid b. Mahled, ona elde kalan paranın Hayzürân su kanalının beslediği, ancak Zencîlerin kullanılamaz hale getirdiği, Mübârek ve Sulh kanallarını açarak uzun zamandır âtil halde bulunan tarım arazilerinin yeniden ekilmesini sağlamak için harcanmasını önerdi. Muvaffak bu öneriyi kabul etti. Bunun üzerine planı hemen uygulamaya koyan Sâid b. Mahled, kanalların kazımı için yirmi bin dinar harcadı. Kalan on bin dinarı da çiftçilere ve icarcılara tohum ve hayvan desteği olarak kullandı. Ayrıca Sâid b. Mahled, maddî imkânı olanları ise topraklarını ekmeye teşvik etti. Zengin toprak sahipleri, açılan kanallar ile suya kavuşunca topraklarını ektiler.⁶⁵⁵

Yapılan bu çalışmalar kısa zamanda meyvesini verdi ve yıllardır boş olan tarlalar yeşermiştir. Hasat zamanı gelince elde edilen mahsuller, Sulh bölgesindeki

⁶⁵² Mutîrî, *et-Târîhu 'l-iktisâdî li 'd-devleti 'l-Abbâsî*, 108.

⁶⁵³ Demirci, *Siyah Öfke*, 262.

⁶⁵⁴ Ahmed Ulebî, *Sevratü 'l-abîd fi 'l-İslâm* (Beyrût: Dâru'l-Âdâb, 1985), 153.

⁶⁵⁵ Tenûhî, *Nişvâru 'l-muhâdara*, 8/153-154.

harman yerinde toplanmıştır. Elde edilen ürünlerle devlet çok büyük miktarda gelir elde etmiş hatta yapılan harcamaların masraflarını da çıkarmıştır.⁶⁵⁶ Devletin tarımsal faaliyetleri geliştirmek amacıyla yaptığı yatırımlara, devletin giderleri başlığında değinildiği için tekrardan kaçınılmıştır.

2.3.3.2. Sanayi

Geniş topraklara sahip olan Abbâsîler, yerleşik hayatı tercih etmişler ve medeniyette oldukça ileri bir seviyeye yükselmişlerdir. Dönemin şartları düşünüldüğünde modern olarak nitelenebilecek şehirlerinde, gelişime açık bir toplum modeli de ortaya koymuşlardır. Toplumda yaşanan bu gelişimle beraber, sanayi alanında da kayda değer ilerlemeler yaşanmıştır.⁶⁵⁷ Sanayi başlığı altında dokumacılık, seramik, itriyât, boyacılık, cam, sabun, demircilik ve değerli maden sektörleriyle alakalı bilgiler verilecektir.

İhvân-ı Safâ risalelerinde çiftçilik, dokumacılık ve inşaatçılık toplum için zorunluluktan kaynaklanan üç meslek olarak belirtilmektedir.⁶⁵⁸ Bu mesleklerin en eskilerinden olan dokumacılık, Abbâsîlerin ikinci döneminde, en önemli sanayi kollarından biriydi. Halifelerin ve saray çalışanlarının giyim ihtiyaçlarını karşılayan özel dokuma atölyelerinin yanında halkın giyim ihtiyaçlarına yönelik dokuma atölyeleri de mevcuttu.⁶⁵⁹ Dokumacılık, Bağdat'ta oldukça gelişmişti. Bağdat'ta ipekli dokumalar, ipekli elbiseler, pamuk kumaşlar, sarıklar ve mendiller üretilmekteydi. Burada üretilen ince pamuk giysiler oldukça değerliydi. Basra, yün karışımı ipeği ve pamuklu kumaşlarıyla meşhurdur. Bunun yanı sıra ketenden kumaşlar da üretilirdi. Hîre'de saf ipek, pamuk ve yünden kumaşlar üretilirdi. Übülle, ince keten ve sarıklarıyla ünlüydü. Meysân⁶⁶⁰ ise halı ve perdeleriyle meşhurdur.⁶⁶¹ Ahvâz'da seksen tane halı dokuma atölyesi vardı.⁶⁶²

⁶⁵⁶ Tenûhî, *Nişvâru'l-muhâdara*, 8/154-155.

⁶⁵⁷ Güzel, *Abbasi Halifesi Mehdi b. Mansûr*, 126.

⁶⁵⁸ "Pratik Sanatlar ve Amaçları Üzerine", *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, çev. Enver Uysal, ed. Abdullah Kahraman (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2012), 1/193.

⁶⁵⁹ Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslâm Dünyasında Tekstil Sanayi Giyim-Kuşam ve Moda* (Ankara: Bizim Büro Yayınları, 2005), 116.

⁶⁶⁰ Basra ve Vâsit arasında bir yerdir. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/242.

⁶⁶¹ Dûrî, *Târîhu'l-İrâkı'l-İktisâdî*, 72; Mutîrî, *et-Târîhu'l-İktisâdî li'd-devleti'l-Abbâsî*, 117-121.

⁶⁶² Clot, *Harun Reşid ve Abbasiler Dönemi*, 212.

Abbâsîlerde dokumacılık sektörü kısmen devletin, kısmen de özel teşebbüsün kontrolü ile gerçekleşmekteydi. Halifelerin, günlük ve merâsim elbiselerinin, yüksek memurlara ve komutanlara şeref nişânesi olarak verilen hil'atlerin ve diğer elbiselerin yapıldığı tırâz atölyeleri ve fabrikaları devlet tarafından işletiliyordu. Zanaatkârlar, imal ettikleri ürünleri devletin belirlediği kişilere ya da kendilerini finanse eden özel teşebbüse satıyorlardı. Kumaş, elbise, döşemelik kumaş, halı, yatak takımları gibi tekstil ürünleri hem mahallî tüketim hem de ihracat için üretiliyordu.⁶⁶³

Mu'temid döneminde Mısır, İran ve Irak gibi şehirler önemli dokuma merkezlerindendi. Bunlardan biri olan Mısır'ın dokuma atölyerinde pamuk ve keten işlenmiştir. Dönemin Mısır valileri Abbâsî halifelerine kıymetli dokuma ürünleri göndermiştir. Meselâ Berlin Müzesi'nde 278/891 yılında Mu'temid adına dokunan ve hediye olarak gönderilen Mısır dokuması bir halı sergilenmektedir.⁶⁶⁴ Tolunoğulları döneminde de dokumacılığa önem verilmiştir. Keten, yün ve pamuk gibi ham maddelere dayanan kumaş üretimi Tinnîs, İskenderiyye, Behnesâ, Uşmûneyn, Dimyât, İhmîm ve Asyût şehirlerinde yaygın bir şekilde yapılmıştır.⁶⁶⁵ Tolunoğullarında dokumacılığın gelişmesi, Mısır'ın ekonomisine oldukça önemli katkılar sağlamıştır.⁶⁶⁶

Abbâsîler döneminde Bağdat, Sâmerrâ, Rakka ve Rusâfe en önemli seramik üretim merkezleriydi. Buralarda Müslüman ustalarca imal edilen çeşitli mutfak eşyalarında, doğu seramik tekniğinin öncüsü Çin seramik tekniğinin etkileri görülmektedir. Bu etki, Irak ile Çin arasında yapılan ticârî ilişkilerin bir yansımasıdır.⁶⁶⁷ Özellikle 3.-4./9.-10. asırlar, çömlek ve seramik üretimi açısından Irak'ın en parlak devirleridir.⁶⁶⁸

Halkın yeme, içme ve gıda depolama gibi ihtiyaçları için kullandıkları kapları üreten çömlekçilik sektörü de dönemin en yaygın mesleklerinden biriydi. Mamullerin ucuz olması, kolay kullanımı ve camın aksine geri dönüşüme imkân

⁶⁶³ Lewis, *Tarihte Araplar*, 121.

⁶⁶⁴ Başâ, *Dirâsât fi'l-hadârati'l-İslâmiyye*, 163-165.

⁶⁶⁵ Bakır, *Ortaçağ İslâm Dünyasında Tekstil Sanayi*, 193.

⁶⁶⁶ Elçibey, *Tolunoğulları Devleti*, 150.

⁶⁶⁷ Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslâm Dünyasında Taş ve Toprak Ma'mullari Sanayi* (Ankara: Bizim Büro Yayınları, 2001), 161.

⁶⁶⁸ Dûrî, *Târîhu'l-Irâkı'l-İktisâdî*, 126.

vermesi, bu sektörün gelişmiş olmasının başlıca nedenleri arasında gösterilebilir.⁶⁶⁹ Sanatsal çömlekçiliğin merkezi ise Sâmerî idi. Çömlekçilik sanatı burada zirveye ulaşmıştır. Burada yapılan çömlekler fırından çıkarıldıktan sonra çeşitli motiflerle süslenmiştir.⁶⁷⁰

Orta Çağ'da itriyat tüketimi de oldukça yaygındı. Bu dönemde hükümdarların, devlet adamlarının ve zengin kişilerin önemli günlerde veya herhangi bir vesileyle sevdiklerine hediye olarak koku ürünlerini tercih etmeleri, tüketimi etkileyen faktörlerdendir.⁶⁷¹ Meselâ 268/881 yılında Amr b. Leys'in Muvaffak'a gönderdiği hediyelerin içerisinde çeşitli miskler de bulunmaktaydı.⁶⁷² Koku endüstrisinde kullanılmak üzere yaygın bir şekilde gül ekilirdi. Özellikle Dımaşk, Şîrâz ve Fîrûzâbâd'da koku endüstrisi gelişmişti. Fâris'den Çin'e koku ithalatı yapılırdı.⁶⁷³

Boyacılık sanayinde öne çıkan Vâsıt, özellikle kırmızı boyası ile ünlüydü. Sarı renk elde etmek için nar kabuğu kullanılıyordu. Kumaş boyacıları, tek renk kumaş boyacılığı yapanlar ve birden fazla renkli kumaş boyacılığı yapanlar şeklinde ikiye ayrılıyordu. Kumaş boyaları ilkel yöntemler ile elde ediliyordu.⁶⁷⁴ Kumaş boyacıları, özel atölyelerinde faaliyet gösteriyordu. Halk bu atölyelere gelerek kumaşlarını veya elbiselerini belli bir ücret karşılığında boyatıyordu.⁶⁷⁵

Dönemin bir başka sanayi kolu cam endüstrisiydi. Cam, kum kayalarından elde edilirdi. Araplar, cam üretimini diğer milletlerden öğrenerek daha da geliştirdi. Ürettikleri camlar, Rum camlarından daha sağlamdı. Camdan; tabak, kadeh ve kandiller üretilirdi. Irak camının ünü Endülü's'e kadar ulaşmıştır. Basra, Kâdisiyye ve Sâmerî'da cam imalathaneleri bulunmaktaydı.⁶⁷⁶

⁶⁶⁹ Başâ, *Dirâsât fi'l-hadâratî'l-İslâmiyye*, 167.

⁶⁷⁰ Dûrî, *Târîhu'l-İrâkı'l-İktisâdî*, 126; Bakır, *Ortaçağ İslâm Dünyasında Taş ve Toprak Ma'mulleri Sanayi*, 167-168.

⁶⁷¹ Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslâm Dünyasında İtriyat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşişi* (Ankara: Bizim Büro Yayınları, 2000), 125.

⁶⁷² Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/606; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/313.

⁶⁷³ Başâ, *Dirâsât fi'l-hadâratî'l-İslâmiyye*, 131.

⁶⁷⁴ Dûrî, *Târîhu'l-İrâkı'l-İktisâdî*, 125.

⁶⁷⁵ Mutîrî, *et-Târîhu'l-İktisâdî li'd-devleti'l-Abbâsî*, 123.

⁶⁷⁶ Dûrî, *Târîhu'l-İrâkı'l-İktisâdî*, 127-128.

Demirciler; zırh, kılıç ve miğfer gibi savaş aletlerinin yanı sıra pencere korkulukları ve mühendislik aletleri de imal ediyordu. Bakırcılar, değişik çapta kazan, tencere, tabak, testi, bakır kabı ve şamdan üretiyordu. Bu dönemde Musul bakraç, ok ve bıçak yapımında, Harran ise usturlap gibi ince mühendislik ve geometri aletleri yapımında öne çıkıyordu.⁶⁷⁷

Hayat için gerekli zanaatlerden biri olan marangozluk,⁶⁷⁸ Abbâsîlerde önemli meslek gruplarından kabul edilmekteydi. Marangozlar; masa, sandalye ve kapı gibi ürünler imal ederlerdi. Özellikle de “sâc” ağacından imal edilen mamulleri çeşitli şekillerde süslerlerdi. Ahşap parçaları ya çivi ile birbirlerine monte edilir ya da çivi kullanmadan birbirine geçirilerek yapılırdı. Marangozlar, ahşap kâselerin yanı sıra abanoz ağacından ud gibi müzik aletleri; mancınık, mızrak, ok ve yay gibi savaş aletleri de imal ederlerdi.⁶⁷⁹

Abbâsîlerin ikinci döneminde sabun imalatının büyük çoğunluğu Rakka’da bulunan atölyelerde yapılmaktaydı. Ayrıca Bağdat’ın Kerh bölgesinde sabun üreticilerine ait özel bir yer bulunmaktaydı. Hamamların sosyal hayat içerisinde yaygınlaşması, sabun üretimini artırmıştır. Irak ve Basra’da ayakkabıcılık da gelişmişti. Değişik renklerde ve kalitede ayakkabılar üretilmekteydi.⁶⁸⁰

Mu’temid döneminde faal olan sanayi dalları hakkında verilen bilgilerden sonra yer altı zenginliklerine de değinilecektir. Devletin sınırları içerisinde çeşitli madenler çıkarılmaktaydı. Meselâ Yemen’de demir,⁶⁸¹ akik; Amman’da inci, yakut, demir ve kurşun çıkarılmaktaydı.⁶⁸² Mâverâünnehir bölgesi içerisinde kabul edilen Bencehîr’de gümüş, altın ve civa madenleri çıkarılmaktaydı.⁶⁸³ Yine Mâverâünnehir bölgesinde bulunan Şaş ve Eylâk Dağları, zengin altın ve gümüş madenlerine sahipti.⁶⁸⁴ Beyrut Dağları’nda demir, Filistin’de mermer,⁶⁸⁵ Fars bölgesinde gümüş, demir, kurşun, kibrit ve petrol gibi madenlerin yanı sıra az da olsa gümüş

⁶⁷⁷ Dûrî, *Târîhu 'l-İrâkı 'l-İktisâdî*, 129.

⁶⁷⁸ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1/335.

⁶⁷⁹ Dûrî, *Târîhu 'l-İrâkı 'l-İktisâdî*, 129-130.

⁶⁸⁰ Dûrî, *Târîhu 'l-İrâkı 'l-İktisâdî*, 130-131.

⁶⁸¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü 'l-büldân*, 3/53.

⁶⁸² Makdisî, *Ahsenü 't-tekâsim*, 97.

⁶⁸³ İstahrî, *el-Mesâlik ve 'l-memâlik*, 288.

⁶⁸⁴ İstahrî, *el-Mesâlik ve 'l-memâlik*, 281.

⁶⁸⁵ Makdisî, *Ahsenü 't-tekâsim*, 184.

çıkarılmaktaydı.⁶⁸⁶ Kirman bölgesindeki Meâdin Dağları'nda gümüş ve Kufs Dağları'nda demir madenleri,⁶⁸⁷ Fergâna'da altın, gümüş ve civa bulunmaktaydı.⁶⁸⁸ Abbâsîler döneminde usta kuyumcular tarafından imal edilen büyük miktarda altın ve gümüşten ma'mul süs eşyası dünyanın diğer ülkelerine ihraç edilmekteydi.⁶⁸⁹

2.3.3.3. Ticaret

Abbâsî halifeleri, ziraat ve sanayi alanında yaptıkları yatırım faaliyetlerinden istenilen sonucu almak ve ülke ekonomisini iyileştirmek amacıyla ticaret faaliyetlerini geliştirmek istemişlerdir. Bunun için dönemin ticaret yolları üzerinde kuyular açtırmışlar, kervanlar için konak merkezleri inşa ettirmişler, sınırlara fenerler diktirmişler, belli aralıklarla yol mesafesini belirleyen tabelalar astırmışlar⁶⁹⁰ ve sahilleri korsanların saldırılarından korumak amacıyla donanma ihdâs ettirmişlerdir. Bu alınan tedbirler sayesinde ülkede iç ve dış ticaret oldukça gelişmiştir. Ayrıca tüccâr, ülkeler arası ticarete de ağırlık vermişlerdir. Abbâsîler, özellikle ikinci dönemlerinde dünya ticaretinde söz sahibi olmuşlardır.⁶⁹¹

Abbâsîlerde ticaretin gelişmesinde bazı şehirler ön plana çıkmıştır. Meselâ Mansûr'un Bağdat şehrini Dicle Nehri kıyısında kurması, o bölge topraklarının hem tarıma elverişli olması hem de kanallar vasıtasıyla Basra Körfezi'ne bağlantısının olmasıyla da açıklanabilir. Buna ilaveten Mansûr, Irak coğrafyasının ortasında bir yer seçmekle bölgenin yerel ve uluslararası ticârî ilişkilerinin de gelişmesini sağlamıştır. Nihayetinde Bağdat ve Basra arasındaki deniz ticareti günden güne ilerlemiştir.⁶⁹²

Mez'in aktardığına göre, 4./10. asrın ilk yıllarında Bağdat'ta insan ve ticaret malı taşıyan çeşitli ebatlardaki kayık ve gemilerin sayısı otuz bin civarındaydı.

⁶⁸⁶ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, 155.

⁶⁸⁷ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, 165; Makdisî, *Ahsenü't-tekâsim*, 470.

⁶⁸⁸ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, 334.

⁶⁸⁹ Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslâm Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi* (Ankara: Bizim Büro Yayınları, 2002), 295.

⁶⁹⁰ Başâ, *Dirâsât fi'l-hadârati'l-İslâmiyye*, 135.

⁶⁹¹ Hasan İbrahim Hasan, *Siyasî, Dini, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, 4/265; Emine Baytâr, *Târîhu'l-asri'l-Abbâsî* (Dimaşk: Câmîatü Dimaşk, 1996), 378.

⁶⁹² Ahmet Turan Yüksel, *İslâm'ın İlk Döneminde Ticârî Hayat* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1999), 79-80; Johannes Heindrik Kramers, *İslâm Medeniyeti Tarihinde Coğrafya ve Ticaret*, çev. Ömer Rıza (İstanbul: Asarî İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, 1934), 31.

Denizcilerin günlük ticaret hacmi, doksan bin dinar dolayındaydı.⁶⁹³ Bağdat'ın ticârî merkez olmasını sağlayan en önemli etken, bulunduğu konum itibariyle ticârî yolların tam merkezinde olmasıydı. Bu yollar Hulvân üzerinden İran ve Orta Asya'ya giden “Doğu Yolu”, Musul ve Cezîre'ye giden “Kuzey Yolu”, Vâsıt ve Basra'ya giden “Güney Yolu”, Kûfe üzerinden Cezîratü'l-Arab ve Yemen'e giden “Güney Batı Yolu” ve Rakka üzerinden Suriye, Mısır ve Kuzey Afrika'ya giden “Batı Yolu” olmak üzere beş taneydi.⁶⁹⁴

3./9. asırda Müslümanlar, denizcilik faaliyetlerinde ilerleme kaydetmişlerdir. Hint Okyanusu'ndan Afrika'ya ve Asya'ya yapılan ticârî seferler ile Akdeniz'deki ticârî münasebetler bunun bir göstergesidir. Hint Okyanusu'ndaki ticârî faaliyetlerin merkez üssü, Basra Körfezi idi. Basra, Übülle,⁶⁹⁵ Sirâf⁶⁹⁶ ve Umman sahili üzerindeki limanlar, sadece İslâm döneminde değil aynı zamanda İslâm öncesi dönemde de önemli ticaret merkezleriydi. Irak coğrafyasının Müslümanların merkezi olması ticareti canlandırdı.⁶⁹⁷ Basra Körfezi, Uzak Doğu'ya giden gemilerin çıkış noktasıydı.⁶⁹⁸

Tüccâr, Avrupa, Uzak Doğu ve Afrika kıtasıyla ticârî ilişkilerde bulunmuştur. Batı Avrupa ile daha çok köle ticareti yapılmıştır. Fransa limanlarından gelen köleler, Antakya veya Mısır üzerinden İslâm coğrafasına dağıtılmıştır. Abbâsîler döneminde Kuzey Avrupa ile de ilişkiler yürütülmüştür. İskandinavya'dan gelen kürkler, Rusya üzerinden İslâm coğrafasına taşınmaktaydı. Finlandiya, Norveç ve İsveç'te bulunan Arap paraları, bu ticaretin açık bir göstergesidir. Özellikle Emevîler döneminde başlayan, Uzak Doğu ile gelişen ilişkiler, Abbâsîlerde daha da ilerlemiş ve geniş bir

⁶⁹³ Mez, *el-Hadâratü'l-İslâmiyye*, 2/397.

⁶⁹⁴ Bu yollar ile alakalı detaylı bilgi için bk., Yüksel, *İslâm'ın İlk Döneminde Ticârî Hayat*, 101-103; W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, çev. Enver Ziya Karal (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000), 29-58.

⁶⁹⁵ Abbâsîler döneminde, Fars körfezinin en işlek ticaret merkezlerinden biri olan Übülle limanı, Hindistan, Seylan ve Çin'e giden ihraç mallarının çıkış noktasıydı. Übülle ile ilgili geniş bilgi için bk. Taner Yıldırım - Ahmet Altungök, “Erken Ortaçağlarda Übülle Liman Kentinin İran Körfezi Açısından Önemi”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 9/4 (Spring 2014), 1194.

⁶⁹⁶ Sirâf, Abbâsîler döneminde Fars bölgesinde imal edilen malların dünyanın çeşitli yerlerine ihraç edildiği liman şehridir. Sirâf ile ilgili geniş bilgi için bk. Ahmet Altungök - Taner Yıldırım, “Erken Ortaçağlarda Siraf Liman Kentlerinin İran Körfezi Açısından Önemi”, *Cappadocia: Journal of History and Social Sciences* 2/ (2014), 25.

⁶⁹⁷ Kramers, *İslâm Medeniyeti Tarihinde Coğrafya ve Ticaret*, 25.

⁶⁹⁸ Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, 31.

ticaret hacmi oluşmuştur. Uzak Doğu ile kara ve deniz yollarıyla ticaret gelişmiştir. Çin'den ipek,⁶⁹⁹ Hindistan'dan baharat ve ahşap malzemeleri, Afrika'dan altın, abanoz ve fildişi gibi ürünler ithal edilmiştir.⁷⁰⁰

Abbâsîlerin ikinci döneminde başta Irak coğrafyası olmak üzere diğer bölgelerde ticârî hayatın gelişmesiyle devletin gelirleri artmıştır. Bunun en önemli nedeni, Irak'ın coğrafi konum olarak Fâris, Hind, Orta Asya, Çin ile Arap Yarımadası, Şam, Mısır ve Mağrib'i birbirine bağlayan köprü olması ve devletin tüccâra doğrudan veya dolaylı teşvikleri kapsamında, bazı vergi kalemlerini düşürmesidir.⁷⁰¹ Bu teşviklerle Abbâsîlerin ikinci döneminde tüccâr ticârî faaliyetlerde dünyada ilk sırayı almıştır. Öyle ki o dönem İskenderiyye ve Bağdat uluslararası piyasayı belirleyecek güce ulaşmıştır.⁷⁰² Devlet sınırları içerisindeki iç ticarete nakliye kara yoluyla ya da nehirler ve kanallar vasıtasıyla yapılmaktaydı.⁷⁰³

Ülkedeki ticârî faaliyetler, çarşı ve pazarlarda yürütülmekteydi. Ticaretin can damarı olan Bağdat inşa edilirden dört bir yanına çarşı ve pazarlar kurulmuş, bunların yanlarına da mescit, han ve hamamlar inşa edilmiştir.⁷⁰⁴ Her bir çarşıda belli mallar satılırdı. Aynı şekilde her bir meslek grubuna ait çarşılar bulunmaktaydı.⁷⁰⁵

Bağdat çarşılarında yerli ürünlerin yanı sıra birçok bölgeden ithal edilen mallar da satılmaktaydı. Bağdatlı tüccâr; yaldızlı tabaklar, çeşitli kokular, ipek ve pamuktan dokunmuş kumaşlar, cübbe ve kaftanlar, bilhassa sarıklar ve mendiller ihraç ederken, Basralı tüccâr gül suyu, ipekli kumaş ve hurma ihraç ediyorlardı. Musul ise özellikle Ermenistan, Suriye ve Azerbaycân'dan gelen ticaret kabilelerinin uğrak yeri idi. Buradan tahıl, bal, tuz; battaniye ve desenli yünlü perdeler alıyorlardı. En çok hac mevsiminde hareketlenen Kûfe ise Arap Yarımadası'nda ticaret kervanlarının kavşak noktası olup kuru meyveleriyle ünlüydü. Basra ile Vâsit arasında bulunan Misan, kilim ve hasır; Harran, pamuk ve âlimlerin bilimsel ve matematik deneylerinde kullandıkları hassas ölçüm aletleri; Mısır, hasırotu, yün ve

⁶⁹⁹ Hasan İbrahim Hasan, *Siyasî, Dini, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, 3/143.

⁷⁰⁰ Başâ, *Dirâsât fi'l-hadârati'l-İslâmiyye*, 133-135.

⁷⁰¹ Mutîrî, *et-Târîhu'l-iktisâdî li'd-devleti'l-Abbâsî*, 139.

⁷⁰² Hasan İbrahim Hasan, *Siyasî, Dini, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, 4/265.

⁷⁰³ Başâ, *Dirâsât fi'l-hadârati'l-İslâmiyye*, 135.

⁷⁰⁴ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-büldân*, 31.

⁷⁰⁵ Mutîrî, *et-Târîhu'l-iktisâdî li'd-devleti'l-Abbâsî*, 148-149.

keten; Suriye bölgesi, şeker, zeytinyağı, cam ve ipek; Arap Yarımadası kına, mızrak, deri, at ve deve; Yemen, anber, koku, eşarp, erkek abası ve kılıç; İran, takke, halı, keten dokuma ve koku; Semerkand, kürk, pamuk ve kılıç gibi ihraç ürünleriyle bilinirdi.⁷⁰⁶

Mu'temid döneminde tüccâr, sadece ticârî faaliyetler ile ilgilenmemişler, zaman içerisinde devletin kendilerine yüklediği vazifeleri de yerine getirmişlerdir. Örneğin tüccâr savaflara katılmış, devlet adına elçilik ve casusluk yapmış, evlerini devlet adamlarının kullanımına açmıştır. Ekonomik istikrar siyasî istikrara bağlı olduğundan tüccâr, genellikle devletin yanında yer almıştır.⁷⁰⁷

Mu'temid döneminde siyasî istikrar, 255-270/868-883 yılları arasında Güney Irak bölgesinde ortaya çıkan Zenc İsyanı ile bozulmuş ve bölge ticaretine sekte vurmuş; Bağdat'ın Körfez ile bağlantısını koparmış ve ticârî malların Bağdat'a gelmesine engel olmuştur. Buna ilaveten ticaret için hayati öneme sahip yol emniyeti ortadan kalktığı için, ticârî faaliyetler ve sosyal hayattaki canlılık gerilemiştir.⁷⁰⁸

Elde edilen bilgiler ışığında, Abbâsî topraklarının coğrafi konumu nedeniyle tarihi ticaret yollarının geçtiği güzergâhlarda bulunması, ticaretin doğal olarak gelişmesini sağlamıştır. Bu dönemde Bağdat'ın ve Basra'nın dünya ticareti açısından bir merkez olduğu dikkati çekmektedir. Karayolu ticaretinin yanı sıra deniz ticareti de gelişmiştir. Özellikle Basra ile birlikte nehirlerin ticârî yol amacıyla kullanılmaya başlaması deniz ticaretini geliştirmiştir.

Zencîlerin Mu'temid döneminde Basra'yı ve Übülle'yi ele geçirmesi ticarete sekte vurmuş ve devlete ciddi boyutlarda zarar vermiştir. Daha sonra değinileceği üzere isyan bastırıldıktan sonra ticaretin yeniden canlandırılması için gerekli tedbirler alınmıştır.

⁷⁰⁶ Salih, *İslâm Kurumları Tarihi*, 236-237.

⁷⁰⁷ Mutîrî, *et-Târîhu 'l-iktisâdî li 'd-devleti 'l-Abbâsî*, 163.

⁷⁰⁸ Yüksel, *İslâm'ın İlk Döneminde Ticârî Hayat*, 96.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MU'TEMİD'İN YÖNETİM ANLAYIŞI, İÇ VE DIŞ SİYÂSETİ

Abbâsî Devleti, Mu'temid'in halife olmasından sonra bir dizi problemle karşılaşmıştır. Bu bölümde, Mu'temid döneminde yaşanan iç ve dış siyasî gelişmeler ele alınacaktır.

3.1. Veliâht Tayin Etmesi

Abbâsîler, Emevîlerin uyguladıkları verâset usulünü devam ettirdiler. İktidarı kaybetme endişesi nedeniyle Abbâsî halifeleri küçük yaşta bile olsa oğullarını veliâht tayin ettiler.⁷⁰⁹ Halife Vâsık'a kadar uygulama bu şekilde devam etti. Ancak Vâsık'ın veliâht tayin etmeden ölmesi, Emevîlerden itibaren devam eden bu geleneksel uygulamaya bir darbe vurdu.⁷¹⁰ Halife Vâsık'ın ölümünün ardından ileri gelen devlet adamları, kadıları ve Türk komutanları yeni halifeyi seçmek için toplandılar. Yapılan müzakereler neticesinde Mütevekkil'i halife tayin ettiler.⁷¹¹ Böylelikle Abbâsîlerde ilk defa bir halife, devlet erkânı tarafından belirlenmiş oldu. Bu tablo Sâmerâ'da Türklerin sahip oldukları gücün boyutlarını ve halife tayininde hâkim güç haline geldiklerini göstermektedir.⁷¹²

İbnü't-Tiktaka eserinde halifelerin Türkler karşısındaki durumunu en açık şekilde şöyle özetlemektedir: Mu'tez halife olduğunda ileri gelen adamları oturlarken yanlarına müneccimler getirildi. Orada bulunanlar müneccimlere Mu'tez'in ne kadar süre halifelik yapacağını ve ne kadar yaşayacağını sordular. Müneccimler herhangi bir şey söylemeden mecliste bulunan bir adam Mu'tez'in ömrünün ve hilâfetinin ne kadar olacağını müneccimlerden daha iyi bildiğini söyledi. Bunun üzerine orada bulunanlar “ne kadar” diye sordular. O da “Türkler ne kadar isterlerse” diye cevap verdi.⁷¹³ Mütevekkil ve Mu'temid arasında görev yapan halifelerin veliâht tayin etmemelerinin nedeni olarak, kendilerinin ne kadar süre görevde kalacaklarına dair bir güven ortamından yoksun olmaları gösterilebilir.

⁷⁰⁹ Uluişik, *Abbâsîler'de Veliâhtlık Uygulaması*, 96.

⁷¹⁰ Işş, *Târîhu asri'l-hilâfeti'l-Abbâsiyye*, 104.

⁷¹¹ Hudarî Bek, *ed-Devletü'l-Abbâsî*, 283-285.

⁷¹² Işş, *Târîhu asri'l-hilâfeti'l-Abbâsiyye*, 104.

⁷¹³ İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, 243.

Mu'temid, halife oluşunun altıncı yılında 12 Şevval 261/20 Temmuz 875 tarihinde Dârû'l-Âmme'de meclisi topladı. Yapılan görüşmelerin ardından, oğlu Ca'fer el-Mufavvaz'ı veliaht tayin ederek, ona "Mufavvaz İllallâh" lakâbını verdi. Bunun yanı sıra yeni veliahta ülkenin İfrîkiyye, Mısır, Şâm, Cezîre, Musul, Ermeniyye, Horasan yolu, Mihracânkazak, Hulvân vilayetlerinden oluşan batı bölgelerinin idâresini verdi. Mu'temid oğlu Ca'fer el-Mufavvaz'ın devlet yönetim tecrübesinin yetersizliği sebebiyle Mûsâ b. Boğâ'yı da yardımcı olarak görevlendirdi. Oğlu Ca'fer el-Mufavvaz'ı birinci veliaht tayin eden Mu'temid, kardeşi Ebû Ahmed'i ikinci veliaht olarak belirledi. Ona da "en-Nâsır li dînillâh el-Muvaffak" lakâbını verdi. Muvaffak'a da Bağdat, Sevâd, Kûfe, Yemen, Kesker, Dicle bölgesi, Ahvâz, Fars, Isfahân, Kum, Kerec, Dînever, Rey, Sind bölgesini, Zincân,⁷¹⁴ Kazvîn, Horasan, Taberistan, Cürcân, Kirman, Mekke-Medîne yolu, Sicistân vilayetlerinden oluşan doğu eyâletlerinin idâresini verdi. Bu geniş coğrafyanın yönetiminde, Muvaffak'a yardımcı olması için de Mesrûr el-Belhî'yi görevlendirdi.⁷¹⁵ Ayrıca Halife Mu'temid, her iki veliahta da biri siyah, diğeri beyaz olmak üzere ikişer sancak verdi.⁷¹⁶

Ca'fer el-Mufavvaz'ın veliaht tayin edildiğinde küçük yaşta olması nedeniyle babasından sonra halifelîği şarta bağlanmıştı.⁷¹⁷ Şayet halife, birinci veliaht Ca'fer el-Mufavvaz bulûğ yaşına ermeden ölürse, yerine ikinci veliaht Muvaffak'ın halife olmasını ve Muvaffak'tan sonra da Ca'fer el-Mufavvaz'ın veliaht olmasını kararlaştırmıştır. Halktan bu şekilde biat alındıktan sonra, alınan kararlar yazılarak çoğaltılmıştır. Çoğaltılan nüshalar diğere vilayetlere dağıtılmıştır. Kâbe'ye asılmak üzere bir nüshası da Hasan b. Muhammed b. Ebi's-Şevârib ile Mekke'ye gönderilmiştir.⁷¹⁸

⁷¹⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/252.

⁷¹⁵ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/514; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümmem*, 4/441; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 12/163; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/252; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 22/241; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 12/540.

⁷¹⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/163; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/252.

⁷¹⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, 2/494.

⁷¹⁸ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/514; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, 2/494; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 12/163; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 22/241; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/549; Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ali el-Kalkaşendî, *Meâsirü'l-inâfe fî meâlimi'l-hilâfe*, thk. Abdüsettar Ahmed Ferrâc (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, ts.), 1/253-254.

Ca'fer el-Mufavvaz'ın veliaht tayin edilmesi, Abbâsî tarihi açısından önemlidir. Çünkü Mu'temid'den önce veliaht tayin eden son halife Mütevekkil idi. Mütevekkil oğulları Muntasır, Mu'tez ve Müeyyed'i veliaht tayin etmesinden⁷¹⁹ sonra Mu'temid'e kadar görev alan halifeler Muntasır, Müstâîn, Mu'tez ve Mühtedî veliaht tayin etmemişlerdi. Mu'temid'in oğlu Ca'fer el-Mufavvaz'ı veliaht tayin etmesiyle veliahtlık sistemi yeniden uygulamaya konulmuş oldu.

Mu'temid, kardeşi aynı zamanda ikinci veliaht olan Muvaffak'ın, 22 Safer 278/5 Haziran 891 Çarşamba günü vefât etmesiyle birlikte veliaht tayininde yeni bir düzenlemeye gitmiştir.⁷²⁰ Aldığı hızlı bir kararla Muvaffak'ın ölümünün ertesi günü ikinci veliaht olarak yeğeni Ebü'l-Abbâs'ı tayin etmiş ve ona "Mu'tazîd Billâh" lakabını vermiştir. Alınan karar sonrasında devlet adamları, ileri gelen komutanlar ve köleler, yeni veliaht Mu'tazîd'a biat etmişlerdir. Mu'tazîd da orduya çeşitli hediyeler dağıtarak alınan bu karar sonrası memnuniyetini göstermiştir. Artık hutbelerde Halife Mu'temid'in, sonra oğlu Ca'fer el-Mufavvaz'ın, sonra da Mu'tazîd'ın adları sırasıyla okunmaya başlanmıştır.⁷²¹ Mu'temid aldığı bu kararla Mu'tazîd'ı, kendinden sonra halifelğe götürülecek ilk adımı atmıştır. Mu'tazîd'ın veliaht tayin edilmesinde hem babasının hem kendisinin ordu içerisinde sevilmesi etkili olmuştur. Buna ek olarak Mu'tazîd'ın Zenc İsyanı'nın bastırılmasında gösterdiği başarının da veliaht olmasını sağladığı ifade edilebilir. Muvaffak'ın ölümü Mu'temid'in yönetim içerisindeki rolünü değiştirmemiş, bu defa ordunun yönetimi Mu'tazîd'ın kontrolüne girmiştir. Ancak işler Mu'temid açısından Muvaffak'ın hayatta olduğu dönemdeki gibi devam etmeyecektir.

Halife Mu'temid, Muvaffak'ın ölümünden sonra da devlet işleri ile ilgilenmemeye devam etmiştir. Yaptığı atamalarda yanlış tercihlerde bulunması sebebiyle idarî düzen bozulmuştur.⁷²² Gelecek adına devlet işleyişinin bozulmasından endişe eden devlet adamlarının baskısıyla, Mu'temid hilâfetinin sonlarına doğru, mevcut veliaht tayininde son düzenlemesini yapmak zorunda kalmıştır. Mu'temid, 22 Muharrem 279/24 Nisan 892 tarihinde devlet adamlarıyla

⁷¹⁹ Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İsrâf*, 313.

⁷²⁰ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 10/22; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, 2/494; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/361.

⁷²¹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 10/22; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 4/353.

⁷²² İbn Dihye, *en-Nibrâs*, 85.

yaptığı toplantı sonunda alınan karar doğrultusunda oğlu Ca'fer el-Mufavvaz'ı veliahtlıktan azlederek, Mu'tazid'ı tek başına veliaht tayin etmiştir. Toplantıya katılan komutanlar, kadılar ve halkın ileri gelenleri Ca'fer el-Mufavvaz'ın veliahtlıktan çekildiğine, adının sikkelerden, hutbelerden, tırazlardan ve diğer hilâfet alâmetlerinden çıkarıldığına şahitlik etmiştir.⁷²³ Alınan karar gereği Mu'tazid'a biat edilmiştir.⁷²⁴

Yapılan düzenleme ülke genelindeki valilere gönderilen mektupla bildirildi. Mektupta Ca'fer el-Mufavvaz'ın veliahtlıktan azledildiği, Mu'tazid'ın veliaht olarak tayin edildiği ve Muvaffak'ın sahip olduğu bütün yetkilere sahip olduğu ifade edildi. Ayrıca Mu'tazid hutbelerde tek veliaht olarak okunmaya başlandı.⁷²⁵ Alınan bu kararın arkasında Mu'tazid'ın baskısı olduğu muhakkaktır. Çünkü Mu'tazid da tıpkı babası Muvaffak'ın yaptığı gibi Halife'nin yetkilerini kısıtlamıştır. Halife onu tek veliaht tayin etmekle Muvaffak'ta olduğu gibi atama, azil gibi idarî işler de onu yetkili kılmıştır.⁷²⁶ Böylece Mu'temid yaptığı bu değişiklikle Mu'tazid'ı halifeliğe götürülecek ikinci adımı da atmış oldu.

Halife Mu'temid'in bu değişikliği yapmasına dair, İbnü'l-İmrânî'nin eserinde ilginç bazı detaylar bulunmaktadır. Mu'tazid hapiste olduğu dönemde rüyasında Hz. Ali'yi gördüğünü, kendisinin halife olacağını; bundan dolayı Allah'a güvenmesini ve soyundan gelenlere de değer vermesini söylediğini belirtti. Bu rüyadan uyanan Mu'tazid hizmetçisini çağırdı. Üzerinde herhangi bir yazı bulunmayan yüzüğünün taşını verdi ve ondan yüzüğü mühür kazıcısına götürmesini ve “el-Mu'tazid Billâh Emîru'l-Mü'minîn” (المعتضد بالله أمير المؤمنين) ibaresini naksettirmesini istedi. Hizmetçi oradan ayrıldı ve Mu'tazid'ın dediğini yaparak yüzüğe net bir şekilde “المعتضد بالله أمير المؤمنين” yazısını naksettirdi. Bu defa Mu'tazid hizmetçisinden kâğıt ve mürekkep istedi. Halife olduktan sonra yapacaklarını düşünmeye başladı. Devlet işlerini düzene koymak için alacağı kararları, atayacağı valileri ve dîvân görevlilerini not aldı.

⁷²³ İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-ferîd*, 5/382; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 12/305; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/368; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 22/250; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 12/552; Safedî, *Kitâbü'l-vâfi bi'l-vefeyât*, 11/75; İbn Tağriberdî, *en-Nücümü'z-zâhira*, 3/92.

⁷²⁴ Ezdî, *Târîhu'l-Mevsil*, 2/134.

⁷²⁵ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 10/28.

⁷²⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 12/305; Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhiri ve'l-a'lâm*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1992), 20/249.

Bunları yazdıktan sonra adamları gelerek onu hapisten çıkardı.⁷²⁷ Babası Muvaffak'ın vefatından sonra Ebü'l-Abbâs, Sâmer râ'da bulunan amcası Mu'temid'in yanına girerek, gördüğü rüyayı anlattı ve ona dedi ki: "Şayet oğlun Mufavvaz'ı kendi isteğiyle veliahtlıktan azletmezsen, ben senden sonra onu haledeceğim. Zira bu görevi bana Hz. Ali vermiştir." Bunun üzerine Halife Mu'temid oğlunu veliahtlıktan azlederek, Mu'tazid'ı kendisinden sonra veliaht tayin etti.⁷²⁸ Böylece Muvaffak'ın ölümünden sonra, Halife Mu'temid'in üzerinde Mu'tazid'in nüfûzu başlamış ve Mu'temid'in hilâfette yine etkin bir rol alamayacağı da görülmüştür.

3.2. Muvaffak'ın Yönetimi Ele Geçirmesi

Devlet yönetimini üstlenen halifeler genelde farklı yönetim anlayışlarına sahip olmuştur. Bunda sahip oldukları karakterleri ve yetiştirilme tarzları belirleyici olmuştur. Abbâsî hilâfeti içerisinde görev alan halifelerden bazıları güçlü karakterlerini devlet yönetiminde hissettirmiş, bazıları da zayıf tabiatları sebebiyle yönetimde etkin bir rol üstlenememiştir. Bunun neticesinde devlette otorite boşluğu yaşanmıştır.

Mu'temid, hilâfette kaldığı süre boyunca, gerçek anlamda bir halifenin sahip olduğu yetkileri kullanma iradesi gösterememiştir. Kendisinden önceki halifelerin akıbetlerini de bildiği için, Türk komutanların etkisini kırıp, yönetimi eline alma teşebbüsünde de bulunmamıştır. Bunda daha önce birinci bölümde değindiğimiz Mu'temid'in sahip olduğu kişisel özelliklerinin de hiç kuşkusuz payı vardır.

Mu'temid'in halife olması, dönemin güçlü Türk komutanı Mûsâ b. Boğâ'nın onayının alınmasından sonra mümkün olmuştur.⁷²⁹ Böylece ordunun desteğini arkasına alan Mûsâ b. Boğâ, Mu'temid üzerinde etkin bir konuma gelmiştir. Bunun üzerine Mu'temid, 256/870 yılında Mekke'de bulunan kardeşi Muvaffak'ı Sâmer râ'ya çağırmıştır.⁷³⁰ Kanaatimizce bunun sebebi, hem Mûsâ b. Boğâ'ya karşı

⁷²⁷ Muhammed b. Ali İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ fî târihi'l-hulefâ*, thk. Kâsım es-Sâmerrâî (Kahire: Dâru'l-Âfakî'l-Arabiyye, 1999), 138.

⁷²⁸ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, 139.

⁷²⁹ Ezdî, *Târîhu'l-Mevsil*, 2/76; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/524.

⁷³⁰ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/475; İbnü'l-Esîr'e göre Muvaffak 257/871 yılında Sâmer râ'ya dönmüştür. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-târih*, 6/229.

bir denge unsuru olması hem de Zencîlere karşı daha etkili mücadele edebilmesi içindir.

Mu'temid, Muvaffak geldikten sonra ona Kûfe, Mekke, Medîne, Yemen, Tarîku Mekke sonra da Bağdat, Irak Sevâdı, Vâsıt, Dicle mıntıkası, Basra, Ahvâz ve Fars bölgelerinin sorumluluğunu verdi.⁷³¹ Mu'temid, yine kardeşi Muvaffak'a 258/872 yılında Diyârımudar, Kınnesrîn ve Avâsım bölgelerinin de idâresini verdi.⁷³² Ayrıca Muvaffak'ı gün geçtikçe büyüyen Zenc İsyanı'nı bastırmak üzere görevlendirerek, Basra'da bulunan Zencîlere gönderdi.⁷³³ Muvaffak'ın devlet içerisindeki nüfûz alanı, kendisine tevdi edilen bu görevlerle her geçen gün artmaya başladı. Bunu Mes'ûdî eserinde verdiği bilgilerde desteklemektedir. O Mu'temid'in Muvaffak'a devlet idâresi ile alakalı tasarrufları, Rebûlevvel 258/Ocak 872 tarihinden itibaren bıraktığını ifade etmektedir.⁷³⁴

Mu'temid, vezir Ubeydullâh b. Yahyâ'nın ölmesinin ardından, yerine Hasan b. Mahled'i görevlendirmek istedi. Fakat Mûsâ b. Boğâ'nın karşı çıkması üzerine Mu'temid, istemese de Hasan b. Mahled'i azlederek yerine Süleymân b. Vehb'i vezir tayin etti.⁷³⁵ Bu atama Mûsâ b. Boğâ'nın dolayısıyla Türklerin gücünün devam ettiğinin bir göstergesidir.

Zencîlerle mücadele bütün hızıyla sürerken 261/875 yılında meydana gelen gelişme hem Muvaffak'ın hem de Abbâsî Devleti'nin siyasî hayatında önemli bir değişikliğin yaşanmasına neden olmuştur.⁷³⁶ Muhammed b. Vâsıl, Fars valisini öldürerek bölgeyi kontrolü altına alınca Mu'temid, Mûsâ b. Boğâ'ya Fars, Ahvâz, Basra, Bahreyn ve Yemâme'nin idâresini vermiştir.⁷³⁷ Alınan bütün tedbirlere rağmen Muhammed b. Vâsıl'ın isyanı geniş bir alana yayılmaya devam etti. Bölgede işlerin son derece karmaşık olduğunu, isyancıların çokluğunu ve bölgeye hâkim olduklarını gören Mûsâ b. Boğâ daha fazla direnememiş, Mu'temid'den sorumlu olduğu doğu vilayetleri görevinden affını talep etmiştir. Mu'temid, Mûsâ b. Boğâ'nın

⁷³¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/535.

⁷³² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 12/136.

⁷³³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/236.

⁷³⁴ Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, 4/160.

⁷³⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/560-561.

⁷³⁶ Yılmaz, *Mu'tazîd ve Müktefî Döneminde Abbâsîler*, 70.

⁷³⁷ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/512-513.

bu talebini kabul ettiği gibi onun sorumlu olduğu bölgeleri de Muvaffak'a vermiştir.⁷³⁸

Mûsâ b. Boğâ'dan boşalan doğu eyâletlerinin idâresini almasıyla Muvaffak'ın yetki alanını genişletmiş ve devlet içerisindeki otoritesi daha da artmıştır. Bu aynı zamanda Mûsâ b. Boğâ'nın Muvaffak'ın üstünlüğünü kabul etmesi anlamını da gelmektedir. Bu durum sadece Mûsâ b. Boğâ için değil, onun temsil ettiği Türkler açısından da düşünülebilir.

Muvaffak'ın önlenemez yükselişi, Mu'temid'in oğlu Ca'fer el-Mufavvaz'ın ardından onu ikinci veliaht tayin etmesiyle farklı bir noktaya taşınmıştır. Hatta Ca'fer el-Mufavvaz büluğ çağına ermeden babasının ölmesi durumunda Muvaffak, birinci veliaht olacak ve böylece halife olabilecekti.⁷³⁹ Ayrıca Mu'temid, 261/875 yılında devlet idâresini oğlu Ca'fer el-Mufavvaz ve Muvaffak arasında taksim etmiştir.⁷⁴⁰ Mu'temid'in, Muvaffak'ı ikinci veliaht tayin etmeye sevkeden nedenler arasında Basra'da ortaya çıkan ve yayılan Zenc İsyanı, yine Fars bölgesinde isyan ederek bölgeyi kontrolü altına alan Muhammed b. Vâsıl'ın isyanı ve Horasan, Fars bölgelerinde gittikçe güçlenen Ya'kûb b. Leys'in faaliyetleri gösterilebilir.⁷⁴¹ Ayrıca Mu'temid'in yukarıda ifade edilen sorunlarla mücadele edebilecek bir gücünün olmaması bir başka neden olarak zikredilebilir. Bütün bu gelişmelerden sonra Muvaffak, devlet idâresine hâkim olmaya başlamıştır.⁷⁴² Nitekim İbn Haldûn eserinde Muvaffak'ın Mu'temid üzerinde otorite sahibi olduğunu, Mu'temid'in idarî işlerde bir ağırlığının olmadığını belirtmektedir.⁷⁴³

Mu'temid'in veliaht tayin etmesi dikkati çeken husustur. Çünkü Mütevekkil'den sonra ilk defa Mu'temid, veliaht tayin edebilmiştir. Bu durum Abbâsîlerde gücün, Türklerden Abbâsoğulları lehine yön değiştirmeye başladığının bir göstergesi şeklinde yorumlanabilir. Bunun gerçekleşmesinde Muvaffak'ın etkisi göz ardı edilmemelidir.

⁷³⁸ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/513; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/251.

⁷³⁹ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 22/241.

⁷⁴⁰ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 4/441.

⁷⁴¹ Yılmaz, *Mu'tazîd ve Müktefi Döneminde Abbâsîler*, 71.

⁷⁴² Faysal Sâmîr, *Sevratü'z-Zenc* (Sûriye: Dâru'l-Medâ, 2000), 121.

⁷⁴³ Abdurrahmân b. Muhammed İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn (Kitâbü'l-iber ve dîvânü'l-mübtedei ve'l-haber fi'eyyâmi'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men âsârahum min zevi's-sulţâni'l-ekber)* thk. Halîl Şahâde (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 2000), 4/432.

Muvaffak bir taraftan devletin iç işleri ile ilgilenirken diğer taraftan Basra'da isyan eden Zencîlerle, doğuda faaliyet gösterip Bağdat'ın kapılarına dayanan Saffârîlerle, batıda da genişlemek isteyen Tolunuğullarıyla da mücadele etmiştir.⁷⁴⁴ Muvaffak'ın pek çok cephede başarılı bir şekilde mücadele etmesi, onun Türkler üzerindeki etkinliğini de artırmıştır. Ayrıca Muvaffak'ın hem devlet yönetiminde hem de orduda idâreyi ele alması, öteden beri Türk komutanlar arasında yaşanan rekabetin bu dönemde bitmesini de sağlamıştır.⁷⁴⁵

Mûsâ b. Boğâ'nın 264/877⁷⁴⁶ yılında beklenmedik ölümü, vezir tayininde Mu'temid ile Muvaffak'ı karşı karşıya getirdi. Mu'temid istemediği halde atamak zorunda kaldığı vezir Süleymân b. Vehb'i hapsederek, yerine Hasan b. Mahled'i yeniden vezirliğe tayin etti. Bağdat'ta iken bu haberi alan Muvaffak, hemen Sâmerâ'ya doğru hareket etti. Muvaffak'ın gelmekte olduğu öğrenen Mu'temid de gerekli savaş hazırlıklarını yaparak, şehrin batı tarafında karargâhını kurdu. Her iki taraf savaş düzeni almışken yapılan müzakereler neticesinde, Süleymân b. Vehb'in vezirliğe tayin edilmesi şartıyla barış sağlandı.⁷⁴⁷

Mûsâ b. Boğâ'nın ölümünden sonra Türklerin içerisinde onun gibi devlette dengeleri değiştirebilecek bir figür kalmamıştır. Dolayısıyla Muvaffak, devleti tek başına yönetmeye başlamış, bütün yetkileri elinde toplamıştır.

Mu'temid'in yukarıda bahsi geçen durumdan rahatsızlık duyarak, yetkilerini kendinde toplamak için herhangi bir şey yapıp yapmadığına dair bir değerlendirme gerekirse; Halifeliğinin adından başka hiçbir fonksiyon icra etmediğini gören Mu'temid, Muvaffak'ın üzerinde kurduğu otoriteden ve yetkileri elinde toplamasından oldukça rahatsız olmuş, bundan kurtulmak için birtakım arayışlara girmiştir. Çünkü merkezde Mûsâ b. Boğâ'nın ölümünden sonra Muvaffak'a karşı çıkacak bir kişi de kalmamıştır. Mu'temid üzerindeki hacirden rahatsız olduğu için kendisine yardım edeceği ümidiyle içinde bulunduğu durumunu yazdığı bir mektupla Ahmed b. Tolun'a bildirmiş ve Muvaffak'tan şikâyetle bulunmuştur. Ahmed b. Tolun da Mu'temid'e verdiği cevapta Mısır'a geldiği takdirde ona yardım edeceğini

⁷⁴⁴ Sâmir, *Sevratü'z-Zenc*, 123.

⁷⁴⁵ Hudarî Bek, *ed-Devletü'l-Abbâsî*, 332.

⁷⁴⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 12/196.

⁷⁴⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/276-277.

belirtmiştir. Avlanma bahanesiyle, 269/883 yılında Sâmerrâ'dan ayrılan Mu'temid'in kaçış planından haberdâr olan Muvaffak, Musul Valisi İshâk b. Kündacık'a haber göndererek Mu'temid'in yolunu kesmesini emretmiştir. İshâk b. Kündacık verilen emri yerine getirerek Mu'temid ve beraberindekileri Sâmerrâ'ya geri getirmiştir.⁷⁴⁸ Mu'temid'in Muvaffak'ın üzerinde kurduğu hâkimiyetten kurtulmak amacıyla kaçma girişiminin başarısızlıkla sonuçlanması, onun hacir altına alınmasına ve yetkilerini tamamen kaybetmesine neden olmuştur.⁷⁴⁹ Ayrıca Mu'temid, kardeşi Muvaffak'ın onun üzerinde kurduğu otoriteyi hiçbir zaman kabullenememiş ve ölünceye kadar ona kahretmiştir.⁷⁵⁰

Yetkilerini kaybetmesinin ardından Mu'temid'e harcama yasağının da getirildiği görülmektedir. Mu'temid'in memurlarından istediği üç yüz dinar kendisine verilmemiştir.⁷⁵¹ Muhtemelen Muvaffak, Mu'temid'in Mısır'a gitme girişimine kızmış ve ona harcama yasağı getirmiştir. Değilse Halife'nin talep ettiği bu önemsiz meblağın verilmemesi, sıradan bir memurun tasarrufunda olamaz. Kaynaklarda Mu'temid'e uygulanan bu harcama kısıtlamasının görevde olduğu süre boyunca mı ya da dönemsel mi olduğuna dair net bir bilgiye rastlanmamıştır. Mu'temid'in böyle bir durumla karşılaştığı ikinci bir olayda zikredilmemektedir. Bu nedenle Mu'temid'in isteğinin gerçekleşmemesi, dönemsel olduğuna dair kanaati güçlendirmektedir.

Mu'temid'in bundan sonraki durumunu İbnü't-Tiktaka kitabında net bir şekilde ifade etmektedir: “Mu'temid zayıf bir kişiliğe sahipti. Bu nedenle devlet işleriyle Muvaffak ilgilenirdi. Zamanla Mu'temid'in yönetimi ilginç bir hal almaya başladı. Muvaffak, hilâfete ortak gibiydi. Evet Mu'temid Emîru'l-Müminîn olarak biliniyor, hutbe onun adına okunuyor, para onun adına basılıyorken devlet yönetiminde hüküm verme, yasak koyma, ordunun komutası, düşmanla muharebe, sınır boylarını koruma, başta vezir olmak üzere diğer devlet görevlilerini tayin etme

⁷⁴⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 12/222-223; İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, 3/412-413; Yılmaz, *Mu'tazîd ve Müktefi Döneminde Abbâsîler*, 73.

⁷⁴⁹ Yılmaz, *Mu'tazîd ve Müktefi Döneminde Abbâsîler*, 73.

⁷⁵⁰ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhira*, 3/95; Diyârbekrî, *Târîhu'l-hamîs*, 2/342.

⁷⁵¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/643.

işlerine Muvaffak bakıyor, Mu'temid ise eğlenceyle meşgul olmaya devam ediyordu.”⁷⁵²

Sourdel'e göre, Mu'temid döneminde Abbâsîlerde ilk defa yeni bir anlayış ortaya çıkmıştır. Mu'temid, halife olmasına rağmen onun adına bütün yetkileri kardeşi Muvaffak kullanmıştır. Halife olmamasına rağmen bir halife gibi hareket etmiştir. Ayrıca Türklerin dîvânlar üzerindeki hâkimiyetine son vererek onları da kontrolüne almıştır.⁷⁵³

Muvaffak, bütün yetkiler elinde olmasına rağmen Mu'temid'in yerine halife olmayı düşünmedi? Muvaffak'ın halife olmak gibi bir niyeti var mıydı? Aslında Muvaffak, halifelik fırsatını iki kez yakalamıştır. İlkinde Mu'tez'in hilâfetten çekildiğini beyan etmesinin ardından, komutanlar ve halk tarafından sevilen Muvaffak, halife yapılmak istenmiş ancak o bunu kabul etmeyerek, Mühtedî'ye biat etmişti.⁷⁵⁴ Bunda o dönemde çok etkin Türk komutanların olması nedeniyle rahat bir çalışma imkânı bulamayacak olmasının belirleyici olduğu söylenebilir. İkincisinde ise Mu'temid döneminde halife olma fırsatı olduğu halde buna yanaşmamıştır. Bunun nedenini Saim Yılmaz şöyle açıklamaktadır: “Geçmişte hânedan içi siyasî çekişmelerin devleti ne kadar yıprattığına, Muvaffak bizzat şahit olduğu için bundan kaçınmış ve herhangi bir iç karışıklığa sebebiyet vermek istememiştir. Bunun için ağabeyini sembolik de olsa devletin başında tutmuştur.”⁷⁵⁵ Kanaatimizce Muvaffak, devleti derinden sarsan isyanlarla birlikte devletin doğusunda ve batısında bağımsız hareket eden devletlerle uğraşırken, devletin varlığına yönelik tehditlerin olduğu bir durumda halifeliği düşünmemiştir. Ayrıca zahirde halife Mu'temid olsa da Muvaffak gerçek bir halife gibi bir halifenin sahip olabileceği bütün yetkilere zaten sahipti.

Muvaffak, 278/891⁷⁵⁶ yılında ölünceye kadar, devleti dönemin şartlarına göre en güzel şekilde idâre etmiştir. Yaşanan iç karışıklıklar, Muvaffak'ın takip ettiği siyâset sayesinde giderilmiştir. On dört yıl süren Zenc İsyanı'nı bitirmesi onun en büyük başarılarındanıdır. Muvaffak devletin varlığına yönelik en önemli tehlikeyi

⁷⁵² İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, 250; İbn Tağriberdî, *en-Nücümü 'z-zâhira*, 3/95.

⁷⁵³ Dominique Sourdel, *Le Vizirat Abbâsîde De 749 À 936 (132 À 324 De l'Hégire)* (Damas: Institut Français de Damas, 1959), 1/305.

⁷⁵⁴ Özeydin, “Muvaffak el-Abbâsî”, EK-2/332-334.

⁷⁵⁵ Yılmaz, *Mu'tazîd ve Müktefî Döneminde Abbâsîler*, 74.

⁷⁵⁶ Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, 1/249; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/639.

bertaraf ederek, yıkılmasına engel olmuştur. Bu nedenle kendisi, *es-Seffâhu's-Sânî* diye anılmıştır.⁷⁵⁷

Netice olarak, Mu'temid'in görevini ihmal etmesiyle ortaya çıkan idarî boşluğu Muvaffak doldurmuş, onun ise adı sadece hutbelerde ve paralarda geçmiştir. Buna karşın Muvaffak yasak koyma, askerleri komuta etme, isyanların bastırılması, sınır boylarının korunması, atanmaların yapılması gibi devlet yönetimi ile alakalı bütün sorumlulukları üstlenmiştir.⁷⁵⁸ Kısaca Muvaffak, halifenin yetkilerini elinde toplayarak halife adına devleti yönetmiştir.

Mu'temid, Muvaffak'ın ölümüyle yetkileri eline alacağını zannetti. Ancak Mu'tazid'in ordu tarafından sevilmesi, onun tüm beklentilerini altüst etti.⁷⁵⁹ Muvaffak'ın ölümünün ertesi günü Mu'temid, devlet adamları ve ileri gelen komutanlarla yaptığı toplantının sonunda, Muvaffak'ın oğlu Ebü'l-Abbâs'ı, "Mu'tazid Billâh" ünvanıyla, oğlu Ca'fer el-Mufavvaz'dan sonra ikinci veliaht tayin etmiştir.⁷⁶⁰ Bu Mu'temid'in üzerindeki hacirin Muvaffak'ın ölümünden sonra da Mu'tazid tarafından devam ettirileceği anlamına geliyordu.

Mu'temid, 22 Muharrem 279/24 Nisan 892 tarihinde oğlu Ca'fer el-Mufavvaz'ı veliahtlıktan azletti.⁷⁶¹ Böylece Mu'tazid, amcası tarafından ikinci veliaht tayin edilmesinden yaklaşık on ay sonra halifenin tek veliahtı oldu.⁷⁶²

Ca'fer el-Mufavvaz'ın veliahtlıktan azledilmesiyle tek veliaht kalan Mu'tazid, babasının yerini alarak, Mu'temid üzerinde otorite sahibi olmuştur.⁷⁶³ Böylece Mu'temid'den sonra halife olmasının önündeki engel de kalkmıştır. Babası sağken yerine getirdiği vazifelerle halifelğe hazırlanan Mu'tazid cesareti, zekâsı ve tecrübesinden dolayı "el-Mansûru's-Sânî" diye isimlendirilmiştir.⁷⁶⁴

⁷⁵⁷ Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-işrâf*, 319; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, 137; Zirikî, *el-A'lâm*, 1/106-107.

⁷⁵⁸ İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, 250; Safedî, *Kitâbü'l-vâfi bi'l-vefeyât*, 6/181; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 20/248-249.

⁷⁵⁹ İbn Tağriberdî, *en-Nücümü'z-zâhira*, 3/91.

⁷⁶⁰ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 10/22; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 4/353.

⁷⁶¹ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 22/250; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 12/552; İbn Tağriberdî, *en-Nücümü'z-zâhira*, 3/92.

⁷⁶² İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-ferîd*, 5/382; Safedî, *Kitâbü'l-vâfi bi'l-vefeyât*, 11/75.

⁷⁶³ İbn Haldûn, *Târihu İbn Haldûn*, 4/432.

⁷⁶⁴ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, 137.

Sonuç olarak, Mu'temid'in, hilâfeti boyunca yönetimde hep ikinci planda kalmıştır. Onun döneminde Mûsâ b. Boğâ'nın, Muvaffak'ın ve Muvaffak'ın oğlu Mu'tazid'in devlet idâresinde söz sahibi oldukları ifade edilebilir. Ancak Muvaffak'ın süreç içerisinde ön plana çıktığı görülmektedir. Mûsâ b. Boğâ'nın ölümünden sonra Muvaffak'ın halifenin yetkilerine sahip olarak, devlet idâresinde tek yetkili haline geldiğini söyleyebiliriz. Mu'temid'in yetkilerini kullanmak için yaptığı girişimler de Muvaffak tarafından engellenmiştir. Muvaffak'ın ölümüyle birlikte bu defa Mu'tazid, devlet yönetiminde babasının rolünü üstlenmiştir. Mu'temid, Muvaffak'tan sonra hilâfeti kendi uhdesine almak için herhangi bir mücadeleye girişmediği oğlunu da veliahtlıktan azletmiştir. Böylece o, yetkilerini tam manasıyla kullanmadan da ölmüştür.

3.3. İç Siyâseti

Sâmerrâ döneminde Vâsık'ın ölümünden, Mu'temid'in halife oluşuna kadar halifeleri belirleyen Türkler idâredeki etkinlikleri, Mu'temid'in hilâfetinin ilk yıllarında da devam etmiştir. Bu dönemin en önemli karakteri Mûsâ b. Boğâ, başkomutan olarak ordudaki vazifelerini sürdürmüştür. Üst düzey komutanlıklarda Türkler, varlıklarını muhafaza etmişlerdir.⁷⁶⁵ Ancak bu dönemdeki Türk komutanlar, önceki dönemlerde olduğu gibi hissedilir biçimde birbirlerine üstünlük kurma mücadelesine girişmemişlerdir. Bu durumun sebepleri arasında Mu'temid'in mücadele ruhundan uzak bir kişiliğe sahip olması, eğlenceye düşkünlüğü ve devleti on dört yıl meşgul eden Zenc İsyanı'nın bastırılmaması gösterilebilir. Ayrıca bir taraftan isyanların diğer taraftan bağımsız hareket eden Tolunoğulları ile Saffârîlerin faaliyetlerinin de tesiri olduğu gözardı edilmemelidir. Buna ilaveten devlet içerisinde Muvaffak'ın otoritesinin artması ve asker nezdinde değer bulması, devlet içerisinde bir hilâfet mücadelesi yaşanmasının önüne geçmiştir. Muvaffak'ın güçlenmesi onu devlet yönetiminde tek yetkili kılmıştır. Bundan sonraki başlıklarda Mu'temid döneminde yaşanan siyasî olaylar incelenecektir.

⁷⁶⁵ Apak, *Abbâsîler Dönemi*, 325; Fatih Güzel, "Abbâsî Dönemi Türk Komutanlarından Mûsâ b. Boğâ el-Kebîr'in Askerî ve Siyasî Faaliyetleri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 12/65 (2019), 215.

3.3.1. Dönemin Önemli İsyamları

Mu'temid döneminde çeşitli nedenlerle isyanlar meydana gelmiştir. Bu dönemde mücadele edilen isyanlardan bazıları Mühtedî döneminde başlamış ve bu isyanlar Mu'temid zamanında bastırılmıştır. Çıkan isyanlar arasında devletin varlığını ve halkın güvenliğini uzun süre tehdit eden isyan, hiç şüphesiz Zenc İsyanı olmuştur.

3.3.1.1. Zenc İsyanı

Zenc İsyanı, Abbâsî hilâfetinin varlığını tehdit eden ve onu derinden sarsan isyanlardan birisidir.⁷⁶⁶ İsyân, Abbâsî Devleti'nin siyasî ve idarî karışıklıklar içinde olduğu bir dönemde patlak verdi.⁷⁶⁷

Basra bölgesi, sahip olduğu coğrafî konum itibariyle, Abbâsîlerin Uzak Doğu deniz ticaret yolunun kavşak noktasında bulunuyordu. Basra ile birlikte Übülle ve Abadan deniz ticaretinden en fazla istifâde eden şehirlerdi. Buradaki ticaretten oldukça zenginleşen tüccâr, tarıma yöneldiler. Dolayısıyla sermayelerini arazi olarak ve geniş çiftlikler kurarak değerlendirdiler. Ancak bu toprak zenginleri, arazilerini hem ıslah edecek hem de işleyecek ucuz iş gücüne ihtiyaç duydular. Aradıkları iş gücünü de Doğu Afrika'dan getirttikleri Zencîlerle giderdiler. Getirilen bu Zencîler, isyanın patlak verdiği Basra bölgesinde yığıldılar.⁷⁶⁸ Basra'daki arazilerin ıslâhı ve tarıma hazır hale getirebilmesi için köleler beş yüz ila beş bin kişilik gruplar halinde çalıştırılıyorlardı. Hatta on beş bin kişilik grupların varlığı da bilinmektedir.⁷⁶⁹

Basra'nın ölü topraklarını ıslah etmek için çalışan Zencîler, köle piyasasında fiyatları en düşük kesimdi. Her türlü haktan yoksun, yarı aç yarı tok bir şekilde çalıştırılıyorlardı. Nehirlerin etrafında aralıksız bir şekilde mesâi yapıyorlardı. Toprak sahibinin atadığı görevlilerin denetiminde çalışan Zencîler, görevlilerce her

⁷⁶⁶ Bedr Abdurrahmân Muhammed, *ed-Devletü'l-Abbâsiyye Dirâse fî Siyâsetihâ ed-Dâhiliyyeti fî'l-Karneyni's-Sânî ve's-Sâlisi el-Hicrî* (Kahire: Mektebetü'l-Enclû el-Mısıriyye, 1986), 147.

⁷⁶⁷ Demirci, *Siyah Öfke*, 25-26; Apak, *Abbâsiler Dönemi*, 258.

⁷⁶⁸ Ahmed Ulebî, *Sevratü'z-Zenc ve kâidühâ Alî b. Muhammed* (Beyrût: Dâru'l-Fârâbî, 2007), 157-159; Şevkî Dayf, *el-Asrû'l-Abbâsiyyü's-sânî* (Mısır: Dâru'l-Maârif, 2001), 27-28; Demirci, *Siyah Öfke*, 52-55. Zenc kelimesinin kökeni ile alakalı bk. Abdullah Sağır, *Abbasiler Döneminde Zenci Hareketi (255-270/869/883)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek lisans Tezi, 2002), 14-17.

⁷⁶⁹ İşş, *Târîhu asri'l-hilâfeti'l-Abbâsiyye*, 122; Lewis, *Tarihte Araplar*, 139.

türlü insanlık dışı muamelelere tabi tutuluyorlardı. Zencîler, zor şartlar altında çalıştırılıyorlardı.⁷⁷⁰

Zencîlerin içinde buldukları ağır çalışma şartlarından rahatsızlıklarını fark eden Ali b. Muhammed, Abbâsîlerin idarî mekanizmadaki karışıklıklardan da istifade ederek, köleleri mevcut durumlarından kurtararak, insanca yaşama vaadiyle etrafında toplamaya başladı. Zaten hayatlarından bıkmış olan Zencîler, onun davetine kısa zamanda cevap vererek, kalabalıklar halinde onun etrafında toplandılar. Zencîlerin çok hızlı bir şekilde Ali b. Muhammed'in etrafında toplanmaları yaşadıkları kötü hayat şartları ve maruz kaldıkları sömürünün bir yansımasıydı.⁷⁷¹

İsyanın lideri Abdü'l-Kays kabilesine mensup Ali b. Muhammed b. Abdurrahîm'dir.⁷⁷² Kaynaklarda Ali b. Muhammed'in dönem dönem soyunu farklı neseplere dayandırdığı ve kendini farklı isimlerle tanıttığı aktarılmaktadır.⁷⁷³ Buradan hareketle daha çok taraftar toplamak isteyen Ali b. Muhammed'in, ziyaret ettiği bölge insanların dinî yönelimlerine ve gelişen şartlara göre nesebini değiştirdiği, kendini farklı kimliklerle tanıttığı görülmektedir.⁷⁷⁴ Bahreyn'de yaptığı propaganda faaliyetleri sayesinde çok sayıda taraftar topladığı gibi, Yahyâ b. Muhammed el-Behrânî ve Süleymân b. Câmî gibi isyanda aktif rol alacak lider kadroyu da oluşturmuştur.⁷⁷⁵ Yine 254/868 yılında Basra'da yaptığı faaliyetlerin sonunda kuracağı ordunun önemli komutanlarından biri olacak Ali b. Ebân'ı ikna ederek saflarına kattı.⁷⁷⁶

Ali b. Muhammed taraftar toplamak amacıyla Hecer,⁷⁷⁷ Ahsâ,⁷⁷⁸ Bahreyn, Irâk, Bağdat bölgelerini dolaştıktan sonra isyanın başlayacağı Basra'ya geldi.⁷⁷⁹ Buralara yaptığı ziyaretlerindeki konuşmalarında köleleri özgürlüklerine

⁷⁷⁰ Ulebî, *Sevratü'l-abîd fi'l-İslâm*, 35-36; Takkûş, *Târihu'd-devleti'l-Abbâsiyye*, 177.

⁷⁷¹ Demirci, *Siyah Öfke*, 87.

⁷⁷² Taberî, *Târihu't-Taberî*, 9/410.

⁷⁷³ Ali b. Muhammed'in taraftar toplamak amacıyla soyunu hangi neseplere dayandırdığı ve kendisini nasıl tanıttığı ile alakalı bk. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 9/488; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/206; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/511-512, 537.

⁷⁷⁴ Musa Baydar, *Abbâsî Tarihinde (H.255-270-869-883) Zenci İsyanı, Sebep ve Sonuçları* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 17.

⁷⁷⁵ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 9/410-411; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/206.

⁷⁷⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/207.

⁷⁷⁷ Bahreyn'e bağlı bir şehirdir. bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/393.

⁷⁷⁸ Bahreyn'e bağlı bir şehirdir. bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/112.

⁷⁷⁹ Safedî, *Kitâbü'l-vâfi bi'l-vefeyât*, 21/269; Baytâr, *Târihu'l-asri'l-Abbâsî*, 245.

kavuşturacağına, mal ve kölelere sahip olacaklarına, yaşam standartlarını yükselteceğine dair bazı vaadlerde bulundu.⁷⁸⁰ Ayrıca insanların ilgisini çekmek için, imamlığının sabit olduğunu, kendisine Kur'an-ı Kerim'den bazı sureler indirildiğini, bunları tek seferde ezberlediğini, kendisine verilen mucizeler sayesinde adamlarının kalbinden geçenleri ve yaptıkları her şeyi bildiğini söylüyordu.⁷⁸¹ Onun bu söylemleriyle kendisini gizemli bir hale getirerek, müntesipleri üzerinde tam bir kontrol sağlamak istediği görülmektedir.

Bağdat'ta bir taraftan propaganda çalışmalarını yürüten Ali b. Muhammed, diğer taraftan Basra ile irtibat halinde olup isyan etmek için elverişli bir fırsat kollamaya başladı.⁷⁸² Ali b. Muhammed'e bu fırsatı, Basra'daki dinî gruplardan Bilâliyye ve Sa'diyye arasındaki çatışmaların önlenememesi üzerine, Basra Valisi Muhammed b. Recâ'nın azledilmesi verdi. Basra'da karışıklıları haber alınca harekete geçti.⁷⁸³ Ali b. Muhammed, Bahreyn, Basra ve Bağdat'taki faaliyetleri devlet tarafından takip edilerek engellenmeye çalışılsa da beş yıl sürdürdüğü faaliyetlerinin sonunda Basra'ya döndüğünde isyan için kendisine yardım edecek beyin takımını ve askerî kadroyu çoktan toplamıştı.⁷⁸⁴

Ali b. Muhammed Mühtedî'nin hilâfette olduğu 255/869 yılının Ramazan ayında Basra'ya gelerek, planlamasını yaptığı isyanı, uygulamaya koymak için faaliyetlerini hızlandırdı. Bu doğrultuda adamlarının sayısını arttırmak amacıyla hayatlarından bezmiş bir durumda olan Zencî kölelerin çalıştıkları bölgelere haber salarak toplanmaları çağrısında bulundu.⁷⁸⁵ Adamlarından kendisine “Ey Emîru'l-Müminîn” şeklinde hitapta bulunmalarını isteyen Ali b. Muhammed, bir devlet kuruyormuş gibi hazırlıklarını yaptı. Bir devletin bağımsızlığının en önemli nişânesi olan bayrağı da belirlemeyi ihmal etmedi. Getirilen ipek bir kumaşın üzerine kırmızı ve yeşil renkleri kullanarak “*إِنَّ اللَّهَ اشْتَرَىٰ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنفُسَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ بِأَنَّ لَهُمُ الْجَنَّةَ يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ*

⁷⁸⁰ Işş, *Târîhu asri'l-hilâfeti'l-Abbâsiyye*, 122-123.

⁷⁸¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/206-207.

⁷⁸² Sâmir, *Sevratü'z-Zenc*, 53-54.

⁷⁸³ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/412. Safedî, Basra valisinin öldüğünü bildirmektedir. Safedî, *Kitâbü'l-vâfi bi'l-vefeyât*, 21/269.

⁷⁸⁴ Demirci, *Siyah Öfke*, 104.

⁷⁸⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/207-208.

ﷻ⁷⁸⁶ âyetini yazdıktan sonra onu bir direğe astırdı. Hazırlıklarını tamamlayan Ali b. Muhammed, Ramazan ayının bitimine iki gün kala harekete geçti.⁷⁸⁷ Birkaç gün içerisinde yaptığı çağrılar sonucunda elli binden fazla köleyi toplamayı başardı.⁷⁸⁸

Toplanan kölelere hareketinin amacını anlatmaya başladı. Motivasyonlarını yüksek tutmak amacıyla onlara çeşitli vaatlerde bulundu. Yaptığı konuşmalarında artık onların köle değil, efendi olacaklarına ve onları efendileri gibi zengin yapacağına dair yemin etti. Ayrıca güvenlerini kazanmak için onlara asla ihanet etmeyeceğini ve ele geçirdikleri her ne olursa mutlaka onlarla paylaşacağını vaat etti. Ramazan Bayramı'nda irad ettiği etkileyici hutbede de kölelerin çok zor şartlar altında acımasızca çalıştırıldıklarını ancak o acı dolu günlerin geride kaldığı, Allah'ın izniyle kaderlerinin değişeceğini, sıkıntılarından kurtulacaklarını, hak ettikleri itibarlarının verileceğini yineledi.⁷⁸⁹

Ali b. Muhammed'in yakın adamlarının ve etrafına toplanan kölelerin, Basra civarında yaptığı propaganda faaliyetleri sayesinde katılımların sayısı her geçen gün daha da arttı. Zenc lideri, gelen Zencilerin yığılmalarını önlemek için onlardan düzenli birlikler oluşturarak, başlarına da komutanlar atadı. Sayılarını daha arttırmak için kölelere şöyle dedi: “Sizden her kim birini getirirse, o kimse kendisini getirenin emrine verilecektir.”⁷⁹⁰ Bu şekilde köleleri adam toplamaları için teşvik etti. Onun kısa bir zamanda çok kalabalık bir kitleye hükmetmeye başlaması ancak ince bir planın eseri olabilirdi. Bu aynı zamanda kölelerin Ali'nin vaatlerine inandıklarının da bir göstergesiydi.

Bütün hazırlıklardan sonra Ali b. Muhammed'in etrafında toplanan bu kalabalık topluluğun iaşesi için gerekli erzağa, savaşmak için gerekli teçhizata ihtiyacı kalmıştı. Ali b. Muhammed, bu ihtiyaçları temin edebilmek için 255/869 yılının Şevvâl/Eylül ayında harekete geçerek, adamlarını civarda bulunan çiftliklere ve yerleşim yerlerine gönderdi. Ali'nin etrafında kölelerin toplanması bölgedeki

⁷⁸⁶ “Allah Müminlerden mallarını ve canlarını cennet mukabilinde satın almıştır.” Tevbe Sûresi, 9/111. Ayet.

⁷⁸⁷ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 4/399.

⁷⁸⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 12/87.

⁷⁸⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/207-208; Ebû Hamîd İzzüddîn Abdülhamîd İbn Ebi'l-Hadîd, *Şerhu Nehci'l-belâğa*, thk. Muhammed Ebû Fazl İbrâhim (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabî, 1966), 8/132.

⁷⁹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/208.

tarımsal faaliyetleri engelleyince toprak sahipleri onun yanına gelerek müzakereler yaptılar. Ancak bir netice elde edemeyince bölgede Halifenin görevlisi olan Himyerî dört bin kişiden oluşan bir ordu ile henüz savaşmak için araç ve gereçlere dahi sahip olmayan Zencîler üzerine saldırıya geçti. Ancak Zencîler, Himyerî'yi beklenmedik bir şekilde mağlup ettiler.⁷⁹¹ Zencîlerin elde ettiği bu galibiyet kısa sürede çevreye yayıldı. Ali b. Muhammed'in bu çatışmadan sonra kendilerini savunmak için silaha, ata ve paraya ihtiyacı vardı. Bu amaçla Zencîler "Sib" adlı yerde Hâşimoğullarına ait silah deposunu bastılar. Burada çok miktarda kılıç, kalkan ve çeşitli savaş aletleri ile bir miktar parayı ele geçirdiler.⁷⁹² Zencîlerin ele geçirdikleri bu mallar, onların ilk ganimetleriydi.⁷⁹³

Buradan sonra Ca'feriyye'ye gelen Zencîler, halkı kılıçtan geçirerek onların mallarını yağmaladılar. Burada bulunan gemilere ve gemilerdeki mallara el koydular. Ayrıca Zencîler erzak ihtiyaçlarını önemli oranda karşılayacak unla dolu iki yüz gemiyi ele geçirdiler.⁷⁹⁴ Ali b. Muhammed'in en önemli hedefi Basra'yı ele geçirmektir. Ancak Basralılar, Zencîlere karşı olağanüstü bir direnç gösterdiler ve Zencîleri püskürttüler.⁷⁹⁵ Ali b. Muhammed'in, Basra'ya ilk saldırısı başarısızlıkla neticeleşti. O, yeniden toparlanarak kendilerini bitirmek üzere harekete geçen Basra halkını pusuya düşürdü ve onları mağlup etti. Dirençleri kırılan Basralılar bir daha Zencîlere karşı herhangi bir saldırı düzenleyemediler.⁷⁹⁶

Zenc liderinin Basralıların direncini kırdıktan sonra planlarını bir bir uygulamaya koyduğu, adamlarının sayılarını her geçen gün arttırdığı ve civarda hâkimiyet alanı genişlettiği görülmektedir. Halife Mühtedî bu durum karşısında bir şey yapmamıştır. Çünkü Halife Mühtedî ile Türkler arasında bir iktidar mücadelesi nedeniyle merkezde iç karışıklıklar yaşanmaktadır. Bu karışıklık Ali b. Muhammed'e serbest hareket etme imkânı sağlamıştır.

Zenc lideri çok önemli bir ticaret merkezi olan Basra'yı ele geçirmeden önce burayla bağlantılı Übülle, Abadan ve Ahvâz'ın kontrol altına alınmasının gerekli

⁷⁹¹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/415-416; Demirci, *Siyah Öfke*, 108-109.

⁷⁹² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 4/402-403.

⁷⁹³ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/417.

⁷⁹⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/209-210.

⁷⁹⁵ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/430; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/210-211.

⁷⁹⁶ İbn Ebi'l-Hadîd, *Şerhu Nehci'l-belâğa*, 8/139-140.

olduğuna inanıyordu. Bu yerler Basra ile yoğun ticârî ağa sahipti. Ayrıca Abbâsîlerin ithalât ve ihracât limanları Basra ve Übülle’de bulunmaktaydı.⁷⁹⁷ Zencîler, 25 Recep 256/28 Haziran 870 yılında Übülle’yi ele geçirdiler. Tüm şehri yaktılar ve halkını da kılıçtan geçirdiler. Abadan halkı, Zencîlerin Übülle’de yaptığı katliamı öğrenince çok korktu ve Ali b. Muhammed’e haber göndererek şehri teslim etti.⁷⁹⁸ Abadan halkının mukâvemet göstermeden şehri teslim etmesi Zencîlerin bölgede rakipsiz bir güç haline geldiğini ortaya koymaktadır.⁷⁹⁹ Zencîler Basra’dan önceki son hedef olan Ahvâz’a doğru ilerlediler. Burada İbrâhim b. Müdebbir’in komutasındaki küçük bir birliğin direnişini dışında, herhangi bir direnişle karşılaşmadan şehri ele geçirdiler.⁸⁰⁰ Kontrol altına aldıkları bu yerlerden çok miktarda lojistik malzeme ve silah ele geçirdiler. Ayrıca Zenc lideri, buralarda bulunan çok sayıda köleyi de azad ederek ordusuna kattı.⁸⁰¹ Zencîlerin, Übülle ve Ahvâz’da yaptıkları katliamları öğrenen Basralılar, çok derin bir korkuya kapılarak şehri terk etmeye ve civarda bulunan yerlere göç etmeye başladılar.⁸⁰² Zencîlerin kısa sürede Übülle, Abadan ve Ahvâz gibi önemli yerleşim yerlerini ele geçirmelerinde merkezdeki iç karışıklıkların etkisi göz ardı edilemez. İçerde yaşanan kaosu, Ali b. Muhammed’in çok iyi değerlendirdiği söylenebilir.⁸⁰³

Zenc İsyanı’nın önlenemez bir şekilde büyümesi üzerine Mu’temid, Mekke’de sürgünde bulunan kardeşi Muvaffak’ı 256/870 yılında Sâmerrâ’ya getirtti. Ona Zencîlerin etkin olmaya çalıştıkları Bağdat, Sevâd, Vâsıt, Basra ve Ahvâz bölgelerini verdi. Buna ek olarak Mu’temid, Muvaffak’a Zencîlerle mücadele de başarısız olan Basra Valisi Saîd b. Sâlih’in yerine Yarcûh et-Türkî’nin getirilmesini emretti. Yarcûh et-Türkî ise Mansûr b. Ca’fer’i Basra valisi tayin etti.⁸⁰⁴

Mansûr b. Ca’fer, Zencîlere erzak getiren gemileri engelleyerek kısmî bir başarı elde etse de Yahyâ b. Muhammed’in kurduğu tuzaklara düşmekten

⁷⁹⁷ Sağır, *Zenci Hareketi*, 68-69.

⁷⁹⁸ İbn Miskeveyh, *Tecâribü’l-ümem*, 4/424; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 12/108.

⁷⁹⁹ Demirci, *Siyah Öfke*, 125.

⁸⁰⁰ Taberî, *Târihu’t-Taberî*, 9/471-473.

⁸⁰¹ Sâmir, *Sevratü’z-Zenc*, 102.

⁸⁰² Ezdî, *Târihu’l-Mevsıl*, 2/76; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târih*, 6/226.

⁸⁰³ Baydar, *Abbâsî Tarihinde Zenci İsyamı*, 68.

⁸⁰⁴ Taberî, *Târihu’t-Taberî*, 9/475-478; İbn Haldûn, *Târihu İbn Haldûn*, 3/382; İbnü’l-Esîr’de Muvaffak’a Fars’ta verilmektedir. bk. İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târih*, 6/229.

kurtulamadı.⁸⁰⁵ Bundan sonra Ali b. Muhammed bütün gücüyle Basra'yı ele geçirmek için harekete geçti. Önce Basra'ya gıda girişi engellenecek sonra halkın direnci kırılacaktı. Daha sonra da saldırıya geçilecekti. Yapılan planın birinci aşamasından sonra Zenc komutanları Ali b. Ebân ve Yahyâ b. Muhammed, 16 Şevval 257/6 Eylül 871 tarihinde Basra'ya girdiler ve iki gün boyunca Basra'yı yağmaladılar. Önlerine çıkan herkesi öldürdüler. Bunun üzerine Basra'nın ileri gelenlerinden İbrâhim b. Yahyâ, Yahyâ b. Muhammed ile görüşerek halk için emân diledi. Bunun üzerine Yahyâ b. Muhammed, İbrâhim b. Yahyâ'nın evine gelenlere emân verileceğine dair söz verdi. Bu söze inanan Basralılar saklandıkları yerden çıkarak, İbrâhim b. Yahyâ'nın evinin çevresinde toplandılar. Ne var ki Yahyâ b. Muhammed, sözünde durmayarak oraya gelen herkesi katletti.⁸⁰⁶

Zencîlerin Basra'daki saldırılarında öldürdükleri kişilerin sayısı ile ilgili Süyûtî üç yüz bin,⁸⁰⁷ Mes'ûdî tahmini olmak kaydıyla beş yüz bin rakamlarını verirler.⁸⁰⁸ Demirci, verilen bu rakamların abartılı olduğunu ifade etmektedir. Çünkü o dönem Basra'nın nüfusu en fazla üç yüz bin civarındadır. Ayrıca Zencîlerin Basra'da kaldıkları dokuz günde, üç yüz bin insanı öldürmeleri zaman açısından da imkân dâhilinde değildir. Dönemin şahidi olan Taberî'nin bu konuda herhangi bir sayı zikretmemesini dikkat çekici bulan Demirci'ye göre, Zehebî'in belirttiği on iki bin⁸⁰⁹ ve İbnü'l-Cevzî'nin zikrettiği yirmi bin⁸¹⁰ sayıları en makul verilerdir.⁸¹¹

Zencîlerin Basra'yı tamamen yakmaları ve katliam gerçekleştirmeleri, onların intikam duygusuyla hareket ettiklerini göstermektedir. Yukarıda değinildiği üzere köleler, karın tokluğuna çalışmalarına rağmen insanlık dışı muamelelere maruz kalıyorlardı. Köle sahiplerinin çoğu da Basra'da yaşıyorlardı. Ayrıca isyana en kuvvetli muhalefet bu zenginlerce ve halk tarafından gösterilmişti.⁸¹² Basra sahip

⁸⁰⁵ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/478-479.

⁸⁰⁶ İbn Ebi'l-Hadîd, *Şerhu Nehci'l-belâğa*, 8/145-146; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/536.

⁸⁰⁷ Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, 565.

⁸⁰⁸ Mes'ûdî, *Mürûcuz-Zeheb*, 4/167.

⁸⁰⁹ Zehebî, *el-İber*, 1/368.

⁸¹⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 12/124.

⁸¹¹ Demirci, *Siyah Öfke*, 135-136.

⁸¹² Sâmîr, *Sevratü'z-Zenc*, 108; Sağır, *Zenci Hareketi*, 80; Zencîlerin Basra katliamı ve tahribatının muhtemel sebepleri ile ilgili bk. Baydar, *Abbâsî Tarihinde Zenci İsyanı*, 77-78.

olduğu çarşı ve pazarlarıyla ticaretin kalbiydi. Basra'nın Zencîlerin eline geçmesi, Abbâsîlerin iktisâdî hayatına ağır bir darbe vurmuştu.

Dönemin en önemli şehirlerinden biri olan Basra'nın başına gelenlerden sonra hilâfet merkezi, tehlikenin boyutlarını geç de olsa farketti. Hiç vakit kaybetmeden ilk önce Mu'temid, Muhammed b. Müvelled et-Türkî'yi 258/872 yılında Basra'ya gönderdi.⁸¹³ Ancak Muhammed Zencîlere karşı istenen başarıyı elde edemedi. Bunun üzerine Halife, kardeşi Muvaffak'ı ve Müflih'i tam teçhizatlı bir orduyla isyana son vermek üzere Basra'ya gönderdi.⁸¹⁴ Bu atama hilâfetin bu isyanın sıradan komutanlarla bastırılmayacak derecede büyük bir tehlike olduğunu anladıklarını anlamına da gelmektedir.⁸¹⁵ Ali b. Muhammed halifenin gönderdiği ordudan haberi olunca gerekli tedbirleri aldı. Daha savaşın başında Müflih'in, ölmesiyle ordu dağıldı. Dağılan orduyu toparlayan Muvaffak, Übülle'ye çekilerek yapacağı saldırının hazırlıklarına başladı.⁸¹⁶

Gerekli hazırlıkları yapan Muvaffak, Ahvâz Valisi Aşğacûn ve Taştemir et-Türkî komutasındaki orduları Yahyâ b. Muhammed'in bulunduğu Abbâs Nehri'ne gönderdi. Yapılan savaşların sonunda Yahyâ b. Muhammed yakalanarak Muvaffak'a getirildi. Muvaffak onu 9 Recep 258/21 Mayıs 872 tarihinde, Sâmerrâ'ya, Mu'temid'e gönderdi. Halife onu önce halkın huzurunda kırbaçlattı, daha sonra da ellerini ve ayaklarını çaprazlama bir şekilde kestirdi.⁸¹⁷ Yahyâ b. Muhammed'in ölüm haberini alan Zenc lideri çok üzüldü.⁸¹⁸ Basra katliamını gerçekleştirenlerden birisi olan Yahyâ'nın öldürülmesi gerçekten önemliydi. Çünkü o Basra'nın kuzeyini, Vâsıt'a kadar kontrol ediyordu.⁸¹⁹ Bu başarı, o ana kadar Abbâsîler adına Zencîler karşısında alınan ilk ciddi zaferdi.

Muvaffak, Yahyâ b. Muhammed'in öldürülmesinin şaşkınlığını yaşayan Zencîlere ağır bir darbe vurmak amacıyla ordunun ihtiyaçlarını, gemilerin ve sandalların bakımını yaptıktan sonra Muhtâra'nın yakınlarında Ebü'l-Hasîb Nehri

⁸¹³ Ya'kûbî, *Târihu'l-Ya'kûbî*, 2/477.

⁸¹⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/235.

⁸¹⁵ Sâmir, *Sevratü'z-Zenc*, 109.

⁸¹⁶ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 9/493-495.

⁸¹⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/236-237.

⁸¹⁸ İbn Ebi'l-Hadîd, *Şerhu Nehci'l-belâğa*, 8/157.

⁸¹⁹ Demirci, *Siyah Öfke*, 144.

civarında Zencîlerle şiddetli bir savaşa tutuştu. Hilâfet ordusu Zencîlerce esir tutulan çok sayıda kadın ve çocuğu kurtardı. Burası ileride Zencîlerin merkezi olacak Muhtâra'nın ilk haliydi.⁸²⁰ Zencîlerin toparlanarak yaptıkları saldırılara daha fazla direnemeyeceğini anlayan Muvaffak, Bâzâverd'e çekildi. Burada Zencîlerle mücadelede bir mesafe katedilmeye hatta düşmana ağır kayıplar verdirilmeye başlandığı bir dönemde hiç hesapta olmayan bazı hâdiselerin yaşanması belki de isyanın ömrünü uzatmıştır. Bâzâverd'de yeni bir saldırının hazırlıkları yapılırken çıkan yangın, birçok askerin ölmesine, karargâhın yok olmasına neden oldu. Bu olay sonucunda Muvaffak mecburen Vâsıt'a çekildi.⁸²¹ Ayrıca o buradayken Mu'temid'den Ya'kûb b. Leys'in Bağdat'a doğru geldiğini dolayısıyla acilen Sâmerâ'ya dönmesi gerektiğini bildiren bir mektup aldı. Bunun üzerine Muvaffak, Rebûlevvel 259/Şubat 873'te Sâmerâ'ya dönmek zorunda kaldı.⁸²²

Ya'kûb b. Leys'in Bağdat'a ilerleyişi, bütün gücünü isyanı bastırmak için kullanan ordunun gücünü zayıflatmıştır. Bu da Yahyâ b. Muhammed gibi önemli bir Zenc komutanının öldürüldükten sonra tam netice alınacağı belki de isyanın kısa sürede bastırılacağı sürecini baltalamıştır. Bir diğer ifadeyle, Ali b. Muhammed'in yeniden toparlanmasına imkân sağlamıştır.

Muvaffak'ın merkeze dönüşüyle beraber Zenc komutanlarından Ali b. Ebân, Ahvâz ve çevresinde; Süleymân b. Câmî Vâsıt ile Basra arasındaki bölgelerde faaliyetlerini yoğunlaştırarak alan hâkimiyetini sağlamaya çalıştı. Ali b. Muhammed de "Dicletü'l-Avra" adı verilen Fırat ve Dicle'nin birleştiği bataklığın ortasında kurduğu Muhtâra'dan⁸²³ isyanı yönetti. Şehirleri yağmalayan Zencîler, ele geçirilen ganimet ve malları Muhtâra'ya taşıyorlardı. Zenc birliklerinin ihtiyaç duyduğu malzeme, gıda veya asker takviyesi buradan yapıldı. Boşluktan istifade eden Ali b. Muhammed, isyan bölgelerini kontrolüne alarak müstakil bir devlet gibi hareket etmeye başladı.⁸²⁴

⁸²⁰ İbn Ebi'l-Hadîd, *Şerhu Nehci'l-belâğa*, 8/159; Demirci, *Siyah Öfke*, 145.

⁸²¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 4/434-435.

⁸²² İbn Ebi'l-Hadîd, *Şerhu Nehci'l-belâğa*, 8/159-160.

⁸²³ Ebü'l-Hasib Nehri kenarında kurulan şehirdir. Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/581.

⁸²⁴ Demirci, *Siyah Öfke*, 146-147.

Muvaffak'ın ayrılmasıyla harekete geçen Ali b. Ebân, 259/873 tarihinde ikinci defa Ahvâz'ı ele geçirdi.⁸²⁵ Bu gelişme üzerine Halife, Muvaffak'ın merkeze gelmesinin ardından Mûsâ b. Boğâ'yı Zencîlerle mücadele etmek için görevlendirdi.⁸²⁶ Mûsâ b. Boğâ, kendisine yardım etmek üzere gelen Abdurrahmân b. Müflih'i Ahvâz'a, İshâk b. Kündacık'ı Basra'ya ve İbrahim b. Sîma'yı da Bâzâverd'e görevlendirdi.⁸²⁷

Mûsâ b. Boğâ ve emrindeki komutanlar görev yaptıkları on aylık⁸²⁸ süre zarfında Zencîlere karşı ciddi başarılar elde etmelerine karşın, Mûsâ b. Boğâ görevden azledilerek merkeze alındı.⁸²⁹ Mu'temid, Mûsâ b. Boğâ'nın yerine 261/875 yılında Muvaffak'ı getirdi. Muvaffak da Mesrûr el-Belhî'yi Zencîlerle mücadele etmek üzere Ahvâz, Basra, Dicle bölgesi, Yemame ve Bahreyn vilayetlerine vali olarak tayin etti.⁸³⁰ Muvaffak Ya'kûb b. Leys harekâtı nedeniyle bir süre daha Sâmerrâ'da kaldı.⁸³¹ Abbâsîlerin, Saffârîlerle uğraşmasını fırsat bilen Ali b. Muhammed Basra ve çevresinin kontrolünü sağlayarak bağımsız bir şekilde hareket etmeye başladı. Zencîlerin üç bölgede karargâhları vardı. Ali b. Muhammed bataklığın ortasında kurdukları etrafı hendeklerle çevrili Muhtâra'da, Süleymân b. Câmi ve Süleymân b. Mûsâ eş-Şa'rânî Vâsıt'ın aşağı bölgesindeki Destimeysân'da kurulan Tahîysa ve Mânia'da, Ali b. Ebân ise Ahvâz'da bulunuyorlardı. Bu süreç Zencîlerin en güçlü olacağı yılların başlangıcı olmuştur.⁸³²

Mesrûr el-Belhî, 262/875 yılında komutan Ahmed b. Leyseveyh'i Ahvâz bölgesindeki Zenc komutanı Ali b. Ebân'a gönderdi. Ahmed b. Leyseveyh'in burada verdiği mücadele sayesinde, Ya'kûb b. Leys ve Zenc lideri arasındaki ittifak girişimlerini engelledi.⁸³³

⁸²⁵ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/503.

⁸²⁶ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/504.

⁸²⁷ İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, 3/384.

⁸²⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 12/152.

⁸²⁹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/512-513; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 4/435; Mûsâ b. Boğâ'nın Zencîlerle mücadeledeki görevinden ayrılması ile ilgili değerlendirmeler için bk. Demirci, *Siyah Öfke*, 150-151.

⁸³⁰ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/514.

⁸³¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/253.

⁸³² İbn Ebi'l-Hadîd, *Şerhu Nehci'l-belâğa*, 8/164-165; Demirci, *Siyah Öfke*, 150-151.

⁸³³ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/527-535.

Ahmed b. Leyseveyh verdiği mücadele sayesinde Süleymân b. Câmî'nin Vâsıt'ı ele geçirmesine engel olduğu gibi bu bölgenin kontrolünü de sağladı. Ancak Zencîlerin Vâsıt'tan vazgeçmeye niyetleri yoktu. Süleymân b. Câmî, Zenc liderine bir mektup yazarak ondan yardım istedi. Zenc lideri de ona Halîl b. Ebân'ın komutasında bin beş yüz süvariye gönderdi. Bu takviye kuvvetler gelince Süleymân b. Câmî, Muhammed el-Müvellid'in üzerine hücum etti. Bu kuvvetli saldırı karşısında daha fazla direnemeyen Muhammed el-Müvellid kaçtı. Artık Zencîlerin Vâsıt'a girmelerinin önünde hiçbir engel kalmamıştı. Şehre giren Zencîler, halkı katlettiler ve şehri yağmalayıp, yaktılar.⁸³⁴ Vâsıt'ın Zencîlerin eline geçmesi Abbâsî ekonomisine büyük bir darbe vururken, kendilerine çok ciddi bir ekonomik kazanç sağladı.⁸³⁵ Vâsıt'tan sonra Zencîler, önce Nu'mâniyye'ye⁸³⁶ arkasından Cerçerâyâ'ya⁸³⁷ girerek burayı da ele geçirdiler ve Bağdat'a daha da yaklaştılar.⁸³⁸

255/869'da Basra civarında başlayan Zenc İsyanı, 265/879 yılına gelindiğinde Übülle, Abadan, Ahvâz, Basra, Havânît, Destimeysân, Batîha, Tahîsâ, Cubbâ, Kadîsiye, Rusâfe, Vâsıt, Nu'mâniyye, Cerçerâyâ, Asker Mükrem ve Ramhürmüz'ü içine alan bir coğrafyayı hâkimiyetine alarak, en geniş sınırlarına ulaştı. On yıllık isyanın neticesinde bu coğrafyada yaşayan pek çok insan ölmüş, kadın ve çocuk da esir edilerek köleleştirilmiştir. Buna ek olarak ticaret sekteye uğramıştır. Bölgenin var olan zenginlikleri yağmalanarak, Zenc liderinin karargâhı Muhtâra'ya getirilmiştir.⁸³⁹

265/879 yılına kadar Abbâsî Devleti mevcut güçlerini de kullanarak isyanı bastırmak istemiş ancak başarılı olamamıştır. Bunda devletin mevcut askerî gücünü bir noktada toplayarak, Zencîlerin üzerine gidememesi etkili olmuştur. Çünkü o dönemde ülkenin başka yerlerinde çıkan isyanlar buna engel olmuştur. Özellikle Ya'kûb b. Leys tehlikesi, ordunun gücünü ikiye ayırmıştır. Zenc İsyanı'nı bastırmak üzere görevliken, Ya'kûb b. Leys tehlikesi nedeniyle Muvaffak merkeze gelmek

⁸³⁴ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/537-540.

⁸³⁵ Sağır, *Zenci Hareketi*, 89.

⁸³⁶ Nu'mâniyye: Dicle Nehri üzerinde Bağdat ve Vâsıt arasında bulunan bir yerleşim yeridir. bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/294.

⁸³⁷ Cerçerâyâ: Bağdat ve Vâsıt arasında, Nehrevân'ın aşağı bölgesinde bulunan bir şehirdir. Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/545; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/123.

⁸³⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/281.

⁸³⁹ Sâmir, *Sevratü'z-Zenc*, 123-124; Baydar, *Abbâsî Tarihinde Zenci İsyanı*, 93.

zorunda kalmıştı. Hal böyleyken Ya'kûb'un ani ölümü tüm dengeleri Abbâsî Devleti lehine değiştirmiştir. Yakub Yerine geçen kardeşi Amr b. Leys, Halife Mu'temid'e itaatini bildirdi.⁸⁴⁰

Bu gelişme, devletin bütün gücüyle Zenc İsyanı'nın üzerine gidebileceği anlamına geliyordu. Muvaffak hemen harekete geçerek 266/879 yılında on bin kişilik bir orduyu oğlu Ebü'l-Abbâs'ın emrine verdi. Ayrıca bu orduyu desteklemesi için Ebû Hamza'nın komutanlığını yaptığı kayıklardan ve gemilerden oluşan denizci birliğini de gönderdi. Taberî, Ebü'l-Abbâs'ın önce Medâin'e sonra da Deyru'l-Âkul'a ulaştığını nakleder.⁸⁴¹

Ebü'l-Abbâs önce Zencîlerin üzerine keşif birlikleri gönderdi. Bu keşif birlikleri Zencîlerin Femu's-Sılh'a yaklaştıklarını haber verince, Ebü'l-Abbâs önce Cercerâyâ'ya ve buradan da Femu's-Sılh'a ulaştı ve çeşitli yerlere pusu kurdu. Zencîler, Ebü'l-Abbâs'ın kurduğu pusulara düşerek ağır bir mağlubiyet aldılar. Bu zafer Ebü'l-Abbâs'ın ilk zaferiydi.⁸⁴² Bu zaferle birlikte, Abbâsîlerin Zencîler karşısında geri çekilme dönemi artık sona erdi.

Ebü'l-Abbâs'ın bundan sonraki hedefi Vâsıt idi. Ebü'l-Abbâs, karşısına çıkan Zenc komutanları Süleymân b. Câmî ve Cübbâi, ölmekten son anda kurtularak Tahîsâ'ya çekildiler. Böylece önünde hiçbir engel kalmayan Ebü'l-Abbâs, Cuma günü Vâsıt'a girdi.⁸⁴³

Zencîler belki de isyanın başlangıcından sonra ilk defa büyük kayıplar vererek geri çekilince, Ali b. Muhammed telaşa kapıldı. Hemen Ali b. Ebân'a haber göndererek, emrindeki bütün kuvvetleri almasını ve Ebü'l-Abbâs ile savaş halinde olan Süleymân b. Câmî'nin yanına gitmesini emretti. Zenc liderinin bu hamlesini haber alan Muvaffak, 11 Safer 267/ 21 Eylül 880 tarihinde oğlu Ebü'l-Abbâs'a destek olmak amacıyla, tam teçhizatlı bir orduyla Bağdat'tan yola çıkarak, Vâsıt'a doğru harekete geçti. Vâsıt'ta Ebü'l-Abbâs'la birleşen Muvaffak, ondan Zencîlerle savaşın

⁸⁴⁰ Ezdî, *Târîhu'l-Mevsil*, 2/97; İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, 3/397; Sâmir, *Sevratü'z-Zenc*, 127; Demirci, *Siyah Öfke*, 157.

⁸⁴¹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/557-558; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/292.

⁸⁴² İbn Ebi'l-Hadîd, *Şerhu Nehci'l-belâğa*, 8/165-166.

⁸⁴³ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/559-560;

ve ordunun son durumu hakkında bilgiler aldı.⁸⁴⁴ Görüşmenin sonunda alınan karar gereği, Zencîlerin kurdukları şehirler birer birer ele geçirilecek, Muhtâra en sona bırakılacaktı. Nihayetinde de isyan bastırılacaktı. Bu plan doğrultusunda Muvaffak ve Ebü'l-Abbâs hem kara hem de nehir üzerinden taarruz hazırlıklarını tamamladıktan sonra, Zenc komutanı Süleymân b. Mûsâ eş-Şa'rânî tarafından Vâsıt'a yakın, Dicle Nehri'nden ayrılan Berâtık kolu üzerinde kurulan, büyük surlarla çevrili, el-Menâa şehrini⁸⁴⁵ 8 Rebûlâhir 267/16 Kasım 880 tarihinde Zencîlerden temizledi.⁸⁴⁶ el-Menâa'nın ele geçirilmesi, Zencîler için sonun başlangıcı anlamına geliyordu. Elde edilen bu zaferle ilk defa Zencîler tarafından kurulan bir şehir ele geçirildi. Ayrıca taarruz gücünü kaybeden Zencîler, bundan sonra savunmaya çekildi.

el-Menâa'dan sonra Muvaffak ve Ebü'l-Abbâs hız kesmeden Süleymân b. Câmî tarafından Berdûdâ Nehri üzerinde inşa edilen Zencîlerin ikinci kalesi Tahîsâ'yı⁸⁴⁷ kuşattı. Tahîsâ, etrafı beş surla çevrili olan ve her bir surun arasında su dolu derin hendekleriyle çok korunaklı bir kale olmasına rağmen, Muvaffak 27 Rebûlâhir 267/5 Aralık 880'de bu kaleyi tamamen hâkimiyetine alarak, Zencîleri buradan çıkardı.⁸⁴⁸ On bin kadar esir kurtarıldı. Ayrıca bol miktarda erzak ele geçirildi.⁸⁴⁹

Muvaffak el-Menâa'da ele geçirdiği Zencîleri öldürmüşken, Tahîsâ'daki esirlerden emân dileyenleri affetti. Çok ilginç bir uygulamaya imza atan Muvaffak kendilerine emân verilen Zencîleri herhangi bir komutanın emrine veriyor ve daha sonra Zencîlere karşı yapacağı savaşlarda kullanmayı planlıyordu. Böylece onları öldürmeyerek onlardan faydalanmayı düşündü.⁸⁵⁰

Muvaffak'ın bu uygulaması zamanla meyvesini verecek, binleri geçen sayıda Zencîler, gruplar halinde emân dilemeye başlayacaktı. Bu da Zenc liderinin yanında bulunan askerlerin günden güne erimesini sağlayacaktı. Muvaffak'ın el-Menâa'da

⁸⁴⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/295.

⁸⁴⁵ Sâmir, *Sevratü'z-Zenc*, 130.

⁸⁴⁶ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/567; Demirci, *Siyah Öfke*, 177.

⁸⁴⁷ Sâmir, *Sevratü'z-Zenc*, 131; Kaynaklarda Tahîsâ, el-Mansûra diye de adlandırılmaktadır. bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/574.

⁸⁴⁸ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 25/86-87.

⁸⁴⁹ Ezdî, *Târîhu'l-Mevsil*, 2/103.

⁸⁵⁰ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/574; Sağır, *Zenci Hareketi*, 89.

sert yüzünü göstermesi, Zencîlerin Tahîsâ'da emân dilemelerini kolaylaştırdığı söylenebilir. Böylece Zenc ordusuna yeni katılımların önüne geçti.

Muvaffak'ın, Ali b. Muhammed'in karargâhı olan Muhtâra'yı kuşatmadan önceki son hedefi Ali b. Ebân'ın kontrolündeki Ahvâz'ı almaktı. Bu amaçla Muvaffak, Cemâziyelâhir 267/Ocak 881 tarihinde Ahvâz'a doğru hareket etti. Ali b. Muhammed el-Menâ ve Tahîsâ'yı ele geçiren Muvaffak'ın Ahvâz'da zorlanmayacağını bildiği için otuz bin kişilik ordusuyla Ahvâz'da bulunan Ali b. Ebân'a mektup yazarak, acilen yanına gelmesini emretti. Ali b. Muhammed de hemen harekete geçerek Muhtâra'ya döndü. Muvaffak şehri herhangi bir mücadele yapmadan teslim aldı. Burada bin kadar Zencînin emân talepleri kabul edildi.⁸⁵¹ Ahvâz'ın kolay bir şekilde ele geçirilmesi, Muvaffak'a Muhtâra kuşatması öncesi zaman kazandırdı. Askerî, siyasî ve mâlî anlamda avantaj sağladı. Ayrıca Zencîlerin geride bıraktıkları mal, gıda, araç ve gereçler sayesinde ordunun ihtiyaçları giderildi. Emân dileyen Zenc askerleri de orduya dâhil edildi.⁸⁵²

Zenc liderinin beklentisinin aksine Muvaffak, Muhtâra kuşatması için hemen harekete geçmedi. Önce Ali b. Ebân'ın Ahvâz ve çevrelerinde bıraktıkları tahribatı gidermek, yol güvenliğini sağlamak ve yolları ıslah etmek için bir süre daha Ahvâz'da kaldı. Zencîlere son darbeyi indirmek isteyen Muvaffak, toplanan vergilerin malların ve eşyaların Ahvâz'a taşınmasını emretti. Zencîler tarafından yıkılan Ahvâz ve Râmhürmüz arasındaki bağlantıyı sağlayan Erbuk köprüsünün yeniden yapılmasını sağlayarak tüccârın Ahvâz'a geçişini sağladı.⁸⁵³

Muvaffak, oğulları Ebü'l-Abbâs ve Hârûn'a, komutan Zeyreğ'e, deniz birliklerinin komutanı Ebû Hamza'ya haber göndererek askerleriyle birlikte Muhtâra'ya gelmelerini emretti.⁸⁵⁴ Bu şekilde Muvaffak, bütün güçlerini birleştirmiş oldu. Bu arada kuşatma hazırlıklarını görüp tedirgin olan içlerinde Zenc komutanlarından Muntâb'ın da bulunduğu bir grup Zencî emân dilediler.⁸⁵⁵ Bu

⁸⁵¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/298-299.

⁸⁵² Sağır, *Zenci Hareketi*, 112.

⁸⁵³ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/576-577.

⁸⁵⁴ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/578-580.

⁸⁵⁵ Ezdî, *Târîhu'l-Mevsil*, 2/103.

durum Ali b. Muhammed'in ve Zencîlerin moralini oldukça bozdu. Çünkü Muntâb, emân dileyen ilk Zenc komutanıydı.⁸⁵⁶

Muvaffak, Muhtâra'ya harekât hazırlıklarını bitirmesine rağmen, savaş yapmadan burayı teslim almak ve isyanı bitirmek amacıyla 15 Receb 267/19 Şubat 881 tarihinde Zenc liderine bir mektup yazdı. Mektubunda Ali b. Muhammed'den o güne kadar işlediği cürümlerden, döktüğü kanlardan, yıktığı şehirlerden, kendilerine haram olan kadınların namuslarını helâl kılmasından, yağmaladığı mallardan dolayı Allah'tan bağışlanma dilemesini ve peygamberlik iddiasından vazgeçmesi durumunda, ona emân vereceğini ifade etti. Ali b. Muhammed, mektubu okudu ancak herhangi bir cevap vermedi.⁸⁵⁷ Muvaffak mektubunun üzerinden beş gün geçmesine rağmen cevap alamayınca derhal ordusunun savaş vaziyetine geçmesini, bütün savaş aletlerinin ve gemilerin onarılmasını, gemilere ve kayıklara okçuların yerleştirilmesini emretti. Yapılan hazırlıkların ardından 20 Receb 267/24 Şubat 881 tarihinde Muvaffak ve oğlu Ebü'l-Hasîb Nehri üzerinde bulunan Muhtâra'yı kuşatma harekâtını başlattılar.⁸⁵⁸

Ancak Muhtâra yapı itibarıyla ne el-Menâ'ya ne de Tahîsâ'ya benziyordu. Muhtâra, kesîf hurma ağaçlarının ortasında inşa edilmiş, etrafından çok sayıda nehir kolunun ve su kanallarının geçtiği korunaklı bir kaleydi. Nehir kolları ve su kanalları orduların kolay bir şekilde ilerlemesini engelliyordu.⁸⁵⁹ Şehrin etrafı hem içinden suların aktığı hendeklerle hem de taştan yapılmış yüksek surlar ile çeviriliydi. Şehre sarp yollardan ulaşıyordu. Buna ilaveten surların üzerinde bulunan mancınık ve arrâdeler şehrin güvenliğini sağlıyordu. Muvaffak şehre yaklaştığında o güne kadar devlete isyan eden hiç kimsede böylesine korunaklı bir şehri, sayılamayacak kadar çok askeri ve savaş aletlerini bir arada görmemiş olmanın şaşkınlığını taşıyordu.⁸⁶⁰ Muvaffak'ın kara ve denizde toplam elli bin askerine karşılık, Ali b. Muhammed'in yaklaşık üç yüz bin askeri bulunmaktaydı.⁸⁶¹

⁸⁵⁶ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/580.

⁸⁵⁷ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 25/89.

⁸⁵⁸ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 4/464.

⁸⁵⁹ Sâmir, *Sevratü'z-Zenc*, 157-158.

⁸⁶⁰ İbn Ebi'l-Hadîd, *Şerhu Nehci'l-belâğa*, 8/182-183; Sâmir, *Sevratü'z-Zenc*, 158.

⁸⁶¹ İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, 3/402.

Ebü'l-Abbâs ve askerleri surlara yaklaşarak Zencîleri ok yağmuruna tuttular. Zencîler aynı şekilde oklarla ve mancınıklardan attıkları taşlarla karşılık verdiler. Bu arada iki gemi dolusu Zenc askeri Muvaffak'a gelerek emân dilediler. Muvaffak, onların emânını kabul ettiği gibi, onlara çeşitli ikramlarda bulunup temiz elbiseler giydirdi. Ayrıca emân dileyen Zencîleri Muhtâra'dan diğer Zencîlerin göreceği bir yere götürülmesini emretti. Muhtâra'daki Zencîler, emân dileyen arkadaşlarının hayatta kalmış olmakla beraber bakımlı bir şekilde görmelerinden etkilenerek peşi sıra emân dilemeğe başladılar.⁸⁶² Muvaffak'ın kaledeki Zencîleri emân dilemeye teşvik etmek için yaptığı hamle başarılı oldu. O bu stratejisini, kuşatmanın sonuna kadar devam ettirdi.

Zenc lideri, emân dileyenleri engellemek için, Ebü'l-Hasîb Nehri'nin giriş ve çıkışlarına asker yerleştirilmesini emretmiştir.⁸⁶³ Ancak Ali b. Muhammed'in aldığı bu tedbir kısa vadede etki gösterse de uzun vadede sonuç alamamış, kaçma fırsatını bulan Zencîler, emân dilemeye devam etmiştir.

Muvaffak, ilk saldırısında hem Muhtâra'yı yakından görmüş hem de Zencîleri gözleme aynı zamanda ordusunun eksiklerini de müşahede etme fırsatı buldu. Bu gözlemlerin sonucunda, mevcut yapıyla Muhtâra'nın ele geçirilmesinin zor ve uzun zaman alacağına kanaat getirdi. Ayrıca ek tedbirler almak ve Zencîlerle daha etkin mücadele etmek amacıyla ordunun başına Ebü'l-Abbâs, Zîrek ve Nusayr'ı bıraktıktan sonra 24 Recep 267/28 Şubat 881 tarihinde karargâhını Dicle'nin doğusundaki Cattâ Nehri yakınlarına taşıdı.⁸⁶⁴ Bu kapsamda Muvaffak öncelikle Zencîlerin direnişini kırmak için Ali b. Muhammed dışındaki herkese emân verileceğini ve onlara çeşitli ikramlarda bulunulacağını ilân etti.⁸⁶⁵ Bu Zencîlere genel af çıkarılması anlamına geliyordu. Bu şekilde Zencîlerin kendilerine karşı kalplerinin yumuşamasını hedefledi.

Ayrıca Muvaffak, Zencîlerin gıda ve diğer ihtiyaçları için kullandıkları su yollarını kontrol altına almak için çok sayıda kayık ve gemilere ihtiyacı olduğunu gördü. Bu amaçla çevredeki bütün şehirlere haber salarak mevcut gemi, kayık ve her

⁸⁶² Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/581-583.

⁸⁶³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/300.

⁸⁶⁴ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/583.

⁸⁶⁵ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 25/90.

türlü deniz aracını göndermelerini ve bunlardan daha fazlasını yapmalarını emretti. Muvaffak, bununlar Zencîlere erzakın ulaşmasını engellemeyi amaçladı.⁸⁶⁶

Muvaffak, yaya ve süvari askerlerin gidebilmesi için yolların ıslah edilmesini ve geçişlerin sağlanabilmesi için nehirler üzerine köprüler yapılmasını emretti.⁸⁶⁷ Ayrıca harekât başladığında ordu birliklerinin komutanları belirleyerek, onların görev alanlarını belirledi.⁸⁶⁸

Muvaffak, yukarıda bahsettiğimiz isyanı bitirmek için aldığı tedbirlere ek olarak belki de tarihte eşine nadir rastlanabilecek çok önemli bir adım daha atarak Muhtâra'nın karşısına "Muvaffakiyye" adında bir ordugâh şehir inşa ettirdi.⁸⁶⁹ Peki Muvaffak buna niçin ihtiyaç duydu? Bu soruya pek çok cevap verilebilir. Muhtâra'ya Zencîlere yakın olmak süretiyle giriş ve çıkışları kontrol altına almak ve uygulanan ambargonun sıkı bir şekilde takibini sağlamak, Zencîlerle temâs kurmada hızlı hareket edebilmek, esirlerin ve emân dileyen Zencîlerin iskân problemini çözmek bu cevaplardan bazılarıdır.⁸⁷⁰ Muvaffak buranın cazibe merkezi olabilmesi için çarşılar ve pazarlar kurdurdu. Valilere mektuplar yazarak toplanan vergilerin, Muvaffakiyye'deki beytül mâle gönderilmesini, kara ve deniz yoluyla çeşitli erzakların taşınmasını emretti. Bunun sonucunda şehre kara ve nehir yoluyla ticârî seferler düzenlenmeye başlandı. Burada toplanan halkın ibadet ihtiyacına binaen bir de cami inşa ettirdi.⁸⁷¹

Muvaffak, Muvaffakiyye'de darphaneler kurdurarak, dinar ve dirhem bastırttı. Ayrıca farklı dallarda faaliyet gösteren sanat erbabı da buraya yerleşti. İnsanların refah seviyesinin yükseldiğini gören civardaki insanlar buraya yerleşmeye başladı.⁸⁷²

Muvaffak'ın aldığı bu tedbirler kısa zamanda meyvesini vermeye başladı. Muhtâra'dan gerek komutan düzeyinde gerekse asker düzeyinde pek çok Zencî emân dilemek üzere Muvaffakiyye'ye geldi. Meselâ Ramazan 267/Nisan 881 tarihinde elli

⁸⁶⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/301.

⁸⁶⁷ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 4/465.

⁸⁶⁸ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 9/585.

⁸⁶⁹ İbn Haldûn, *Târihu İbn Haldûn*, 3/402.

⁸⁷⁰ Sâmir, *Sevratü'z-Zenc*, 134; Demirci, *Siyah Öfke*, 191-192; Sağır, *Zenci Hareketi*, 117.

⁸⁷¹ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 25/90.

⁸⁷² İbn Ebi'l-Hadîd, *Şerhu Nehci'l-belâğa*, 8/186.

bin Zencî emân talep etti.⁸⁷³ Ali b. Muhammed, uygulanan ambargoyu delmek için Ali b. Ebân komutasındaki beş bin kişilik bir orduyla bir harekât düzenledi. Ancak Ebü'l-Abbâs onlara geçit vermeyerek Zencîlerin çoğunu öldürdü.⁸⁷⁴ Zenc lideri buna benzer pek çok girişimde bulunsa da kuşatmayı yaramadı. Muhtâra'da hayatın çekilmez hale gelmesi, emân dilemek isteyen Zencîlerin sayısını arttırdı.

Muvaffak 24 Zilhicce 267/26 Ağustos 881 tarihinde ordusuyla Muhtâra'ya farklı noktalardan saldırı düzenledi. Ebü'l-Abbâs'ı süvari birliği ve piyadelerle önden gönderirken Mesrûr el-Belhî'yi, Nehru'l-Ğarbî'ye gönderdi. Ebû Hamza'ya ise emrindeki gemilerle Ebü'l-Hasîb Nehri'nin ağzına gitmesini emretti.⁸⁷⁵ Muvaffak birden fazla cephe açarak Zencîlerin güçlerini bölmeyi amaçladı.⁸⁷⁶ Muvaffak'ın askerleri surlarda gedik açarak içeri girmeyi başardı. Bunun üzerine Ali b. Ebân'ın da olduğu Zencîler kaçmaya başladı.⁸⁷⁷

Muvaffak'ın ordusu zafer kazandıkça, Zencîlerin ileri gelenleri emân dilemeye başladı. Meselâ Ali b. Muhammed'in oğlu Enkalay'ın hâcipliğini yapan Reyhân b. Sâlih⁸⁷⁸ Zenc liderinin çok güvendiği ve sırdaşı olan Ca'fer b. İbrahim,⁸⁷⁹ Muvaffak'tan emân dileyenler arasındaydı.

Muvaffak, 16 Rebîülâhir 268/13 Kasım 881 tarihinde bir kez daha Muhtâra'ya saldırıda bulundu. Bu saldırının amacı içeri girmeden surlarda kısmî zararlar vermektir. Ancak bu emre uymayan askerler içeri girdi. Ancak şehrin içerisini bilmeden ara mahallelerine dalan Abbâsî kuvvetleri bunun bedelini ağır ödedi. Gizlendikleri yerlerden çıkan Zencîler, Abbâsî askerlerine saldırarak çoğunu öldürdü. Ağır kayıplardan sonra Abbâsî askerleri Muvaffakiyye'ye geri döndü. Bunun üzerine öfkelenen Muvaffak, verilen kayıpların emrine uymamalarının bir

⁸⁷³ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 25/91; İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, 3/402. Taberî, bu rakamın beş bin olduğunu belirtmektedir. bk. Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/588.

⁸⁷⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/302.

⁸⁷⁵ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/594-596.

⁸⁷⁶ Sağır, *Zenci Hareketi*, 124.

⁸⁷⁷ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/596-597.

⁸⁷⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/306.

⁸⁷⁹ Ezdî, *Târîhu'l-Mevsil*, 2/105.

sonucu olduğunu, bir daha emrini çiğneyenler olursa, en ağır şekilde cezalandırılacağını vurguladı.⁸⁸⁰

Muvaffak, Muhtâra'yı zor durumda bırakmak amacıyla ambargonun çok sıkı bir şekilde uygulanması için tedbirleri arttırdı.⁸⁸¹ Bu amaçla Ebü'l-Abbâs ve beraberindeki askerler, Zencîlere gıda taşıyan Bedevî kabilelerle yaptıkları saldırılarla bunun önüne geçti. 268/881-882 yılı daha çok Zencîlere uygulanan ekonomik ambargonun sıkı bir şekilde takibi ile geçmiştir.⁸⁸²

Muvaffak, Zencîlere üstünlük sağlayan Muhtâra'nın batı tarafındaki Menki Nehrindeki iki köprüünün yıkılmasını emretti. Bu köprülerin önemine binaen Zenc lideri oğlu Enkalay'ı, Ali b. Ebân'ı ve Süleymân b. Câmî'yi köprüünün yıkımını engellemek üzere görevlendirdi. Ancak aldığı tedbirler işe yaramamış, Muvaffak'ın askerlerinin koruması altındaki görevli işçiler köprüyü yıkmışlardır. Aynı zamanda bu yıkım ekibi surlarda da gedikler açmışlardır. Açılan gediklerden giren askerler, Ali b. Muhammed'in yaptırdığı mescide doğru harekete geçtiler. Muvaffak, Zencîlerin mescide doğru hareket ederek, canları pahasına korumaya çalıştıklarını görünce oğlu Ebü'l-Abbâs'ı mescidi yıkması için gönderdi. Zencîler, bütün çabalarına rağmen mescidin yıkılmasına engel olamadılar. Ebü'l-Abbâs bu zaferin bir sembolü olarak mescitin minberini alarak, Muvaffakiyye'ye taşıdı. Ayrıca Ali b. Muhammed'in hazineleri de ele geçirildi.⁸⁸³

Muvaffak isyanı bastırmak üzereyken 25 Cemâziyelevvel 269/10 Aralık 882 tarihinde Ali b. Muhammed'in "Kırtâs" adlı Rum kölesinin attığı bir okla göğsünden yaralandı. Muvaffakiyye'ye taşınan Muvaffak, tedâvi edildikten sonra ertesi gün askerlerinin morallerini yüksek tutmak ve Zencîler karşısında gerilemesine imkân vermemek için savaş alanına geri döndü. Fakat yarası daha kötüleşince Muvaffakiyye'ye dönerek tedavisine burada devam edildi. Muvaffak, Şâban 269/Şubat 883 tarihinde iyileşerek kuşatmaya devam etti ve Muhtâra'nın batı yakasını ele geçirdi. Ali b. Muhammed çaresiz Muhtâra'nın doğu tarafına kaçtı.⁸⁸⁴

⁸⁸⁰ İbn Ebi'l-Hadîd, *Şerhu Nehci'l-belâğa*, 8/194-195.

⁸⁸¹ Sağır, *Zenci Hareketi*, 124.

⁸⁸² Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 25/95-96; Sağır, *Zenci Hareketi*, 128.

⁸⁸³ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/616-619.

⁸⁸⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/581.

Ali b. Muhammed'in evinde çok miktarda altın, gümüş, mücevher gibi kıymetli mallar ele geçirildiği gibi çok sayıda esir kadın da kurtarıldı. Muvaffak büyük zafer elde ederken Zenc lideri sahip olduğu tüm mal varlığını da kaybetti.⁸⁸⁵

Ali b. Muhammed'in karargâhını şehrin batısından doğusuna taşıması kendisine erzak maddelerinin geleceği yolların da tamamen kapanması anlamına geliyordu. Diğer bir ifadeyle Zenc lideri, köşeye sıkışmış bir vaziyetteydi. Bundan dolayı Zencîler arasında açlığın boyutları o kadar arttı ki insanlar yemek için birbirlerini takibe başladılar.⁸⁸⁶ Ali b. Muhammed'in sarayının ele geçirilmesi ve Muhtâra'nın doğusuna kaçmak zorunda kalması ileri gelen Zencîlerde çözülmeyi de beraberinde getirdi. Ali b. Muhammed'in veziri ve kâtibi olan Muhammed b. Semân,⁸⁸⁷ isyanın komutanlarından Süleymân b. Mûsâ eş-Şa'rânî ve Şibl b. Sâlim⁸⁸⁸ Muvaffak'a haber göndererek emân talep etti. Muvaffak onlara emân verdi ve onları Ebül'l-Abbâs'ın ordusuna ilhak etti.⁸⁸⁹ Ali b. Muhammed'in oğlu Enkalay da emân talep etmesine karşın babası araya girdi ve onu emân dilemekten vazgeçirdi.⁸⁹⁰

Muvaffak Muhtâra'nın doğu tarafına sıkışan Zencîleri tamamen etkisiz hale getirmek için oğlu Ebü'l-Abbâs'a emir vererek birliklerini o bölgeye kaydırmasını emretti. Böylece Muvaffak'ın askerleri ile Ebü'l-Abbâs'ın askerleri birleşerek tek bir güç haline geldiler. Surlara tırmanan neftçiler de bütün mancınık ve diğer savaş âletlerini yakarak kullanılamaz hale getirdiler.⁸⁹¹ Muvaffak, emân verdiği Zenc komutanı Şibl b. Sâlim'den Muhtâra'nın giriş ve çıkış yolları ile alakalı bilgi aldı.⁸⁹²

Muvaffak, yapacağı son harekât öncesi süvarilerin ve piyadelerin komutanları ile kendisinden emân dileyen Zenc komutanlarının da yer aldığı geniş katılımlı bir toplantı yaptı. Onlara masum insanları katletmenin ve Halife'ye isyan etmenin yanlışlıklarını anlattıktan sonra emân dilemekle doğru bir iş yaptıklarını ifade etti.

⁸⁸⁵ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/625-626.

⁸⁸⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/321.

⁸⁸⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 12/224.

⁸⁸⁸ İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, 3/407.

⁸⁸⁹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/642.

⁸⁹⁰ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 25/104-105.

⁸⁹¹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/631-632.

⁸⁹² İbn Ebi'l-Hadîd, *Şerhu Nehci'l-belâğa*, 8/204-205.

Geçmişte işledikleri günahların kefâreti olarak Ali b. Muhammed'e karşı savaşmaları gerektiğinin altını çizdi.⁸⁹³

Son kontrolleri yapan Muvaffak, oğlu Ebü'l-Abbâs'ın komutasında sekiz bin kişiden oluşan orduya, Ebül-Abbâs'ın kölesi Râşid'in öncülüğünde yirmi bin kişiden oluşan süvari ve piyade birliğine, yüz elli parçadan oluşan donanma ve on bin süvariyle ile katıldı.⁸⁹⁴ Nihayet 8 Zilkade 269/19 Mayıs 883 günü harekâta katılan süvâriлер, piyâdeler ve gemilerdeki askerler, Zenc karargâhına yakın bir yerde birleşti. Burada elli bin asker toplandı. Bu ordulara taarruz başladıktan sonra Muvaffak'ın son harekât için valilere gönderdiği yardım talebi üzerine, Sâmerâ'dan Sâid b. Mahled komutasında on bin asker, Ahmed b. Tolun'un kölesi Lü'lü'nin seçkin askerlerinden oluşan bir ordu, Îzec Valisi Ahmed b. Dinâr'ın liderliğinde Ahvâz bölgesi tarafından kalabalık bir süvâri ve piyâde birlikleri, Bahreyn bölgesinden Abdü'l-Kays'ın komutasında iki bin asker, Fars bölgesinden Şeyh Ebû Seleme'nin komutasında bin kadar gönüllü asker katıldı.⁸⁹⁵

Muvaffak, Zencîlere son darbeyi indirmek üzere hazırlıklarını tamamladıktan sonra 3 Muharrem 270/13 Temmuz 883'te topyekûn saldırıya geçti.⁸⁹⁶ Kara birlikleri ile nehirlerdeki gemiler aynı anda saldırıya geçince, Zencîler karşı duramadılar ve kaçmaya başladılar. Ali b. Muhammed ve oğlu Enkalay, Ali b. Ebân ve Süleymân b. Câmi de Süfyânî Nehri üzerindeki sığınağa saklandılar.⁸⁹⁷ Bunun üzerine Muvaffak, Lü'lü ile beraber onları takibe koyuldu. Ancak havanın kararması nedeniyle karargâha döndüler.⁸⁹⁸

Muvaffak ordunun ihtiyacı olan hazırlıkları yaptıktan sonra 2 Safer 270/11 Ağustos 883 tarihinde Zencîler üzerine yeniden harekete geçti. Abbâsî kuvvetleri Zencîler arasında yaşanan şiddetli çatışmaların ardından Ali b. Muhammed'in ileri gelen komutanlarından Süleymân b. Câmi, İbrâhim b. Ca'fer Hemedânî ve Nâdirü'l-Esved el-Haffâr esir alınarak Muvaffak'a götürüldü.⁸⁹⁹ Çok geçmeden Muvaffak, Ali

⁸⁹³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/325-326.

⁸⁹⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/326.

⁸⁹⁵ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/646-655.

⁸⁹⁶ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 25/107.

⁸⁹⁷ İbn Ebi'l-Hadîd, *Şerhu Nehci'l-belâğa*, 8/208.

⁸⁹⁸ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/657.

⁸⁹⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/333-334.

b. Muhammed'in öldürüldüğü haberini aldı. Bu müjdeli haberdan sonra Lü'lü'nün askerlerinden bir köle, elindeki Ali b. Muhammed'in kesik başını, Muvaffak'ın önüne bıraktı. O da kesik başın Ali b. Muhammed'e ait olup olmadığından emin olmak amacıyla emân dileyen Zencîlere kesik başın gösterilmesini emretti. Zencîler, kesik başın Ali b. Muhammed'e ait olduğuna şahitlik edince Muvaffak, Ebü'l-Abbâs, komutanlar ve bütün askerler sevinçten secdeye kapanarak Allah'a şükrettiler.⁹⁰⁰ Muvaffak, Ali b. Muhammed'in kesik başının bir mızrağın ucuna takılmasını ve askerlere gösterilmesini emretti.⁹⁰¹

İsyanın yeniden canlanmaması için bir dizi tedbir almayı da ihmal etmeyen Muvaffak, Zenc liderinin öldürülmesinin ardından, hayatta kalan Zencîlerin emânını kabul etmeye devam etti. Bununla birlikte hala yakalanamayan, Enkalay ve Ali b. Ebân'ın bir an önce ölü veya diri yakalanmaları için özel birlik görevlendirdi. Çok geçmeden saklandıkları yeri öğrenen bu birlik, etraflarını kuşattı. Kaçışın mümkün olmadığını anlayan Enkalay ve Ali b. Ebân teslim oldular. Akabinde güvenli bir yerde hapsedildiler.⁹⁰² Böylece Zencîlerin yeniden kalkışmalarının önüne geçilmiş ve Zencîlere karşı kesin bir zafer elde edilmiş oldu.

Muvaffak, Zenc liderinin öldürülmesini başta Basra, Übülle, Ahvâz, Vâsıt ve çevre bölgelere mektuplar göndererek duyurdu. Böylece isyan yüzünden yurtlarını terk eden insanlara topraklarının güvenliğinin sağlandığı dolayısıyla topraklarına dönebilecekleri bilgisi verildi.⁹⁰³ Muvaffak bununla hem sosyal hayatı hem de ekonomik hayatı bölgede yeniden canlandırmayı hedeflemiştir.

Muvaffak, oğlu Ebü'l-Abbâs'a Ali b. Muhammed'in kesik başını vererek halka göstermek üzere Bağdat'a gönderdi. Güzel kıyafetler giyinmiş bir halde Ebü'l-Abbâs ordusuyla beraber 18 Cemâziyelevvel 270/23 Kasım 883 tarihinde Bağdat'a geldi.⁹⁰⁴ Elindeki mızrağın ucundaki Zenc liderinin kesik başını, halka gösterdi.⁹⁰⁵ Muvaffak'ın böylesine büyük bir zaferi Bağdat halkı ile paylaşması için oğlunu

⁹⁰⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 12/228; İbn Ebi'l-Hadîd, *Şerhu Nehci'l-belâğa*, 8/210; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 20/36.

⁹⁰¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/334.

⁹⁰² Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/660-661.

⁹⁰³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 12/228; İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, 3/409-410.

⁹⁰⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/335.

⁹⁰⁵ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/663.

seçmesi ince bir siyâsetin ve uzun vadeli bir planın sonucuydu.⁹⁰⁶ Ebü'l-Abbâs'ın isyan süresince ortaya koyduğu başarılı mücadele, onun halk ve ordu nezdinde itibarını arttırmış, Mu'temid sonrası onu halifelik makamına taşımıştır.

Zencîlerden bir grup 272/885 yılında Vâsıt'ta isyan ederek: "Enkalây, ey zafere ulaşan kişi!" sloganıyla isyan çıkardılar.⁹⁰⁷ Bu gelişme üzerine Muvaffak hapiste olan Ali b. Ebân, Süleymân b. Câmî ve ileri gelen Zencî komutandanları idam ettirdi.⁹⁰⁸ Böylece Muvaffak, olası bir isyan ihtimalini de ortadan kaldırmış oldu.

Abbâsîleri her açıdan büyük bir zarara uğratan Zenc İsyanı on dört yıl, dört ay,⁹⁰⁹ altı gün sürdü.⁹¹⁰ Muvaffak, Basra gibi önemli bir ticaret kentini ele geçirip etrafına on tane şehir kuran Ali b. Muhammed'in çıkardığı isyanı bastırmasaydı, Abbâsî hânedanlığı ortadan kalkardı.⁹¹¹

Zenc İsyanı'nın çıktığı ilk yıllarda bastırılmaması, Türklerin eski gücünden uzak olduklarını göstermiştir. Zira Mu'temid, Zencîlerle mücadelede Türk komutanlardan beklenen başarıyı görememesi nedeniyle, Mekke'deki kardeşi Muvaffak'ı getirterek başkomutan olarak görevlendirmiş ve isyanı bastırma işini ona bırakmıştır. Ayrıca isyanın bastırılmasında başarıyla mücadele eden Muvaffak ve oğlu Ebü'l-Abbâs ön plana çıkmıştır. Bu gelişme ile yönetimde uzun bir aradan sonra Abbâsî ailesinin ağırlığının hissedileceği bir sürecin de başlangıcı olmuştur.⁹¹²

Ali b. Muhammed'in isyan öncesinde gerçekleştirdiği propaganda faaliyetlerine bakıldığında son derece planlı ve programlı hareket ettiği görülmektedir. Daha isyanın başında bir bayrak hazırlaması, kendisine Emîru'l-Mü'minîn şeklinde hitap edilmesini istemesinden de anlaşılacağı üzere isyanın siyasî bir amacının olduğu görülmektedir. Dolayısıyla Abbâsî Devleti'nin varlığına yönelik yıkıcı hedeflere sahiptir.

⁹⁰⁶ Demirci, *Siyah Öfke*, 221.

⁹⁰⁷ Ezdî, *Târîhu 'l-Mevsil*, 2/119.

⁹⁰⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve 'n-nihâye*, 14/603.

⁹⁰⁹ Safedî, *Kitâbü 'l-vâft bi 'l-vefeyât*, 21/272; İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, 3/410.

⁹¹⁰ Taberî, *Târîhu 't-Taberî*, 9/663.

⁹¹¹ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, 137.

⁹¹² Abdülazîz Muhammed el-Lümeylim, *Nüfûzü 'l-Etrâk fi 'l-hilâfeti 'l-Abbâsiyye ve eseruhû fi kıyâmi medîneti Sâmerrâ min 221-279* (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1991), 2/134-135.

Ali b. Muhammed isyanı gerçekleştirmek için ihtiyacı olan insan kaynağını, Basra bataklıklarında ağır şartlar altında çalıştırılan, bu nedenle de hayatlarından bıkmış olan Zencîlerden karşıladı. Özgürlük ve zenginlik vaadine inanan onbirlerce köleyi etrafında toplamayı başardı. Onları etkilemek için konuşmalarında dinî söylemleri yoğun bir şekilde kullandı. Zaten efendilerine karşı kendilerine reva gördükleri insanlık dışı muamele nedeniyle öfkeli olan Zencîler, onun söylemlerine inanıp, umutlandılar. Burada Ali b. Muhammed'in insan kaynağı olarak belirlediği kitleyi çok iyi analiz ettiğini ve onların öfkesini bir silaha çevirdiğini ifade edebiliriz.

Özellikle tarım ve ticaretin kalbi diye niteleyebileceğimiz Basra ve Übülle'de isyanın uzun sürmesi, Abbâsîleri mâlî ve askerî açıdan oldukça zorlamıştır.

İsyan, Muvaffak'ın cesareti, sabrı ve planlı hareket etmesiyle bastırılmıştır. Muvaffak'ın oğlu Ebü'l-Abbâs'ın da isyanın bastırılmasında en az babası kadar yararlılıklar göstermiştir. Burada elde ettiği başarılar nedeniyle ordu ve devlet adamları nezdinde itibarı artmıştır. Kazandığı bu itibar, amcası Mu'temid'den sonra halife olmasına imkân sağlamıştır.

3.3.1.2. Hâricî Müsâvir b. Abdülhamîd'in İsyanı

Hâricîlerden Müsâvir b. Abdülhamîd b. Müsâvir eş-Şârî el-Becelî Receb 252/Temmuz 866 yılı içerisinde Bevâzîc'te isyan etti. İsyanın sebebi hakkında kaynaklar, Musul'un şurta sorumlusu Hüseyin b. Bükeyr'in Müsâvir b. Abdülhamîd'in oğlu Havsere'yi tutuklayarak Hadîse'de⁹¹³ hapsedmesini göstermektedir. Havsere, başına gelenleri, Bevâzîc'te bulunan babası Müsâvir b. Abdülhamîd'e yazdığı mektupla haberdâr etti. Oğlunun hapse atılmasına öfkelenen Müsâvir, topladığı adamlarıyla birlikte, Hadîse'de tutuklu bulunan oğlunu kurtarmak amacıyla buraya hareket etti.

Müsâvir b. Abdülhamîd'in Hadîse'ye geldiği haberini alan şurta sorumlusu Hüseyin b. Bükeyr saklandı. Herhangi bir müdahale ile karşılaşmayan Müsâvir, oğlunu hapisneden çıkardı. Müsâvir, etrafına toplanan Bedevîler ve Kürtler ile Musul'da bir güç haline geldi. Adamlarını alarak Musul yakınlarında karargâhını

⁹¹³ Hadîse: Dicle'nin doğu yakasında, Büyük Zap Nehri'ne yakın, Musula bağlı bir kasabadır. bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/230.

kurdu.⁹¹⁴ Mu'tez döneminde Müsâvir b. Abdülhamîd önderliğindeki Hâricîler, bu bölgede etkinliklerini her geçen gün artırarak Musul ve civarında yaptıkları yağma faaliyetleriyle güçlendiler.⁹¹⁵

Müsâvir b. Abdülhamîd'in 254/868 yılında, Musul ve çevresinde hâkimiyet alanını genişlettiği görülmektedir. Bunu engellemek isteyen Musul Valisi Hasan b. Eyyûb hazırladığı ordu ile Müsâvir'e doğru harekete geçti. Ancak Hasan'nın üzerine geldiğini haber alan Müsâvir gerekli tertibatı alarak beklemeye başladı. İki ordunun arasında yaşanan şiddetli çarpışmaların sonunda Hasan b. Eyyûb komutasındaki ordu yenilerek, geri çekildi. Bu sonuç ile Musul korumasız kalırken Müsâvir bölgede daha da güçlendi.⁹¹⁶

Müsâvir b. Abdülhamîd'in Hasan b. Eyyûb'u mağlup etmesinin ardından, bölgede adının duyulmaya başlanmasının da etkisiyle kendisine katılımlar çoğaldı. Bunun verdiği güvenle Musul'u kontrolü altına almak isteyen Müsâvir, 255/869 yılı içerisinde harekete geçti. Ancak Musul Valisi Abdullâh b. Süleymân, Müsâvir'e karşı koyamadı. Müsâvir b. Abdülhamîd, Musul'a girdiğinde, halktan bir direnç görmeyip, şehri zorlanmadan ele geçirdi. Halkın Müsâvir b. Abdülhamîd'e direnmemesinin altında valinin uygulamalarından kaynaklanan öfke yatıyordu. Halkın valiye karşı öfkesinden haberdâr olan Müsâvir b. Abdülhamîd, halkın teveccühünü kazanmak için Vali Abdullâh'ın evini ateşe verdi. Müsâvir b. Abdülhamîd, Musul'un kalabalık bir nüfusa sahip olması sebebiyle tam hâkimiyeti sağlayamayacağını düşünerek, buradan ayrıldıktan sonra Hadîse'ye doğru yola çıktı.⁹¹⁷

Müsâvir b. Abdülhamîd kendisi gibi Hâricî olan Benû Züheyr oğullarından Ubeyde ile yaşadığı görüş ayrılığı nedeniyle Cemâziyelevvel 256/Nisan 870 yılında Musul yakınlarındaki Cüheyne bölgesinde savaştılar. Meydana gelen şiddetli çatışmalar sonucunda Ubeyde ve adamları öldürüldü. Bu olayla birlikte Müsâvir b. Abdülhamîd, Irak'ın geneline hâkim oldu. Hâkimiyet sahasını genişlettikçe güçlenen Müsâvir b. Abdülhamîd, kontrol altına aldığı bölgelerden, hilâfet merkezine giden

⁹¹⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/186-187.

⁹¹⁵ Aktan, "Mu'tez-Billâh", 31/391.

⁹¹⁶ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 25/194.

⁹¹⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/205.

vergileri kendi adına toplamaya başladı. Zengin Irak topraklarından vergilerin gelmemesi, zaten zor durumda olan hilâfeti, mâlî açıdan sıkıntıya sokmuş, bu nedenle askerlerin maaşları dağıtılamamıştır.⁹¹⁸

Musul'da durum böyleyken merkezde de durum pek iç açıcı değildi. Aslında Müsâvir b. Abdülhamîd'in bölgede güçlenmesi merkezde yaşanan karışıklıkların bir sonucu oldu.⁹¹⁹ Halife Mühtedî, Mûsâ b. Boğâ ve Bâyük Beyleri Musul bölgesinde isyan halinde olan Müsâvir b. Abdülhamîd'in isyanını bastırmak üzere görevlendirdi.⁹²⁰

Bölgeye intikal eden Mûsâ b. Boğâ ve Bâyük Bey isyanı bastırmak üzere hazırlıklara başladılar. Mûsâ b. Boğâ, gerekli hazırlıkları yaptıktan sonra ordusuyla Sin'e gelerek karargâhını kurdu.⁹²¹ Mûsâ b. Boğâ ve Bâyük Bey isyanı bastırmak için uğraşırken daha önce değindiğimiz Mühtedî'nin Mûsâ b. Boğâ ve Bâyük Bey'i öldürmek amacıyla yaptığı planın açığa çıkmasından sonra Bâyük Bey, Sâmerâ'ya döndü. Mühtedî, emrini yerine getirmediği için Bâyük Bey'i öldürünce Türkler ayaklandı. Olaylar Mühtedî'nin ölümü ve Mu'temid'in halife olmasıyla sonuçlandı.⁹²² Yaşanan bu süreç Müsâvir b. Abdülhamîd'in isyanının uzamasına sebep olmuştur.

Mu'temid halife olduktan sonra tekrar bölgeye dönen Mûsâ b. Boğâ, 256/870 yılı içerisinde Müsâvir b. Abdülhamîd ile Hânîkîn'de karşılaştılar. Mûsâ b. Boğâ iki yüz kişilik ordu birliğiyle, Müsâvir b. Abdülhamîd'in kuvvetlerini mağlup etti ve onlardan pek çoğunu öldürdü.⁹²³

Mu'temid, bu defa Müsâvir b. Abdülhamîd'in isyanını bastırmak üzere Müflih komutasında tam teçizatlı kalabalık bir orduyu gönderdi.⁹²⁴ Müflih, Hadîse'ye yaklaştığında, Müsâvir b. Abdülhamîd bu güçlü orduya karşı koyamacağını anlayınca askerlerini Hadîse yakınlarındaki Zeynî ve Âmir adlı iki dağa doğru çekti. Müflih ise Müsâvir b. Abdülhamîd ve askerlerini takibe koyuldu.

⁹¹⁸ Ezdî, *Târîhu 'l-Mevsil*, 2/74.

⁹¹⁹ Mes'ûdî, *Mürûcuz-Zeheb*, 4/149.

⁹²⁰ Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve 'l-işrâf*, 317.

⁹²¹ Ezdî, *Târîhu 'l-Mevsil*, 2/74;

⁹²² İbn Kesîr, *el-Bidâye ve 'n-nihâye*, 14/520-524.

⁹²³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi 't-târih*, 6/227.

⁹²⁴ Taberî, *Târîhu 't-Taberî*, 9/474.

Müsâvir b. Abdülhamîd, dört bin süvâri ile kendisini takip eden Müflih'e bir saldırıda bulunsa da istediği sonucu alamadı. İki ordu arasında zaman zaman çatışmalar yaşanmaya devam etti. Arazi şartlarının müsait olmaması, Müsâvir b. Abdülhamîd'in ordusunun kalabalık olması ve de süvarilerle desteklenmesi gibi sebeplerden dolayı Müflih girdiği çatışmalardan istediği sonucu elde edemedi. Ancak Müflih'in vazgeçmeye niyeti yoktu. Sabahleyin erkenden Müsâvir b. Abdülhamîd'e baskın yapmak için hareket geçti. Beklenmedik saldırı karşısında şaşırان Müsâvir b. Abdülhamîd, çok sayıda askerinin yaralanması sebebiyle daha fazla direnemedi ve kaçtı. Müflih, elinden kaçırdığı Müsâvir b. Abdülhamîd'i takibe koyuldu. Sırasıyla Musul, Diyârırebâ, Sincâr, Nusaybîn ve Hâbûr'a kadar onu takip etse de yakalayamadı. Bunun üzerine tekrar Musul'a döndü. Bir süre burada kaldıktan sonra Müsâvir b. Abdülhamîd'i yakalamak amacıyla Hadîse'ye doğru hareket etti.

Müflih'in Hadîse'ye geldiğini haber alan Müsâvir b. Abdülhamîd buradan ayrıldı. Müflih de onu yakalamak üzere adım adım takibe devam ediyordu. Bu takip esnasında Müsâvir b. Abdülhamîd'in askerleriyle küçük çaplı çatışmalar yaşansa da o ele geçirilemedi. Takipten yorulan Müflih, bir süre sonra geri döndü.⁹²⁵ Müflih, tekrar Hadîse'ye gelerek uzun bir süre Müsâvir'in gelmesini bekledi. Ancak bekleyişin uzaması hem Müflih'i ve hem de askerlerini yorgun düşürmüştü. Müflih çaresiz Ramazan 256/Ağustos 870 tarihinde Sâmerâ'ya geri döndü. Arkasından Müsâvir b. Abdülhamîd tekrar bölgeye hâkim oldu ve bölgenin harâcını toplamaya devam etti.⁹²⁶

Abbâsî Devleti bir taraftan Zenc İsyanı ile uğraşırken diğer taraftan Müsâvir b. Abdülhamîd'in isyanı ile de ilgileniyordu. Ancak tam olarak da üzerine gidemiyordu. Fakat isyanın daha fazla yayılmasına engel olmak amacıyla 258/872 yılında Müflih, Tikrit'te Müsâvir b. Abdülhamîd'e taraftar⁹²⁷ olan bedevilerle savaşarak onları etkisiz hale getirdi.⁹²⁸

⁹²⁵ Ezdî, *Târîhu 'l-Mevsil*, 2/74-75.

⁹²⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/220.

⁹²⁷ İbnü'l-Esîr'e göre, Müflih'in savaştığı kimseler Müsâvir'e taraftarları olmayıp ona yardım eden Bedevi Araplardır. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/238.

⁹²⁸ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/490.

Mu'temid, 258/872 yılında Müsâvir'in isyanını bitirmek üzere Mesrûr el-Belhî'yi görevlendirdi. Harekete geçen Mesrûr el-Belhî, Müsâvir b. Abdülhamîd ile yaşanan savaşın sonunda onu bozguna uğrattı, aldığı çok sayıda esirle⁹²⁹ Sâmerrâ'ya döndü. Hadîse'deki karargâha Cu'lân et-Türkî'yi vekil bıraktı.⁹³⁰ Mesrûr el-Belhî, Sâmerrâ'dan ayrılarak Bevâzîc'e sefere çıktı. Ancak Müsâvir b. Abdülhamîd ile yaptığı savaştan istediği sonucu alamadı.⁹³¹

Bir türlü yakalanamayan Müsâvir b. Abdülhamîd ve adamları yol keserek bölge halkını huzursuz etmeye devam ettiler. Meselâ 260/874 yılında Müsâvir'in adamlarından birisi, Sâmerrâ'ya gitmekte olan Muhammed b. Hârûn b. el-Ma'mer'in yolunu kesti ve onu öldürdü. Muhammed b. Hârûn'un kesik başını da Müsâvir'e götürdü. Bu olayın ardından Mesrûr el-Belhî yol güvenliğini arttırıcı bir dizi tedbir aldı.⁹³² Müsâvir b. Abdülhamîd, bu defa Cemâziyelâhir 261/Mart 875 yılı içerisinde Cüddân bölgesinde Horasan yolunun emniyetini sağlamakla görevli Yahyâ b. Hafs'ı⁹³³ öldürdü.⁹³⁴ Bunun üzerine Mesrûr el-Belhî, onu yakalamak üzere harekete geçti. Muvaffak da Mesrûr el-Belhî'nin ardından yola çıktı. Yapılan takibattan bir sonuç alınamadı. Müsâvir kaçmayı yine başardı.⁹³⁵

Halife Mu'temid'in kendisini yakalamak üzere bir ordu gönderdiğini haber alan Müsâvir, gerekli hazırlıkları yaptıktan sonra ordusuyla Bevâzîc'ten yola çıktı. Ancak Müsâvir yoldayken 263/877 yılında öldü. Müsâvir'in ölümünden sonra taraftarları Muhammed b. Hurzâd'a mektup yazarak, onu başlarına geçirmek istediklerini bildirmelerine karşın o bunu ilk başta kabul etmedi. Fakat Hâricîler Eyyûb b. Hayyân el-Vârikî'ye biat edince Muhammed b. Hurzâd onlara haber göndererek tekliflerini gözden geçirdiğini ve zaten Müsâvir'in kendisini ondan sonra vazifelendirdiğini, bu nedenle emre muhalefet etmesinin yanlış olduğunu bildirdi.⁹³⁶ Bunun üzerine Hâricîler, Eyyûb b. Hayyân'a biat ettiklerini ve ona ihanet

⁹²⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/542.

⁹³⁰ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/501.

⁹³¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/238.

⁹³² Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/508.

⁹³³ İbnü'l-Esîr'de söz konusu valinin adı, Yahyâ b. Ca'fer şeklinde zikredilmektedir. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/259.

⁹³⁴ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/512; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/548.

⁹³⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/259.

⁹³⁶ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 25/196.

etmeyeceklerini ifade ederek, Muhammed b. Hurzâd'a biat etmelerinin mümkün olmadığını açıkça ortaya koydular. Hiç beklemediği bu durum karşısında Muhammed b. Hurzâd, kendisine biat eden adamlarıyla Eyyûb b. Hayyân'ın üzerine yürüdü ve onu öldürdü. Eyyûb'un öldürülmesinin ardından Müsâvir'in adamları, Muhammed b. Abdullâh b. Yahyâ el-Vârikî'ye biat ettiler. Muhammed, onu da öldürülünce Hâricîler, Hârûn b. Abdullâh el-Becelî'ye biat ettiler. Hârûn b. Abdullâh'ın etrafına çok sayıda insan toplanınca, Muhammed b. Hurzâd onunla mücadele etmekten çekindi ve o bölgeyi terketti. Böylece Hâricîler arasındaki reislik mücadelesini kazanan Hârûn b. Abdullâh, Müsâvir b. Abdülhamîd gibi Musul bölgesini ele geçirerek bölgenin harâcını toplamaya devam etti.⁹³⁷

Hârûn b. Abdullâh'a karşı Hâricîlerin liderliğini ele geçirmek amacıyla giriştiği mücadeleyi kaybeden Muhammed b. Hurzâd, 267/880 yılına gelindiğinde hem geçmişte yaşadığı yenilginin intikamını almak hem de Hâricîlerin reisi olmak için adamlarını toplayarak, Hârûn b. Abdullâh ile savaşmak üzere Musul yakınlarına kadar geldi. Bunu öğrenen Hârûn b. Abdullâh, adamlarıyla Muhammed'in bulunduğu yere doğru harekete geçti. Şemrah köyü yakınlarında karşı karşıya gelen iki Haricî grubun arasında yaşanan şiddetli çarpışmaların ardından Hârûn mağlup oldu ve Benû Tağlib'e sığındı. Benû Tağlib'in yardımcıları ile kısa zamanda kendisini toparlayan Hârûn, yaptığı propaganda faaliyetleri ile Muhammed b. Hurzâd'ın adamlarını yanına çekmeyi başardı. Çok geçmeden Muhammed girdiği bir savaşta öldürülünce Hârûn b. Abdullâh, Haricîlerin reisi oldu. Dicle bölgesinin zekâtını ve ekinlerin öşürlerini de toplayan Hârûn b. Abdullâh, Mu'temid'den sonra halife olan Mu'tazid döneminde de bölgede faaliyetlerine devam etti.⁹³⁸

Abbâsî Devleti, bir taraftan Zenc İsyanı diğer taraftan iç karışıklıklar sebebiyle Musul civarında faaliyet gösteren Hâricîlere karşı etkin bir şekilde mücadele edememiş olmalarına rağmen Hâricîler, güçlerini bir noktada toplayamamalarından isyanı geniş bir alana yayamamış sadece Musul bölgesiyle sınırlı kalmışlardır.

⁹³⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/272-273.

⁹³⁸ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 25/196-199.

3.3.1.3. Muhammed b. Vâsıl'ın İsyanı

Abbâsîlerin Sâmerrâ'da döneminde ortaya çıkan isyanlardan biri de aslen Farslı⁹³⁹ olan Muhammed b. Vâsıl b. İbrahim et-Temîmî'nin 256/870 yılında çıkardığı isyandır. Devletin içinde bulunduğu iç karışıklıklardan yararlanmak isteyen Muhammed b. Vâsıl, Ahmed b. Leys'in yardımıyla Fars Valisi Hâris b. Sîmâ eş-Şerâbî'yi öldürdü ve Fars'ı hâkimiyetine aldı.⁹⁴⁰ Faaliyetlerine 257/871 yılında da devam eden Muhammed b. Vâsıl, Fars bölgesinde kontrolü sağladı.⁹⁴¹

258/872 yılına gelindiğinde Muhammed b. Vâsıl, Mu'temid'e itaatini bildirerek şehri Muhammed b. Hasan el-Feyyâz'a teslim etti.⁹⁴² Ayrıca bölgeden toplanan tüm vergileri de Vali Muhammed b. Hasan'a iade etti.⁹⁴³ Muhammed b. Vâsıl'ın bu kararı alması, Mu'temid'in kardeşi Muvaffak'a, Ahvâz ve Fars bölgelerinin yönetimini vermesinden sonra gerçekleşmiştir.⁹⁴⁴

Muhammed b. Vâsıl'ın Mu'temid'e itaati, 261/875 yılına kadar sürdü. Mu'temid, Fars, Ahvâz, Basra, Bahreyn ve Yemâme'nin de içinde bulunduğu geniş bir coğrafyanın sorumluluğunu Mûsâ b. Boğâ'ya verdi. Görevi aldıktan sonra Mûsâ b. Boğâ sorumlu olduğu bölgelere valiler tayin etmeye başladı. Henüz yirmi bir yaşında bir genç olan Abdurrahmân b. Müflih'i Ahvâz ve Fars bölgesine vali olarak atadı. Ona yardımcı olması içinde Taştémir'i görevlendirdi. Mûsâ b. Boğâ'nın yaptığı bu atamalar, Fars bölgesine yönelik birtakım emelleri olan Muhammed b. Vâsıl'ı, oldukça rahatsız etti. Abdurrahmân b. Müflih'in Ahvâz'dan Fars'a geldiğini öğrenen Muhammed b. Vâsıl, Fars'tan askerleriyle hareket etti. İki ordu arasında Râmhürmüz'de yaşanan şiddetli savaşta Taştémir öldürülürken Abdurrahmân b. Müflih esir alındı. Komutansız kalan Abdurrahmân b. Müflih'in ordusu dağılınca, Muhammed b. Vâsıl gâlip geldi. Muhammed b Vâsıl ele geçirdiği çok sayıda ganimet ve savaş aletleri ile gücünü daha da artırdı.⁹⁴⁵ Muhammed b. Vâsıl'ın Fars

⁹³⁹ İbn Haldûn'a göre Muhammed b. Vâsıl Irak kökenlidir. bk. İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, 3/385.

⁹⁴⁰ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/474.

⁹⁴¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/537.

⁹⁴² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/238-239.

⁹⁴³ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/490.

⁹⁴⁴ Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 2/77.

⁹⁴⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/251.

valiliğinin kendisine verilmesini beklediği ancak bu gerçekleşmeyince yeniden isyan ettiği görülmektedir.

Mu'temid, Abdurrahmân b. Müflih'i serbest bırakması için Muhammed b. Vâsıl'a bir elçi gönderdi. Ancak o Halife'nin talebini kabul etmediği gibi Abdurrahmân b. Müflih'i öldürdü.⁹⁴⁶ Ayrıca Abdurrahmân b. Müflih'i vali atayan Mûsâ b. Boğâ ile savaşmak üzere Vâsıt'a doğru harekete geçti. Ahvâz'a geldiğinde, İbrâhîm b. Sîmâ'nın komutasında kalabalık bir ordunun kendisini beklediğini gördü. Mûsâ b. Boğâ, Fars bölgesi üzerinde emelleri olan Muhammed b. Vâsıl ve Ya'kûb b. Leys'in faaliyetlerinin ardından, bölgede sorunun gittikçe içinden çıkılmaz bir hal almaya başladığını gördü. Bu nedenle Mu'temid'e gelerek, doğu vilayetleri genel valiliğinden affını talep etti. Bunun üzerine Mu'temid, onun bu talebini kabul etti ve ardından yerine Muvaffak'ı atadı. Talebi kabul edilen Mûsâ b. Boğâ, Vâsıt'tan ayrılarak Sâmerâ'ya döndü.⁹⁴⁷

Kaynaklar, Mûsâ b. Boğâ'nın istifa etmesine gerekçe olarak bölgede gündün güne tansiyonun yükselmesini, isyancıların sayılarının çokluğunu ve Mûsâ b. Boğâ'nın alan hâkimiyetini kaybetmesini göstermektedir. Mûsâ b. Boğâ belirtilen nedenlerden dolayı onlara karşı gücünün yetmeyeceğini anlamış ve Mu'temid'den doğu vilayetleri valiliğinden istifa etmiştir.⁹⁴⁸ Mûsâ b. Boğâ gibi önemli bir komutanın istifası, Muhammed b. Vâsıl'ın Ahvâz ve Fars bölgesindeki gücü hakkında bir kanaat oluşturmaktadır.

Muhammed b. Vâsıl'ın elde ettiği çok miktarda ganimet ve silah ile daha da güçlenmesi, Fars bölgesine yönelik emelleri olan Ya'kûb b. Leys'i rahatsız etti. Muhammed b. Vâsıl'ın bölgede daha fazla güçlenmesinin önüne geçmek ve ele geçirdiği silah ve malları almak amacıyla yaptığı hazırlıkları tamamlayan Ya'kûb b. Leys, Şaban 261/Haziran 875 tarihinde, Sicistân'dan Fars'a doğru harekete geçti. Bu sırada Ahvâz'da bulunan Muhammed b. Vâsıl, Ya'kûb b. Leys'in Fars bölgesi sınırları içerisinde bulunan Beydâ'ya kadar geldiğini öğrendi. Beklenmedik bir girişimde bulunan Muhammed b. Vâsıl, dayısı Ebû Bilâl Mirdâs'ı Ya'kûb b. Leys'e

⁹⁴⁶ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 25/231.

⁹⁴⁷ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/513.

⁹⁴⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/251; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/548.

elçi olarak gönderdi. Ebû Bilâl Mirdâs, yeğenin Ya'kûb b. Leys'e itaat edeceğine dair garanti verdi. Bunun üzerine Ya'kûb b. Leys, Muhammed b. Vâsıl'ın itaatini bizâtihi bildirmesi için ona bir elçi heyeti gönderdi. Fakat Muhammed b. Vâsıl, gelen elçileri hapsedi ve ordusunu savaş için hazırlayarak, Ya'kûb b. Leys'e doğru harekete geçti.⁹⁴⁹

Muhammed b. Vâsıl, Ya'kûb b. Leys'i mağlup etmek için yaptığı plan gereği önce dayısını Ya'kûb b. Leys'e göndererek, itaat ettiği izlenimini verecek, sonra da Ya'kûb b. Leys'in ordusunu bir baskınla, bozguna uğratacağı. Ancak istihbârât ağı son derece kuvvetli olan Ya'kûb b. Leys, onun bu planından haberdâr oldu. Yaptığı plandan Ya'kûb b. Leys'in haberdâr olmadığı zanneden Muhammed b. Vâsıl, ordusuyla havanın çok sıcak olduğu bir günde sarp arazilerden geçti. Bu arada Muhammed b. Vâsıl açlık, susuzluk ve yorgunluk gibi nedenlerden dolayı çok sayıda askerini kaybetti.⁹⁵⁰

Yorulan askerleri ve hayvanları dinlendirmek için mecburen mola verildi. Saldırı için en uygun zamanı kollayan Ya'kûb b. Leys, beklediği fırsatı yakalamıştı. Baskın için son hazırlıkları yaptıktan sonra Zilkade 261/Ağustos 875'te⁹⁵¹ harekete geçti. Ya'kûb b. Leys'in askerlerini hiç beklemedikleri bir anda karşılarında gören Muhammed b. Vâsıl ve ordusu şaşırıp kaldılar. Çünkü baskına giderlerken, kendileri baskın yediler. Ya'kûb b. Leys'in organize ve güçlü ordusu karşısında Muhammed b. Vâsıl'ın yorgun vaziyetteki askerleri, herhangi bir karşılık veremedikleri gibi kaçmaya başladılar. Büyük bir zafer elde eden Ya'kûb b. Leys, Muhammed b. Vâsıl'ın Abdurrahmân b. Müflih'ten ele geçirdiği bütün malları ele geçirdi ve Fars bölgesini hâkimiyetine aldı.⁹⁵² Bölgenin valilerini de bizzat atamaya başladı.⁹⁵³

Ya'kûb b. Leys, Muhammed b. Vâsıl'ı yendikten sonra Hurreme'deki kalesini kuşattı. Muhammed b. Vâsıl'ın askerleri bir süre sonra kaleyi teslim etmek zorunda kaldılar. Ya'kûb b. Leys, kaleden kırk milyon dirhem değerindeki malı ele

⁹⁴⁹ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 25/231.

⁹⁵⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/251; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 25/231.

⁹⁵¹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/514.

⁹⁵² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/252.

⁹⁵³ İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, 3/388.

geçirdi.⁹⁵⁴ Ya'kûb b. Leys, Muhammed b. Vâsıl'ın yeniden toparlanarak faaliyetlerine devam etmemesi için ona yardım edenleri öldürdü. Böylece Ya'kûb b. Leys bölgedeki karışıklıkları sona erdirerek Fars bölgesinin tek hâkimi oldu.⁹⁵⁵

Hâkimiyet alanını genişletmek amacıyla Muharrem 262/Ekim 875 ayında Ya'kûb b. Leys Fars'dan Ahvâz'a hareket etti. Mu'temid, olası bir savaşı önlemek amacıyla Ya'kûb b. Leys ile diplomatik temâslar kurduysa da sonuç elde edemedi ve savaş kaçınılmaz oldu. Muvaffak'ın baş komutanlığını yaptığı ordunun karşısında, Ya'kûb b. Leys'in ordusu hezimete uğradı. Bu savaşta ağır yaralanan Ya'kûb b. Leys, Huzistân'a çekildi.⁹⁵⁶ Mu'temid, Ya'kûb b. Leys'in çekilmesi ile boşalan Fars bölgesine Muhammed b. Vâsıl'ı vali tayin etti.⁹⁵⁷ Mu'temid yaptığı bu atama ile güçlü ve öngörülemeyen bir kişiliğe sahip olan Ya'kûb b. Leys'e karşı daha az tehlike arz edecek Muhammed b. Vâsıl'ı tercih ettiği söylenebilir. Çünkü her ikisinin de Fars bölgesine yönelik emelleri devam etmekteydi.

Fars'a vali atanan Muhammed b. Vâsıl, askerleriyle buraya geldi. Bu atamadan haberdar olan Ya'kûb b. Leys, İbn Azîz b. es-Sirrî'nin komutasında iki bin kişilik bir orduyu⁹⁵⁸ Fars'a gönderdi. Muhammed b. Vâsıl herhangi bir karşılık vermeden burayı terk edince Ya'kûb b. Leys, Fars'ı yeniden hâkimiyetine aldı.⁹⁵⁹

Muhammed b. Vâsıl'ın tamamen etkisiz hale getirilmesi, Ya'kûb b. Leys'in adamı İbn Azîz b. es-Sirrî'nin, 263/876 yılında yaptığı savaşta onu esir almasıyla mümkün olmuştur.⁹⁶⁰ İbn Azîz b. es-Sirrî, Muhammed b. Vâsıl'ı, Ya'kûb b. Leys'e getirmiş ve Ya'kûb b. Leys'in emriyle hapsedilmiştir.⁹⁶¹ Böylece Muhammed b. Vâsıl'ın isyanı da sona ermiştir. Sonuç olarak Mu'temid, devletin Zenc İsyanı'yla uğraştığı bir dönemde, doğudan gelerek, devleti tehdit eden Ya'kûb b. Leys'e karşı Fars bölgesinde öteden beri emelleri olan Muhammed b. Vâsıl'ı bir denge unsuru olarak kullanmak ve Ya'kûb b. Leys'in ilerleyişini engellemek istemiştir.

⁹⁵⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 4/440.

⁹⁵⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/549.

⁹⁵⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/260-261.

⁹⁵⁷ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 9/519; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 25/233.

⁹⁵⁸ *Târih-i Sistân* (anonim), nşr. Muhammed Tâki Bahar, çev. Vural Öntürk (İstanbul: ayışığıkitapları, 2018), 205.

⁹⁵⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/261.

⁹⁶⁰ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 4/446.

⁹⁶¹ *Târih-i Sistân* (anonim), 206.

Mu'temid'in Ya'kûb b. Leys ile yapılan savaştan sonra Muhammed b. Vâsıl'ı Fars valisi tayin etmesi de bunu desteklemektedir. Mu'temid bu siyâsetinde kısmen de olsa başarılı olmuştur.

3.3.1.4. Hasan b. Zeyd İsyanı

Halife Müstaîn, Muhammed b. Abdullâh b. Tâhir'e Taberistan ve Deylem sınırında bulunan Kelâr ve Sâlûs⁹⁶² bölgelerini ikta olarak verdi. Bölge halkı için bu topraklar, hayvanları için bir otlak ve ormanlık bir alan olması sebebiyle kereste ihtiyaçlarının karşılanması açısından son derece önemliydi. Zaten bölgeyi yöneten Tâhirîlerin gönderdikleri valilerin izledikleri baskıcı politikadan rahatsız olan halk, arazilerinin de ellerinden alınmasıyla harekete geçti.⁹⁶³ Böylece bölgeyi yöneten Tâhirîlerin hâkimiyetini bitirmek amacıyla isyanın fitili de ateşlenmiş oldu.

Bölge halkını Tâhirîlere karşı organize eden Muhammed b. Rüstem ve Ca'fer b. Rüstem kardeşler, kendilerine destek sağlamak amacıyla Deylemîlerden yardım talep etti. Tâhirîlerin topraklarına saldırılarından rahatsız olan Deylemîler, bu talebi geri çevirmediler. Ancak isyanın başarıya ulaşması için bölge halkını birleştirecek bir lidere ihtiyaç vardı. Sonuç olarak bu liderlik için Ehl-i Beyt neslinden, Rey'de bulunan Hasan b. Zeyd'e teklifte bulundular. Hasan b. Zeyd bu davete icâbet ettikten sonra Ramazan 250/Kasım 864 tarihinde Taberistan'a gelerek isyanın lideri oldu.⁹⁶⁴

Hasan b. Zeyd'e Deylemîler, Kelâr, Sâlûs ve Rûyân halkının tamamı biat etti. Daha sonra Taberistan'ın çeşitli bölgelerinden Hasan b. Zeyd'e katılımlar gerçekleşti. Bu katılımlar sayesinde güçlenen Hasan b. Zeyd, Taberistan'ın başkenti Âmül'e girdi.⁹⁶⁵ Bölgeyi tamamen kontrolü altına almak isteyen Hasan b. Zeyd, Vali Süleymân b. Abdullâh'ın bulunduğu Sâriye'ye yöneldi. Burada yapılan şiddetli çatışmaların ardından Süleymân b. Abdullâh kaçmak zorunda kaldı. Böylece Hasan b. Zeyd, Taberistan'ın tamamına hâkim oldu. Daha sonra Rey şehrini kontrolü altına alan Hasan b. Zeyd, Tâhirîleri şehirden çıkardı.⁹⁶⁶ Hasan b. Zeyd ile Tâhirîler

⁹⁶² İbnü'l-Esîr'de burası "Şâlûs" şeklinde belirtilmektedir. bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/158.

⁹⁶³ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 9/271-272; Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefâ* (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1977), 2/94-95.

⁹⁶⁴ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 9/273; Hasan Yaşaroğlu, *Taberistan Zeydileri* (Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi, 2012), 73.

⁹⁶⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/159.

⁹⁶⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/477.

arasındaki bölgesel nüfûz mücadelesi devam etti. 251/865 yılında Hasan b. Zeyd Tâhirîler karşı mücadeleyi kaybedince Deylemîlere sığındı.⁹⁶⁷

Hasan b. Zeyd için Deylem, zor durumda kaldığında sığınabildiği bir yer olmuştur.⁹⁶⁸ Süleymân b. Abdullâh, Hasan b. Zeyd'i bölgeden çıkarmak için mücadele etmesine rağmen başarılı olamayarak geri çekilmek zorunda kalmıştır. 254/868 yılında yaptığı son savaşı da kaybeden Süleymân b. Abdullâh, Taberistan'dan çekilmiş, Hasan b. Zeyd de Taberistan'ı kesin olarak kontrol altına almıştır. Bunun sonucunda Tâhirîler bölgeden ümitlerini kesmiştir. Sonuç olarak Hasan b. Zeyd, 250-254/864-868 yılları arasında sürdürdüğü isyanın ardından, Tâhirîleri bölgeden çıkararak, bölgeye hâkim olmayı başarmıştır.⁹⁶⁹

Mu'temid zamanında Hasan b. Zeyd'in Taberistan'daki hâkimiyeti devam etti. Özellikle Mûsâ b. Boğâ ve Müflih'in Rey'den ayrılıp Sâmerâ'ya gelmesiyle⁹⁷⁰ oluşan otorite boşluğunu değerlendiren Hasan b. Zeyd, Ramazan 256/Ağustos 870 tarihinde harekete geçerek Rey'i kontrolüne aldı. Bunun üzerine Mu'temid, isyanı bastırmak üzere aynı yılın Şevval/Eylül ayında Mûsâ b. Boğâ'yı Rey'e gönderdi.⁹⁷¹

Hasan b. Zeyd 257/871 yılında Cürcân şehrini ele geçirmek üzere harekete geçti. Onun bu girişiminden haberdâr olan Horasan Emîri Muhammed b. Tâhir son derece iyi donatılmış bir orduyu Cürcân'ı savunmak için gönderdi. Ancak bu ordu Hasan b. Zeyd'in Cürcân'a girişini engelleyemedi. Ele geçirdiği ganimetler ile güçlenen Hasan b. Zeyd, aynı zamanda hâkimiyet alanını genişletirken bölgede Tâhirîlerin otoritesinin de zayıflamasına neden oldu.⁹⁷²

Mûsâ b. Boğâ ve Hasan b. Zeyd arasında 258/872 yılında meydana gelen savaşta Hasan b. Zeyd mağlup olmuştur.⁹⁷³ Ancak bu mağlubiyet Hasan b. Zeyd'i

⁹⁶⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/179.

⁹⁶⁸ Henry Laoust, *İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler*, çev. E. Ruhi Fığlalı-Sabri Hizmetli (İstanbul: Pınar Yayınları, 1999), 151.

⁹⁶⁹ Yaşaroğlu, *Taberistan Zeydîleri*, 82-84.

⁹⁷⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/205.

⁹⁷¹ Ezdî, *Târîhu'l-Mevsil*, 2/76.

⁹⁷² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/233.

⁹⁷³ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/501.

durduramamış, 259/873 yılında faaliyetlerine devam eden Hasan b. Zeyd, Gûmis'i⁹⁷⁴ ele geçirmiştir.⁹⁷⁵ İsyanın bölgede Tâhirîlerin en zayıf dönemini yaşadığı, hilâfet merkezinin ise Zenc İsyanı ile uğraştığı bir döneme denk gelmesi Hasan b. Zeyd'in önünü açmış ve Hasan b. Zeyd Taberistan'ı ele geçirebilmiştir.⁹⁷⁶ Daha sonra Hasan b. Zeyd'in komutanlarından biri olan Hüseyin b. Ahmed de Kazvîn ve Zencân'ı almıştır.⁹⁷⁷ Hasan b. Zeyd'in hâkimiyet alanını genişletmesi, bölgede bir güç olarak kendini hissettiren Ya'kûb b. Leys ile onu karşı karşıya getirmiştir.

259/872 yılına gelindiğinde Ya'kûb b. Leys, Hasan b. Zeyd'in Taberistan'ı ele geçirmesini ve Horasan Valisi Muhammed b. Tâhir'in yönetim zafiyeti göstermesini öne sürerek Nişabur'a girdi ve Tâhirîlerin bölgedeki varlığına son verdi. Bölgenin yönetimini üstlenecek görevlileri tayin eden Ya'kûb b. Leys, Mu'temid'e bir mektup yazarak yaptığı bu eylemlerin gerekçesini belirttikten sonra Hasan b. Zeyd'in isyanına son vermek için onun üzerine yürüyeceğini de bildirdi.⁹⁷⁸

Ya'kûb b. Leys'in uzun zamandan beri kontrol altına almak istediği Sicistan'ı Tâhirîlerin atadığı Abdullâh es-Siczî yönetiyordu. Abdullâh es-Siczî, Ya'kûb b. Leys'in Sicistân'ı ele geçirmesine engel olmak için verdiği mücadele de başarısız olunca Nişabur'a kaçmak zorunda kaldı. Ya'kûb b. Leys, Nişabur'a gelince de Abdullâh es-Siczî, Hasan b. Zeyd'e sığınmak üzere Taberistan'a gitti. Bunun üzerine Ya'kûb b. Leys, Hasan b. Zeyd'e haber göndererek Abdullâh es-Siczî'yi teslim etmesini istedi.

İlk başta Ya'kûb b. Leys'in savaşmak gibi bir niyeti olmamasına rağmen Hasan b. Zeyd'in Abdullâh es-Siczî'yi teslim etmeye yanaşmaması, savaşı kaçınılmaz kıldı. İki ordu arasında 260/874 yılında yapılan savaşı kaybeden Hasan b. Zeyd, geri çekilerek Deylem bölgesine gitti. Ya'kûb b. Leys ise önce Sâriye ve Âmül'e girerek buranın bir yıllık harâcını aldı. Daha sonra da Hasan b. Zeyd'i yakalamak üzere Taberistan'ın dağlık bölgelerine yöneldi. Ayrıca Ya'kûb b. Leys,

⁹⁷⁴ Gûmis: Taberistan'ın en büyük bölgesi olup, Taberistan Dağları'nın eteklerinde yer alan, içerisinde çok sayıda şehir, köy ve tarım arazisi barındıran geniş bir bölgedir. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 4/414.

⁹⁷⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/244.

⁹⁷⁶ Bahâüddîn Muhammed b. Hasen b. İsfendiyâr, *Târih-u Taberistân*, çev. Ahmed Muhammed Nâdî (Kâhire: el-Meclisü'l-A'lâ Lis-Sekâfe, 2002), 247.

⁹⁷⁷ İbn Hazm, *Cemheretü ensâbi'l-Arab*, 53.

⁹⁷⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/242.

yaşanan tüm bu süreci, yazdığı mektup ile Mu'temid'i haberdar etti.⁹⁷⁹ Ya'kûb b. Leys, Deylem Dağları'nda Hasan b. Zeyd'i sıkı bir şekilde takip ettiyse de onu yakalayamadı. Arazinin dağlık olması ve olumsuz hava koşulları Ya'kûb b. Leys'in kırk bin askerini kaybetmesine neden oldu. Ya'kûb b. Leys bu olaydan sonra geri dönmek zorunda kaldı.⁹⁸⁰ Hasan b. Zeyd, Ya'kûb b. Leys'in peşini bırakmasından sonra 261/875 yılında, Deylem topraklarından ayrılarak Taberistan'a geri döndü. Ya'kûb b. Leys ile iş birliği yapmasından dolayı Şalûs'u yaktı⁹⁸¹ ve topraklarını da Deylemîlere iktâ etti.⁹⁸²

Ya'kûb b. Leys'ten sonra Hasan b. Zeyd bu defa bölgeyi kontrol altına almak isteyen Nişabur Valisi Ahmed b. Abdullâh el-Hucistânî ile karşı karşıya geldi. Ahmed b. Abdullâh, 266/880 tarihinde Cürcân'da bulunan Hasan b. Zeyd'e saldırması üzerine Hasan b. Zeyd, Âmül'e kaçtı. Böylece Ahmed b. Abdullâh, Cürcân'ı ve Taberistan'ın önemli bir kısmını kontrol altına aldı.⁹⁸³

Hayatının son yıllarını Âmül'de geçiren Hasan b. Zeyd, 3 Recep 270/6 Ocak 884 yılında yetmiş yaşındayken vefat etti. Hazar denizinin güney bölgelerinde yirmi yıla yakın hüküm sürdü. Cömert olarak bilinen Hasan b. Zeyd, fıkıh ve dil alanında ilim sahibiydi.⁹⁸⁴

Hasan b. Zeyd hareketi, bölgesel bir hareket olarak kalmış ve diğer İslâm beldelerine yayılamamıştır. Bunun en önemli sebebi, Hasan b. Zeyd'in hazırlık yapmadan bölge halkının talepleri doğrultusunda ortaya çıkan bir hareket olmasıdır. Yabancı olduğu bir bölgede isyan eden Hasan b. Zeyd'in, isyanında nihâi başarıyı yakalaması beklenemezdi. Bu noktadan bakınca Deylemîlerin, devlet ile yaşadıkları sorunlar nedeniyle Ehl-i Beyt mensubu olmasından istifade ederek Hasan b. Zeyd'i

⁹⁷⁹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/508-509.

⁹⁸⁰ Ezdî, *Târîhu'l-Mevsil*, 2/84-85; İbn İsfendiyâr, *Târîh-u Taberistân*, 248-249.

⁹⁸¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/548.

⁹⁸² Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/512.

⁹⁸³ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/552.

⁹⁸⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/593.

öne çıkardıkları söylenebilir.⁹⁸⁵ Abbâsîlerin baskıları nedeniyle Ali evlâdının Deylem'e gitmesi bölgede İslâm'ın yayılmasına katkı sağlamıştır.⁹⁸⁶

Taberistan bölgesinin hilâfet merkezine uzak oluşu nedeniyle Abbâsîlerin kontrolü sağlayamadığı bir dönemde, Hasan b. Zeyd'in uzun ve meşakkatli uğraşlar sonunda Taberistan'ı kontrol altına aldı.⁹⁸⁷ Hasan b. Zeyd'in vefatından sonra yerine kardeşi Muhammed b. Zeyd geçti.⁹⁸⁸ Muhammed b. Zeyd idâre merkezini Âmül'den Cürcân'a taşıdı. Bundan sonra Muhammed b. Zeyd, on yedi yıllık idâresinde, Horasan Valisi Râfi b. Herseme, Saffârîler ve Sâmânîlerle bölgesel nüfûz mücadelesine girdi. Muhammed b. Hârûn es-Serahsî komutasındaki Sâmânî ordusuyla Cürcân'da yaptığı savaşta mağlup oldu ve bu savaşta hayatını kaybetti. Muhammed b. Zeyd'in ölümüyle Taberistan Zeydîleri'nin birinci dönemi de kapanmış oldu.⁹⁸⁹

3.3.1.5. Ahmed b. Abdullâh el-Hucistânî'nin İsyanı

Abbâsîlerin Zenc İsyanı ile uğraşması, merkezden uzak bölgelerde otorite boşluğu oluşturmuştur. Abbâsî hâkimiyetini Horasan'da güçlendirmeye çalışan ve burayı hilâfet adına yöneten Tâhirîlerin yönetsel hataları nedeniyle zayıflaması, bölge üzerinde hâkimiyet kurmak isteyenleri harekete geçirmiştir. Önce Hasan b. Zeyd'in harekete geçerek Tâhirîlerin elinde olan Taberistan ve Rey'i ele geçirmesi sonra da Ya'kûb b. Leys'in bölgede nüfûzu genişletme çabaları kapsamında Sîstân, Kirman, Herât'tın ardından 259/873 yılında Nişabur'u ele geçirmesi, bölgedeki Tâhirîlerin hâkimiyetine son vermiştir.⁹⁹⁰

Tâhirîlerin bölge hâkimiyetini kaybetmesinin ardından aslen Herat dağlarında, Bâzeğîs'e bağlı Hucistân köyünden olan Ahmed b. Abdullâh el-Hucistânî, Muhammed b. Tâhir'e bağlı bir komutanken, Ya'kûb b. Leys'in,

⁹⁸⁵ Mehmet Azimli, *Hiz. Ali Neslinin İsyancıları* (Konya: Çizgi Kitabevi, 2017), 66.

⁹⁸⁶ Tahsin Yazıcı, "Deylem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/264.

⁹⁸⁷ Gülgün Uyar, *Ehl-i Beyt İslâm Tarihinde Ali-Fatıma Evlâdı* (İstanbul: İfav Yayınları, 2011), 378.

⁹⁸⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/336.

⁹⁸⁹ Hasan Yaşaroğlu, "Zeydiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/325.

⁹⁹⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/544; Hasan Kurt, "Tâhirîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/403.

Nişabur'u ele geçirmesinin ardından onun hizmetine girdi⁹⁹¹ ve zamanla Ya'kûb b. Leys'in güvenini kazandı. 261/875 yılında Ahmed b. Abdullâh, Ya'kûb b. Leys'ten Horasan'daki işleri takip etmek üzere izin aldı. Bu izinle birlikte Ahmed b. Abdullah, Nişabur'da hâkimiyet kurma hayalini gerçekleştirmek üzere harekete geçti ve Nişabur'a bağlı Büşt bölgesine gitti. Buranın valisini şehirden çıkararak, şehrin harâcına el koydu. Daha sonra Gûmis'te ve Bistâm'da yaptığı katliamların ardından buralara hâkim oldu.⁹⁹²

Ya'kûb b. Leys, onun bu girişimlerine karşı herhangi bir müdahale de bulunamamıştır. Çünkü Nişabur'u zaptederek Muhammed b. Tâhir'i hapsedmesi, Mu'temid ile gerilim yaşamasına neden olmuştur. Böylece Ahmed b. Abdullâh, Ya'kûb b. Leys'in meşguliyetinden yararlanarak hedeflerine ilerlemek için imkân bulmuştur. Mu'temid, Ya'kûb b. Leys'in elinde tutuklu bulunan Muhammed b. Tâhir'i serbest bırakması için haber göndermesine rağmen⁹⁹³ Ya'kûb b. Leys, onun isteğini yerine getirmemiştir. 262/876 yılında Abbâsî Devleti ile Ya'kûb b. Leys arasında yaşanan savaşı, Ya'kûb b. Leys kaybetmiş ve Muhammed b. Tâhir de kurtarılmıştır.⁹⁹⁴

Mu'temid, bölgede eski otoritelerini kaybeden Tâhirîleri yeniden canlandırmak amacıyla Muhammed b. Tâhir'i tekrar Horasan valisi olarak atadı. Ancak Muhammed b. Tâhir, bölgeye gitmeyip yerine kardeşi Hüseyin b. Tâhir'i Horasan'a gönderdi.⁹⁹⁵ Bu arada Ahmed b. Abdullâh, 262/876 Nişabur'u ele geçirincede, halkı Tâhirîlere itaate çağırdı. Ahmed b. Abdullâh'ın Nişabur'u Tâhirîler adına zaptettiği öğrenen Hüseyin b. Tâhir, büyük umutlarla İsfahân'dan Nişabur'a geldi. O, Ahmed b. Abdullah'ın hala Tâhirîlere bağlı bir komutan olduğunu zannediyor ve Tâhirîler adına hutbe okutacağını umuyordu.⁹⁹⁶ Doğal olarak onun desteği ile yeniden güçlü oldukları günlere dönebileceğine dair bir inanç taşıyordu. Ancak Hüseyin b. Tâhir, Ahmed b. Abdullah'tan beklemediği bir tavırla karşılaştı.

⁹⁹¹ Erdoğan Merçil, "Saffârîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/464.

⁹⁹² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/264-265; Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zaman*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâr Sâdır, 1977), 6/423.

⁹⁹³ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/507.

⁹⁹⁴ Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, 4/161.

⁹⁹⁵ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/526.

⁹⁹⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/265.

Çok geçmeden Ahmed b. Abdullah'ın, kendisinin atanmış bir vali olarak meşruiyet gücünü kullanmak amacını taşıdığını, bunu kullanarak Nişabur ve çevresindeki nüfûzunu arttırmayı planladığını anladı. Çünkü Hüseyin b. Tâhir, Ahmed b. Abdullâh'ın yanına gelince ilgi göstermedi.⁹⁹⁷ Hüseyin b. Tâhir'in gelişi ile halk nezdinde meşruiyet elde eden Ahmed b. Abdullâh, askerî gücünü arttırmak amacıyla yine Tâhirîlerin eski komutanlarından Râfi b. Herseme'ye haber göndererek onu yanına çağırdı. Râfi b. Herseme ise daveti kabul edip Nişabur'a gelince Ahmed b. Abdullâh'ın ordu komutanı oldu.⁹⁹⁸

Ahmed b. Abdullâh'ın Tâhirîler adına hutbe okutmamasına kızan Hüseyin b. Tâhir, onu etkisiz hale getirmek için Ebû Talha b. Şerkûb ile beraber hareket ederek Nişabur'u ele geçirdi ve Tâhirîler adına hutbe okuttu. Bunun üzerine Ahmed b. Abdullâh kardeşi Abbâs'ı bir orduyla Nişabur'a gönderdi. Fakat Abbâs öldürülünce ordusu dağıldı. Bunun üzerine Ahmed b. Abdullâh, Herat'a döndü. Bu arada Ebû Talha b. Şerkûb'un ordu komutanı İshâk eş-Şâri, kendisine isyan etti. Bunun üzerine Ebû Talha b. Şerkûb, İshâk eş-Şâri'yi ve adamlarını takibe aldı. Kurduğu pusuya düşen İshâk eş-Şâri'yi öldürdü. Adamları kaçarak Nişabur'a geldi.⁹⁹⁹ Takibi sürdüren Ebû Talha b. Şerkûb, İshâk eş-Şâri'nin adamlarını Nişabur'da sıkıştırdı. Nişaburlular, Herat'ta bulunan Ahmed b. Abdullâh'a yazdıkları bir mektup ile yardım talep ettiler. Aldığı davetin ardından harekete geçen Ahmed b. Abdullâh, Nişabur'a gelince Ebû Talha b. Şerkûb, Hasan b. Zeyd'e sığındı. Hasan b. Zeyd'den aldığı askerlerle Ahmed b. Abdullâh'a saldırdı. Ancak mağlup oldu. Böylece Ahmed b. Abdullâh, 265/878 yılında Nişabur'da üstünlüğü tekrar ele geçirdi.¹⁰⁰⁰

Ahmed b. Abdullâh, Ebû Talha b. Şerkûb'a yardım etmesi nedeniyle 266/879 yılında Cürcân'da bulunan Hasan b. Zeyd'e saldırdı. Bunun üzerine Hasan b. Zeyd Âmül'e çekildi. Böylece Ahmed b. Abdullâh, Cürcân ile birlikte Taberistan'ın bazı bölgelerini de kontrolüne aldı.¹⁰⁰¹

⁹⁹⁷ Hasan Kurt, *Türk-İslâm Dönemine Geçişte Tahiroğulları* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2002), 164-165.

⁹⁹⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/265.

⁹⁹⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/265-266.

¹⁰⁰⁰ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/544.

¹⁰⁰¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/290.

Ya'kûb b. Leys'in vefatından sonra Saffârîlerin başına geçen Amr b. Leys, Ahmed b. Abdullâh'ın elinde bulunan toprakları almak amacıyla 266/879 yılı içinde yaptığı savaşı kaybetti. Amr b. Leys'in bu mağlubiyeti, Ahmed b. Abdullah'ın Nişabur'daki hâkimiyetini sağlamlaştırdı.¹⁰⁰² Hutbelerde Muhammed b. Tâhir'in adının zikredilmesini yasaklayıp Halife Mu'temid ile kendi adını zikrettirmesi,¹⁰⁰³ 267/880 yılında Ahmed b. Abdullâh'ın kendi adına dinar ve dirhem bastırması bunun en önemli göstergesidir. Bastırdığı paraların bir yüzünde Mu'temid'in, diğer yüzünde ise kendi adı yazılıydı.¹⁰⁰⁴ Ahmed b. Abdullâh, bu uygulamasıyla, Tâhirîlerden sonra Horasan bölgesinin yönetimini kendi adına üstlenmek istediğini göstermektedir.¹⁰⁰⁵ Ancak Ahmed b. Abdullâh, Zilhicce 268/Haziran 882'de Kutluğ ve Râmcûr adlı iki kölesinin suikastı sonucu öldürüldü.¹⁰⁰⁶ Ahmed b. Abdullâh'ın ani ölümü Horasan bölgesindeki güç dengelerinin, Amr b. Leys yönetimindeki Saffârîlerin lehine değişmesini sağlamıştır.

3.3.1.6. Karmatîlerin İsyanı

Abbâsîler, on dört yıl süren Zenc İsyanı'nı büyük çabalar neticesinde bastırdıktan sonra İsmailî bir hareket olan Karmatî İsyanı'yla uğraşmak zorunda kaldı. İsmailî mezhebi içerisinde değerlendirilen Karmatîler, 3./9. yüzyılın ortasından sonra tezâhür eden, siyâsî bir hareket olarak kabul edilmektedir.¹⁰⁰⁷

İsmailîler, davetlerini daha çok kabileler ve köylüler arasında yaptılar. Daha sonra buna paralel olarak şehir halkı ve zanaatkârlar arasında da taraftar buldular.¹⁰⁰⁸ Karmatî hareketinin başlangıcı olarak temel kaynakların geneli, İsmailî Dâi'nin Kûfe Sevâdı'na¹⁰⁰⁹ gelmesi ve buradaki faaliyetleri olarak gösterir. Bu Dâi'nin adı

¹⁰⁰² Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/552.

¹⁰⁰³ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/589; Merçil, "Saffârîler", 35/464.

¹⁰⁰⁴ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/600.

¹⁰⁰⁵ Kurt, *Türk-İslâm Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, 168.

¹⁰⁰⁶ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/612; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/268-269; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/580.

¹⁰⁰⁷ Ali Avcu, "Karmatîler: Ortaya Çıkışları, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 10/1 (February 2010), 200.

¹⁰⁰⁸ Lewis, *Tarihte Araplar*, 145-146.

¹⁰⁰⁹ Kûfe Sevâdı: Kuzeyde Tîkrît, doğuda Hulvan batıda Kâdisiye uzanan verimli topraklara sahip bölgenin adıdır. bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 3/272-275.

Hüseyin el Ahvâzî'dir.¹⁰¹⁰ Güney Irak'a İsmailî daveti yaymaya gönderilen Hüseyin el-Ahvâzî, burada Hamdân b. Eşas ile tanıştı ve onu davetin bir neferi yaptı.

Hamdân b. Eşas, Kûfe ve civarında bulunan köylere de daveti örgütleyerek yaydı. Bu faaliyetlerinin sonunda çok sayıda taraftar topladı. Bu kişilere Hamdân b. Eşas'dan dolayı Karmâtî ismi verildi.¹⁰¹¹ Daha sonra bu ifade yerel kullanımın dışına çıkarak Hamdân b. Eşas tarafından örgütlenmeyen kesimler için de kullanılır oldu.¹⁰¹² Yani Karmâtî ismi de Hamdân b. Eşas'a nisbetle meşhur oldu.¹⁰¹³ Netice olarak Karmâtîlik şu şekilde tanımlanabilir: İsmi İsmâiliyye Mezhebi'nin Kûfe Sevâdî'nda faaliyet gösteren baş dâisi Hamdân b. el-Eşas'dan alan, imâmet iddiasında bulunan İsmâilî davetin lideri Ubeydullah el-Mehdî'nin imametini kabul etmeyerek Muhammed b. İsmâil'in Kâim el-Mehdî olarak beklenmesi şeklindeki eski İsmâilî öğretiyi savunan, bu anlayışla İsmâilîlik'in ana bünyesinden ayrılarak bölgesel faaliyet gösteren, İsmâilî daveti tanımlayan siyasî bir kavramdır.¹⁰¹⁴

Karmâtîler, Mu'temid döneminde silahlı bir eylemde bulunmamışlardır. Bu dönemde yaptıkları propaganda faaliyetleri ile taraftar toplamışlardır. Mu'temid'den sonra halife olan Mu'tazîd döneminde silahlı eylemelere başlamışlardır.¹⁰¹⁵ Dolayısıyla bu başlıkta Hüseyin el-Ahvâzî ve Hamdân Karmat'ın propaganda faaliyetlerine ve Karmâtîliğin prensiplerine temâs edilmiştir.

Gizli olarak yürütülen İsmâilî davetin açıktan faaliyetlerini icra etmesi Hûzistân'dan Kûfe Sevâd bölgesine gelerek Nehrayn'a yerleşen Hüseyin el-Ahvâzî tarafından 278/891 yılı içerisinde başlatılmıştır. Kendisini zühd ve takva sahibi aynı zamanda namazına düşkün biri olarak tanıtan Hüseyin el-Ahvâzî, geçimini hurma yaprağından elde ettiği hasırları satarak sağlıyordu. Kendisini ziyarete gelenlere zühdden, takvâdan ve dünyanın geçiciliğinden bahsederek insanların ilgisini

¹⁰¹⁰ Ali Avcu, *Karmatîler'in Doğuşu ve Gelişim Süresi*, (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009), 146.

¹⁰¹¹ Karmat kavramının kökeni ile alakalı bk. Ali Avcu, *Karmatîler'in Doğuşu ve Gelişim Süresi*, 26-43; Louis Massignon, "Karmatîler", *İslâm Ansiklopedisi* (Eskişehir: Millî Eğitim Bakanlığı, 2001), 6/352-353.

¹⁰¹² Farhad Daftary, *İsmaililer Tarihleri ve Öğretileri*, çev. Ahmet Fethi (İstanbul: Alfa Yayınları, 2017), 176-177.

¹⁰¹³ Sabri Hizmetli, "Karmatîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 24/510.

¹⁰¹⁴ Ali Avcu, *Karmatîler'in Doğuşu ve Gelişim Süresi*, 43.

¹⁰¹⁵ Yılmaz, *Mu'tazîd ve Müktefi Döneminde Abbâsîler*, 222.

çekmeye çalışıyordu. Bir süre içinde etkisi altına aldığı taraftarlarını, Ehl-i Beyt'ten bir imama biat etmeye çağırıyordu. Ayrıca bir günde kılınacak farz namazların elli vakit olduğunu belirtiyordu. Onun bu çağırısına kulak verip görüşlerini benimseyen insanların sayısı her geçen gün artmaya başladı.¹⁰¹⁶

Hüseyin el-Ahvâzî bir tüccârın tavsiyesi ile hurma tüccârlığı yapan adamların bahçelerine bekçilik yapmak üzere anlaştı. O gündüzleri namaz kılıyor ve oruç tutuyordu.¹⁰¹⁷ Hurma tüccârı yanlış anlama sonucu, Hüseyin el-Ahvâzî'yi hurmalarından yediği zannıyla dövdüler. Ancak olayın aslı ortaya çıkınca, hurma tüccârı son derece pişman olup Hüseyin el-Ahvâzî ile helalleştiler. Bu olay, Hüseyin el-Ahvâzî'nin civarda tanınmasını ve bölge insanı arasında ona karşı ilginin artmasını sağladı.¹⁰¹⁸

Taberî'nin aktardığına göre Hüseyin el-Ahvâzî ile Hamdân Karmat'ın karşılaşması ise şu şekilde olmuştur. Hüseyin el-Ahvâzî'yi yolun kenarında hasta bir vaziyette yatmakta olduğunu gören bir bakkal, gözlerinin kızılığından dolayı kendisine “Kermîte” denilen Hamdân b. Eşas'a, ona bakması için evine götürmesini istedi. Hamdân b. Eşas, Hüseyin el-Ahvâzî'yi alarak evine götürdü ve ona iyileşinceye kadar baktı. Hüseyin el-Ahvâzî burada bulunduğu süre zarfında görüşlerini yaymak üzere davetine devam etti. Davetine köy halkı oldukça ilgi gösterdi. Artık belli bir noktadan sonra kendisine tabi olan herkesten imam adına birer dinar almaya başladı. Davetini daha hızlı yaymak amacıyla kendilerini “İsâ'nın Havarileri” olarak nitelediği on iki tane adam belirledi.¹⁰¹⁹

Hüseyin el-Ahvâzî'nin kendisine tâbi olanlara elli vakit namazı emretmesi, tarım sektöründeki işlerin aksamasına sebep oldu. Bu durumun nedeni araştıran bölgenin zengin toprak sahiplerinden Heysem, işçilerinin kıldıkları elli vakit namaz sebebiyle işlerin aksadığını öğrendi. Ve bunu onlardan Hüseyin el-Ahvâzî'nin istediğini öğrenince, onu yakalayarak hapsedti. Hapsettiği hücrenin anahtarını yastığının altına sakladı. Fakat Heysem içki içip sarhoş olunca kendinden geçti.

¹⁰¹⁶ Ezdî, *Târihu'l-Mevsil*, 2/132; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/363.

¹⁰¹⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/363-364.

¹⁰¹⁸ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 10/23-24; Ebû Bekir Abdullâh İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürer ve câmiu'l-ğurer*, thk. Selâhaddîn el-Müneccid (Kahire:1961), 6/44-46.

¹⁰¹⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/364.

Cariyesi, yastığın altındaki anahtarı alarak Hüseyin el-Ahvâzî'yi serbest bıraktı ve anahtarı aldığı yere bıraktı. Sabahleyin Hüseyin el-Ahvâzî'yi öldürmek üzere hücreye giden Heysem, odanın boş olduğunu gördü. Bu olay halk tarafından duyulunca, Hüseyin el-Ahvâzî'nin kerâmeti gereği, Allah tarafından Heysem'in evinden alındığı ve başka bir yere götürüldüğü şayiası yayıldı. Hüseyin el-Ahvâzî'nin taraftarları onunla karşılaştığında bu olayın aslını sorduklarında onlara şöyle dedi: “Bana hiç kimse kötülük yapamaz!” Hüseyin el-Ahvâzî'nin bu ifadesi onu taraftarları nezdinde daha da yüceltti.¹⁰²⁰

Olayların gidişatından hayatının tehlikede olduğunu sezen Hüseyin el-Ahvâzî, bölgeden ayrılarak Şâm'a gitti ve bir daha da hakkında haber alınamadı.¹⁰²¹ Hüseyin el-Ahvâzî, Şam'a gittikten sonra yerine Hamdân b. Eşas, geçerek daveti üstlendi. Gözlerinin kızılığından sebebiyle kullanılan “Kermîte” zaman içerisinde Karmat'a dönüşmüş ve İsmailî davet için kullanılan bir kavram haline gelmiştir.¹⁰²²

Hamdân Karmat'ın davetinin başarılı olmasına ve etrafına çok sayıda taraftar toplayabilmesine yardımcı olan bazı hususlar vardır. Bunların başında Abbâsîlerin Zenc İsyanı ile uğraşması ve bütün güçlerini bu isyanı bastırmak için harcamalarıdır.¹⁰²³ Bir diğeri ise, dönemin bölge valisi Ahmed b. Muhammed et-Tâî'nin, Hamdân Karmat'ın faaliyetleri hakkında bilgi sahibi olduğu halde hiçbir müdahalede bulunmamasıdır. Bunun sebebi ise Ahmed b. Muhammed'in, Karmatilere katılan her erkekten yıllık bir dinar vergi almasıdır. Bunun karşılığında onların faaliyetlerine karışmamıştır. Bu sayede davet daha hızlı bir şekilde yayıldı. Kûfe'den gelen bir grup, Mu'temid ile görüşerek Karmatîlerin yeni bir din oluşturma çabası içerisinde olduklarını,¹⁰²⁴ kendilerine biat etmeyenlerin kanlarının, helal kabul ettiklerini bildirdi. Ayrıca Mu'temid'e Vali Ahmed b. Muhammed'i şikâyet ederek

¹⁰²⁰ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 10/24-25.

¹⁰²¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/364.

¹⁰²² Ali Avcu, *Karmatîler'in Doğuşu ve Gelişim Süresi*, 153.

¹⁰²³ Farhad Daftary, *İsmailîler*, 177. Abdullah Ekinci, “İrak-Suriye Bölgesinde Abbasi-Karmatî Mücadelesi”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/4 (Temmuz-Aralık 2002), 85.

¹⁰²⁴ Karmatîlerin inanç esaslarına göre namaz dört rek'attır. Kendilerine özgü bir ezanları mevcuttur. Kible Beytü'l-Makdis'dir. Dolayısıyla Hac da burada yapılır. Kutsal günleri pazartesidir ve o gün hiçbir şey yapılmaz. Mihricân ve Nevruz olmak üzere yılda iki gün oruç tutarlardı. Şarab içmek helâl kabul edilirdi. Cünüpken yıkanmağa gerek yoktu. Sadece abdest alırlardı. Kendileriyle savaşılan kimselerin katli vacib olup, kendisine muhalefet edip de savaşmayanlardan cizye alırlardı. Azı dişli ve ve pençeli hayvanları kesinlikle yemezlerdi. Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 10/25-26; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/365-366.

onlara karşı herhangi bir müdahalede bulunmadığını ifade etti. Ne var ki Mu'temid bütün bu anlatılanlara rağmen konunun üzerine gitmedi.¹⁰²⁵ Yılmaz, bunun sebebinin Ahmed b. Muhammed'in vergi toplamadaki başarısından kaynaklandığını belirtmektedir. Zira Mu'temid'den sonra halife olan Mu'tazıd, Ahmed b. Muhammed'i tekrar aynı bölgeye vali olarak atamıştır.¹⁰²⁶

Hamdân Karmat, 267/880 yılı içerisinde Zenc lideriyle yaptığı görüşmede ortak hareket etmek için bir teklifte bulundu. Ona: "Ben bir mezhebe bağlı hareket etmekteyim. Bana tâbi silahlı yüz bin adamım var. Eğer yapacağımız görüşmede anlaşsaksak adamlarımla sana katılır, aksi halde çeker giderim." Hamdân Karmat ve Ali b. Muhammed yaptıkları görüşme neticesinde anlaşamadılar.¹⁰²⁷ Daha sonra Hamdân Karmat, Kûfe'ye döndü.¹⁰²⁸ Avcu'ya göre, burada Zenc lideri ile görüşen Hamdân Karmat değil, Hüseyin el-Ahvâzî'dir. Zira Karmat lakabı Hamdân'a değil, Hüseyin el-Ahvâzî'ye verilmiştir. Hamdân Karmat sadece Hüseyin el-Ahvâzî ile o dönem sadece hasta olduğu için ilgilenmiştir.¹⁰²⁹

Hamdân Karmat, 277/890 yılında Kûfe'nin doğusunda "Dâru'l-Hicre" adını verdiği müstahkem bir kale inşa etti ve taraftarlarının burada toplanmalarını emretti.¹⁰³⁰ Çevreden getirttiği büyük kayalar ile kalenin etrafını yüksek surlarla çevirtti. Surların arkalarına ise büyük hendekler açtırdı. Kalenin içerisinde büyük binalar inşa ettirdi.¹⁰³¹ Hamdân Karmat'ın Abbâsî Devleti'nin sınırları içerisinde, muazzam kale yaptırması, Karmatîlerin ekonomik açıdan kuvvetlendiğini ve taraftarlarının sayısının arttığını, ayrıca merkezi idâredeki zaafiyetin devam ettiğini ortaya koymaktadır.¹⁰³²

Mu'temid'den sonra halife olan Mu'tazıd döneminde Karmatîler, 287-289/900-902 yılları arasında üç defa ayaklandılar. Ancak Mu'tazıd, bu isyanları

¹⁰²⁵ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 10/25; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/365.

¹⁰²⁶ Yılmaz, *Mu'tazıd ve Müktefî Döneminde Abbâsîler*, 238-239.

¹⁰²⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/366.

¹⁰²⁸ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 10/27.

¹⁰²⁹ Ali Avcu, *Karmatîler'in Doğuşu ve Gelişim Süresi*, 147.

¹⁰³⁰ Massignon, "Karmatîler", 6/353.

¹⁰³¹ İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürer*, 6/53; Takıyyuddîn Ahmed b. Ali el-Makrîzî, *İttiâzu'l-hunefâ*, thk. Cemâluddîn eş-Şeyyâl (Kahire:1996), 1/158.

¹⁰³² İhsan Arslan, *Muktedir Billâh Döneminde Abbâsîler* (İstanbul: Okur Akademi, 2014), 219.

bastırdı.¹⁰³³ Netice olarak, Karmatîlerin Mu'temid döneminde propaganda faaliyetleriyle taraftar topladıkları görülmektedir.

3.3.1.7. Diğer İsyandar

Mu'temid döneminde yukarıda değindiğimiz isyanların dışında küçük çapta çıkan bazı isyan hareketleri de olmuştur. Bunlardan biri de Haricî Ali b. Müsâvir 257/871 yılında çıkardığı isyandır. Ali b. Müsâvir, dört bin adamıyla Ezrame'ye¹⁰³⁴ yürümüştür. Ezrame halkı, Ali b. Müsâvir'e karşı direnmiş ancak şehre girişine engel olmamıştır. Ezrame'ye giren Ali b. Müsâvir, şehri yağmalamıştır. Bunun üzerine Hasan b. Eyyûb b. Ahmed el-Adevî komutasındaki askerî birlik Ezrame'ye doğru harekete geçmiştir. Hasan b. Eyyûb, Ali b. Müsâvir ile yaptığı savaşın sonunda onu öldürmüş ve kesik başını da Sâmerâ'ya göndermiştir.¹⁰³⁵

Hüseyin b. Ca'fer b. Mûsâ b. Ca'fer es-Sâdık'ın¹⁰³⁶ iki oğlu olan Muhammed ve Ali, Safer 271/Ağustos 884 tarihinde Medine'ye gelerek taşkınlık çıkardılar. Ayrıca bir grup insanı da öldürdükere mallarına da el koydular. Bu acı olaylar nedeniyle Medineliler, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) mescidinde dört hafta süreyle Cuma namazları olmak üzere hiçbir vakit namazlarını kılamadılar.¹⁰³⁷

Bu acı durum üzerine el-Fazl b. Abbâs el-Alevî şu beyitleri söyledi:

“Pâk olan Mustafa'nın hicret diyarı tahrip edildi,

Bu hâl Müslümanları ağlattı.

Ey göz Cibril makamına ve Peygamber kabrine

Ve Rasûlünün minberine ağla.

Takva üzere kurulup da boşa kalan bu mescide ağla,

Allah'ın Hâtemü'l-Mürselîn ile

Mübarek kıldığı Medine'ye ağla.¹⁰³⁸

¹⁰³³ Hizmetli, “Karmatiler”, 24/510.

¹⁰³⁴ Ezrame: Diyârrebîa'ya bağlı bir köydür. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/131.

¹⁰³⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/234.

¹⁰³⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/341.

¹⁰³⁷ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 10/7; Ezdî, *Târîhu'l-Mevsil*, 2/116.

¹⁰³⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/341.

Allah şeytana uyup da orayı tahrip edeni kahreyle!”¹⁰³⁹

Zenc İsyanı'nı bastırmada görev alan ve Cunbulâ valisi olan Ahmed b. Leyseveyh¹⁰⁴⁰ Zilhicce 265/Ağustos 879 tarihinde, beraberine adamlarını da alarak Nil'den ayrıldı ve isyan çıkardı. Abdullâh b. Leyseveyh ve beraberindekiler, Ebâz'a gitti. Bölgede bulunan Mesrûr el-Belhî, isyanı bastırmak üzere harekete geçti. Mesrûr el-Belhî'nin kendisini takip ettiğini öğrenen Abdullâh b. Leyseveyh sonuç alamayacağını anlayınca, Mesrûr el-Belhî'ye gelerek af diledi ve Halife'ye itaatini bildirdi.¹⁰⁴¹ Mesrûr el-Belhî de onun özrünü kabul etti ve ona ve yanındaki bazı komutanlarına hil'at giydirdi.¹⁰⁴²

Medine ve Vâdi'l-Kurâ bölgesinin valisi olan İshâk b. Muhammed b. Yûsuf el-Ca'ferî, Vâdi'l-Kurâ'ya bir vali tayin etti. Bu atamadan memnun olmayan Vâdi'l-Kurâ halkı, 266/880 yılında¹⁰⁴³ İshâk b. Muhammed'in atadığı bu valiyi ve İshâk b. Muhammed'in iki kardeşini öldürdüler. Bu olaydan sonra İshâk b. Muhammed, Vâdi'l-Kurâ'ya doğru harekete geçti. Ancak oraya ulaştıktan kısa bir süre sonra hastalandı ve öldü. Ölümünden sonra Medine'ye vali olarak Mûsâ b. Muhammed b. Ca'fer tayin edildi. Bu durumu Hasan b. Mûsâ b. Ca'fer kabul etmeyerek isyan çıkardı. Bunun üzerine Vali Mûsâ b. Muhammed, Hasan b. Mûsâ'yı sekiz yüz dinara razı ederek isyanı bastırdı.¹⁰⁴⁴

Ebû Kâsım Ahmed b. İsmâil b. Hasan b. Zeyd, Medîne'de isyan çıkararak Medîne Valisi Mûsâ b. Muhammed'i öldürdü ve Medine'de kontrolü eline aldı. Bu karışıklılar sebebiyle Medine'de fiyatlar yükseldi. Bu pahalılığa çözüm olması için Ahmed b. Muhammed, civar bölgelere adamlar göndererek tüccârdan vergi alınmayacağını ve mallarının teminat altında olacağını bildirdi. Bunun sonucunda fiyatlar düştü, Medîne'de işler yoluna girdi. Halife Mu'temid, İbn Ebi's-Sâc Medine'ye gelinceye kadar geçici olarak Ahmed b. Muhammed'i vali tayin etti.¹⁰⁴⁵

¹⁰³⁹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 10/7.

¹⁰⁴⁰ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/542.

¹⁰⁴¹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/545.

¹⁰⁴² Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/546.

¹⁰⁴³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/290.

¹⁰⁴⁴ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/552-553.

¹⁰⁴⁵ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/553.

3.3.2. Hilâfet Merkezinin Değişmesi

Abbâsîler kuruluşlarından yıkılışlarında kadar geçen sürede birden çok yeri başkent olarak kullandı. Abbâsîlerin ilk halifesi Ebü'l-Abbâs es-Seffâh döneminde önce Kûfe¹⁰⁴⁶ sonra Enbâr devletin merkezi oldu.¹⁰⁴⁷

Mansûr, yönetim merkezini Enbâr'dan Kûfe şehrinin yakınlarında bulunan Hâşimîyye'ye taşıdı. Bir süre sonra yeni bir başkent arayışına giren Mansûr, Dicle Nehri'nin batı yakasında, Serat Çayı'nın Dicle ile birleştiği yerin yukarısında bulunan yere Bağdat şehrini inşa ederek merkezi buraya taşıdı. Bağdat 221/836 yılına kadar devletin başkenti olarak hizmet etti.¹⁰⁴⁸

Mu'tasım döneminde Bağdat'ta Türklerin sayısının artması, bazı sorunları da beraberinde getirdi. Halk ve Türkler arasındaki sorunlar nedeniyle çatışmaya varan mücadeleler yaşandı. Problemin her geçen gün arttığını gören Mu'tasım, bu işi kökünden çözmek amacıyla Türkleri, 221/836 yılında daha önceden yerini belirleyip planladığı ve inşa ettirdiği Sâmerâ'ya¹⁰⁴⁹ taşıdı. Ardından burayı devletin yeni merkezi yaptı.¹⁰⁵⁰ Hilâfet merkezinin Bağdat'tan Sâmerâ'ya taşınması, o dönem Türklerin devlet idâresindeki gücünü yansıtan bir örnektir.¹⁰⁵¹

Mu'tasım'la beraber, ordu içerisinde etkinlikleri artan Türkler¹⁰⁵² zamanla idarî kadrolarda da söz sahibi olmaya başladılar. Hem ordu hem de idâri kadrolardaki güçleriyle halifeler üzerinde otorite kurdular. Vâsık'ın veliaht tayin etmeden ölümüyle birlikte halife belirleyecek güce ulaştılar. Gerçekleştirilen toplantı

¹⁰⁴⁶ Casim Avcı, "Kûfe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/341.

¹⁰⁴⁷ İlknur Apak, *İhtilâlden İktidara Abbâsîler (Ebü'l-Abbâs es-Seffâh Dönemi)*, (İstanbul: Ensâr Neşriyat, 2019), 181; M. Streck, "Bağdat", *İslâm Ansiklopedisi*, (Eskişehir: Millî Eğitim Bakanlığı, 2001), 2/197; Abdülazîz ed-Dûrî, "Enbâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/171.

¹⁰⁴⁸ Dûrî, "Bağdat", 4/426; Ahmet Güzel, "Ebû Ca'fer el-Mansûr", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti Abbâsîler-I* (İstanbul: Sıyer Yayınları, 2018), 5/87-88.

¹⁰⁴⁹ Sâmerâ: Bağdat ve Tıkrît arasında Dicle Nehri'nin doğusunda bulunan yerin adıdır. Ayrıca Sâmerâ kelimesinin kökeni ve anlamı alakalı bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 3/159; Hakkı Dursun Yıldız, "Abbasi Devrinde Türk Kumandanları II Inak et-Türkî", *İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi* 2 (Ekim 1971), 53.

¹⁰⁵⁰ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-büldân*, 52.

¹⁰⁵¹ Kırkpınar, *Abbâsî Halifesi Mütevekkil ve Dönemi*, 150.

¹⁰⁵² Mu'tasım'ın ordusunu Türklerden oluşturmasının sebepleri ile alakalı bk. Mehmet Nadir Özdemir, "Abbasi Halifesi Mu'tasım'ın Ordusunda Bulunan Türklerin "Köle" Olup Olmadığı Meselesi", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 18 (Aralık 2005), 213.

sonucunda, Türk komutanlardan İnak et-Türkî ve Vasîf'in desteğiyle, Mütevekkil halife yapıldı.¹⁰⁵³

Mütevekkil, devlet kadrolarında Türklerin ağırlığından ve üzerindeki baskısından kurtulmak amacıyla Türk unsurlarını bertaraf etmek için harekete geçti ve İnak et-Türkî'yi hilâfete geçmesinden ancak üç sene sonra öldürttü.¹⁰⁵⁴ İnak et-Türkî'den sonra yine bir Türk komutan Vasîf, onun yerine geçerek etkin hale geldi. Mütevekkil, Türk komutanların arasındaki rekabeti kullanıp birbirine düşürerek, onlardan kurtulmayı böylece onların devlet üzerindeki hakimiyetlerini kaldırmayı planladı. Onun bu planı, Mütevekkil sonrası göreve gelen halifelerin de siyâseti haline geldi.¹⁰⁵⁵

Mütevekkil, sorunu kökten çözmek için başkenti Arap asabiyetinin güçlü olduğu Şâm'a taşımaya karar verdi.¹⁰⁵⁶ Mütevekkil yanına o zaman daha on beş yaşında bir genç olan Mu'temid'i de alarak¹⁰⁵⁷ 20 Zilkade 243/10 Mart 858'de Sâmerrâ'dan yola çıktı ve Safer 244/Mayıs 858 tarihinde Şâm'a geldi.¹⁰⁵⁸ Dîvânları buraya naklettirdi ve dîvânların görevlerini icra edebilecekleri binaların yapılmasını da emretti.¹⁰⁵⁹

Mütevekkil'in hilâfet merkezini Şam'a alma girişiminin arkasındaki düşünceyi anlayan Türk komutanlar ayaklandı ve Mütevekkil'e haber göndererek, derhal geri dönmesini istedi.¹⁰⁶⁰ Yükselen tansiyon karşısında çaresiz kalan Mütevekkil, iki ay kaldığı Şâm'dan ayrılarak, Sâmerrâ'ya geri döndü.¹⁰⁶¹

Mütevekkil döndükten sonra birinci veliaht olan oğlu Muntasır'ı, veliahtlıktan azletti. Bu durumu sindiremeyen Muntasır, babasıyla arası açık olan

¹⁰⁵³ Yıldız, "Abbasi Devrinde Türk Kumandanları II Inak et-Türkî", 56.

¹⁰⁵⁴ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/168-170; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 11/221-222; Brockelmann, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, 122; Yıldız, "Abbasi Devrinde Türk Kumandanları II Inak et-Türkî", 57-58.

¹⁰⁵⁵ Dayf, *el-Asrû'l-Abbâsiyyü's-sânî*, 12.

¹⁰⁵⁶ Hüseyin Algül, *İslâm Tarihi* (İstanbul: Gonca Yayınevi, 1991), 3/338.

¹⁰⁵⁷ İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 71/51.

¹⁰⁵⁸ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2/456; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 11/305.

¹⁰⁵⁹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/210; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 11/322.

¹⁰⁶⁰ Mes'ûdî, *Mürücü'z-zeheb*, 4/94-95.

¹⁰⁶¹ İbn Manzûr, *Muhtasarü Târîhu Dimaşk*, 6/87. Ya'kûbî eserinde Mütevekkil'in Şâm'da otuz sekiz gün kaldıktan sonra Sâmerrâ'ya döndüğünün bilgisini vermektedir. bk. Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2/456.

Türk komutanların da desteğiyle, babasını öldürterek halife oldu.¹⁰⁶² Mütevekkil'in katli, Türklerin, Abbâsî Devleti içinde sahip olduğu gücün boyutlarını göstermesi açısından önemlidir. Zira Mütevekkil'i kimlerin öldürdüğü bilinmesine rağmen, cezalandırılmamışlardır.¹⁰⁶³

Muntasır, Türklerin desteğiyle halife olmasına rağmen bir süre sonra Türk komutanlarla arası açıldı. Muntasır, onlar hakkında “Bunlar halife katilleridir,” diyerek Türklere karşı duruşu açıkça ortaya koydu. Çok geçmeden de 5 Rebülevvel 248/12 Mayıs 862 tarihinde 26 yaşındayken ani ve şüpheli bir şekilde öldü.¹⁰⁶⁴

Muntasır'ın ölümünün ardından Boğâ el-Kebîr ve Otamış'ın önderliğinde toplanan ordu komutanları ve devlet erkânı, Müstaîn'i hilâfete getirirler.¹⁰⁶⁵ Mütevekkil'in öldürülmesi, Muntasır'ın hilâfetinin daha altıncı ayında şüpheli bir şekilde ölümü, halkta da Türklere karşı hoşnutsuzluk hissi oluşturmaya başladı.¹⁰⁶⁶

Mu'tez'in halife olmasını bekleyen taraftarları, Müstaîn'in halifeliğini kabul etmek istemeyince Sâmerâ'da iç karışıklıklar yaşandı. Sâmerâ'da üç gün süren çatışmaların ardından, Boğâ el-Kebîr'in girişimlerinin sonucunda kriz daha da büyümeden sükûnet sağlandı.¹⁰⁶⁷ Mu'tasım'dan sonra Sâmerâ'daki halk, ilk defa Türk komutanlara karşı fiili olarak tepkisini ortaya koymuştur.¹⁰⁶⁸

Müstaîn, her ne kadar Türklerin desteği ile halife olsa da onların baskılarından rahatsızdı ve onların tasfiye etmek edilmesini gerektiğine inanıyordu.¹⁰⁶⁹ Müstaîn, bu amaçla Türk komutanların aralarındaki rekabeti de kullanarak vezir Otamış, Otamış'ın kâtibi Şuca' b. Kâsım¹⁰⁷⁰ ve Halife Mütevekkil'in katlinde etkin bir rol alan Bâğir et-Türkî'yi¹⁰⁷¹ öldürttü. Ancak Sâmerâ'da işler karıştı. Bâğir'in

¹⁰⁶² Brockelmann, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, 123; Yıldız, “Abbasi Devrinde Türk Kumandanları II Inak et-Türkî”, 58.

¹⁰⁶³ Mehmet Emin Şen, *Abbâsîler'in İkinci Döneminde Siyasî ve Kültürel Alanda Türkler* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008), 52.

¹⁰⁶⁴ Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, 554-555.

¹⁰⁶⁵ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 4/321; İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, 250.

¹⁰⁶⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/149-150.

¹⁰⁶⁷ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2/459; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/149-150.

¹⁰⁶⁸ Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, 162.

¹⁰⁶⁹ Şen, *Siyasî ve Kültürel Alanda Türkler*, 52.

¹⁰⁷⁰ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 4/325-326; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/154.

¹⁰⁷¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 12/42.

katledildiğini öğrenen askerleri sarayı kuşatınca Müstaîn, Vasîf ve Boğâ el-Kebîr gizli bir şekilde Bağdat'a hareket ettiler ve 5 Muharrem 251/6 Şubat 865 günü Bağdat'a ulaştılar.¹⁰⁷² Bu durum, yönetim merkezinin Sâmerâ'dan Bağdat'a taşınması anlamına geliyordu. Sâmerâ'daki Türkler, Müstaîn'i geri getirmek için Bağdat'a bir elçi heyeti gönderdiler. Ancak Müstaîn dönmeyi reddetti.¹⁰⁷³ Müstaîn'nin Sâmerâ'ya geri dönmemesi, Türklerin siyasî ve ekonomik nüfuzlarını kaybetmeleri demektir. Bu gücü kaybetmemek için yeni bir halife tayin etmekten başka bir çözüm yolu bulamayan Türkler, Mu'tez'e 11 Muharrem 251/12 Şubat 265 tarihinde biat ettiler.¹⁰⁷⁴

Abbâsî Tarihi'nde belki de ilk defa aynı anda iki halifenin mevcudiyeti zuhur ediyordu. Tarafların aralarında anlaşamaması, bir iç savaşı kaçınılmaz kılıyordu.¹⁰⁷⁵ Yaklaşık bir yıl süren Sâmerâ-Bağdat mücadelesini Mu'tez kazanarak devlet içerisindeki iki başlılığa son verdi. Müstaîn, 4 Muharrem 252/25 Ocak 866 tarihinde hilâfetten çekilmek zorunda kaldı.¹⁰⁷⁶ Bu gelişme ile hilâfet merkezinin değişme ihtimali de ortadan kalmış oldu. Zira Müstaîn bu mücadeleden galip ayrılırsa, muhtemelen devletin yeni merkezi Bağdat olacaktı.

Mu'tez de önceki halifeler gibi Türklerin yönetimdeki hâkimiyetlerini kırmak için aralarındaki rekabeti kullanarak, önce Vasîf'den¹⁰⁷⁷ sonra Boğâ el-Kebîr'den kurtuldu.¹⁰⁷⁸ Ancak Mu'tez, Sâlih b. Vasîf, Bâlık Bey gibi Türk komutanların etkisini kıramadı. Bu komutanlara bağlı askerler, Mu'tez'den maaşlarını ödemesini talep ettiler. Mu'tez, onların bu taleplerini karşılayamayınca çıkan isyan sonucunda 27 Receb 255/11 Temmuz 869 tarihinde hilâfetten çekilmek zorunda kaldı.¹⁰⁷⁹

Mu'tez'den sonra halife olan Mühtedî, halife olmasını sağlayan Sâlih b. Vasîf'ten kurtulduktan sonra¹⁰⁸⁰ Bâlık Bey'i de öldürttü.¹⁰⁸¹ Bâlık Bey'in

¹⁰⁷² Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/282-283; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/164-165.

¹⁰⁷³ Mes'ûdî, *Mürûcuz-Zeheb*, 4/131.

¹⁰⁷⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 12/42; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/165-166.

¹⁰⁷⁵ Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, 165.

¹⁰⁷⁶ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/348-349; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 4/342-366; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 12/55.

¹⁰⁷⁷ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 4/374-375.

¹⁰⁷⁸ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/379-381; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/194.

¹⁰⁷⁹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 4/385-388.

¹⁰⁸⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/520.

¹⁰⁸¹ *Kitâbü'l-uyûn ve'l-hadâik*, 4/6.

öldürülmesine öfkelenen askerler sarayı kuşatarak, Mühtedî'ye saldırdılar. Aldığı yaralar sebebiyle Mühtedî, birkaç gün sonra öldü.¹⁰⁸²

Mühtedî'den sonra ise Mu'temid'e biat edildi.¹⁰⁸³ Bu biatın ardından Mu'temid, Sâmerrâ'da halifelik yapan Abbâsî halifelerinin sonuncusu olarak tarihe geçti.¹⁰⁸⁴ Çünkü Mu'temid, 279/892 yılında başkenti Sâmerrâ'dan Bağdat'a taşıdı.¹⁰⁸⁵ Bu değişim, aynı zamanda Sâmerrâ döneminin kapanması anlamına geliyordu. Çünkü Mu'temid'den sonraki halifeler, bir daha Sâmerrâ'ya geri dönmediler.¹⁰⁸⁶

Elli altı yıl devletin merkezi olan Sâmerrâ'da görev yapan halifelerden Mu'tasım, Vâsık, Muntasır, Mu'tez ve Mühtedî Sâmerrâ'da Mütevekkil ve Müstâin ise Sâmerrâ'ya bağlı olan yerleşim yerlerinde öldüler.¹⁰⁸⁷ Sâmerrâ, devletin merkezi olduktan sonra Mu'tasım başta olmak üzere, Vâsık, Mütevekkil, Muntasır, Müstâin, Mu'tez, Mühtedî ve Mu'temid ile beraber sekiz halife bu dönemde görev yapmıştır.¹⁰⁸⁸

Aktan, Türkler için kurulmuş ve hilâfet merkezi haline gelen Sâmerrâ'nın başkentliğini kaybedişini, siyasî alandaki Türk hâkimiyetinin ortadan kalkma süreci olarak¹⁰⁸⁹ değerlendirirken, Yıldız ise, Türk hâkimiyetinin sona erişini olarak görmektedir.¹⁰⁹⁰ Aslında bu süreç yukarıda bahsettiğimiz durumlar göz önüne alındığında Mütevekkil ile başlamış, Mu'temid ile tamamlanmıştır.

Bu noktada Türklerin Sâmerrâ'daki nüfûzlarını kaybetmelerine neden olan bazı önemli başlıklara da temâs etmek gerekir. Zira Türkler, hâkimiyetlerini kaybetmeselerdi, Sâmerrâ hilâfet merkezi olma özelliğini korumaya devam edecekti. Bu açıdan merkezin değişimi tamamen Türklerin siyasî nüfûzlarını kaybetmeleri ile alakalı bir durumdur denilebilir. Me'mun ve Mu'tasım zamanlarında orduya Türk

¹⁰⁸² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 12/102.

¹⁰⁸³ Ya'kûbî, *Târihu'l-Ya'kûbî*, 2/473.

¹⁰⁸⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/370.

¹⁰⁸⁵ İbn Battûta, *Seyahatname*, 217.

¹⁰⁸⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/370; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/644; Ziriklî, *el-A'lâm*, 1/107.

¹⁰⁸⁷ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-büldân*, 69.

¹⁰⁸⁸ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-büldân*, 52-54.

¹⁰⁸⁹ Aktan, "Mu'temid-Alellâh", 31/388.

¹⁰⁹⁰ Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, 165.

illerinden asker takviyesi yapılması, Türklerin ordu içerisinde önemli bir güce ulaşmalarını sağlamıştır. Ancak Mütevekkil'den sonra Türklerin orduya alımları giderek azalmıştır. Dolayısıyla Türklerin ordu içerisindeki sayıları günden güne erimiştir. Buna ilaveten Türk komutanların aralarındaki birlik ve beraberliğin yok olmasına bağlı olarak gerek halifeler ile Türk komutanlar arasındaki yukarıda özetlediğimiz mücadeleler gerekse Türk komutanların aralarındaki iç çekişmeler neticesinde öldürülmeleri de yönetimde nüfûz sahibi olan Türk komutanların hayatlarını kaybetmelerine neden olmuştur. Özellikle Sâmerî döneminin son halifesi Mu'temid zamanına bakıldığında, eceliyle ölen Mûsâ b. Boğâ'dan sonra öne çıkan bir Türk komutanın adı zikredilmemektedir. Buradan hareketle, Mu'temid üzerinde Türk otoritesinin neredeyse kalmadığı ifade edilebilir.¹⁰⁹¹ Azimli, Mu'temid dönemindeki Türkler ve halife arasındaki ilişkileri değerlendirirken bu dönemi, her iki taraf arasında bir sükûnet dönemi olarak görmüştür. Bunun nedeni olarak da her iki tarafın o güne kadar yaşananlardan duydukları rahatsızlıkları göstermiştir.¹⁰⁹²

Önceden halifeler ve Türk komutanlar arasındaki güç mücadelesine belli bir tavır almayan veya alma cesareti gösteremeyen halk, sonra Türklerin halifelere muamelelerinden rahatsızlık duymaya başlamışlar, bu rahatsızlık zamanla silahlı mücadeleye kadar uzanmıştır. Ayrıca Sâmerî döneminin sonlarına doğru yaşanan ve devletin varlığını tehdit eden Zenc İsyanı'nda, Saffârîler ve Tolunoğulları gibi hânedan devletlerle yapılan mücadelelerde Türk birlikleri çok sayıda kayıp vermiştir. Gücünü bu birliklerden alan Türk komutanların, asker sayılarının azalmasıyla doğru orantılı olarak nüfûzları da zayıflamıştır. Son olarak Muvaffak gibi devlet otoritesini eline alan ve Zenc İsyanı'nı azim ve kararlılığıyla bertaraf eden bir devlet adamının bulunması, Türklerin devlet otoritesine karşı hareket alanını da doğal olarak engellemiştir.¹⁰⁹³ Lümeylim'e göre, Sâmerî döneminin sonlarına doğru Türk etkisinin ortadan kalkmasında, Türklerin Zenc İsyanı'nı bastırmada beklenen başarıyı

¹⁰⁹¹ Lümeylim, *Nüfûzü'l-Etrâk fi'l-hilâfeti'l-Abbâsiyye*, 2/137-139; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, 179-180; Sağır, *Zenci Hareketi*, 14-17.

¹⁰⁹² Azimli, "Abbasiler Döneminde Türklerden Oluşturulan Ordu (Hassa Ordusu)", 45.

¹⁰⁹³ Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, 179-181.

gösterememeleri ve ordu yönetiminin Abbâsîlerden biri olan Muvaffak'a devredilmesi etkili olmuştur.¹⁰⁹⁴

Bütün bu bahsi geçen nedenlerden dolayı Türklerin nüfuzu gitgide azalmıştır. Hilâfet merkezinin değişmesi karşısında herhangi bir tepkinin varlığına dair kaynaklarda bilgiye rastlanmaması da bunu destekleyen bir husustur. Zira yukarıda bahsettiğimiz üzere Türkler, taleplerini karşılamayan ve otoritelerine karşı girişimde bulunan halifeleri öldürmüşlerdir. Bu nedenle halifelerin, hilâfet süreleri de Mu'temid'e kıyasla uzun değildir. Mu'temid'in yirmi üç yıllık hilâfetinde, Türklerin önceki dönemlerde sıkça başvurdukları halife değiştirme teşebbüslerine, bu dönemde rastlanılmamıştır.

Mu'temid, 279/892'da Bağdat'a döndükten sonra şehrin doğu yakasındaki Sûku's-Selâse'nin aşağı tarafında bulunan bir sarayda yaşamaya başladı.¹⁰⁹⁵ Bu tarihten itibaren onun kaldığı saray ve sarayın bulunduğu bölge Dârü'l-Hilâfe (Dârülhalife) olarak tanındı. Burada bizzat halife ile ailesinin kaldığı Kasrû'l-Firdevs, Kasrû'l-Hasenî, Kasrû't-Tâcî ve daha sonra inşa edilen Kasrû's-Süreyyâ'dan oluşan dört köşk bulunmaktaydı. Bunların tamamına "Harîmü'l-Hilâfe" denilirdi.¹⁰⁹⁶ Mu'tasım, hilâfet merkezi Sâmer râ'ya taşırken Bağdat'ta bulunan silah deposunu da taşımıştır. Mu'temid'in, merkezi Bağdat'a taşınmasıyla birlikte depolardaki silahlar da Bağdat'a taşınmıştır.¹⁰⁹⁷

Sâmer râ, başkentliğinin sona ermesiyle bir daha eski canlılığına kavuşamamış, sahip olduğu özellikleri de koruyamamıştır. Sâmer râ'daki yapılar birbirini ardına yıkılmış, şehir harabe bir hale dönmüştür.¹⁰⁹⁸ Bu konuda İbn Battûta, Dicle kenarında Ma'şûk Kalesi yakınlarında konakladıklarını ve kalenin doğu tarafında bulunduğunu ifade ettiği Sâmer râ ile alakalı "Sâmer râ bugün pek az bir kısmı dışında harap durumdadır. Birçok defa istilaya uğrayan Sâmer râ, bu istilalar

¹⁰⁹⁴ Lümeylim, *Nüfûzü'l-Etrâk fi'l-hilâfeti'l-Abbâsiyye*, 2/139-140.

¹⁰⁹⁵ Mu'temid'in 892'de Bağdat'a döndükten sonra kaldığı saray Hasan b. Sehl'in kızı Bûrân'a ait olan saraydır. Halife sarayı Bûrân'dan istedikten sonra, Bûrân sarayı düzenledi ve Mu'temid'e teslim etti. bk. Dûrî, "Bağdat", 4/428.

¹⁰⁹⁶ Ramazan Şeşen, "Dârülhilâfe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/539.

¹⁰⁹⁷ Abdülfettâh, *Nüzümü'l-hükm*, 203.

¹⁰⁹⁸ Lümeylim, *Nüfûzü'l-Etrâk fi'l-hilâfeti'l-Abbâsiyye*, 2/305.

neticesinde viran olmasına rağmen çok güzel ve hoş bir havası vardır.” ifadelerini kullanmıştır.¹⁰⁹⁹

Bu bilgilerden yola çıkarak, Mütevekkil başta olmak üzere ondan sonra Mu'temid'e kadar geçen sürede iş başına gelen halifelerin, Türklerin devlet üzerindeki hakimiyetini ortadan kaldırmak istedikleri görülmektedir. Bunu gerçekleştirmek için ilk etapta Türklerin aralarındaki rekabeti canlı tutarak birlikte hareket etmelerini engellemek istemişlerdir. Bu metodun sorunu çözmede yetersiz olduğunu farkedenden Mütevekkil ve Müstaîn gibi halifeler başkenti Sâmerrâ'dan başka bir yere taşımak istemişler ancak bunu gerçekleştirememişlerdir. Bu ancak Mu'temid döneminde, kardeşi Muvaffak'ın Zenc İsyanı'nda gösterdiği başarıyla beraber, ordunun idâresini eline almasıyla mümkün olmuştur.

3.4. Dış Siyâseti

Sâmerrâ dönemiyle birlikte ordu ve idâri kadrolarda ağırlığa sahip Türkler, halifelerin üzerinde nüfuz sahibi olmuştur. Yönetimde halifelerin iradelerini istedikleri gibi ortaya koyamamaları ve yaşanan iktidar mücadeleleri, devlet içerisinde otorite boşluğuna neden olmuştur. Bu durum iç siyâsette birtakım sıkıntılara sebep olduğu gibi devletin dış siyâsetini de etkilemiştir. Bundan cesaret alan merkezden uzak bölgelerdeki bazı valiler, bağımsız bir devlet başkanı gibi hareket etmeye başlamıştır. Bu valilerle Abbâsî yönetimi arasında inişli çıkışlı diye tabir edilecek ilişkiler yaşanmıştır. Merkezdeki bu yapı, Mu'temid döneminde Abbâsî-Bizans ilişkilerini de etkilemiştir.

3.4.1. Hânedan ve Yarı Bağımsız Devletler ile Olan İlişkiler

Abbâsî Devleti'nin ilk asrından itibaren İslâm coğrafyası içerisinde çok sayıda hânedan ve devlet ortaya çıkmaya başlamıştır. Abbâsîlerin egemen oldukları topraklarda başta Türkler ve Farslılar olmak üzere farklı etnik unsurlar ve güçlü aileler bulunmaktadır. Bu etnik unsurlar ve güçlü aileler, Abbâsî Devleti'yle kurdukları ilişkiler sayesinde buldukları topraklarda söz sahibi olmuştur. Abbâsî Devleti'nin merkezi otoritesinin zayıfladığı dönemlerde yerel idâreciler bağımsız

¹⁰⁹⁹ İbn Battûta, Seyahatname, 228.

veya yarı bağımsız hareket etmiştir.¹¹⁰⁰ Bunlar içerisinde doğuda kurulan Tâhirîler, Saffârîler ile Mısır'da kurulan Tolunoğulları öne çıkanlar arasındadır.

3.4.1.1. Tâhirîlerle İlişkiler

Abbâsîler, hilâfeti ele geçirdikten sonra, Endülüs hariç, Emevîlerin hâkim oldukları topraklarda kontrolü sağlamışlardır. Fakat Abbâsî Devleti'nde güçlü bir merkezî yönetim anlayışının yerleşmemesinden ve bazı valilerin merkezden bağımsız hareket etmelerinden kaynaklı olarak bu tablo zamanla değişmiştir. Ancak sembolik olarak Abbâsîlere bağlılıklarını devam ettirmişlerdir. Bu bağlamda Abbâsî Devleti'nin doğusundaki ilk siyasî ayrılık, Fars asıllı Tâhir b. Hüseyin'in 205/821 yılında Horasan'a vali atanmasıyla yaşanmış ve yarım asır hüküm sürecek olan Tâhirîlerin temeli atılmıştır.¹¹⁰¹ Tâhirîler, Horasan ve Mâverâünnehir bölgesinde hüküm süren bir hanedandır.¹¹⁰²

Tâhir b. Hüseyin, Horasan'dan önce 198/814 yılında Rakka bölge valiliğine atandı.¹¹⁰³ 205/821 yılına geldiğinde Me'mûn, Rakka valiliğinin yanı sıra Tâhir b. Hüseyin'e Bağdat Sâhibü's-Şurtalıği'nı verdi.¹¹⁰⁴ Daha sonra Tâhir b. Hüseyin'in Horasan valiliğine tayin edildiği görülmektedir.¹¹⁰⁵ Böylece Tâhirîler hem Bağdat hem de Horasan bölgesinde etkin bir konuma gelerek nüfûzlarını artırdılar.

Horasan bölgesi valiliğine atandıktan sonra burada bağımsız bir devlet başkanı gibi davranmaya başlayan Tâhir b. Hüseyin, kendi adına para bastırmıştır.¹¹⁰⁶ Tâhir b. Hüseyin'in bu tutumuna karşı hilâfet merkezi net bir tavır almamıştır. Hatta onun ölümünden sonra oğulları bölgeye vali olarak atanmaya devam etmiştir. Bunun en önemli sebebi, devletin pek çok yerinde çıkan isyanlara karşı Tâhirîlerin desteğine duyulan ihtiyaçtır.¹¹⁰⁷

¹¹⁰⁰ Adnan Demircan, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti* (Ankara: Nobel Yayıncılık, 2019), 251.

¹¹⁰¹ Bozkurt, *Abbâsîler*, 137-138.

¹¹⁰² Demircan, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 253.

¹¹⁰³ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 8/527.

¹¹⁰⁴ Ebü'l-Fazl Ahmed b. Tahir İbn Tayfur, *Kitâbu Bağdâd*, thk. Muhammed Zâhid b. el-Kevserî (Kahire: Mektebü Neşri's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, 1949), 20.

¹¹⁰⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 2/520-521.

¹¹⁰⁶ Kurt, "Tâhirîler", 39/403.

¹¹⁰⁷ Hasan Kurt, "Tâhiroğulları", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti Abbâsîler Döneminde Kurulan Devletler* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018), 7/450-451.

248/862 yılına gelindiğinde Tâhir b. Abdullâh'ın ölümü üzerine Müstâfîn, Horasan valiliğine Muhammed b. Tâhir'i atadı.¹¹⁰⁸ Tecrübesiz aynı zamanda eğlenceye düşkün biri olan Muhammed b. Tâhir'in yönetimde sergilediği hatalar, Tâhirîlerin hâkimiyetindeki bölgelerde nüfûzuna zarar vermiştir. Valilerin yönetsel hataları nedeniyle haksızlıklara maruz kalan halk, bir süre sonra isyan çıkarmıştır. Halkın desteğini alan Zeydîler, Taberistan Valisi Süleymân b. Abdullâh ile mücadeleye girişmiş, Tâhirîleri Taberistan, Rey ve Cürçân'dan çıkarmıştır.¹¹⁰⁹ Benzer hataları Sistân bölgesindeki valiler de yapmıştır. Buradaki halk, Ya'kûb b. Leys'in liderliğinde Tâhirîlere karşı harekete geçerek Sistân, Kirman ve Herat'ta Tâhirî hâkimiyetine son vermiştir.¹¹¹⁰

Ya'kûb b. Leys'in Sistân, Kirman, Herat ve Fars'ı hâkimiyetine alması onu hilâfet merkezine yaklaştı. Bunun üzerine Mu'temid, 257/871 Ya'kûb b. Leys ile anlaşarak Fars'tan çekilmesi karşılığında Belh, Kirman, Sistân ve Sind bölgelerinin valiliğini verdi. Bu gelişmeler karşısında Muhammed b. Tâhir çaresiz bunu kabullenmek zorunda kaldı.¹¹¹¹ Böylece Ya'kûb b. Leys, Abbâsî Devleti nezdinde meşruiyet elde etti.¹¹¹² Bu gelişmelerden, Tâhirîlerin Ya'kûb b. Leys'in Horasan bölgesinde hâkimiyet alanını genişletmesine engel olacak bir güce sahip olmadıkları anlaşılmaktadır.

259/873 yılına gelindiğinde Ya'kûb b. Leys, Muhammed b. Tâhir'in gösterdiği yönetim zaafiyeti nedeniyle Nişabur'a yürüdü.¹¹¹³ İbnü'l-Esîr'in kaydettiği bir rivayete göre, Muhammed b. Tâhir'in adamlarından bazıları Ya'kûb b. Leys'e Muhammed b. Tâhir'in otoritesinin zayıfladığını ve idârede sıkıntılar yaşandığını belirten bir mektup yazdıktan sonra onu Nişabur'a davet ettiler.¹¹¹⁴ Bu davetin ardından güçlü ordusuyla Ya'kûb b. Leys Nişabur'a doğru harekete geçti, nihayet 4

¹¹⁰⁸ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/258.

¹¹⁰⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/179-180; Kurt, "Tâhiroğulları", 7/455.

¹¹¹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/193.

¹¹¹¹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/476; Kurt, "Tâhiroğulları", 7/455.

¹¹¹² Kurt, *Türk-İslâm Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, 113.

¹¹¹³ Bunun bir başka sebebi olarak, Ya'kûb b. Leys ile Abdullâh es-Sicî ile arasında Sicistân'da yaşanan anlaşmazlıklar gösterilmektedir. Ya'kûb b. Leys'in giderek güçlenmesi üzerine Abdullâh, Sicistân'dan kaçarak Muhammed b. Tâhir'e sığındı. Ya'kûb, Muhammed b. Tâhir'e haber göndererek Abdullâh es-Sicî'yi kendisine teslim etmesini istedi. Ancak Muhammed b. Tâhir buna kabul etmedi. Bunun üzerine Ya'kûb b. Leys, Nişabur'a hareket etti. Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/242.

¹¹¹⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/242.

Şevval 259/3 Eylül 873 tarihinde hiçbir dirençle karşılaşmadan Nişabur'a girdi. Huzuruna getirilen Muhammed b. Tâhir'i görevi ihmalden ailesiyle birlikte gözaltına aldırdı ve şehrin tamamını kontrolüne alan Ya'kûb b. Leys, Uzeyz b. Sirri'yi şehre vali olarak atadı.¹¹¹⁵

Ya'kûb b. Leys'in Nişabur'u alması, Muhammed b. Tâhir'in Horasan'da on yıl süren valiliğinin sona ermesi aynı zamanda Horasan bölgesindeki Tâhirîlerin hâkimiyetinin bitmesi anlamını taşıyordu.¹¹¹⁶ Ya'kûb b. Leys, Horasan'daki Tâhirîlerin varlığına son vermesinden sonra Mu'temid'e Muhammed b. Tâhir'in görevini icra ederken yaptığı hataları ve Nişabur halkının daveti üzerine buraya geldiklerini bildiren bir mektup yazdı. Ayrıca yaptığı vali atamalarından da halifeyi haberdâr etti.¹¹¹⁷ Ya'kûb b. Leys, Mu'temid'e haber göndermekle, yaptıklarının hilâfet nezdinde onaylanmasını amaçlıyordu.

Ya'kûb b. Leys'in elçi heyeti, mektubu Muvaffak'a verdi. Heyet, Muhammed b. Tâhir'in otoritesinin zayıflaması nedeniyle eşkiyanın halkın huzurunu kaçırdığını, bu sebeple bölge halkının Ya'kûb b. Leys'den yardım talep ettiklerini beyan etti. Heyetle yapılan görüşmelerin ardından elçilere, Ya'kûb b. Leys'in Nişabur'a girmesinden Mu'temid'in oldukça rahatsız olduğu ve kesinlikle bunu onaylamadığı belirtildi. Bu nedenle Ya'kûb b. Leys'in derhal Nişabur'dan ayrılarak kendi sorumluluk bölgesine çekilmesi istendi. Ya'kûb b. Leys'in Nişabur'dan ayrılmaması durumunda da isyancı olarak kabul edileceğini bildirildi. Ya'kûb b. Leys ise isyancı sayılmak pahasına hilâfet merkezinin taleplerini uygulamadı.¹¹¹⁸

Tâhirîlerin Horasan'daki hâkimiyeti sona ererken etkin oldukları Bağdat'ta da güçleri zamanla azalmıştır. Bunun sebeplerinden biri, aile bireyleri arasında yaşanan Bağdat şurta sorumlusu olabilme mücadelesidir. Bir diğer sebep ise Halife Müstaîn'in Sâmerrâ'daki Türk hâkimiyetinden uzaklaşmak amacıyla Türklere karşı bir denge unsuru olarak kabul ettiği Tâhirîlerin hâkim olduğu Bağdat'a gitmesidir. Onun Bağdat'a gidişi, Türkler ile Tâhirîleri hilâfet kavgasında karşı karşıya getirdi. Tâhirîler mevcut Halife Müstaîn'i desteklerken, Sâmerrâ'daki Türkler Mu'tez'i

¹¹¹⁵ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/507; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/242.

¹¹¹⁶ Kurt, *Türk-İslâm Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, 115.

¹¹¹⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/242.

¹¹¹⁸ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/507; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/242.

destekledi. Tâhirîler ile Türklerin mücadelesinin sonunda Müstaîn, hilâfeti Mu'tez'e devretmek zorunda kaldı. Böylece Tâhirîlerin Horasan'daki biten hâkimiyetlerinin ardından Bağdat'taki nüfûzları da azalmaya devam etti.¹¹¹⁹

Tâhirîler gerek Horasan'da gerekse Bağdat'ta kaybettikleri etkinliklerini yeniden elde edebilmek amacıyla Mu'temid döneminde köklü geçmişlerinden gelen nüfûzlarını kullanmak istediler. Bu amaçla hâkimiyetlerine son veren Ya'kûb b. Leys'i Horasan'dan çıkarmak amacıyla birtakım girişimlerde bulunmaya karar verdiler.¹¹²⁰ Tâhirîler bunu gerçekleştirmek için öncelikle Horasan halkı nezdinde Ya'kûb b. Leys'i itibarsızlaştırmanın gerekli olduğuna inanıyorlardı.

Tâhirîlerin yoğun çabası sonunda Mu'temid, 261/875 yılında Ya'kûb b. Leys ile alakalı yazdığı mektubu Bağdat şurta sorumlusu Ubeydullâh b. Abdullâh'a gönderdi ve mektubun Ubeydullâh b. Abdullâh'ın konağında Horasan, Rey, Taberistan ve Cürcân'dan Bağdat'a gelen hacı adaylarının huzurunda okunmasını emretti. Mu'temid, mektubun içeriğinde Ya'kûb b. Leys'i Horasan'a vali atamadığını bu nedenle ondan uzak durulması gerektiğini bildirdi.¹¹²¹ Ayrıca Mu'temid, Ya'kûb b. Leys'in adamlarından bazılarını ve kölesi Vasîf'i de tutuklattı.¹¹²² Tâhirîler, Mu'temid'in mektubunu Horasan bölgesinden gelen halka okutmakla, Ya'kûb b. Leys'i itibarsızlaştırmayı ve onun sahip olduğu halk desteğini zayıflatmayı amaçlamıştır.¹¹²³

Tâhirîlerin, Mu'temid aracılığıyla yaptıkları bu hamleye Ya'kûb b. Leys, Muharrem 262/Ekim 875 tarihinde ordusuyla Ahvâz'a¹¹²⁴ harekete geçerek cevap vermiştir. Bu hamle karşısında Muvaffak, durumun ciddiyetini anlamış ve onunla görüşmesi için İsmâil b. İshâk ve Buğrac'ı ona elçi olarak göndermiştir. Görüşmede Ya'kûb b. Leys, taleplerini elçilere bildirmiştir. Daha sonra Muvaffak, Bağdat'ta tüccârdan oluşan bir grubun önünde Ya'kûb b. Leys'e Horasan, Taberistan, Cürcân, Rey ve Fâris'in valiliklerinin yanı sıra Bağdat ve Sâmerâ şurta sorumluluklarının da

¹¹¹⁹ Kurt, "Tâhiroğulları", 7/456-459.

¹¹²⁰ Kurt, *Türk-İslâm Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, 162.

¹¹²¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/259.

¹¹²² Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/516.

¹¹²³ Kurt, "Tâhiroğulları", 7/460.

¹¹²⁴ Taberî, Ya'kûb b. Leys'in Râmhürmüz'e hareket ettiğini bildirmektedir. Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/516.

verildiğini duyurmuştur. Ayrıca Ya'kûb b. Leys'in tutuklu bulunan adamları da serbest bırakılmıştır.¹¹²⁵ Ya'kûb b. Leys'in bu taleplerinin kabul edilmesinin sebebi, o dönem devletin Zenc İsyanı ile uğraşmasının etkili olduğu söylenebilir. Hilâfet, Zenc İsyanı ile mücadele ederken gücünü bölmek istememiş ve Ya'kûb b. Leys ile anlaşma yoluna gitmiştir.

Taleplerinin neredeyse tamamı kabul edilmesine rağmen Ya'kûb b. Leys, bundan tatmin olmayarak hilâfet merkezine doğru harekete geçti. İki ordu arasında Deyru'l-Akûl bölgesinde şiddetli bir savaş meydana geldi. Savaşı kaybeden Ya'kûb b. Leys, yaralanarak geri çekildi. Ayrıca Ya'kûb b. Leys'in elinde esir olan Horasan Valisi Muhammed b. Tâhir de kurtarıldı.¹¹²⁶ Ya'kûb b. Leys'in aldığı bu mağlubiyet, Tâhirîleri yeniden toparlanma açısından ümitlendirdi.

Mu'temid, 16 Receb 262/15 Nisan 876 tarihinde, Muhammed b. Tâhir'e hi'lat giydirerek onu tekrar Horasan valiliğine ve Bağdat şurta sorumluluğuna atadı. Ancak Muhammed b. Tâhir, Bağdat'ta kalarak Horasan'a gitmemiş, yerine kardeşi Hüseyin b. Tâhir'i vekili olarak göndermiştir. Bunun karşılığında Tâhirîlerden yıllık beş yüz bin dirhem vergi alınması da kararlaştırılmıştır.¹¹²⁷ Bu tarihten sonra Tâhirîlerin Horasan kolunun yönetim merkezi Bağdat olmuştur. Hüseyin b. Tâhir, Horasan'a geldiğinde siyasî ve askerî açıdan güçlü değildi. Mu'temid'in kendisini vali atamasından başka da bir dayanağı yoktu.¹¹²⁸ Nitekim Hüseyin b. Tâhir, Horasan ve Nişabur'da Tâhirîlerin kaybettiği otoriteyi yeniden sağlamak amacıyla yaptığı faaliyetlerden istediği neticeyi de alamamıştır.¹¹²⁹

Ya'kûb b. Leys'in 9 Şevval 265/5 Haziran 879 tarihinde vefatının ardından yerine kardeşi Amr b. Leys geçti. Amr b. Leys'in Mu'temid'e itaatini bildiren bir mektup göndermesi, merkezde memnuniyetle karşılandı. Bunun karşılığında Amr b. Leys'e Horasan, Fars, İsfahân, Sicistân, Sind ve Kirman bölgelerinin sorumluluğu ve

¹¹²⁵ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/516; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 6/413.

¹¹²⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/260-261.

¹¹²⁷ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/518-519.

¹¹²⁸ Kurt, *Türk-İslâm Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, 163-164.

¹¹²⁹ Önce Muhammed b. Tâhir'in adamlarından Ahmed b. Abdullâh, Tâhirîlerin eski komutanlarından Râfi b. Herseme ve Ebû Talha ile kurduğu bağlantılar Tâhirîlerin Horasan ve Nişabur'da otorite kurmasına imkân vermedi. Geniş bilgi için bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/263-268; Kurt, *Türk-İslâm Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, 164-166.

Bağdat şurta sorumluluğu verildi.¹¹³⁰ Amr b. Leys, Safer 266/Eylül 879 tarihinde Ubeydullâh b. Abdullâh b. Tâhir'i Bağdat ve Sâmerâ'ya şurta sorumlusu olarak atayarak¹¹³¹ Tâhirîlerin bir kısmına da otoritesini kabul ettirmiş oldu.¹¹³² Bu hamleyle Horasan'da yeniden toparlanma amacı taşıyan Hüseyin b. Tâhir'in faaliyetlerine engel olmaya çalıştığı söylenebilir.

Amr b. Leys, 266/879 yılı içinde Nişabur'da üstünlük sağlamak amacıyla faaliyet gösteren Ahmed b. Abdullâh el-Hucustânî ile yaptığı savaşı kaybetti. Ahmed b. Abdullâh, Nişabur'a girerek Amr b. Leys'in valisini oradan çıkardı.¹¹³³ Bu olaydan sonra Amr b. Leys, Mu'temid'e gelerek Muhammed b. Tâhir'i Ahmed b. Abdullâh ve Hüseyin b. Tâhir ile mektuplaşarak aleyhine bir faaliyet yürütmekle suçladı. Ayrıca Ahmed b. Abdullâh ve Hüseyin b. Tâhir'in Horasan minberlerindeki hutbelerde, Muhammed b. Tâhir'in adının zikredildiğini bildirdi. Amr b. Leys ortaya koyduğu iddialarla Mu'temid'i etkilemeyi başardı. Bu iddialara inanan Mu'temid, Muhammed b. Tâhir ve aile fertlerinden pek çok kimseyi hapse attırdı.¹¹³⁴ Bu şekilde Amr b. Leys, 270/883 yılına kadar Tâhirîler ile mücadelesinde üstünlüğünü korumuştur.

Mu'temid ile Amr b. Leys arasındaki ilişkiler bir süre sonra bozuldu. Halife, 26 Şevval 271/17 Nisan 885 yılında Horasanlı hacıları huzuruna kabul etti. Onların önünde Amr b. Leys'e lanet etti ve onu Horasan valiliğinden azlettiğini, yerine de o esnada Bağdat'ta bulunan Muhammed b. Tâhir'i atadığını bildirdi.¹¹³⁵ Muhammed b. Tâhir ise Bağdat'ta kalıp, vekili olarak Râfi b. Herseme'yi Horasan'a¹¹³⁶ gönderdi.¹¹³⁷

272/885 yılında Sâmerâ ve Bağdat arasında çıkan birtakım ihtilaflar sebebiyle ticarî faaliyetler askıya alındı. Bu durum Bağdat'ta Ramazan ayında kıtlık yaşanmasına ve fiyatların artmasına neden oldu. Bu durumdan istifade etmek isteyen

¹¹³⁰ Ezdî, *Târîhu'l-Mevsil*, 2/97; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/284.

¹¹³¹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/549; Ezdî, *Târîhu'l-Mevsil*, 2/99.

¹¹³² Kurt, *Türk-İslâm Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, 167.

¹¹³³ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/552.

¹¹³⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/307.

¹¹³⁵ Ezdî, *Târîhu'l-Mevsil*, 2/116; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/341.

¹¹³⁶ Ezdî, *Târîhu'l-Mevsil* adlı eserinde Râfi b. Herseme'yi Nişabur'a vekil tayin ettiğini bildirmektedir. bk. Ezdî, *Târîhu'l-Mevsil*, 2/116.

¹¹³⁷ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 10/7; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/341.

Tâî isimli çiftlik sahibi, gıda maddelerini stokladı. Fiyatların yükselmesi halkın tepkisine neden oldu. Halk bu durumun sorumlusu olarak gördüğü Tâî'ye saldırdı. Bu olay üzerine Vali Muhammed b. Tâhir, halkı sakinleştirerek evlerine gönderdi.¹¹³⁸

Zenc İsyanı bastırıldıktan sonra Vâsıt'ta bulunan bir grup Zencî 272/885 yılında isyan ederek Zenc liderinin oğlu Enkalây adına slogan attılar. Ali b. Ebân Süleymân b. Câmî başta olmak üzere ileri gelen Zenc komutanlarından bir grup Bağdat'ta tutsaktılar.¹¹³⁹ Bu isyan girişimini haber alan Muvaffak, Muhammed b. Tâhir'e mektup yazarak Zenc komutanlarının kafalarının kesilmesini emretti. Verilen bu emir, Muhammed b. Tâhir tarafından yerine getirildi.¹¹⁴⁰

Saffârîler ve Tâhirîler arasındaki güç dengesi, 276/889 yılında Saffârîlerin lehine değişti. Bağdat şurta sorumluluğuna Amr b. Leys yeniden tayin edildi. Amr b. Leys daha önce yaptığı gibi Ubeydullâh b. Abdullâh b. Tâhir'i Bağdat şurta sorumlusu olarak atadı.¹¹⁴¹ Ancak çok geçmeden Amr b. Leys, Bağdat şurta sorumluluğundan tekrar azledildi ve yerine Ubeydullâh b. Abdullah atandı.¹¹⁴²

Sâmerriâ döneminin son halifesi Mu'temid, 279/892 yılında ölümünden önce hilâfet merkezini Bağdat'a taşıdı. Bu gelişme bile, Abbâsîlerle uzun zamandır iyi ilişkiler kuran Tâhirîlerin yeniden toparlanarak eski günlerine dönmesine imkân sağlamadı.¹¹⁴³

Mu'temid'in ölümünden sonra halife olan Mu'tazid'in 279/892 yılında Amr b. Leys'i Horasan valisi olarak atamasıyla, Tâhirîler hilâfet içerisindeki etkinliklerini tamamen kaybettiler.¹¹⁴⁴ Buna rağmen Tâhirîler, kültür ve medeniyet sahasında önemli faaliyetlerde bulunarak tarihte iz bırakmışlardır.¹¹⁴⁵

Mu'temid döneminde Abbâsî-Tâhirî ilişkilerini değerlendirecek olursak, Mu'temid'in özellikle Saffârî-Tâhirî mücadelesinde Ya'kûb b. Leys'in ölümüne kadar genelde Tâhirîleri desteklediği görülmektedir. Çünkü hilâfet, Tâhirîleri,

¹¹³⁸ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 10/10.

¹¹³⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/346.

¹¹⁴⁰ Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 2/119.

¹¹⁴¹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 10/16.

¹¹⁴² İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/620.

¹¹⁴³ Kurt, *Türk-İslâm Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, 173.

¹¹⁴⁴ Kurt, "Tâhiroğulları", 7/461.

¹¹⁴⁵ W. Barthold, "Tâhirîler", *İslâm Ansiklopedisi* (Eskişehir: Millî Eğitim Bakanlığı, 2001), 11/637.

Horasan bölgesinde Ya'kûb b. Leys'e karşı bir denge unsuru olarak kullanmakla Ya'kûb b. Leys'in ilerleyişini engellemek istemiştir. Zira hilâfet, Zenc İsyanı'nı bastırmakla meşgul olduğu için Ya'kûb b. Leys ile mücadeleyi Tâhirîleri destekleyerek çözmek istemiştir. Ancak Ya'kûb b. Leys'in ölümünden sonra yerine Amr b. Leys'in geçmesi ve Amr b. Leys'in, Mu'temid'e itaatini bildirmesiyle Abbâsî Devleti'nin Saffârîlere karşı izlediği politika Tâhirî politikasını da etkileyerek değişmiştir. Ancak Tâhirîlerin nüfûz alanı olan Horasan, Nişabur ve Bağdat'ta Tâhirî-Saffârî çekişmesinin Mu'temid'in ölümüne kadar devam ettiği görülmektedir. Hilâfet, devamlı suretle iki hânedan arasındaki nüfûz sağlama mücadelesini canlı tutarak, münavebeli bir şekilde görevlendirmeler yapmış, Bağdat ve Horasan bölgelerinde gücün bir ailenin eline geçmesine engel olmak istemiştir.

3.4.1.2. Saffârîlerle İlişkiler

Mu'temid döneminde Abbâsî Devleti'nin ilişki kurduğu bir diğer hânedan devlet de doğuda hüküm süren Saffârîlerdir.¹¹⁴⁶ Kurucusu Ya'kûb b. Leys, Sîstân'ın merkezi Zerenc'de baba mesleği bakırcılık ile uğraşan biriydi. Ya'kûb b. Leys ve kardeşi Amr b. Leys zâhidane bir yaşam sürmeleri ve sahavetleriyle meşhurdular.¹¹⁴⁷ Ya'kûb b. Leys'in tarih sahnesine çıktığı 237/851 tarihi, Halife Mütevekkil dönemine denk gelir.¹¹⁴⁸

Ya'kûb b. Leys, Sicistân'da iken Haricîlere karşı mücadele eden Sâlih b. Nadr'a katılarak mücadelesinde ona yardım etti. Sâlih b. Nadr, onu kendisine vekil tayin etti. Hâricîlerle yapılan savaşlarda Sâlih b. Nadr öldürüldükten sonra Dirhem b. Hüseyin onun yerine geçti. Ya'kûb b. Leys'te Dirhem b. Hüseyin'e yardım etmeye devam etti. Bir süre sonra Dirhem b. Hüseyin, Horasan valisi tarafından yakalandı ve Bağdat'a gönderildi. Sorumluluğu üzerine alan Ya'kûb b. Leys, Haricîlerle çetin bir mücadeleye girişti ve onların gücünü oldukça zayıflattı. Bu mücadele sırasında takip ettiği strateji ile adamlarının beğenisini kazandı. Böylece Ya'kûb b. Leys, Sicistân'a tek başına hâkim oldu ve Halife'ye bir mektup yazarak itaatini bildirdi. 253/867 yılında da Ya'kûb b. Leys, Sicistân'dan Herat'a ve Bûşenc'e hareket ederek, buraları

¹¹⁴⁶ Saim Yılmaz, "Saffârîler", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti Abbâsîler Döneminde Kurulan Devletler* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018), 7/491.

¹¹⁴⁷ Erdoğan Merçil, "Saffâr, Ya'kûb b. Leys", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/463.

¹¹⁴⁸ Muhammed, *ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, 131.

kontrolü altına alıp hâkimiyet alanını genişletti. Bu gelişme Horasan valiliğini yürüten Tâhirîleri rahatsız etti.¹¹⁴⁹

Ya'kûb b. Leys, 255/869 yılında önce Kirman'ı¹¹⁵⁰ sonra Fars bölgesini kontrolü altına aldı.¹¹⁵¹ Ancak Fars'tan ayrılmasıyla bölgenin kontrolünü kaybettiği için, Mu'temid döneminde 257/871 yılında Fars'ı tamamen kontrolü altına almak amacıyla harekete geçti. Bunun üzerine Mu'temid, onun bu girişimini onaylamadığını bildirmesi için Tuğtâ ve İsmâil b. İshâk ve Ebû Saîd el-Ensârî'den oluşan elçi heyetini Ya'kûb b. Leys'e gönderdi.¹¹⁵² Ayrıca onun ilerleyişini engellemek için de Muvaffak, Ya'kûb b. Leys'e Belh, Tohâristân, Kirman Sicistân ve Sind bölgelerinin idâresini verdi.¹¹⁵³ Devlet, yapılan bu anlaşma ile Ya'kûb b. Leys'in hilâfet merkezine ilerleyişini durdurmak istemiştir.

Ancak Ya'kûb b. Leys'in ilerleyişi bir türlü durdurulamıyordu. Horasan Valisi Muhammed b. Tâhir'in eğlenceye dalarak idarî işleri ihmal etmesi ve Türklerin aralarında başlayan nüfûz mücadeleleri bu ilerleyişini kolaylaştırmıştır.¹¹⁵⁴

Hasan b. Zeyd'in Taberistan'a hâkim olduktan sonra 257/871 yılında Cürcân'a sahip olması, Muhammed b. Tâhir'in bölgede otoritesinin zayıfladığını göstermektedir. Ya'kûb b. Leys'in bunu Horasan bölgesine hâkim olabilmek için bir sebep olarak kabul ettiği görülmektedir.¹¹⁵⁵ 259/873 yılında Belh'ten ayrılarak, Kuhistan'da bir süre kalan Ya'kûb b. Leys daha sonra Herat, Buşenc ve Bazeğîs'e valiler tayin ettikten sonra Sicistan'a geçti.¹¹⁵⁶

Ya'kûb b. Leys'in doğuda tam hâkimiyet sağlaması için önünde en büyük engel Horasan'a hâkim olan Tâhirîler idi. Bu engeli aşmak için Ya'kûb b. Leys aradığı fırsata Abdullâh es-Siczî sayesinde ulaşmış oldu. Zira komutanlarından Abdullâh es-Siczî, Nişabur'da bulunan Muhammed b. Tâhir'e sığındı. Ya'kûb, Abdullâh es-Siczî'nin kendisine teslim edilmesi için haber gönderdi. Ancak

¹¹⁴⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/193.

¹¹⁵⁰ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/382-384; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/197-198.

¹¹⁵¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/198-199.

¹¹⁵² Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/476.

¹¹⁵³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/232; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/535.

¹¹⁵⁴ Muhammed, *ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, 131.

¹¹⁵⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/233.

¹¹⁵⁶ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/502.

Muhammed b. Tâhir bunu kabul etmedi. Bundan dolayı Ya'kûb b. Leys, 259/873 yılında Tâhirîlerin merkezi olan Nişabur'a hareket etti. Muhammed b. Tâhir, ona karşı koyacak güçten yoksundu. Ya'kûb b. Leys aynı yılın Şevval/Temmuz ayında Nişabur'a girdi. Ya'kûb b. Leys, huzuruna çıkan Muhammed b. Tâhir'i azarladı ve bütün aile fertlerini tutukladı. Nişabur'da kontrolü sağlayan Ya'kûb b. Leys buraya vali tayin etti ve yaşanan bu gelişmeleri bir elçi heyetiyle Mu'temid'e bildirdi. Mektupta Muhammed b. Tâhir'in idâredeki hataları nedeniyle Hasan b. Zeyd'in Taberistan'ı kontrol altına aldığını ve bölgedeki yaşanan karışıklıkları, özellikle de Nişabur'a girişini meşrulaştırmak için Horasan halkının daveti üzerine geldiğini ifade etti.¹¹⁵⁷ Ya'kûb b. Leys, Tâhirî hakimiyetinin sona ermesiyle doğuda en büyük güç haline geldi. Ancak bu durum o ana kadar iyi ilişkiler tesis ettiği hilâfet merkeziyle arasının açılmasına neden oldu.¹¹⁵⁸

Ya'kûb b. Leys'in elçileri, getirdikleri mektubu okuduklarında Muvaffak elçilere Halife Mu'temid'in Ya'kûb b. Leys'in yaptıklarını onaylamadığını, bu nedenle derhal Nişabur'dan ayrılarak görev bölgesine dönmesini emrettiğini aksi halde isyancı sayılacağını bildirdi.¹¹⁵⁹ Fakat Ya'kûb b. Leys, Mu'temid'in mektubunu ciddiye almamış ve iyi süren ilişkiler de bozulmuştur.

Ya'kûb b. Leys 260/874 yılında Hasan b. Zeyd ile yaptığı savaşı kazanarak Taberistan'a girdi. Bu harekâtı bütün detaylarıyla Halife Mu'temid'e yazdığı bir mektup ile bildirdi. Mektubunda Hasan b. Zeyd'i yakalamak üzerine yürüttüğü harekâtı, onu mağlup ederek Cürcân'dan Tamîs'e kadar olan bölgeleri kontrolü altına aldığını, daha sonra Sâriyye'ye gittiğini, Hasan b. Zeyd'in köprüleri yıkarak geçiş yollarını tahrip ettiğini, yetmiş kişiyi esir aldığını belirtti.¹¹⁶⁰

Muhammed b. Vâsıl, Fars Valisi Hâris b. Sîmâ'yı öldürerek bölgeyi kontrolü altına almasıyla, Mu'temid, Mûsâ b. Boğâ'ya daha evvel sorumluluğunda olan yerlere ilaveten Fars, Ahvâz, Basra, Bahreyn ve Yemâme'nin yönetimini verdi.¹¹⁶¹ Mûsâ b. Boğâ'nın Fars valisi olarak atadığı Abdurrahmân b. Müflih, Muhammed b.

¹¹⁵⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/242.

¹¹⁵⁸ Yılmaz, "Saffâriler", 7/501.

¹¹⁵⁹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/507.

¹¹⁶⁰ Ezdî, *Târîhu'l-Mevsil*, 2/84-85; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/246.

¹¹⁶¹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/512-513.

Vâsıl'a karşı yaptığı savaşı kaybedince Muhammed b. Vâsıl Fars'ı ele geçirdi.¹¹⁶² Bu gelişme üzerine Ya'kûb b. Leys, Şaban 261/Mayıs 875'te Fars bölgesine hareket etti. İki taraf arasındaki savaşı Muhammed b. Vâsıl kaybetti ve bölgedeki hâkimiyeti de son erdi.¹¹⁶³

Ya'kûb b. Leys'in Nişabur'u ele geçirmesinden sonra, hilâfet merkezinin çok yakınında bulunan Fars'ı kontrolü altına alması, Abbâsî-Saffârî ilişkilerini olumsuz anlamda etkileyen bir diğer husus olarak değerlendirilebilir. Zira Saffârîlerin Fars'ı ele geçirmeleri bir gün hilâfet merkezine saldırma endişesine yol açmıştır. Bu noktada Muvaffak bütün çabalarına rağmen Saffârîleri bölgeden uzaklaştıramamıştır.¹¹⁶⁴ William Muir kitabında Ya'kûb b. Leys'in ısrarla batıya doğru hâkimiyet alanını genişletme çabasını, batıya yönelik hırslarına bağlamaktadır.¹¹⁶⁵

Horasan'da yıllarca hüküm süren Tâhirîler, bölgede hâkimiyetlerini bitiren Saffârîlere karşı mücadeleye devam ettiler. Onları bu mücadelesinde en büyük destekçileri Halife Mu'temid idi. Daha önce Tâhirîler başlığında mektupla ilgili detaylara değinildiği üzere Mu'temid 261/875 yılında Saffârî liderine yazdığı mektupta Horasan'a girmesini onaylamadığını ifade etti. Daha sonra bu konuda ciddi olduğunu göstermek için Ya'kûb b. Leys'in bazı adamlarını da tutuklattı¹¹⁶⁶

Mu'temid'in Tâhirîlerden yana bir tutum içerisinde olduğunu gören ve Mu'temid'e karşı oldukça öfkelenen Ya'kûb b. Leys,¹¹⁶⁷ hazırlıklarını tamamladıktan sonra 262/875 yılında Fars'tan Ahvâz'a doğru harekete ederek Halife'ye karşılık verdi. Bunun üzerine Muvaffak, İsmâil b. İshâk ve Buğrac'ı ona elçi olarak gönderdi. Ya'kûb b. Leys, gelen elçi heyetine taleplerini ilettiler. Bu görüşmenin ardından ona Horasan, Taberistan, Cürcân, Rey ve Fâris'in valiliklerinin yanı sıra Bağdat ve Sâmerriye şurta sorumlulukları da verildi. Ayrıca Mu'temid'in, Ya'kûb b. Leys'e

¹¹⁶² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/251.

¹¹⁶³ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/514.

¹¹⁶⁴ Saim Yılmaz, Halife Mu'tazîd Döneminde (279-289/892-902) Abbâsî-Saffârî İlişkileri, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/9 (Haziran 2004), 80-81.

¹¹⁶⁵ Muir, *The Caliphate Its Rise, Decline, And Fall*, 547.

¹¹⁶⁶ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/516; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/259.

¹¹⁶⁷ Muhammed, *ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, 134.

gönderdiği mektup geçersiz kabul edildi.¹¹⁶⁸ Hilâfetin Zenc İsyanı ile ilgilenmesi Saffârîlerin hâkimiyet sahasını genişletmesine imkân sağlamıştır.¹¹⁶⁹ Hilâfet Zenc İsyanı ile mücadele ederken gücünü bölerek iki cephede savaşmak istememiş ve Ya'kûb b. Leys'in taleplerini kabul etmiştir.

Halife Mu'temid, alınan bu kararları, Ya'kûb b. Leys'in adamlarından Dirhem b. Nasr'a yazılı olarak bildirdi ve ondan Ya'kûb b. Leys'in cevabını getirmesini emretti. Bir süre sonra Ya'kûb b. Leys'in mektubunu elçileri Bağdat'a getirdiler. Elçiler, Mu'temid'e gelerek Ya'kûb b. Leys'in, Mu'temid ile bizzat görüşmeden hiçbir konuda razı olmayacağını bildirdiler.¹¹⁷⁰ Bu gelişme üzerine savaş artık kaçınılmaz oldu.

Ya'kûb b. Leys'in taleplerinin kabul edilmesine rağmen, hilâfet merkezine olan öfkesi dinmemişti. Asker Mükrem'den Vâsıt'a oradan da Deyru'l-Akûl'e geldi. Mu'temid, gerekli hazırlıkları yaptıktan sonra Muvaffak komutasındaki orduyu, Deyru'l-Akûl bölgesine gönderdi. Muvaffak orduyu savaş düzenine sokarak, Mûsâ b. Boğâ'yı ordunun sağ kanadına, Mesrûr el-Belhî'yi ordunun sol kanadına komutan olarak tayin etti. Kendisi de özel birliklerle ordunun merkezinde yerini aldı. İki ordu arasında yaşanan çetin bir savaşın sonunda Ya'kûb b. Leys'in çok sayıda askeri öldürüldü. Hilâfet güçlerine karşı mağlup olan Ya'kûb b. Leys, aldığı yaralar nedeniyle kuvvetlerini geri çekmek zorunda kaldı. On bin at ve katır, çuvallar dolusu miskin de içinde bulunduğu pek çok ganimet elde edildi. Ayrıca Ya'kûb b. Leys'in elinde esir olan Horasan Valisi Muhammed b. Tâhir de kurtarıldı.¹¹⁷¹

Muvaffak, Muhammed b. Tâhir'i yeniden Bağdat şurta sorumluluğuna tayin etti. Mu'temid ise Fars bölgesine Muhammed b. Vâsıl'ı vali olarak atadı. Ya'kûb b. Leys mağlubiyetten sonra Hûzistan'a çekildi. Kontrolünde olduğu Horasan, Fars ve Ahvâz'da tamamen hâkimiyetini kaybetmemek için Azîz b. es-Sirrî'yi donanımlı bir ordu ile Fars bölgesine göndererek yeniden hâkimiyeti sağladı.¹¹⁷²

¹¹⁶⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/260; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 6/413.

¹¹⁶⁹ Laoust, *İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler*, 150.

¹¹⁷⁰ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/516; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/260.

¹¹⁷¹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/517-518; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/260-261.

¹¹⁷² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/261.

Ya'kûb b. Leys mağlup olduktan sonra, Zenc lideri Ali b. Muhammed ona bir mektup yazdı. Mektubunda Ya'kûb b. Leys'i Bağdat'a tekrar sefer düzenlemesi konusunda teşvik ederek, bu konuda gerekli yardımları göndereceğini de taahhüt etti. Fakat Ya'kûb ona Kâfirun sûresinin: “*Ey Kâfirler, Ben sizin kulluk ettiklerinize kulluk etmem. Ben sizin taptıklarınıza tapmam. Siz de benim kulluk ettiğime kulluk edecek değilsiniz.*”¹¹⁷³ ayetlerini yazdırdığı mektubu cevap mahiyetinde gönderdi.¹¹⁷⁴

Ya'kûb b. Leys, 9 Şevval 265/5 Haziran 879 tarihinde vefat ettikten sonra yerine kardeşi Amr b. Leys geçti. Bütün yaşanan mücadeleye rağmen Halife Mu'temid'e bir mektup yazarak ona itaatini bildirdi.¹¹⁷⁵ Amr b. Leys'in bu beklenmedik hareketine karşılık, Muvaffak Amr b. Leys'i Horasan, Fars, İsfahân, Sicistân, Sind ve Kirman bölgelerine vali olarak atadı. Buna ilaveten çeşitli hil'atler de göndererek Bağdat ve Sâmerrâ şurta sorumluluğunu da ona verdi.¹¹⁷⁶ Böylece Saffârîler, hilâfetle aralarındaki sorunlarını çözmüş oldu. Muvaffak, Amr b. Leys'in iyi niyetli yaklaşımını geri çevirmeyerek doğudaki Saffârî tehlikesini bertaraf etmiş ve devleti uzun süredir meşgul eden Zenc İsyanı ile mücadele edebilmek için gücünü tek bir noktada toplamış oldu.

Amr b. Leys, Bağdat ve Sâmerrâ şurta sorumluluğuna Tâhirîlerden Ubeydullah b. Abdullâh'ı atadı.¹¹⁷⁷ Bu icraatıyla Amr b. Leys, Tâhirî ailesinden birini atayarak merkez ile arasını iyi tutmayı amaçladığı ifade edilebilir. Bu arada Amr b. Leys, 266/879 yılı içerisinde Ahmed b. Abdülazîz b. Ebî Dülef'i İsfahân'a; Muhammed b. Ebi's-Sâc'ı da Tarîk-ı Hac valiliğine tayin etti.¹¹⁷⁸

Amr b. Leys ve hilâfet arasında kurulan iyi ilişkiler 26 Şevval 271/17 Nisan 885 yılında Mu'temid'in Horasanlı hacıların huzurunda Amr b. Leys'i Horasan valiliğinden azledip yerine Muhammed b. Tâhir'i ataması ve Amr b. Leys'e

¹¹⁷³ *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*, çev. Halil Altuntaş-Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 22. Basım, 2012), el-Kâfirûn 109/1-3.

¹¹⁷⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/261.

¹¹⁷⁵ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/544.

¹¹⁷⁶ Ezdî, *Târîhu'l-Mevsûl*, 2/97; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/284.

¹¹⁷⁷ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/549; Ezdî, *Târîhu'l-Mevsûl*, 2/99.

¹¹⁷⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/288-289.

minberlerden lanet edilmesini emretmesiyle bozuldu. Ardından Vezir Sâid b. Mahled, Amr b. Leys ile savaşmak üzere Fars bölgesine hareket etti.¹¹⁷⁹

Amr b. Leys ve Muvaffak arasındaki gerginlik devam etti. Muvaffak, Amr b. Leys ile savaşmak üzere 274/887 yılında harekete geçti. Muvaffak'ın kalabalık bir ordu ile geldiği haberini alan Amr b. Leys, Muvaffak'a karşı asker çıkarmaktan vazgeçerek Kirman'a, oradan da Sicistân'a kaçtı.¹¹⁸⁰

276/889 yılında Muvaffak, Amr b. Leys ile aralarındaki kavgayı bitirme kararı aldı. Onun bu kararı almasında Suriye ve Mısır'da Ahmed b. Tolun ile yaşadığı problem etkili olmuş, istemese de Amr b. Leys ile barış yaptı.¹¹⁸¹ Bunun bir göstergesi olarak Bağdat şurta sorumluluğuna Amr b. Leys yeniden tayin etti.¹¹⁸² Ancak çok geçmeden Amr b. Leys, Bağdat şurta sorumluluğu görevinden tekrar azledildi ve yerine Ubeydullâh b. Tâhir atandı.¹¹⁸³ Bu şekilde inişli çıkışlı devam eden ilişkiler Muvaffak'ın ve Mu'temid'in ölümüne kadar devam etti. Buna göre Mu'temid döneminde Abbâsî-Saffârî ilişkilerinde bir istikrar tesis edilemediği görülmektedir.

Özetle Mu'temid döneminde hilâfet doğuda bir taraftan Saffârîlerle diğer taraftan Basra ve çevresinde isyan eden Zencîlerle mücadele etmiştir. Hilâfet, Zenc İsyanı ile meşgul olduğu için güçlü ve ihtiraslara sahip Ya'kûb b. Leys'i durdurabilmek için hilâfete bağlı Tâhirîleri güçlendirmeyi bir çözüm olarak görmüştür. Ancak sonuç eldememiş, Ya'kûb b. Leys, Horasan'da Tâhirîlerin hâkimiyetine son vermiştir. Tehlike çanları Bağdat için çalmaya başlayınca Saffârîlerin ilerleyişini durdurmak için askerî tedbirler almak zorunda kalmıştır.

Kısaca Saffârîlerle mücadele, Zenc İsyanı ile topyekûn mücadeleye engel olmuştur. Zira Muvaffak 262/875 yılında Ya'kûb b. Leys'in, Ahvâz'a hareket ettiğini haber alınca Zencîler üzerine yapacağı harekâtı ertelemek zorunda kalmıştır.¹¹⁸⁴ Buradan hareketle devletin Ya'kûb b. Leys ile mücadele etmek zorunda kalması

¹¹⁷⁹ Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 2/122; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/341.

¹¹⁸⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/351.

¹¹⁸¹ "Saffârîler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi Ansiklopedisi*, red. Hakkı Dursun Yıldız (İstanbul: Çağ Yayınları, 1986), 5/436.

¹¹⁸² Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 10/16; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/358.

¹¹⁸³ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/620.

¹¹⁸⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/260.

gücünü ikiye bölmüştür. Bu da devletin isyanı bastırmasını geciktirmiştir. Bir başka ifade ile Zenc İsyanı'nın uzamasına neden olmuştur.

3.4.1.3. Tolunoğullarıyla İlişkiler

Abbâsî Devleti'nin sınırları içerisinde çok sayıda Türk kökenli vali görev almıştır. Bu valiler içerisinde Ahmed b. Tolun'un kurduğu Tolunoğulları Devleti, Abbâsîlerde bir Türk vali tarafından kurulan bir devlettir.¹¹⁸⁵ Mısır'da kurulan Tolunoğullarına, Tulunîler ve Tolunlular da denilmektedir. Abbâsîlere bağlı ilk Müslüman-Türk devleti olan Tolunoğulları, Mısır'daki hâkimiyetlerini pekiştirdikten sonra nüfûz alanlarını Suriye ve Filistin topraklarının da içinde bulunduğu geniş bir coğrafyaya yaymıştır.¹¹⁸⁶

Ahmed b. Tolun'un babası Tolun, Me'mûn döneminin önemli komutanlardan biriydi. Tolun'un ölümünden sonra Ahmed b. Tolun, önce Tarsûs'a¹¹⁸⁷ daha sonra da Sâmerrâ'ya gitti. Burada bulunduğu süre zarfında devlet adamlarının güvenini kazanarak tanınan biri oldu. Mu'tez'in Bâlık Bey'i Mısır'a vali ataması, Ahmed b. Tolun'un ve Mısır'ın kaderini değiştirecek sürecin de başlangıcı oldu. Bâlık Bey, sorumluluğunda olan Mısır'a, tavsiye üzerine nâibi olarak Ahmed b. Tolun'u gönderdi.¹¹⁸⁸ 23 Ramazan 254/15 Eylül 868 tarihinde Mısır'a gelen Ahmed b. Tolun, şurta teşkilatının başına önce Bûliğyâ'yı bir süre sonra Bûzân et-Türkî'yi atadı.¹¹⁸⁹

Ahmed b. Tolun Mısır'a geldiğinde, Mısır'ın mâlî işlerinden sorumlu olan Ahmed b. Müdebbir ile nüfûz mücadelesine girdi. Ahmed b. Müdebbir'i görevinden azlederek yerine Muhammed b. Hilâl'i getiren Ahmed b. Tolun, Mısır'a tamamen hâkim oldu.¹¹⁹⁰ Mühtedî'nin, Bâlık Bey'i öldürtmesiyle¹¹⁹¹ birlikte Mısır, Ahmed b. Tolun'un kayınpederi Yarcûh et-Türkî'nin sorumluluğuna geçti. Ardından Yarcûh et-

¹¹⁸⁵ Nesimi Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1992), 42.

¹¹⁸⁶ Ahmet Turan Yüksel, "İlk Müslüman-Türk Devletlerinin Siyasî, Kültürel ve Medeniyet Tarihi Üzerine", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/11 (Aralık 2001), 87.

¹¹⁸⁷ Ahmed b. Tolun burada kaldığı süre zarfında Bizans sınırına yakın olması hasebiyle askerî tecrübesini arttırdığı gibi, çeşitli âlimlerin derslerine katılarak dinî ilimlerde kendini geliştirmiştir. bk. Yüksel, "İlk Müslüman-Türk Devletlerinin Siyasî, Kültürel ve Medeniyet Tarihi Üzerine", 87.

¹¹⁸⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/195; Nadir Özkuyumcu, "Tolunoğulları", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/233.

¹¹⁸⁹ Kindî, *Kitâbü'l-vülât*, 212.

¹¹⁹⁰ Ya'kûbî, *Târihu'l-Ya'kûbî*, 2/472; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/195.

¹¹⁹¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/521.

Türkî de Mısır'ın yönetimini Ahmed b. Tolun'a vererek, Mısır'daki hâkimiyetini perçinledi.¹¹⁹²

Ahmed b. Tolun, Mu'temid halife olunca, Mısır'da onun adına biat aldı. Mu'temid, Mısır ve civar bölgelerin idâresini yeniden Yarcûh et-Türkî'ye verdi. Yarcûh et-Türkî de herhangi bir değişiklik yapmayarak, Ahmed b. Tolun'a bir mektup yazarak onu Mısır valisi olarak görevlendirdiğini bildirdi.¹¹⁹³

Mu'temid, 256/870 yılında Mısır Valisi Ahmed b. Tolun'a haber göndererek Ahmed b. Müdebbir'i hapisten çıkarmasını ve Mısır'ın harâc işleriyle alakalı göreve yeniden iadesini istedi. Ahmed b. Tolun da Mu'temid'in bu isteğini yerine getirdi.¹¹⁹⁴

256/870 yılı içerisinde Mısır'ın Saîd bölgesinde İbrahim b. Muhammed'in isyanını bastıran Ahmed b. Tolun'un buradaki otoritesi arttı.¹¹⁹⁵ Ancak Mısır'ın tamamına hâkim olması 258/872 yılında Yarcûh et-Türkî'nin vefat etmesinden sonra gerçekleşmiştir.¹¹⁹⁶ Ahmed b. Tolun'un Mısır coğrafyasında yükselişi ve günden güne güçlenmesi, Muvaffak'ın dikkatini çekmiş ve ancak bundan rahatsız olmuştur. Bu rahatsızlık, ikili arasında Ahmed b. Tolun'un vefatına kadar devam edecek olan olayların başlangıcı ve çeşitli sürtüşmelerin yaşanmasına sebep olmuştur.

Ahmed b. Tolun'nun bağımsız hareket etmesinden rahatsız olan Muvaffak,¹¹⁹⁷ Ahmed b. Tolun'un yerine görevi üstlenecek birini aramaya başladı. Ancak Mısır valiliğine talip olan bir kimseyi de bulamadı. Bunda Ahmed b. Tolun'un merkezde görevli üst düzey komutanlar ve devlet adamları ile kurduğu yakın ilişkilerin büyük etkisi vardır. Ahmed b. Tolun kurduğu iyi ilişkileri sürdürmek için zaman zaman devlet ricâline çeşitli hediyeler de göndermiştir.¹¹⁹⁸

Muvaffak, üzerinde bir otorite olduğunu hatırlatmak amacıyla Ahmed b. Tolun'a bir mektup yazarak, onu görevinden azletmekle tehdit etti. Buna karşın Ahmed b. Tolun, geri adım atmadığı gibi Muvaffak'a hakaretlerle dolu bir mektup

¹¹⁹² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/195.

¹¹⁹³ Ya'kûbî, *Târihu'l-Ya'kûbî*, 2/474-475.

¹¹⁹⁴ Ya'kûbî, *Târihu'l-Ya'kûbî*, 2/474-475.

¹¹⁹⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/226-227; İbn Tağriberdî, *en-Nücûmü'z-zâhira*, 3/95.

¹¹⁹⁶ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 9/501; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/238; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/541.

¹¹⁹⁷ Muir, *The Caliphate Its Rise, Decline, And Fall*, 548.

¹¹⁹⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/269.

yazdı. Mektubun içeriğine öfkelenen Muvaffak, Mûsâ b. Boğâ komutasında kalabalık bir orduyu 262/876 yılında Mısır'a doğru gönderdi. Böylece Muvaffak, Ahmed b. Tolun'a gönderdiği tehdit mektubuyla sağlayamadığı hâkimiyeti, askerî yoldan kurmak istedi. Hatta Muvaffak'ın nihâi amacı onu tamamen etkisiz hale getirerek Mısır'da kontrolü ele almaktı. Ahmed b. Tolun, Mûsâ b. Boğâ komutasında gelen ordudan haberdar olunca bir dizi tedbir aldı. Bu bağlamda Mısır ve civarındaki bütün kaleleri tahkim etti.¹¹⁹⁹

Mûsâ b. Boğâ ve ordusu Rakka'ya gelerek karargâhını kurdu. Mûsâ b. Boğâ, elinde ordunun ihtiyacı olan yeterli erzak olmaması nedeniyle buradan ileriye hareket edemedi ve Rakka'da on ay kaldı. Bu arada maaşlarını talep eden askerler, talepleri Mûsâ b. Boğâ tarafından karşılanmayınca isyan ettiler. Bunun üzerine Mûsâ b. Boğâ'nın Irak'a dönmesiyle, Muvaffak'ın Ahmed b. Tolun'u etkisiz kılmak amacıyla başlattığı harekât başarısızlıkla neticelendi.¹²⁰⁰ Mûsâ b. Boğâ'nın geri dönerek harekâtı sonlandırmasına Ahmed b. Tolun çok sevinmiş ve bu sevincini de hatırı sayılır bir miktarda infak dağıtarak göstermiştir.¹²⁰¹

Ahmed b. Tolun, Mısır'a vali olmadan önce Tarsûs bölgesinde bulunmuş ve buradan Bizans topraklarına düzenlenen seferlere katılmıştır. Mısır'a vali olduktan sonraki süreçte de gazalara devam etmek isteyen Ahmed b. Tolun, buranın yönetimine talip olmuş fakat Muvaffak buna kabul etmemiştir. Ancak Muvaffak'ın Tarsûs'ta görevlendirdiği valileri, halka kötü davranarak iyi bir yönetim sergileyememişlerdir. Ayrıca stratejik bir öneme sahip Lü'lüe¹²⁰² kalesinde yaşayan halkın taleplerine ilgisiz kalınması, buranın Bizans hâkimiyetine geçmesine neden olmuştur. Bunun üzerine Mu'temid, Tarsûs'u 262/875 yılında Ahmed b. Tolun'a vermiştir.¹²⁰³ Ahmed b. Tolun'un hâkimiyetine giren Tarsûs, Bizans'a yapılacak seferlerin merkezi olmuş ve sınırlar daha güvenli bir hale gelmiştir.

¹¹⁹⁹ Kindî, *Kitâbü'l-vülât*, 218-219; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/269.

¹²⁰⁰ Kindî, *Kitâbü'l-vülât*, 218-219; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/269.

¹²⁰¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/269-270.

¹²⁰² Lü'lüe Halife Me'mûn tarafından fethedilen, Tarsûs yakınlarında bulunan kalesinin adıdır. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/26.

¹²⁰³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/272.

Ahmed b. Tolun, Şam bölgesinin hâkimiyetini, Dımaşk Valisi Amâcûr et-Türkî'nin vefatından sonra sağladı.¹²⁰⁴ Ali b. Amâcûr babasının 264/878 yılında ölmesinin ardından, buraya vali olarak atandı. Amâcûr et-Türkî'nin ölümünün ardından Şam bölgesinde hâkimiyet alanını genişletmek isteyen Ahmed b. Tolun, Ali b. Amâcûr'a bir mektup yazdı. Mektubunda Mu'temid'in Şam ve Sugûr bölgesini kendisine verdiğini ifade ettikten sonra Ali b. Amâcûr'dan itaatini istedi. Ali b. Amâcûr, Ahmed b. Tolun'u Remle'de karşıladı. Ahmed b. Tolun onu buraya vali tayin ettikten sonra Dımaşk'a hareket etti. Burada kontrolü sağladıktan sonra sırasıyla Humus, Hama ve Halep'te de hâkimiyeti sağladı.¹²⁰⁵

Daha sonra Antakya'ya yönelen Ahmed b. Tolun, buranın valisi Sîmâ et-Tavîl'e haber göndererek ondan da itaatini istedi. Ancak Sîmâ et-Tavîl bunu kabul etmedi. Bunun üzerine Ahmed b. Tolun, Antakya'ı kuşattı. Sîmâ et-Tavîl'in kötü yönetiminden rahatsız olan Antakya halkının desteğini alan Ahmed b. Tolun, meydana gelen sert çatışmalardan sonra şehre girdi. Kuşatmanın sonunda Sîmâ et-Tavîl'de ölü bulundu. Ahmed b. Tolun burada kontrolü sağladıktan sonra Mısır'a döndü.¹²⁰⁶ Hilâfet merkezinin doğuda Saffârîler ile mücadele etmesi, Ahmed b. Tolun'un işini kolaylaştırdı ve Şam bölgesini hâkimiyeti altına almasını sağladı. Laoust'a göre, devletin Zenc İsyanı isyanı ile uğraşması Ahmed b. Tolun'un bağımsız bir şekilde hareket etmesini ve devletini kurmasını kolaylaştırdı.¹²⁰⁷

Ahmed b. Tolun Şam bölgesinde ilerlerken, beklenmedik bir sorunla karşılaşarak Mısır'a dönmek zorunda kaldı. Ahmed b. Tolun, oğlu Abbâs'ı Şam seferine çıkarken yerine vekil bırakmıştı. Bazı komutanların da teşvikiyle Abbâs, beytûlmâldan aldığı mallarla Berka'ya gitti. Bunu öğrenen Ahmed b. Tolun, hemen Mısır'a dönüp oğluna haber göndererek derhal geri dönmesini istedi. Fakat Abbâs babasını dinlemedi. Sulh yoluyla sorunu halledemeyen Ahmed b. Tolun'un önünde savaşmaktan başka seçenek kalmamıştı. 268/882 yılında Ahmed b. Tolun'un gönderdiği orduya mağlup olan Abbâs, esir edilerek Fustat'a getirildi ve hapse

¹²⁰⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/565.

¹²⁰⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/277.

¹²⁰⁶ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/543; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhira*, 3/48-49.

¹²⁰⁷ Laoust, *İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler*, 150.

atıldı.¹²⁰⁸ Ahmed b. Tolun, oğlu Abbâs'ın isyanı ile uğraşırken, Şam bölgesinde tam hâkimiyeti sağlamak amacıyla kölesi Lü'lü'ü 266/879 yılı içerisinde faaliyetlerine devam etmiştir.¹²⁰⁹

Ahmed b. Tolun'un Şam bölgesini hâkimiyetine alması ile Bizans Devleti'nin Abbâsîleri değil Tolunoğullarını muhatap almaya başladığı görülmektedir.¹²¹⁰ Bu bağlamda Bizans Devleti, 265/879 yılında kendilerinde esir bulunan Abdullâh b. Reşid b. Kâvus'un da içinde bulunduğu esir grubuyla birlikte bazı mushafları hediye olarak Ahmed b. Tolun'a göndermiştir.¹²¹¹ Ahmed b. Tolun, oğlu Abbâs'ın isyanı ile uğraşırken, Şam bölgesinde tam hâkimiyeti sağlamak amacıyla kölesi Lü'lü 266/879 yılı içerisinde faaliyetlerine devam etmiştir.¹²¹²

Ahmed b. Tolun için, 269/882 işlerin tersine gittiği bir yıl olarak değerlendirilebilir. Zira Humus, Kinnesrin, Haleb ve Diyârımudar gibi önemli şehirleri elinde bulunduran Ahmed b. Tolun'in kölesi Lü'lü, efendisiyle ihtilafa düştü. Bu nedenle Lü'lü, Muvaffak'a bir mektup yazarak, anlaşma teklif etti. Muvaffak için bu durum bulunmaz bir fırsattı. Çünkü Ahmed b. Tolun'un Şam bölgesindeki hâkimiyetini sağlamasında en önemli faktör Lü'lü'yü yanına çekerek Ahmed b. Tolun'un gücünü kırma imkânına sahip olacaktı. Muvaffak, Lü'lü'nün şartlarını kabul etti. Bunun üzerine Lü'lü yola çıktı ve Zenc İsyanı'nın bastırılmasında yardım etmek üzere Muvaffak'ın yanına gitti.¹²¹³

Bu gelişme Abbâsîler-Tolunoğulları ilişkilerinde bir dönüm noktasıdır. Ahmed b. Tolun'un oğlu Abbâs'ın isyanını bastırmasından sonra, Lü'lü ile ihtilaf yaşaması ve yıllardır kendisini siyâseten bitirmek isteyen Muvaffak ile anlaşarak onun yanına gitmesi, psikolojik üstünlüğün Muvaffak lehine değiştiği göstermektedir. Bu durum ayrıca Ahmed b. Tolun'nun Şam bölgesinde sahip olduğu, saha hâkimiyetinin azalmaya başladığı şeklinde de yorumlanabilir.

¹²⁰⁸ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/545; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/282-283.

¹²⁰⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/290.

¹²¹⁰ Nadir Özkuyumcu, "Tolunoğulları", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti Müslüman Türk Devletleri-I* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018), 8/166.

¹²¹¹ Ezdî, *Târîhu'l-Mevsil*, 2/97.

¹²¹² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/290.

¹²¹³ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/611-614; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/327.

Muvaffak ve Ahmed b. Tolun arasındaki güç mücadelesinde süreç, Muvaffak lehine dönerken 269/882 yılında yaşanan beklenmedik bir gelişme, Ahmed b. Tolun'a nüfûzunu yeniden arttırabilmek için bir imkân sağladı. Daha önceki bölümlerde değinildiği üzere Mu'temid'in, halife olmasına rağmen yetkilerini kullanmaması sebebiyle yönetimde hiçbir ağırlığı yoktu. Devlet idâresini elinde bulunduran Muvaffak'ın tahakkümünden rahatsız olan Mu'temid, Ahmed b. Tolun'a bir mektup yazdı.¹²¹⁴ Mektubunda Muvaffak'ın bir halife gibi davrandığını, devlet işlerini bizzat kendisinin yürüttüğünü, vergilerin onda toplandığını ve valilerin onun tarafından tayin edildiğini belirterek bu durumdan rahatsız olduğunu belirtti. Ahmed b. Tolun bu mektuba karşılık olarak yazdığı mektubunda Mısır'a gelirse ona yardımcı olacağını ve birlikte hareket edebileceklerini bildirerek Halife'yi Mısır'a davet etti.¹²¹⁵

Ahmed b. Tolun'un davetini kabul eden Mu'temid, yola çıkmak için gerekli hazırlıkları yapmaya başladı. Mu'temid, Cemâziyelevvel 269/Kasım 882 tarihinde Muvaffak'ın Sâmerîâ dışında olmasını fırsat bilerek beraberindeki bir grub komutanla yola çıktı. Yapılan plan gereği Halife Mu'temid Rakka'ya gidecek ve Ahmed b. Tolun'un gönderdiği askeler onu karşılayacaktı.¹²¹⁶ Ancak Muvaffak bundan haberdâr olur olmaz veziri Sâid b. Mahled vasıtasıyla Musul ve Cezîre bölgesinin valisi İshâk b. Kündacık'a haber göndererek, Mu'temid'in Rakka'ya gidişinin engellenmesini ve Sâmerîâ'ya getirilmesini emretti. Bunun üzerine harekete geçen İshâk b. Kündacık, Mu'temid'i ve beraberindekileri yakaladı. İshâk b. Kündacık, Mu'temid ile yaptığı konuşmasında Zencîlerle mücadele halinde iken hilâfet merkezini terk etmesinin yanlış olduğunu söyledi. Daha sonra Mu'temid ve beraberindekileri Sâmerîâ'ya getirerek Muvaffak'a teslim etti.¹²¹⁷ Muvaffak, İshâk b. Kündacık'a bu yaptığı işe karşılık Mısır bölgesini ödüllendirmek amacıyla verdi.¹²¹⁸

Muvaffak'ın İshâk b. Kündacık'ı Mısır'a ataması kâğıt üstünde bir atama olarak kalmış, fiilen gerçekleşmemiştir. Çünkü İshâk b. Kündacık, Ahmed b. Tolun ile ilgili bir tasarrufta bulunamamış sadece Mu'temid'in Mısır'a gitmesini

¹²¹⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/327.

¹²¹⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/582.

¹²¹⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/328; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/582.

¹²¹⁷ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/620-622; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/328.

¹²¹⁸ Kindî, *Kitâbü'l-vülât*, 225.

engelleyerek Ahmet b. Tolun'nun planlarını bozmuştur. Şayet Mu'temid, Ahmed b. Tolun'nun yanına gidebilmiş olsaydı Ahmed b. Tolun Muvaffak karşısında daha güçlü bir konuma gelecekti. Belki de Muvaffak'ın halife adına kullandığı yetkileri bu defa Ahmed b. Tolun kullanabilecekti, ancak bu gerçekleşemedi.

Ahmed b. Tolun, Halife Mu'temid'i Mısır'a davet etmekle hilâfet merkezini Mısır'a taşımayı, böylece İslâm dünyasının siyasî egemenliğine sahip olmayı düşünmüş olabilir.¹²¹⁹

Ahmed b. Tolun, Muvaffak ve İshâk b. Kündacık'ın ortak girişimleri sonucu Mu'temid'in Mısır'a gelemediğini öğrendikten sonra Dımaşk'a gelerek validen kadıları ve ileri gelen devlet adamlarını toplamasını emretti. Mısır'a da Muvaffak'ın Halife Mu'temid'e yaptıklarını anlattığı bir mektup gönderdi. Bu mektup halka da okundu. Mektupla Muvaffak'ın biatini bozarak Mu'temid'i esir aldığı, Ahmed b. el-Hasîb'in evinde halifenin gözetim altında tutulduğu ve bazı kötü fiillere maruz kaldığı, bütün bunlar sebebiyle de Mu'temid'in devamlı ağladığı ve perişan bir halde olduğu halka duyuruldu.¹²²⁰ Ahmed b. Tolun, bununla Muvaffak'a karşı halkın desteğini almak istediği görülmektedir.

Ahmed b. Tolun bununla da yetinmeyerek Dımaşk'a gelen Bekkâr b. Kuteybe'nin başını çektiği kadılardan oluşan bir heyete, Muvaffak'ın Mu'temid'i gözetim altında tuttuğu için veliahtlıktan azledildiğine dair bir imzalı bir belge yazmalarını emretti. Bekkâr b. Kuteybe ile beraber birkaç kadı dışında diğer kadılar bu hâl belgesini imzaladılar.¹²²¹ Ayrıca Ahmed b. Tolun, Muvaffak'ın adını hutbelerden de kaldırdı.¹²²²

Ahmed b. Tolun'un kendisini veliahtlıktan azlettirme girişimlerinden haberdâr olan Muvaffak, valilerine birer mektup yazarak Ahmed b. Tolun'un minberlerden lanetlenmesini emretti.¹²²³ Ayrıca Mu'temid'den de onu lanetlemesini istedi. Mu'temid bunu kabul etmek istemese de onu lanetlemek zorunda kaldı.¹²²⁴

¹²¹⁹ Özkuyumcu, "Tolunoğulları", 8/168.

¹²²⁰ Kindî, *Kitâbü'l-vülât*, 226.

¹²²¹ Kindî, *Kitâbü'l-vülât*, 226.

¹²²² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/630.

¹²²³ Kindî, *Kitâbü'l-vülât*, 228-229.

¹²²⁴ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/627; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/630.

Ahmed b. Tolun'nun kendisini itibarsızlaştırma girişimine karşı Muvaffak, bu şekilde cevap vermiş oldu.

Ahmed b. Tolun 269/882 yılı içerisinde iki komutanının liderliğinde dört yüz yetmiş süvâri ve iki bin piyâdeden oluşturduğu bir orduyu¹²²⁵ Mekke'ye gönderdi.¹²²⁶ Bu komutanlar, Mekke'ye gelince buğdaycıları ve kasapları topladılar. Onlara Ahmed b. Tolun'nun gönderdiği çok miktarda parayı¹²²⁷ dağıttılar. Ahmed b. Tolun'nun komutanlarının bu tutumlarına karşı Mekke Valisi Hârûn b. Muhammed, herhangi bir engelleyici teşebbüste bulunamadığı gibi Mekke'yi terk etti.¹²²⁸

Bu haliyle Mekke Ahmed b. Tolun'nun ordusunun kontrolüne girdikten sonra şehri terkeden Vali Hârûn b. Muhammed, Mekke yakınlarında Muvaffak'ın komutanlarından Ca'fer en-Nâ'imûdî'yi ve ordusunu karşıladı. Ca'fer en-Nâ'imûdî, Hârûn b. Muhammed ile kuvvetlerini birleştirdikten sonra Mekke'ye hareket etti ve Ahmed b. Tolun'un ordusu ile karşı karşıya geldi.¹²²⁹ Yapılan savaşı kaybeden Ahmed b. Tolun'un askerlerinden iki yüz kadarı öldürülürken, geri kalanları kaçtı.¹²³⁰ Ca'fer en-Nâ'imûdî, savaşın sonunda iki yüz bin dinar kadar para ele geçirerek Mekke'de kontrolü yeniden sağladı. Bu olaydan sonra okunan bir hutbede Ahmed b. Tolun'a lanet edildi.¹²³¹

Burada Ahmed b. Tolun, gönderdiği ordu ve komutanlarının dağıttığı bol miktarda paralar ile Mekke'de halkın desteğini alarak kontrolü sağlamak istediği düşünülebilir. Bunu gerçekleştirmesi durumunda Ahmed b. Tolun, İslâm dünyası içerisinde önemli bir siyasî aktör olabilecekti. Ancak ordusunun mağlup olmasıyla bu gerçekleşemedi. Muvaffak, Mu'temid'in Mısır'a gidişine engel olduktan sonra bu defa da Ahmed b. Tolun'un Mekke'yi hâkimiyetine almasının önüne geçmiştir.

¹²²⁵ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/652.

¹²²⁶ Ezdî'ye göre bu olay, 270/883 yılında yaşanmıştır. Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 2/113.

¹²²⁷ Taberî, buğdaycı ve kasaplara 2'şer dinar verildiğini, bunların başkanlarına ise yedi dinar verildiğini zikreder. Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/652.

¹²²⁸ Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 2/113-114; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/328-329.

¹²²⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/329.

¹²³⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/583.

¹²³¹ Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 2/114; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/329.

Ahmed b. Tolun 270/883 yılında Antakya'ya geldi. Yediği manda yoğurdu sebebiyle rahatsızlandı.¹²³² Hemen Mısır'a dönme kararı alan Ahmed b. Tolun'un tedavisine burada devam edildi. Ahmed'in hastalığına çok üzülen Müslümanlar başta olmak üzere Yahûdî ve Hristiyanlar da mescide gelerek şifa bulması için dua ettiler.¹²³³ Ancak hastalığı ilerleyen Ahmed b. Tolun, 18 Zilkade 270/18 Mayıs 884 yılında vefat etti.¹²³⁴

Ahmed b. Tolun'un vefatından sonra oğlu Humâraveyh, Tolunoğullarının başına geçti.¹²³⁵ Muvaffak, Humâraveyh'in siyasî varlığını kabul etmedi. Bunu, Mısır'ın yönetimini oğlu Ebü'l-Abbâs'a vererek gösterdi.¹²³⁶ Humâraveyh ile beraber Tolunoğulları çalkantılı bir döneme de girdi. Ehliyet ve liyâkatten uzak kişilerin vali yapılması ve kontrolden çıkan ordu komutanlarının birbirleri ile mücadeleye girmelerinin yanı sıra genç ve tecrübesiz olan Humâraveyh'in devlet adamları karşısındaki dirâyetsiz tutumu bunun başlıca sebeplerindendir. Ahmed b. Tolun'un ölümünden sonra Şam bölgesinde de karışıklıklar yaşanmıştır. Bölgedeki yönetici ve komutanlar görevli oldukları bölgelerde bağımsız hareket etmeye başlamışlar, kendi çıkarlarını önceleyerek hilâfet merkezi ile Tolunoğulları arasında zaman zaman taraf değiştirmişlerdir.¹²³⁷

Ahmed b. Tolun'un ölümü, Musul ve Cezîre Valisi İshâk b. Kündacık ile Cibâl ve Kûfe Valisi Muhammed b. Ebî's-Sâc'ın Şam için iştahını kabarttı. İkiisi beraber Muvaffak'tan Şâm bölgesini, hâkimiyetlerine almak için izin istediler. Muvaffak, onlara hem izin hem de yardım sözü verdi.¹²³⁸ Bunun üzerine ikisi topladıkları birliklerle harekete geçtiler. Daha sonra İshâk b. Kündacık'ın ordusuna Muvaffak'ın oğlu Ebü'l-Abbâs'ın komutasındaki ordu da katılınca Humâraveyh'in askerlerine saldırdılar. Humâraveyh'in ordusu mağlup olup Dımaşk'e geri çekildi. Bunun üzerine Ebü'l-Abbâs Dımaşk'a yöneldi. Humâraveyh'in askerleri burada da

¹²³² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/338.

¹²³³ Kindî, *Kitâbü'l-vülât*, 231.

¹²³⁴ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/652; Ezdî, *Târîhu'l-Mevsil*, 2/114; İbn Tağriberdî, *en-Nücümü'z-zâhira*, 3/59.

¹²³⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/591-592; Takıyyuddîn Ahmed b. Ali el-Makrîzî, *Kitâbü'l-mevâiz ve'l-i'tibâr bi zikri'l-hitat ve'l-âsâr* (Beyrût: Dâr Sâdır, ts), 1/321.

¹²³⁶ Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, 568.

¹²³⁷ Özkuyumcu, "Tolunoğulları", 8/170-171.

¹²³⁸ İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, 4/396; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/338.

direnemeyeceklerini anlayınca Remle'ye çekilerek durumdan Humâraveyh'i haberdâr ettiler. Bu gelişme üzerine Humâraveyh ordusunu toplayarak Şam'a gitmek üzere Mısır'dan yola çıktı.¹²³⁹ Muvaffak, Ahmed b. Tolun'un ölümünden sonra harekete geçerek Şam'ı kontrolü altına almak istediği görülmektedir. Bunda da başarı sağlayarak Dımaşk ve civarını kontrol altına almıştır.

Ebü'l-Abbâs'ın Dımaşk'a girmesinin ardından, Humâraveyh büyük bir ordu ile 271/885 yılında Tavâhîn denilen yerde, Ebü'l-Abbâs'a mağlup oldu ve Mısır'a döndü. Ancak Humâraveyh'in savaş öncesinde Saîd el-Eyser komutasındaki pusuya yerleştirdiği ve geri çekilirken unuttuğu askerleri, beklenmedik bir anda ortaya çıkararak zafer kazandığını zanneden Ebü'l-Abbâs'ın ordusuna saldırarak, onları dağıttı. Ebü'l-Abbâs beraberindeki askerleriyle Tarsûs'a kaçarak canını zor kurtardı. Humâraveyh, Saîd el-Eyser'in bu zaferini öğrenince çok mutlu oldu. Böylece Şam bölgesi, Tolunoğullarının kontrolünde kalmış oldu.¹²⁴⁰

Muhammed b. Ebi's-Sâc ve İshâk b. Kündacık daha önce Muvaffak'ın desteğiyle Humâraveyh'e karşı mücadele etmişlerdi. Ancak bu ikilinin arası bozulunca, Muhammed b. Ebi's-Sâc, Humâraveyh'e itaatini bildirdi ve yönetimi altındaki Kinnesrin'de adına hutbe okutmaya başladı. Bu gelişmeden haberdâr olan Humâraveyh ona çeşitli hediyeler gönderdi. 273/886 yılına gelindiğinde Humâraveyh Şam'a geldi. Humâraveyh ile görüşen Muhammed b. Ebi's-Sâc, daha sonra Rakka'da İshâk b. Kündacık'ı mağlup ederek, Cezîre ve Musul'da hâkimiyet sağladı. Buralarda Humâraveyh adına hutbe okutmaya başladı.¹²⁴¹ Bu yaşanan olaylardan sonra Tolunoğullarının geri çekilişinin durduğu, eski gücüne kavuşmaya başladığı söylenebilir.

Tolunoğulları ile Abbâsîler arasındaki ilişkiler, Humâraveyh'in 273/886 yılı içerisinde Muvaffak'a yazdığı bir mektup ile seyir değiştirdi. Humâraveyh mektubunda sulh yapmak istediğini, bunun karşılığında da maddî birtakım talepleri olduğunu belirtti. Bu teklife olumlu yaklaşan Muvaffak; kendisi ile beraber Halife Mu'temid'in ve oğlu Ebü'l-Abbâs'ın imzalarını taşıyan mektubu Fâik el-Hâdim ile

¹²³⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/338.

¹²⁴⁰ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 10/8-9; Ezdî, *Târîhu'l-Mevsul*, 2/116; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/342.

¹²⁴¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/348.

Fustat'a, Humâraveyh'e gönderdi. Yapılan anlaşma ile Mısır, Şam ve Sugûr bölgelerinin idâresi otuz yıllığına Humâraveyh ve çocuklarına verildi. Bu duruma oldukça sevinen Humâraveyh anlaşmanın bir yansıması olarak Muvaffak'a hutbelerde yapılan bedduayı kaldırttı ve Mu'temid'den sonra ona da dua edilmesini emretti.¹²⁴²

Özkuyumcu'ya göre, Humâraveyh'in bu girişimi Tolunoğulları adına sonun başlangıcı olmuştur. Çünkü Muvaffak'ın oyununa gelmiştir. Zira otuz yıllık anlaşmayla elde edilen topraklar ve daha fazlası zaten Tolunoğullarının kontrolündeydi. Hal böyle olunca bir anlaşmaya da gerek yoktu. Burada yapılacak en akıllı hareket, Humâraveyh'in Tolunoğullarının varlığını hilâfet ve Müslümanlar tarafından meşru bir zemine oturtması olabilirdi.¹²⁴³ Elçibey ise, Humâraveyh'in siyasî bir derinliğe sahip olmadığını, bu nedenle de olayların arka planını göremediğini ifade etmektedir. Tolunoğulları, diğer devletlere göre daha güçlü olmasına rağmen bu gücünü onlara hissettirememiştir. Ahmed b. Tolun'un doldurduğu hazine Humâraveyh döneminde boşalmıştır. Böylece Tolunoğullarını bölgede güçlü yapan ekonomi de çökmüştür.¹²⁴⁴

Bu anlaşmadan sonra Hilâfet ve Tolunoğulları arasındaki gerilim büyük ölçüde sona ermiştir. Ahmed b. Tolun, Mu'temid döneminde, Tolunoğullarının topraklarını ve nüfûz alanını genişletme çabası içerisinde olmuştur. Ancak bu siyâset Humâraveyh'ten sonra değişmiştir.

Humâraveyh'in hilâfetle sağladığı barış Mu'temid'in ölümünden sonra da devam etmiştir. Humâraveyh, Halife Mu'tazid'a biat ettiği gibi kızı Katru'n-Nedâ'yı Mu'tazid ile evlendirmek suretiyle akrabalık kurmuştur.¹²⁴⁵ Böylece Abbâsîler, doğuda Saffârîlerden sonra devletin batısındaki Tolunoğulları ile de barış tesis etmiştir.¹²⁴⁶

¹²⁴² Kindî, *Kitâbü'l-vülât*, 237-238; Makrîzî, *Hıtat*, 1/321; İbn Tağriberdî, *en-Nücümü'z-zâhira*, 3/64-65.

¹²⁴³ Özkuyumcu, "Tolunoğulları", 8/171-172.

¹²⁴⁴ Ebülfez Elçibey, *Tolunoğulları Devleti* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 1997), 90.

¹²⁴⁵ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 10/30.

¹²⁴⁶ Yılmaz, *Mu'tazid ve Müktefi Döneminde Abbâsîler*, 176.

Sonuç olarak Mu'temid dönemi, Abbâsîler ile Tolunoğulları arasındaki ilişkilere bakıldığında Muvaffak ile Ahmed b. Tolun arasında Şam bölgesinde nüfûz mücadelesine sahne olmuştur. Ahmed b. Tolun, Mu'temid ve kardeşi Muvaffak ile arasındaki sorunlardan faydalanarak onu Mısır'a getirmeyi planlamış ancak bunu başaramamıştır. Hilâfetin, Humâraveyh döneminin ilk yıllarında Tolunoğullarına bakışı değişmemiştir. Daha sonra Humâraveyh'in Muvaffak'a yazdığı sulh mektubu ile iki taraf arasındaki ilişkilerin yumuşadığı görülmektedir. Böylece Abbâsîler batıdan gelebilecek tehlikeyi önlemişlerdir.

3.4.2. Bizansla İlişkiler

İslâm ordularının 2./8. yüzyılda gerçekleştirdiği fetihler sonunda Anadolu'ya ayak basılmasıyla beraber Bizans-İslâm sınırları teşekkül etmiştir. Antakya'nın 636 yılında fethinden sonra Anadolu'da pek çok Bizans şehri fethedilmeye devam edilmiştir. Buna karşılık Bizans İmparatorluğu, İslâm ordularının ilerleyişini durdurmak için Antakya, Tarsûs, Malatya ve Erzurum şehirlerini terk ederek buraları Müslümanlarla kendileri arasında bir tampon bölge haline getirmiştir.¹²⁴⁷ Müslümanlar da bu şehirleri tahkim ederek sınır bölgesindeki askerî üsleri haline getirmiştir.¹²⁴⁸

Abbâsîlerin ilk dönemi olarak adlandırılan 132-232/750-847 yılları arasındaki Abbâsî-Bizans ilişkilerinde genel olarak esirleri serbest bırakma, cizye ve fide anlaşmalarının yanı sıra diplomatik amaçla gelen elçi heyetleriyle yapılan görüşmeler, mektuplaşmalar ve hediyeleşmeler yaşanmıştır. Hârûnürreşîd döneminde Abbâsî-Bizans ilişkileri önceki yıllara göre daha hareketli geçmiştir. Bu dönemde neredeyse her yıl Bizans üzerine düzenli seferler gerçekleştirilmiştir. Buna karşılık Bizans Devleti de İslâm topraklarına yönelik saldırılarda bulunmuştur. Hârûnürreşîd, bu saldırıları engellemek amacıyla Avâsım ve Sugûr adı verilen bölgeleri tahkim etmiştir.¹²⁴⁹ Honigman'a göre gerek Bizans imparatorları gerekse Abbâsî halifeleri Bizans ile doğal bir sınır hattı haline gelen Toros sınırlarını muhafaza etmek

¹²⁴⁷ Gülhan Bahadır, Dokuzuncu ve Onuncu Yüzyılda Bizans-Abbasi Sınırı, *Tarih Araştırmaları Dergisi* 28/46 (Ekim 2009), 164.

¹²⁴⁸ Şahin Uçar, *Anadolu'da İslâm-Bizans Mücadelesi* (İstanbul: İşaret Yayınları, 1990), 59.

¹²⁴⁹ Casim Avcı, *İslâm-Bizans İlişkileri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015), 79-95.

istemişlerdir. Ayrıca karşılıklı yapılan akınlar, sınırları genişletme amacından çok ganimet elde etmek içindir.¹²⁵⁰

Mu'temid döneminde de Bizansla mücadele devam etmiştir.¹²⁵¹ 3./9. yüzyılda Abbâsîler ile Bizans İmparatorluğu arasındaki mücadeleler, özellikle sınır boylarında sürmüştür. Yaşanan savaşlarda karşılıklı alınan esirlerin değişimi için görüşmeler yapılmıştır. Abbâsîler, Bizans ordularının saldırılarına karşı koymak için savunma amaçlı istihkâm hattı kurmuşlardır. Bu hat Suriye'den başlayıp Ermenistan sınırına kadar uzanmaktadır.¹²⁵²

Mu'temid'in hilâfeti süresinde Bizans Devleti'nde I. Basileios (867-886) ve VI. Leo (886-912) imparator olarak görev yapmıştır.¹²⁵³ En alt düzeyde seyreden bu ilişkilerde daha çok karşılıklı sınır ihlalleri yaşanmıştır.¹²⁵⁴ İmparator I. Basileios'un da başında bulunduğu Bizans kuvvetleri, 259/873 yılında Fırat bölgesine ilerleyerek Zapetra (Doğanşehir) ve Sümeysât'ı (Samsat) ele geçirmiştir. Asıl hedefi Malatya'yı almak olan¹²⁵⁵ I. Basileios, bu amaçla Malatya'ya hareket etmiş ve şehri kuşatmıştır. Ancak Bizans kuvvetlerine karşı organize olan Malatya halkı, onlara ağır bir mağlubiyet yaşatmıştır. Bizans ordusu, kuşatmada önemli komutanlarından birini de kaybedince, kuşatmayı kaldırmak ve geri çekilmek zorunda kalmıştır.¹²⁵⁶ I. Basileios Fırat ve Toros sınırlarına yaptığı seferlerde tam bir başarı elde edememiş ancak Bizans Devleti'nin doğu sınırında ilerlemesinin önünü açmıştır.¹²⁵⁷

Tarsûs bölgesi Mu'temid döneminde Abbâsî-Bizans savaşlarının yoğunlukla yaşandığı yerlerden biridir. Tarsûs'a yakın bir yerde olan Lü'lüe Kalesi'ni 260/873

¹²⁵⁰ Ernst Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı* çev. Fikret Işıltan (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1970), 39.

¹²⁵¹ Aktan, "Mu'temid-Alellâh", 31/388.

¹²⁵² Alexander A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev. Tevabil Alkaç (İstanbul: Alfa Yayınları, 2016), 317.

¹²⁵³ Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, 349; Averil Cameron, *Bizanslılar*, çev. Özkan Akpınar (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2016), 246; Auguste Bailly, *Bizans Tarihi*, çev. Haluk Şaman (İstanbul: Kervan Kitapçılık), 1/203.

¹²⁵⁴ Apak, *Abbâsîler Dönemi*, 337.

¹²⁵⁵ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015), 221.

¹²⁵⁶ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/506; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/245; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/544.

¹²⁵⁷ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 221.

yılında Bizanslılar Müslümanlardan geri aldılar.¹²⁵⁸ Ancak bu durum uzun süre devam etmedi.

Ahmed b. Tolun, ilmî eğitimini Tarsûs'ta aldığından bölgeyi iyi tanıyordu. Bizans topraklarına yapılan gazaların kapısı konumundaki Tarsûs'u Mısır'a vali olduktan sonra Muvaffak'tan istedi. Amacı Tarsûs'a sahip olup buradan Bizans topraklarına gazaya çıkmaktı. Ancak Muvaffak, Ahmed b. Tolun'un güçlenerek bağımsız hareket etmesinden çekindiği için onun bu talebini geri çevirdi. Ancak Muvaffak'ın Tarsûs'a atadığı valiler çeşitli nedenlerden dolayı istikrarı sağlayamamıştır.¹²⁵⁹

Muvaffak'ın vali tayin ettiği Erhûz b. Yûluğ b. Turhân et-Türkî, son derece kötü bir yönetim sergileyerek Lü'lüe halkının maaşlarını ve gıda ihtiyaçlarını geciktirdi. Bu duruma son derece öfkelenen halk, bir mektup yazarak Tarsûsluları konudan haberdâr etti. Mektuplarında maaşlarını ve ihtiyaçları olan buğdayı göndermedikleri takdirde kaleyi Bizanslılara teslim edeceklerini belirttiler. Bunun üzerine hemen harekete geçen Tarsûs halkı on beş bin dinar topladı. Çünkü Tarsûs'a yakın ve büyük bir kale olan Lü'lüe,¹²⁶⁰ buranın güvenliği açısından son derece stratejik bir yerde bulunmaktaydı. Bu kaleden, karadan ve denizden gelen düşman orduları görülmektedir. Toplanan parayı Lü'lüe halkına ulaştırmak üzere alan Vali Erhûz bu parayı göndermedi. Talepleri karşılanmayan halk 263/876 yılında kaleyi Bizanslılara teslim etti.¹²⁶¹

Tarsûslular bu habere çok üzüldüler. Lü'lüe'nin Rumların kontrolüne geçtiğini öğrenen Mu'temid, burayı yeniden almak amacıyla Ahmed b. Tolun'u görevlendirmiştir.¹²⁶² Mu'temid, Ahmed b. Tolun'a bu görevi vererek Bizans'ın saldırılarını önlemeyi ve sınır güvenliğini sağlamayı amaçlamıştır. Ayrıca bu görevlendirme ile birlikte Anadolu içlerine gaza yapmayı isteyen Ahmed b. Tolun'un ölü de açılmıştır.

¹²⁵⁸ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/511; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/546.

¹²⁵⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/272; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/560.

¹²⁶⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/26.

¹²⁶¹ Ezdî, *Târîhu'l-Mevsil*, 2/93; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/272; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/560.

¹²⁶² Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/532; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/272.

Sugûr Valisi Abdullâh b. Reşîd b. Kâvûs, 264/877-878 yılında Şam sınırında bekleyen dört bin askeri ile beraber gazaya çıktı. Hısneyn ve Meskeneyn bölgelerine yapılan bu gazalarda Abdullâh b. Reşîd, çok sayıda ganimet elde etti. Abdullâh b. Reşîd'in yaptığı bu seferi haber alan Bizans kuvvetleri harekete geçerek onu ve ordusunu kuşattı. Abdullâh b. Reşîd'in ordusu ölümüne savaşmak için atlarından inip atlarının bileklerini kesti.¹²⁶³ Ancak güçlü Bizans ordusu karşısında direnemeyen Abdullâh b. Reşîd'in komutasındaki ordunun büyük bir kısmı şehit edildi.¹²⁶⁴ Yaralanan komutan Abdullâh b. Reşîd esir alınarak Bizans İmparatoru'na götürüldü.¹²⁶⁵

Bizans İmparatoru, 265/879 yılında bazı mushaflar ve çeşitli hediyelerle birlikte Sugûr Valisi Abdullâh b. Reşîd'i ve Müslüman esirleri Ahmed b. Tolun'a göndermiştir.¹²⁶⁶ İmparator bununla bölgede tek güç haline gelen Ahmed b. Tolun ile ilişkileri iyi tutmak istemiştir. Dahası İmparatoru'un, Abbâsîler yerine Tolunoğullarını muhatap kabul ettiği de söylenebilir.

Otuz bin kişiden oluşan Bizans ordusu 265/879 yılı içerisinde Adana önlerine kadar geldi.¹²⁶⁷ Sugûr Valisi Erhûz ve ordusu saldırılara karşı koymaya çalıştı.¹²⁶⁸ Dört gün süren Bizans ordusunun saldırılarda bin dört yüz Müslüman şehit edilirken, dört yüz kişi de esir düştü. Bizanslılar, dördüncü günün sonunda buradan ayrılarak Musul'a hareket ettiler.¹²⁶⁹

Yine 266/880 yılı içinde Bizanslılara ait bir askeri birlik, Diyârırebâ'ya bağlı Telbesmâ'ya baskın düzenleyerek iki yüz elli kişiyi esir aldı. Cesetlere dahi kötü muamelede bulunan bu saldırıyı öğerenen Musul ve Nusaybin halkı Bizanslılara karşı harekete geçti. Ancak Bizanslılar, onlar gelmeden kaçarak geri çekildi.¹²⁷⁰ Aynı

¹²⁶³ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 9/533.

¹²⁶⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/274.

¹²⁶⁵ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 9/534; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/274.

¹²⁶⁶ Ezdî, *Târihu'l-Mevsûl*, 2/97; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/285.

¹²⁶⁷ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 9/544.

¹²⁶⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/284; Taberî'ye göre valinin adı Erhûz'dur. Ayrıca vali bu saldırılarda esir düşenler arasındadır. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 9/544.

¹²⁶⁹ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 9/544; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/284.

¹²⁷⁰ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 9/549; Ezdî, *Târihu'l-Mevsûl*, 2/99; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/569.

yılda Bizanslılar bu defa Diyârîrebâ'ya saldırdılar. Bu saldırıya karşı halka cihad çağrısında bulunuldu. Bu çağrı üzerine organize olan halk, saldırıyı püskürttü.¹²⁷¹

266/880 yılı içinde Ahmed b. Tolun'un valisi Sîmâ, beraberinde bulunan üç yüz kişi birlikte Şâm sınırından geçerek Bizans topraklarına sefere çıktı. Sîmâ'nın ordusu, Herakliya'dan gelen dört bin kişiden oluşan Bizans ordusu ile karşılaştı. Şiddetli çatışmalar yaşandığı savaşta Müslümanlar Bizans ordusunu mağlup ederek çok sayıda Bizans askerini öldürdükten sonra geri döndü.¹²⁷²

268/881 yılı içinde Bizans İmparatoru Malatya üzerine sefer düzenledi. Malatya halkı, Maraş halkının da yardımı ile Bizans askerlerini bozguna uğrattı. Bizans İmparatoru kaçmak zorunda kaldı.¹²⁷³ Aynı yıl içerisinde Ahmed b. Tolun'un valisi Halef el-Fergânî, Şam sınırlarına yönelik yazlık sefere çıktı. Bizanslılarla yaptığı savaşlarda on bin kadar Bizans askerini öldürdü ve çok sayıda esirle geri döndü. Buna ilaveten hatırı sayılır miktarda da ganimet ele geçirdi.¹²⁷⁴ Bu alınan ganimetlerden her bir askerin payına kırk dinar düştü.¹²⁷⁵

Andoryâs'ın komutasındaki yüz bin kişilik Bizans ordusu, 270/883 yılında Tarsûs yakınlarındaki Kalemeye'de karargâhını kurdu.¹²⁷⁶ Bunun üzerine Tarsûs Valisi Yâzmân,¹²⁷⁷ Bizanslıların hiç beklemedikleri bir anda yaptığı bir gece baskını ile Andoryâs başta olmak üzere ordunun öncü komutanlarının da olduğu yetmiş bin Bizans askerini öldürdü.¹²⁷⁸ Bozguna uğrayan Bizanslılar, geride pek çok ganimet bırakarak kaçtı. Bu ganimetler arasında altın ve gümüşten yapılmış yedi büyük haçın yanı sıra çok değerli mücevherlerle süslü büyük haç da ele geçirildi. Ayrıca beş bin binek hayvanı, çok sayıda at semeri, samur kürkleri ve değerli kılıçlar ele

¹²⁷¹ Ezdî, *Târîhu'l-Mevsil*, 2/101; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/290; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/570.

¹²⁷² Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/553; Ezdî, *Târîhu'l-Mevsil*, 2/101; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/290.

¹²⁷³ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/612; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/580.

¹²⁷⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/314; İbn Kesîr, on yedi bin Bizanslının öldürüldüğünü bildirmektedir. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/580.

¹²⁷⁵ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/612.

¹²⁷⁶ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/666; Ezdî, *Târîhu'l-Mevsil*, 2/114.

¹²⁷⁷ Taberî ve Ezdî, Tarsûs Valisi'nin adı Yâzmân şeklinde zikretmektedir. Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/666; Ezdî, *Târîhu'l-Mevsil*, 2/114. Bunun aksine İbnü'l-Esîr Bâzmâr şeklinde ifade etmektedir. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/366.

¹²⁷⁸ Ezdî, *Târîhu'l-Mevsil*, 2/114; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/586.

geçirildi.¹²⁷⁹ Ezdî, bu zaferi Allah'ın İslâm'a bahşettiği, neredeyse Zenc lideri'nin öldürülmesine denk büyük bir zafer olarak değerlendirmektedir.¹²⁸⁰

Yâzmân, 270/883 yılı içerisinde sınır bölgesindeki Sâfîdmâ halkını Bizanslılardan kurtardı.¹²⁸¹ Yâzmân, Bizans İmparatoru'nun 273/886 yılı içerisinde çocukları tarafından düzenlenen saldırı ile öldürüldüğünü ve içlerinden birisinin tahta geçtiğini içerideki adamlarından öğrendi.¹²⁸² Buradan hareketle Yazmân'ın Bizans Devleti'nde yaşanan gelişmeleri takip etmesi için görevlendirdiği casusların olduğu anlaşılmaktadır. Yine Yâzmân ordusu ile 273/886 yılında yaz seferleri kapsamında gazaya çıktı.¹²⁸³

Vasiliev'e göre Bizans Devleti, I. Basileios döneminde Müslümanlarla mücadele etmiştir. Onun tahta olduğu yıllarda Abbâsî Devleti'nin yaşadığı iç karışıklıklar ve Tolunoğullarıyla mücadele halinde olması ona Müslümanlarla mücadelesinde avantaj sağlayacak konulardı. Ancak I. Basileios, Abbâsîlere karşı bu avantajı yeterince değerlendirememiştir.¹²⁸⁴

274/887 yılı Ramazan ayı içinde Bizans topraklarına sefer düzenleyerek Miskineyn'e kadar gelen Tarsûs Valisi Yâzmân, çok sayıda Bizans askerlerini öldürdü ve seferin sonunda esir ve ganimetlerle Tarsûs'a döndü.¹²⁸⁵

Abbâsîler Mu'temid döneminde, Bizanslılarla karada olduğu gibi denizlerde de mücadele etmiştir. Hatta Cheynet'e göre Abbâsîler, denizlerde Bizans'a karşı üstünlük sağlamıştır. Özellikle Tarsûs'tan gelen donanmalar Bizans kıyılarına düzenli akınlar düzenlemiştir. İmparator VI. Leon, Arapların bu akınlarını engellemeye yönelik hamlelerde bulunmuştur.¹²⁸⁶

¹²⁷⁹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/666; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/336.

¹²⁸⁰ Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 2/114; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/587.

¹²⁸¹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/666; İbnü'l-Esîr'de Sindiye Halkı şeklinde geçmektedir. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/339.

¹²⁸² Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 10/12; Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 2/121; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/349.

¹²⁸³ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 10/11.

¹²⁸⁴ Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, 350-351.

¹²⁸⁵ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 10/13; Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 2/122; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/351; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/610.

¹²⁸⁶ Cheynet, *Bizans Dünyası Bizans İmparatorluğu (641-1204)*, 2/44.

Karadan Bizans topraklarına akınlar düzenleyen Yâzmân, denizden de sefer düzenlemiştir. Bu kapsamda 275/888 yılında gemileriyle çıktığı seferde, Bizanlılara ait dört gemiyi ele geçirmiştir.¹²⁸⁷

Ahmed el-Uceyfî, 278/891 yılında Tarsûs'a gelerek Yâzmân ile birlikte Bizans topraklarına yaz seferi kapsamında gazaya çıktı. Yâzmân komutasındaki ordu Şekend'e¹²⁸⁸ vardı. Şekend kuşatması esnasında mancınıktan atılan bir taş Yâzmân'a isabet etti. Kaburga kemiklerine isabet eden taşın, onu ağır yaralaması sebebiyle ordu geri dönmek zorunda kaldı. Yâzmân'ın yaralanması, Şekend'in fethedilmesine engel oldu. Dönüş yolundayken ölen Yâzmân'ın cenazesi Tarsûs'a getirildi ve burada cenaze namazı kılınarak defnedildi.¹²⁸⁹ Ortaya çıkan bu durum üzerine Humâreveyh, Yâzmân'ın yerine Ahmed b. Uceyfî'yi görevlendirdi. Ancak bir süre sonra onu görevinden alarak yerine amcasının oğlu Muhammed b. Mûsâ b. Tolun'u atadı.¹²⁹⁰ Yâzmân'ın vefatı, Bizans topraklarına yapılan seferlerin azalmasına neden olurken Bizans'ın İslâm topraklarına yönelik saldırılarını arttırmıştır.¹²⁹¹

Feth b. Hâkân'ın azatlı kölesi olan Yâzmân gerek karada gerekse denizlerde gazalara katılmış, elde ettiği zaferlerle Bizanslılara korku salmıştır. Sınıra yakın Bizans kaleleri onun kuşatmalarından çekinmiştir. Yâzmân, yaşadığı dönemde Bizans topraklarına akınlar düzenleyen nadir komutanlardan biri olarak sınırların muhafazasını sağlamıştır.¹²⁹²

Sonuç olarak hem I. Basileios hem de VI. Leon zamanında Bizanslıların Abbâsî topraklarına yönelik seferlerinde etkili olamadıkları görülmektedir. Mu'temid döneminde Bizanslılarla yapılan mücadelelere bakıldığında genellikle sınır boylarında cerayan eden çatışmalara sahne olmuştur. Her iki taraf için de kayda değer bir netice elde edilemeyen bu mücadeleler, bazen Müslümanların bazen de Bizanslıların üstünlüğü ile neticelenmiştir. Hal böyle olunca bu çatışmaların sonunda

¹²⁸⁷ Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 2/125; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/355.

¹²⁸⁸ Taberî'de Selendû şeklinde geçmektedir. Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 10/27.

¹²⁸⁹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 10/27; Mes'ûdî, *Mürûcuz-Zeheb*, 4/171; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/640.

¹²⁹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/366.

¹²⁹¹ Aktan, "Mu'temid-Alellâh", 31/388.

¹²⁹² Mes'ûdî, *Mürûcuz-Zeheb*, 4/171.

iki tarafta ciddi anlamda bir kazanım elde edememiştir.¹²⁹³ Başka bir ifade ile bu dönemde yaşanan Abbâsî-Bizans mücadeleleri bölgede güç dengelerini değiştirmemiştir. Bu savaşlarda iki tarafın aldığı esirler, düzenli aralıklarla değiş tokuş yapılmıştır.¹²⁹⁴

Sonuç olarak Mu'temid döneminde Abbâsî Devleti ve Bizans Devleti arasında sınır boylarında karşılıklı akınlar yapılmıştır. Bu dönemde Abbâsîlerin yaşadığı dâhilî sorunlar özellikle Ahmed b. Tolun ile mücadele halinde olmaları nedeniyle Bizans topraklarında önemli bir fetih politikası yürütememişlerdir. Genellikle sınırları muhafaza etmek ve ganimet ele geçirmek amaçlı Bizans topraklarına seferler düzenledikleri görülmektedir.

¹²⁹³ Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, 351-352.

¹²⁹⁴ Cheynet, *Bizans Dünyası Bizans İmparatorluğu (641-1204)*, 2/44.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SOSYAL YAPI, İLİM-KÜLTÜR VE BAYINDIRLIK

Abbâsîler döneminde etnik âidiyetler ve bölgesel farklılıklar daha belirgin bir şekilde kendini göstermektedir. Müslümanlar bu dönemde, Hz. Peygamber dönemindeki sınırlı bir alandan daha geniş bir alanda hüküm sürmüşler, kültürel olarak başka milletleri etkilemişler, aynı zamanda onlardan etkilenmişlerdir. Emevîler dönemi, İslâm medeniyetinin oluşum süreci açısından öne çıkarken Abbâsîler dönemi kurumların, kimliklerin şekillendiği bir dönem olması yönüyle dikkat çekmektedir. Abbâsî Devleti, uzun süre yaşadığı için İslâm dünyasında sosyal, siyasî, ekonomik ve kültürel değişimlerin yoğun olduğu bir dönemdir.¹²⁹⁵

4.1. Sosyal Yapı

Bir ülkenin sınırları içerisinde yaşayan halkın din ve ırk bakımından tasnifi, bu tasnifi oluşturan grupların birbirleriyle münasebetleri, aile yapısı, saray adâbı, halife meclisleri, törenler, evlerin özellikleri, kullanılan eşyalar, yenilen yemekler ve toplumun bunlara benzer görünüşleri o ülkenin sosyal yapısı hakkında bilgi verir.¹²⁹⁶

Araplara has sosyal yapının temelini oluşturan basit ve sâde bir kabile sistemi, kendi iktidarlarını yabancı halk unsurlarına dayandıran Abbâsîler zamanında etkisini kaybetmiştir. Bunun en önemli yansıması Abbâsî halifelerinin eş seçiminde Arap olmayan kadınları tercih etmelerinden anlaşılmaktadır. Sadece Ebü'l-Abbâs, Mehdî ve Emîn hür anneden doğan halifelerdir.¹²⁹⁷

Abbâsîlerin kuruluş sürecinde Fars unsuru öne çıktığı için ilk döneminde Fars etkisi doğal olarak hissedilmiştir. Köşklerin inşasında, kılık kıyafette yemek kültüründe, eğlence mekânlarında Fars etkisi bariz bir şekilde görülmüştür. Bu dönemde Perslilere ait olan nevruz ve mihracan gibi bayramlar da kutlanmıştır. Ancak bu etki Mu'tasım'ın hilâfetiyle birlikte hem yönetimde hem de toplumda Türklerin etkin hale gelmesiyle kırılmıştır. Türklerin gücü, hilâfet merkezinin Sâmer râ'ya taşınmasıyla zirveye çıkmıştır. Ancak Araplar, Abbâsî Devleti'nde Fars

¹²⁹⁵ Demircan, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 205.

¹²⁹⁶ Hasan İbrahim Hasan, *Siyasî, Dini, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, 3/225.

¹²⁹⁷ Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, 455.

ve Türk unsurların hegemonyasına rağmen, kültürel varlıklarını sürdürmüştür. Badiyede yaşayan Arap kabilelerinin yanı sıra devlete bağlı birçok eyâlette de Araplar yaşamıştır. Hem bedevi Araplar hem de şehirlerde yaşayan yerleşik Araplar, geleneklerini devam ettirme konusunda önemli bir rol üstlenmiştir.¹²⁹⁸

4.1.1. Toplumunu Oluşturan Tabakalar

Abbâsî Devleti'nin kurulması ile birlikte Arapların devletteki mutlak hâkimiyetinin kırılmasının ardından¹²⁹⁹ Abbâsîlerde devlet sınırları içerisinde yaşayan çok sayıda unsurun kaynaşması sonucu yeni bir toplum yapısı meydana gelmiştir. Bunu Araplar ile fethedilen topraklardaki yerli halkın etkileşimi sağlamıştır. Genel olarak Abbâsî toplumu; Araplar, İranlılar, Ârâmîler, Mısırlılar, Berberîler, Zencîler ve Türklerden oluşmuştur. Ayrıca İslâm dini dışında diğer dinlere mensup inanç grupları da varlıklarını sürdürmüştür. Abbâsî toplumu dini olarak tasnif edildiğinde başta Müslümanlar olmak üzere, zimmî denilen Hristiyan, Yahûdî, Mecûsî ve Harrân civarında yaşayan Sâbiîler karşımıza çıkmaktadır.¹³⁰⁰

Dayf'a göre, özellikle Abbâsîlerin ikinci asrında toplum yapısı üç ana tabakadan oluşmaktaydı. Bu tasnife göre birinci tabakada halifeler, vezirler, komutanlar, valiler ve bunlara bağlı devlet adamları, ileri gelen ticaret erbâbı ve iktâ sahibi zenginlerin yer aldığı “yüksek tabaka” bulunuyordu. Bu tabakanın ardından ordu mensuplarının, dîvân görevlilerinin, orta dereceli tüccârın ve zanaatkârların yer aldığı “orta tabaka” yer alıyordu. Son olarak da sıradan vatandaşların, çiftçilerin, çeşitli meslek erbabının, hizmetçilerin ve kölelerin oluşturduğu “alt tabaka” bulunuyordu. Bu üç tabakanın ardından zimmîler gelmektedir.¹³⁰¹ Eyyûb ise Abbâsîlerdeki sosyal tabaka piramidini yukarıdan aşağı yöneticiler, ilim adamları tüccâr ve halk şeklinde sıralamaktadır.¹³⁰²

Dayf'ın sınıflandırması dünya üzerinde başka tarihsel süreçlerde ve coğrafyalarda tanıklık edilen toplumsal sınıflandırmalarla benzerlikler taşımaktadır. Bir diğer ifadeyle tarihin çeşitli zamanlarında ve toplumlarında sınıflı toplum yapısı

¹²⁹⁸ Eyyûb, *et-Târîhu 'l-Abbâsî*, 249-251.

¹²⁹⁹ Şeşen, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 149.

¹³⁰⁰ Bozkurt, *Abbâsîler*, 165.

¹³⁰¹ Dayf, *el-Asrû 'l-Abbâsiyyü 's-sânî*, 53.

¹³⁰² Eyyûb, *et-Târîhu 'l-Abbâsî*, 253.

görülmektedir. Dayf'ın Abbâsî toplumu için yaptığı bu sınıflandırma incelendiğinde hiyerarşik bir oluşum dikkat çekmektedir.

Birinci tabakada yer alanlar genel olarak bolluk ve refah içerisinde bir yaşam sürüyordu. Ülkenin dört bir yanından toplanan vergiler halife adına toplanıyordu. Halifeler gelirlerini istekleri doğrultusunda harcayabiliyorlardı. Meselâ Mu'temid, Dicle kıyısında Ma'sûk adında devasa bir saray inşa ettirmiştir. Vezirler ise aldıkları büyük miktardaki maaşlarının yanı sıra ikta gelirleriyle halifelerden sonra bu tabakanın en müreffeh kesimini teşkil ediyorlardı.¹³⁰³

Komutanlar da halifeler ve vezirler gibi müreffeh bir yaşam sürüyorlardı. Genellikle yönetimde söz sahibi olmaları nedeniyle halifelerin gelecekte onlara bağlı olduğundan maddi açıdan halifelerden istediklerini alabiliyorlardı. Vezirlere ikta arazisi tahsis edildiği gibi onlara da tahsis ediliyordu ve bu arazilerden ciddi miktarda gelir elde ediliyordu. Aynı şekilde valiler de devletin imkânlarından fazlasıyla yararlanıyorlardı.¹³⁰⁴

Yüksek tabakada yer alan geniş ikta sahibi zenginler ve ileri gelen tüccârın başında "nahhâsun" denilen köle tüccârı, değerli eşya ve mücevherat tüccârı gelmekteydi. Altın, gümüş gibi kıymetli maden ticareti yapıyorlardı. Bu tabaka belirtildiği üzere gelir düzeyi yüksek kimselerden oluştuğu için lüks bir yaşam sürüyordu.¹³⁰⁵ Bir başka ifadeyle bu tabaka Abbâsî toplumunun zirvesinde yer alan Abbâsî hânedanı ve ona bağlı bürokratlardan teşekkül etmekteydi.¹³⁰⁶

Dayf'ın tasnifine göre hadîs, fıkıh, tefsir ve Arapça alanında önde gelen âlimler orta tabakada yer almaktadır. Onlar genel olarak devletten orta derecede maaş alırdı. Bazıları da geçimini özel ders karşılığı aldıkları ücretler ile karşılardı. Yüksek tabakada bulunan kişilerin çocuklarını eğitenler aylık maaşların yanı sıra büyük miktarda bahşış de alırlardı. Dayf, dîvân kâtiplerini yüksek tabakadan sayarken onların emrinde çalışan memurları orta tabakada görmektedir. Dîvân çalışanları orta seviyede bir maaş alırdı. Orta seviye maaş alan ordu mensupları da bu

¹³⁰³ Dayf, *el-Asrû 'l-Abbâsiyyü 's-sânî*, 53-56.

¹³⁰⁴ Dayf, *el-Asrû 'l-Abbâsiyyü 's-sânî*, 58.

¹³⁰⁵ Dayf, *el-Asrû 'l-Abbâsiyyü 's-sânî*, 53-60.

¹³⁰⁶ Şeşen, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 149.

tabakadan sayılırdı. Diğer bir grup ise şairler ve şarkıcıları. Bunlardan yüksek tabakada yer alanlara yakın olanlar, müreffeh bir yaşam sürerdi.¹³⁰⁷

Dayf'ın yaptığı sınıflandırmanın ikinci tabakasındaki orta sınıfta, devleti iç ve dış tehlikelere karşı koruyan ordu mensubu askerlerin yer aldığı görülmektedir. Orta tabakayı oluşturan bir diğer sınıf ise dîvân üyeleridir. Dîvân üyeleri devletin bürokrasisini oluşturup devletin işleyişini yürüten bir zümredir. Orta tabakadaki bir diğer sınıf ise orta dereceli tüccâr ve zanaatkârlardır. Tüccâr ve zanaatkârlar faaliyet alanları itibarıyla, tüm toplumlarda olduğu gibi hem devletin hem de toplumun ekonomisini ayakta tutan kesimdir.¹³⁰⁸

Dayf'ın tasnifindeki son tabakada ise çiftçiler, küçük çaplı iş yapan zanaatkârlar, saray hizmetçileri ve tarlalarda ağır şartlar altında çalışan halk yer almaktadır. Bu tabakada yer alanlar, ilk iki tabakayı oluşturanların müreffeh bir yaşam sürdürmelerini de sağlamaktaydılar. Neredeyse devletin yıkılmasına neden olacak çapta bir isyan olan Zenc İsyânı işte bu tablonun üzerine çıkmış ve yayılmıştı. Zenc İsyânı'nın sona ermesiyle Karmatî İsyânı baş göstermiş, bu adaletsiz düzenin son bulacağı, insanlar arasında adaletin ve eşitliğin hüküm süreceği bir yönetim vaadiyle taraftar toplamışlardı.¹³⁰⁹ Netice itibarıyla aşağı tabakada bulunanların emekleri sömürülmekteydi.

Dayf'ın sıralamasının en alt basamağında toplumda tavır ve davranışlarıyla herhangi bir dikkati çekme yeteneğinden yoksun olduğu düşünülen sıradan vatandaşların yer aldığı görülmektedir. Sıradan vatandaşları kendi halinde bir hayat süren düşük ölçekli üretim yapan çiftçiler takip etmektedir. Bu grubun siyasal anlamda etki alanı olmadığı anlaşılmaktadır. Hiyerarşinin diğer basamağında sıradan meslek erbabı olarak isimlendirilen, vasıflı iş gücünden uzak bulunan çalışanların olduğu görülmektedir. Bu grupta ücret karşılığı hizmetçilik yapan kişiler de yer almaktadır.¹³¹⁰

¹³⁰⁷ Dayf, *el-Asrû 'l-Abbâsiyyü 's-sânî*, 60-61.

¹³⁰⁸ Dayf, *el-Asrû 'l-Abbâsiyyü 's-sânî*, 61-62.

¹³⁰⁹ Dayf, *el-Asrû 'l-Abbâsiyyü 's-sânî*, 62.

¹³¹⁰ Dayf, *el-Asrû 'l-Abbâsiyyü 's-sânî*, 63.

4.1.2. Gayri Müslimler

Abbâsî Devleti'nde farklı dinlere mensup olmakla birlikte çoğunluk Müslümanlardan oluşmaktaydı. Dolayısıyla toplumda İslâmî örf ve gelenekler hâkimdi. Bu dönemde Müslümanlar kendi aralarında Şîî ve Sünnî diye fırkalara ayrılmış, birtakım çekişmeler tekrar gün yüzüne çıkmış, bu da devlet içerisindeki Müslüman unsurların dayanışmasını zayıflatmıştı.¹³¹¹

Abbâsî toplumunda Hristiyan, Yahûdî, Mecûsî ve Sâbiîlerden oluşan zimmî diye nitelendirilen diğer din mensupları da vardı. Bunların canları, namusları ve malları İslâm dininin hoşgörü ilkesine göre korunmaktaydı. Kendilerine ait cemaat ve ibadet yerleri bulunurdu. Davalarının görüldüğü kendilerine has mahkemeleri vardı.¹³¹²

Abbâsîlerde gayri müslimler denilince ilk akla gelen Yahûdî ve Hristiyanlar, genel olarak tabiplik, tüccârlık, sarraflık ve mühendislik gibi mesleklerin yanı sıra devlette kâtiplik gibi görevleri îfa etmişlerdir. Taberî'nin kaydettiği bir rivayette Mu'temid dönemi Kûfe Valisi Kancûr'un Hristiyan asıllı bir katibinden bahsedilmektedir. İsmi zikredilmeyen bu Hristiyan kâtibin 259/872 yılında zimmetine para geçirdiğinden dolayı kendisine verilen kırbaç cezasından sonra öldüğü bilinmektedir.¹³¹³

3./9. yüzyılda başta Bağdat ve diğer şehirlerde yaşayan Zimmîler halktan iyi muamele görmüşlerdir. İstedikleri alanda çalışma imkânlarına sahip oldular. Bilhassa Hristiyanlar diğer zimmîler göre daha fazla sevilirdi. Bu dönemde bazı halifeler, Hristiyanlardan bazılarını kendilerine yakın tutmuşlar, saray tabipliği, dîvân kâtipliği ve vergi memurluğu gibi devlet görevlerinde çalıştırmışlardır. Yahudiler ise boyacılık kasaplık, dericilik ve ayakkabı tamirciliği gibi mesleklerde ön plana çıkmışlardır. Ayrıca tıp alanında faaliyet gösteren zimmîler, sarraflık ve benzeri kârlı ticaretler yürütmek suretiyle müreffeh bir yaşam sürdürmüşlerdir.¹³¹⁴

¹³¹¹ Eyyûb, *et-Târîhu 'l-Abbâsî*, 250-251.

¹³¹² Dayf, *el-Asrû 'l-Abbâsiyyü 's-sânî*, 64.

¹³¹³ Taberî, *Târîhu 't-Taberî*, 9/502.

¹³¹⁴ Dayf, *el-Asrû 'l-Abbâsiyyü 's-sânî*, 65-66.

Devlet, zimmîlerin dinî ve özel hayatlarına müdahale etmedi. Zimmîler ve Müslümanlar arasında ilişkiler genel olarak iyi olsa da bazı dönemlerde problemler yaşandı. Meselâ 271/884 yılı içerisinde Bağdat halkı, Hristiyanlara saldırarak, Îsâ Nehri'nin arkasındaki tarihi kiliseyi yağmaladıktan sonra tahrip etmiştir. Vali Muhammed b. Tâhir'in müdahalesi ile sükûnet sağlanmış ve kilisenin tamamen yıkılması engellenmiştir. Daha sonra kilisenin yıkılan bölümleri Sâid b. Mahled'in Hristiyan kardeşi Abdûn b. Mahled'in desteğiyle yeniden inşa edilmiştir.¹³¹⁵

Vezir Sâid b. Mahled'in dışında bu dönemde çeşitli devlet görevlerinde bulunan Hristiyanlar da olmuştur. Meselâ Mu'temid, Enbâr'a Hristiyan olan Ömer b. Yûsuf'u vali olarak atanmıştır.¹³¹⁶ Yine Muvaffak tarafından İsrâil adında bir Hristiyan, ordunun idâresinde görevlendirilmiştir.¹³¹⁷

Her dinî grubun sorumlu bir dinî lideri bulunurdu ve bu dinî lider halife tarafından tayin edilirdi. Eli silah tutan erkekler devlete ödedikleri cizye vergisi karşılığında askerlik hizmetinden muaf tutulurdu. Engelliler, kadınlar, çocuklar yaşlılar, hastalar ve din adamları da cizye vergisinden muaf tutulmuşlardır. Cizye vergisi, zengin olandan üç dinar, orta gelirliden iki dinar, düşük gelirliden yıllık bir dinar alınırdı. Abbâsîler döneminde Müslümanlar ve gayri müslimler arasında sosyal ilişkiler genel olarak iyi düzeydi. Birbirlerinin bayramlarına katılırlardı. İki taraf arasında yapılan evlilikler bu ilişkiyi daha da güçlendirmiştir.¹³¹⁸

Abbâsî toplumunda yıldıza tapan Sâbiîler ile ateşe tapan Mecûsîler de bulunmuştur. Ancak diğer dinî unsurlara nispeten azınlıktaydı. Sabiîler ve Mecûsîler dinî öğretilerine bağlı, topluma fazla karışmaz, kendi inançlarından başkasına mensup kimselere kız alıp vermezlerdi. Başka bir ifadeyle izole bir hayat yaşarlardı. Hem ahlaka hem de İslâm dinine aykırı dinî öğretilerinden dolayı Müslümanlar tarafından benimsenmemişlerdir. Buna rağmen kendi mesleklerini özgürce yapmalarına müsaade edilmiştir. Kâtip olarakta görevlendirilen Sâbiîlerden, gümüş

¹³¹⁵ Ezdî, *Târihu'l-Mevsil*, 2/116; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 12/245.

¹³¹⁶ Thomas Walker Arnold, *İslâm'ın Tebliğ Târihi*, çev. Bekir Yıldırım - Cenker İlhan Polat (İstanbul: İnkılâp Yayınları, 2016), 95.

¹³¹⁷ Sâbi, *el-Vüzerâ*, 109; Arnold, *İslâm'ın Tebliğ Târihi*, 95.

¹³¹⁸ Eyyûb, *et-Târihu'l-Abbâsî*, 252-253.

işlemeciliği, tıp ve astronomi alanında öne çıkmışlardır. Abbâsîler döneminde Mihricân ve Nevruz bayramı gibi Mecûsîlere ait bayramlar da kutlanmıştır.¹³¹⁹

4.1.3. Köleler ve Cârîyeler

Kölelik kadim bir sistemdir. İslâm, bu sistemi kökten kaldırmamasına karşın hafifletmiş, zamana yayarak ortadan kalkması için birtakım prensipler getirmiştir. İslâm devletlerinde köleler hem toplumda hem de devlet nezdinde çeşitli işlerin yürütülmesinde önemli katkılar sunmuştur. Nitekim köleler Abbasîlerin kuruluşundan itibaren devletin çeşitli kademelerinde görev almıştır.¹³²⁰ Abbâsîler zamanında köle ve cariye edinme oldukça yaygınlaşmıştır. Devletin ileri gelenleri birbirlerine cariye ve köle hediye etmişler hatta bunları casus olarak da kullanmıştır. Kölenin öldürülmesi, yaralanması halinde ise efendisine bir tazminat ödenmiştir.¹³²¹

Abbâsî toplumunda cariyeler de bulunmaktadır. Cariyeler savaş esnasında esir alınan kadın ve kızlardan oluşmaktadır. Hizmetçi olarak kullanıldıkları gibi satılabilir, hediye verilebilir ya da sahibi tarafından hürriyetine kavuşturulabilirlerdi.¹³²² Cariyelerin bir kısmı eğitimden geçirildikten sonra saraylarda ve evlerde hizmetçi, şarkıcı, rakkase, sazende ve odalık olarak kullanılırdı. Bazıları çok değerliydi. Çok güzel, iyi şarkı söyleyen, edebiyattan ve şiirden anlayan ve saz çalan cariyeler, saray ve zenginler tarafından tercih edilirdi. Halifeler, sarayın haremdeki cariyeler arasından beğendiklerini seçerdi.¹³²³ Hilâfet sarayında farklı milletlerden cariyeler de bulunmaktaydı. Halifelerden bazıları özellikle Türk ve Rum cariyeler ile evlenmiş ve bunlardan doğan çocuklar halife olmuştur.¹³²⁴ Sâmerâ dönemi halifelerinden Muntasır ve Mu'tez'in anneleri ile Mu'temid'in annesi Rum asıllı cariyeydi.¹³²⁵ Güzel bir cariyenin fiyatı bin dinardan fazlaydı. Abbâsîlerde köle

¹³¹⁹ Dayf, *el-Asrû'l-Abbâsiyyü's-sânî*, 64-65; Eyyûb, *et-Târihu'l-Abbâsî*, 253; Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, 489; Muhammed Manazir Ahsen, *Abbasiler Döneminde Sosyal Hayat 170-289/786-902 Miladi*, çev. Mehmet Emin Şen (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019), 332.

¹³²⁰ Başâ, *Dirâsât fi'l-hadârati'l-İslâmiyye*, 115; Geniş bilgi için bk. Mehmet Nadir Özdemir, *İslâm'ın İlk Döneminde Kölelik Abbâsîlerin İlk Yüzyılı* (İstanbul: Gökkuşbu Yayınları, 2006), 45-58.

¹³²¹ Şeşen, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 151.

¹³²² Başâ, *Dirâsât fi'l-hadârati'l-İslâmiyye*, 119.

¹³²³ Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, 467; Şeşen, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 151.

¹³²⁴ Dayf, *el-Asrû'l-Abbâsiyyü's-sânî*, 81-83.

¹³²⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Medîneti's-Selâm*, 5/98; Ahmed Emîn, *Zuhru'l-İslâm* (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1969), 1/66.

ve cariye ticareti yapan tüccâr büyük miktarda servete sahip olmuştur.¹³²⁶ Özellikle Sâmerâ döneminde Rum erkek ve kadın köle sayısında bir artış olmuştur.¹³²⁷

Büyük şehirlerde, başında husûsi bir memurun bulunduğu köle pazarı bulunmaktaydı. 3./9. yüzyılda Sâmerâ'da bir köle pazarı inşa edilmişti. Pazar dörtgen şeklinde olup pazarın sokakları vardı. İçindeki binalarda köleler için hücre, oda ve dükkânlar mevcuttu.¹³²⁸

Köleler, saraydan tarım alanlarına kadar hayatın her alanında kullanılmaktaydı. Bunlar arasında Sindî, Afrika'dan gelen Zencî, Habeşli, Sudanlı, Sicilyalı Çinli, Horasanlı, Ermeni ve Berberî olmak üzere farklı etnik kökenden köleler bulunmaktaydı. İslâm köleleştirme sistemini savaş esnasında esir alınan gayri müslimlerle sınırlandırsa da Müslümanlar öteden beri var olan kölelik sistemini devam ettirmişler ve yabancı ülkelerden köle satın almışlardır. Köle ticareti o kadar yaygındı ki büyük şehirlerin genelinde köle pazarları bulunmaktaydı. Köleler arasında özgürlüğüne kavuşup daha sonra devlette yüksek makamlara gelenler de sayıca az da olsa olmuştur.¹³²⁹

4.2. İlim-Kültür Alanında Gelişmeler

Abbâsîler dönemi, İslâm dünyasında ilmî alanda önemli gelişmelerin yaşandığı bir dönemdir. İslâm kültür ve medeniyeti içerisinde ilmî geleneği var eden eserlerin önemli bir kısmı bu dönemde kaleme alınmıştır. Bu dönemde hem dinî hem de müspet ilim dallarına ait pek çok eser yazılmıştır. Birçok âlim ya devletin himayesinde ya da devlet ricâlinin teşvikiyle ilimle iştigal etmiştir.¹³³⁰

Abbâsîlerde yasama Kurân ve sünnet esasına dayanmaktaydı. Bundan dolayı ilmî faaliyetler bu iki ana eksen üzerinde gelişmiş ve genişlemiştir. Bu dönemde tefsir, hadîs, fıkıh, kırâat, fıkıh usulü, kelâm ve dil ilimleri, gelişen başlıca ilim dalları olmuştur.¹³³¹

¹³²⁶ Dayf, *el-Asrû'l-Abbâsiyyü's-sânî*, 81-83.

¹³²⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Medîneti's-Selâm*, 5/98; Ahmed Emîn, *Zuhru'l-İslâm* (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1969), 1/66.

¹³²⁸ Mez, *el-Hadâratü'l-İslâmiyye*, 1/302.

¹³²⁹ Dayf, *el-Asrû'l-Abbâsiyyü's-Sânî*, 80.

¹³³⁰ Demircan, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 217.

¹³³¹ Mekkî, *el-Medhal ilâ hadâratü'l-asri'l-Abbâsî*, 359.

Sâmerrâ'nın hilâfet merkezi olması aynı zamanda burayı ilim merkezi haline getirmiştir. Bundan dolayı pek çok ilim adamı buraya gelerek ilmî faaliyetlerini icra etmiş ve burayı Abbâsî Devleti'nin dört bir yanını aydınlatan bir merkeze dönüştürmüştür. Abbâsî halifelerinin ve vezirlerinin ilme, edebiyata önem vermeleri ve ilim erbâbını teşvik etmeleri sayesinde ilim adamları ve edipler birçok eser yazmıştır. Çeşitli dallarda faaliyet gösteren âlimler yazdıkları eserlerden bazılarını halifeye ve bazı devlet ricaline hediye etmiştir.¹³³²

Mu'temid döneminde ilim adamları; halife, devlet adamları ve diğer sosyal tabakalar nezdinde büyük bir öneme sahiptir. Abbâsîlerin ilme ve ilim adamlarına destek olmaları ilmî faaliyetlerin gelişmesine ve ilerlemesine katkı sağlamıştır. Dönemin âlimleri, toplum içerisinde kendilerine has kıyafetlerle gezmişler, dinî, ahlakî ve sosyal yönden toplum üzerinde söz sahibi olmuşlardır.¹³³³

4.2.1. Eğitim-Öğretim Mekânları ve Kurumları

Mu'temid döneminde eğitim ve öğretim faaliyetleri çeşitli mekânlarda yürütülmüştür. Bu mekânların başında mescitler gelmektedir. Bazı ilim dallarının ortaya çıkmasıyla birlikte mescitler, bu ilimlerin öğretildiği yerler olmuştur. Herhangi bir alanda âlim olan kimse bildiklerini öğretmek amacıyla mescitlere gelerek ilim öğrenmek isteyenlere bilgi aktarımında bulunmuştur. Bunun neticesinde ilim halkaları oluşmuştur. Bu halkalarda çeşitli ilimler öğretilmiştir. Medreselerin ortaya çıkışına kadar en önemli eğitim kurumu mescitler olmuştur.¹³³⁴

Mu'temid döneminde, ilim dalları çeşitlenmiş ve camiler ilmî faaliyetlerin yoğun şekilde icra edildiği mekânlar olmuştur. Meselâ Basra Camisi'nde çeşitli ilim halkaları oluşmuştur. Buralarda ilmî konular münazara edilmiş, şiir ve edebiyata dair müzakereler yapılmıştır. Bu halkalara, farklı mezheplere mensup kişiler de katılmıştır. Camilerde yapılan ilmî faaliyetler, ortak bir kültürün oluşmasına da katkı sağlamışlardır.¹³³⁵

¹³³² Lümeylim, *Nüfûzü'l-Etrâk fi'l-hilâfeti'l-Abbâsiyye*, 2/237-238.

¹³³³ Eyyûb, *et-Târihu'l-Abbâsî*, 254.

¹³³⁴ Abbas Çelik, *Din Eğitimi Tarihi* (İstanbul: Arı Sanat Yayınları, 2013), 56.

¹³³⁵ Hasan İbrahim Hasan, *Siyasî, Dini, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, 3/175.

Hız. Peygamber döneminden Abbâsîlere kadar geçen süreçte İslâm coğrafyasında mescit ve camilerin sayısının çoğaldığı görülmektedir. 3./9. yüzyılda Bağdat'ta otuz bin civarında mescit bulunmaktaydı.¹³³⁶ Yine Basra'da yedi bin kadar mescit vardı.¹³³⁷ Mescit ve camilerde dinî ilimlerin yanı sıra müspet ilimlerde okutulmuştur. Nitekim Mısır'da Ahmed b. Tolun Câmisi'nde tefsir, hadîs, fıkıh, kırâat ilimlerinin yanı sıra tıp ve astronomi gibi ilimlerini de içine alan dersler okutulmaktaydı.¹³³⁸

Mekteb kelimesiyle eş anlamlı olan küttâp hem Emevîler hem de Abbâsîler döneminde en yaygın temel eğitim kurumlarından biriydi.¹³³⁹ Küttâp'taki faaliyetler caminin yanındaki binada yapılırdı.¹³⁴⁰ Şayet husûsi bir bina yoksa caminin içinde de eğitim faaliyetleri yürütülürdü.¹³⁴¹ Küttâplarda müfredatın merkezinde olan Kur'an-ı Kerim talebelerin hem okumayı hem de yazmayı öğrendikleri başucu kaynağıydı. Talebelerin yazmayı öğrenmesi için seçilen metinler, Kur'an-ı Kerim'den belirleniyordu. Ayrıca talebeler, Arapça gramerini, peygamberlerin kıssalarını, Hız. Muhammed'in (s.a.v.) hadîslerini, basit matematik işlemlerini ve şiiri de burada öğreniyorlardı.¹³⁴² Abbâsîler döneminde küttâblar, saray küttâpları, özel küttâplar ve umûmi küttâplar olmak üzere üç çeşitti. Saray küttâplarında halifelerin çocukları, özel küttâplarda, seçkinlerin ve üst düzey yöneticilerin çocukları eğitim görürken umûmi küttâplarda halkın çocukları eğitim görüyordu. Umûmi küttâplar, mahalle aralarında kurulan ve genel olarak ders veren hocaların ismi ile anılan mekânlardı. Bunlara ilaveten yönetici, âlim ve hayırseverler tarafından inşa edilen özel küttâplar da ise kimsesizler ve yetimler eğitim alıyorlardı.¹³⁴³ Buradan hareketle Abbâsîlerde

¹³³⁶ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-büldân*, 43; Mehmet Dağ - Hızırrahman Raşit Öymen, *İslâm Eğitim Tarihi* (Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1974), 74.

¹³³⁷ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-büldân*, 203.

¹³³⁸ Çelebi, *İslâm'da Eğitim Öğretim Tarihi*, 107; Ahmet Turan Yüksel, *İslâm'da Bilim Tarihi* (Konya: Kitap Dünyası Yayınları, 2012), 49-50.

¹³³⁹ Jacob M. Landau, "Küttâb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/3.

¹³⁴⁰ Philip K. Hitti, *History Of The Arabs* (Hong Kong: Macmillan Education, 1970), 408.

¹³⁴¹ Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, 555.

¹³⁴² Hitti, *History Of The Arabs*, 408; Dağ - Öymen, *İslâm Eğitim Tarihi*, 65-66; Ahmet Önkâl, *Rasûlullah'ın İslâm'a Davet Metodu* (Konya: Kitap Dünyası, 2000), 434.

¹³⁴³ Şakir Gözütok, *İslâm'ın Altın Çağında İlim* (İstanbul: Nesil Yayınları, 2012), 136-140.

küttâpların başta büyük şehirler olmak üzere köylere kadar yayıldığı ifade edilebilir.¹³⁴⁴

İslâm coğrafyasının genişlemesiyle birlikte bu toprakların idâresini üstlenecek kadrolara ihtiyaç duyulmaya başlandı. Devletin ihtiyaç duyduğu önemli memur ve kâtip kadroları için eleman yetiştirilmesine ihtiyaç duyuldu. Bu kadrolarda görev alacak kimselerin eğitimi, halka açık küttâplar ve mescitler yerine saraylarda açılan okullarda verilmeye başlandı.¹³⁴⁵ Bu eğitim sadece hilâfet saraylarında değil aynı zamanda ileri gelen devlet adamlarının saraylarında da verilmekteydi. Burada yetişen öğrenciler üstlenecekleri ağır vazifelerin üstesinden gelme kâbiliyetini kazanarak geleceğe hazırlanmıştır.¹³⁴⁶ Saraylarda talebelerin bu eğitimi almaları için özel bir eğitim programı uygulanmıştır. Uygulanan eğitim programı zamana ve devletin içinde bulunduğu şartlara göre değişmiştir. Saraylardaki bu eğitim ve öğretim faaliyeti “müeddib” adı verilen hocalar tarafından yürütmüştür.¹³⁴⁷

Abbâsîlerde eğitim faaliyetlerinin icra edildiği mekânlardan biri de kitapçı dükkânlarıdır. Bu müessesenin ilk örnekleri Abbâsîlerin ilk yıllarında görülmeye başlamış, ilerleyen süreç içerisinde İslâm coğrafyasının merkezi şehirlerine ve çeşitli beldelerine yayılmıştır. Zamanla her şehirde hatta her mahallede bu mekânlar açılmıştır.¹³⁴⁸ Ya’kûbî’nin aktardığına göre, Bağdat’ta sadece Vaddâh Mahallesi’ndeki bir çarşı içerisinde yüzden fazla kitapçı dükkânı bulunmaktadır.¹³⁴⁹ Abbâsîler döneminde özellikle 3./9. yüzyılda ucuz kâğıt imal etme imkânlarının gelişmesiyle kâğıt endüstrisinin kurulması, kitapçıların sayısının artmasını sağlamıştır.¹³⁵⁰

Başlangıçta ticârî amaçla açılan bu dükkânlar daha sonra kültür ve edebî zevk kimselerin ilgi göstermeye başlamasıyla ilim ve kültür alışverişi yapılan mekânlara dönüşmüştür. Bir başka ifadeyle dükkânlar, âlimlerin ve ilme önem veren kişilerin toplandıkları ve ilmî münazaraların icra edildikleri merkezler olmuştur. Dükkân

¹³⁴⁴ Dağ – Öymen, *İslâm Eğitim Tarihi*, 70.

¹³⁴⁵ Dağ – Öymen, *İslâm Eğitim Tarihi*, 79.

¹³⁴⁶ Çelebi, *İslâm’da Eğitim Öğretim Tarihi*, 49.

¹³⁴⁷ Ziya Kazıcı, *İslâm Kültürü ve Medeniyeti* (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2010), 16.

¹³⁴⁸ Hitti, *History Of The Arabs*, 404; Çelebi, *İslâm’da Eğitim Öğretim Tarihi*, 54.

¹³⁴⁹ Ya’kûbî, *Kitâbü’l-büldân*, 35.

¹³⁵⁰ Dağ – Öymen, *İslâm Eğitim Tarihi*, 83.

sahipleri talebelerin ve âlimlerin faydalanması için bazı önemli kitapları istinsah ettirmişlerdir.¹³⁵¹

İlim ve edebiyat meclisleri, ilmî faaliyetlerin yapıldığı bir diğer mekândır. Kökeni Hulefâ-i Râşidîn dönemine dayanan bu meclislerin gelişerek İslâm dünyasına yayılması Abbâsîler dönemine olmuştur.¹³⁵² Bu meclislere ilmî müktesabatı olan kişiler katılabilirdi. Katılımcılar toplantıya has özel elbiseler giyerlerdi. Herkesin sınıfına göre tayin edilmiş yerleri vardı. Halife oturumu açarken sessizlik sağlanırdı. İlmî müzakerede söz alanların sade bir dille, sakin ve ölçülü bir ses tonuyla konuşmaları gerekirdi. Konuşmacının sözünün kesilmesine müsaade edilmezdi.¹³⁵³ Bu toplantılar, hilâfet saraylarının yanı sıra vezirlerin ve önemli devlet adamlarının saraylarında da gerçekleşirdi. Toplantılarda dönemin kültür hayatına uygun olarak edebiyat ve diğer ilimlere ait çeşitli konular müzâkere edilirdi. Özellikle kelâm ve fıkıh mezheplerinin ortaya çıkmasıyla beraber ilmî ve felsefî tartışmalar bu mekanlarda çokça yapılmıştır.¹³⁵⁴

Abbâsîlerde tercüme ve telif faaliyetlerinin gelişmesi; kâğıt sanayinin ilerlemesine, kırtasiyecilerin çoğalmasına, âlimlerin, ediplerin ilmî münazaralar icra etmeleri için mekânlar inşa edilmesine, dinî, ilmî ve edebî kitapları bünyesinde barındıran kütüphanelerin sayılarının artmasına katkı sağlamıştır. Bu kütüphaneler, İslâm kültürünün en önemli mekânları haline gelmiştir.¹³⁵⁵ Camilerin dışında yüksek-öğretim alanında ilk meşhur müessese, Halife Me'mûn (813-833) tarafından Bağdat'ta kurulan Beytül-Hikme'dir. Cündişâpûr akademisi örnek alınarak kurulan bu müessese, bir tercüme merkezi olarak faaliyette bulunmasının yanı sıra bir akademi ve halka açık kütüphane olarak da hizmet vermiştir.¹³⁵⁶

Hizânetü'l-Hikme ve Hizânetü'l-Kütüb denilen kütüphaneler de birer eğitim müessesesi olarak kabul edilmektedir. Hizânetü'l-Hikme içinde çok sayıda çeşitli ilim dallarına ait kitapların olduğu, mütercim ve yazarların faaliyet gösterdiği, ilmî

¹³⁵¹ Mustafa Köylü, "Medrese Öncesi Kurumlarda Eğitim", *Ana Hatlarıyla İslâm Eğitim Tarihi*, ed. Mustafa Köylü – Şakir Gözütok (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017), 83; Kazıcı, *İslâm Kültürü ve Medeniyeti*, 18.

¹³⁵² Ziya Kazıcı, *Anahatlarıyla İslâm Eğitim Tarihi* (İstanbul: İfav Yayınları, 2012), 32.

¹³⁵³ Çelebi, *İslâm'da Eğitim Öğretim Târîhi*, 66; Dağ – Öymen, *İslâm Eğitim Tarihi*, 89.

¹³⁵⁴ Dağ - Öymen, *İslâm Eğitim Tarihi*, 90; Çelebi, *İslâm'da Eğitim Öğretim Târîhi*, 73.

¹³⁵⁵ Hasan İbrahim Hasan, *Siyasî, Dini, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, 3/175-176.

¹³⁵⁶ Yıldız, "Abbâsîler", 1/40.

seviyesi yüksek araştırmaların yapıldığı bir kurumdur.¹³⁵⁷ Bu bağlamda Mu'temid dönemindeki kütüphanelerden biri de Ali b. Yahyâ el-Müneccim tarafından Bağdat yakınlarındaki Kufs köyünün Kerker Mahallesi'ndeki kasrın içerisine yaptırılan ve "Hizânetü'l-Hikme" adı verilen kütüphanedir.¹³⁵⁸ Ali b. Yahyâ, "Hizânetü'l-Hikme" adı verdiği bu kütüphanede bulunan kitaplardan istifade etmek isteyen ziyaretçileri kabul ederdi. Ayrıca ziyaretçilerin yiyecek, içecek ve barınma ihtiyaçlarını kendi imkânları ile karşılardı.¹³⁵⁹ Şair ve bilge bir kişi olan Ali b. Yahyâ, Halife Mütevekkil'den, Halife Mu'temid'in içerisinde bulunduğu döneme kadar yönetimdeki halifelere yakın olmuş, onların sohbetlerinde bulunmuş ve halifelerin sırlarına vakıf olmuştur. Ayrıca Feth b. Hâkân adına sadece felsefe kitaplarının olduğu bir kütüphane de kurmuştur.¹³⁶⁰

Edebiyata da ilgi duyan Ali b. Yahyâ, *Kitâbü's-şuarâi'l-kudemâ ve'l-İslâmiyyîn*, *Kitâbü Ahbâri İshâk b. İbrâhim ve Kitâbü't-tabîh* adlı eserleri kaleme almıştır. Evine sık sık ziyarete gelen seçkin edebiyatçılar için halifelerden bir ödenek temin etmeye çalışmıştır. Halife tarafından bir ödenek temin edemediği edebiyatçıları ise kendi imkânları ile desteklemiştir. Bazen de edip ve şairlerin halife tarafından desteklenmelerini sağlamak için onlar adına hediyeler vermiştir. 275/888 yılında vefat eden Ali b. Yahyâ, Sâmerâ'ya defnedilmiştir.¹³⁶¹

4.2.2. Belli Başlı İlim Dalları

Abbâsîler hilâfeti devraldıklarında bir milletin gelişmesine imkân sağlayacak fikrî, ictimâî ve iktisâdî yükselmenin bütün araçları ve alt yapısı hazırlanmıştı. Emevîlerin sonuna kadar gelen süreçte fütuhât dönemi zirveye ulaştığından İslâm'ın sosyal yeniliklerinin, ilmî gelişmelerinin, fennî-medenî ilerlemelerinin ortaya çıkarılması gerekmiştir.¹³⁶²

¹³⁵⁷ Mustafa Demirci, *Beytü'l-Hikme Kuruluşu, İşleyişi ve Etkileri* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2019), 68-69; Yıldız, "Abbâsîler", 1/40.

¹³⁵⁸ Gözütok, *İslâm'ın Altın Çağında İlim*, 181.

¹³⁵⁹ George Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim İslâm Dünyası ve Hıristiyan Batı*, çev. Ali Hakan Çavuşoğlu – Tuncay Başoğlu (İstanbul: Klasik Yayınları, 2018), 65.

¹³⁶⁰ Şihâbüddîn Ebû Abdillâh Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, thk. İhsân Abbâs (Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1993), 5/2008.

¹³⁶¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 5/2008.

¹³⁶² Algül, *İslâm Tarihi*, 3/381.

Abbâsîler dönemi, İslâm dünyasında ilmî inkişâfın olduğu ve önemli gelişmelerin yaşandığı bir dönemdir. İslâm ilim geleneği dairesinde ortaya çıkan eserlerin büyük bir kısmı Abbâsîler döneminde kaleme alınmıştır. Bu eserler içerisinde dinî ilimlere ait olanlar olduğu gibi dinî ilimler dışındaki ilimlere ait çok sayıda eser de bulunmaktadır.¹³⁶³ İslâm coğrafyasında ilk defa kapsamlı ilmî faaliyetler Emevîler döneminde başlamış ve bu ilmî faaliyetler Kur'ân, hadîs, tefsir, kelâm ve fıkıh etrafında gelişmiştir. Abbâsîlerde ise bu ilimlere tarîh, coğrafya, astronomi, tıp ve felsefe gibi yeni ilimler eklenmiştir. İslâm medeniyetinin oluşumunda önemli bir rol oynayan bu ilmî faaliyetler, fetih hareketleriyle genişleyen İslâm topraklarında ortaya çıkan ilim merkezlerinde yapılmıştır. Hicâz, Bilâdı Şâm, Basra, Kûfe, Sâmerriâ, Musul, Fars, Istahr, İsfahân, Rey, Azerbaycân, Horasan, Mâverâünnehir, Hârezm ve Mısır bu merkezlerden öne çıkanlardır.¹³⁶⁴

4.2.2.1. Hadîs

Emevîler döneminde önemli gelişmeler kaydeden hadîs ilmi, Abbâsîler döneminde 3./9. yüzyılın ortalarından itibaren en olgun meyvelerini vermeye başlamıştır.¹³⁶⁵ Bu nedenle 3./9. yüzyıl, hadîs ilminin altın çağı olarak nitelenmektedir. Çünkü hadîs toplama faaliyetleri canlanmış ve hadîs literatürünün en önemli eserleri bu yüzyılda yazılmıştır. Hadîs tarihinde öne çıkan âlimler bu dönemde yetişmiştir. Yine bu dönemde hadîs rivayet etmek için yapılan seyahatler çoğalmıştır. Netice olarak bu dönem, hadîsleri iyi bilen, hadîsle iştigal etmeyi meslek haline getiren ve hadîsin farklı meselelerine vakıf olan çaplı ilim adamlarının yetiştiği asırdır.¹³⁶⁶ Bir yandan hadîsler derlenirken diğer yandan hadîs metodolojisi ortaya çıkmıştır. Hadîslerin hangi metotlara ve yöntemlere göre derleneceği, rivayet zincirinde bulunan ravilerin hadîs ilmi açısından tenkidi ve benzeri konularda eserler de ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu yüzyılda yapılan çalışmalarla hadîslerin sahit

¹³⁶³ Demircan, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 217.

¹³⁶⁴ Mahmut Dilbaz, "İslâm Medeniyetinde Eğitim-Öğretim ve İlmî Faaliyetler", *İslâm Medeniyeti Tarihi*, ed. Eyüp Baş (Ankara: Grafiker Yayınları, 2017), 187-188.

¹³⁶⁵ Algül, *İslâm Tarihi*, 3/384.

¹³⁶⁶ Mücteba Uğur, *Hadîs İlimleri Edebiyatı* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 18-21; H. Musa Bağcı, *Hadîs Tarihi H. İlk Üç Asır* (Ankara: Ankara Okulu, 2009), 209; Eyyûb, *et-Târîhu 'l-Abbâsî*, 264.

olanlarıyla sahih olmayanları tasnife tabi tutulmuş ve en önemli hadîs kaynakları da bu dönemde yazılmıştır.¹³⁶⁷

Eserler genel olarak ravilerine ve konularına göre tasnife tabi tutulmuş ve câmi, müsned, sünen ve musannef türü eserler ortaya çıkmıştır. Bunların içerisinde iki tane câmi ve dört tane sünenen oluşan *Kütüb-i Sitte* adlı altı kitap meşhur olmuştur. Bunlar Buhârî (ö.256/870) ve Müslim'in (ö.261/874) *el-Câmiu's-sahîh*'i, İbn Mâce (ö.273/886), Ebû Dâvûd (ö.275/889), Tirmizî (ö.279/892) ve Nesâî'nin (ö.303/915) *Sünen*'leridir.¹³⁶⁸ Âlimlerin ölüm tarihleri dikkate alındığında Buhârî, Mu'temid'in hilâfetinin başında, Müslim, İbn Mâce Ebû Dâvûd, Tirmizî Mu'temid'in hilâfeti esnasında, Nesâî ise Mu'temid'in vefatından sonra ölmüştür.

Meşhur hadîs hafızlarından biri olan Ebû Zur'a er-Râzî (ö.264/877), hadîsin illetleri ve râvî eleştirme noktasında öne çıkan, hadîs imamı Ebû Hafîm er-Râzî de (ö.277/890) Mu'temid döneminin meşhur muhaddisleri arasında yer alır.¹³⁶⁹

4.2.2.2. Tefsîr

Abbâsîler döneminde tefsir alanında çok kıymetli eserler verilmiştir. Bu alanda yaptığı çalışmalarla öne çıkan en önemli ilim adamlarından biri olan Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö.310/922) Mu'temid dönemini bizzat yaşamış rivâyet tefsircilerinden biridir. Taberî, tefsirinde Hz. Peygamber'den sahabeden ve muteber tefsir ulemasından rivayetlere yer vermiştir.¹³⁷⁰ Taberistan'ın Âmül şehrinde doğan Taberî, tahsilini tamamlamak üzere Rey, Basra, Kûfe, Medîne, Suriye ve Mısır'ı dolaştıktan sonra Bağdat'a gelmiş ve ölünceye kadar burada ikamet etmiştir. Burada tefsir başta olmak üzere kıraat, hadîs, fıkıh ve tarih gibi ilimlerde otorite olmuştur. Tefsir alanında *Câmiu'l-beyân an te'vili âyi'l-Kurân* adlı meşhur eseri kaleme almıştır.¹³⁷¹ Taberî, tefsirinde rivayetleri senetli olarak aktarmıştır. Kendilerinden nakilde bulunduğu ravileri tescilde dikkatli davranan Taberî'nin bu nakillerinde merfû, mevkuf ve maktu haberler de yer almaktadır. Ayeti tefsir ederken

¹³⁶⁷ Eyyûb, *et-Târîhu'l-Abbâsî*, 264.

¹³⁶⁸ Uğur, *Hadîs İlimleri Edebiyatı*, 21-22.

¹³⁶⁹ Muhammed Ebû Zehv, *Hadîs ve Hadîşçiler*, çev. Selman Başaran – M. Ali Sönmez (İstanbul: Ensar Yayınları, 2016), 365-366.

¹³⁷⁰ Mekkî, *el-Medhal ilâ hadâratı'l-asri'l-Abbâsî*, 361.

¹³⁷¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 4/191-192; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi* (Ankara: Fecr Yayınları, 2010), 528-535.

ayetle alakalı herhangi bir nakle rastlanmadığı durumlarda kelimelerin Arapça'daki kullanımını esas almıştır.¹³⁷²

Mu'temid döneminde yaptığı tefsir çalışmalarıyla öne çıkan âlimlerden biri Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe'dir. Kûfe'de doğan İbn Kuteybe, çok yönlü bir âlim olarak yetişmiş ve Dînever'de kadılık yapmıştır. Bundan dolayı ed-Dîneverî olarakta bilinmektedir.¹³⁷³ Pek çok ilim dalında kıymetli eser veren İbn Kuteybe tefsir alanında da önemli eserler bırakmıştır. Bu eserlerden bazıları *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*, *Garîbü'l-Kur'ân*, *Tefsîru Sûreti'n-nûr*, *el-Müştebih mine'l-Hadîs ve'l-Kur'ân* günümüze ulaşmasına karşın *Î'râbü'l-Kur'ân*, *Me'âni'l-Kur'ân* ve *Vücûhü'l-kırâat* adlı eserlerin sadece isimleri bilinmektedir.¹³⁷⁴ İbn Kuteybe, 276/889 yılında vefat etmiştir.¹³⁷⁵

2./8. yüzyılın sonlarına doğru Arap dil ekollerinin ortaya çıkışı Abbâsîler döneminde yapılan tefsir çalışmalarını etkilemiş ve dönemin bu alanda çalışan ilim adamları, yeni bir anlayış geliştirerek Kur'ân-ı Kerîm'i dil merkezli açıklamalara tâbi tutan eserler ortaya çıkarmaya başlamıştır.¹³⁷⁶

Kur'ân-ı Kerîm'i dil merkezli tefsir edenlerden biri de bir rivayete göre 230/844 Bağdat'ta doğan Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî ez-Zeccâc'tır. İlme düşkün bir kişilik olan Zeccâc, meşhur Arap dili âlimlerinden Müberred ve Sa'leb'den ders almıştır.¹³⁷⁷ Zeccâc'ın *Kitâbü me'âni'l-Kur'ân*,¹³⁷⁸ *Tefsîru esmâ'illâhi'l-hüsnâ* ve *el-İbâne ve't-tefhîm an me'ânî Bismillâhirrahmânirrahîm* adlı eserleri tefsir alanında yazdığı başlıca eserlerindedir. Zeccâc'ı meşhur eden en önemli eseri *Kitâbü me'âni'l-Kur'ân*'ı on altı yılda tamamlanmıştır. Eserin mukaddimesinde Zeccâc mâna-i'rab ilişkisinin gerekliliğini, i'rabın esas olduğunu, anlam ve yorumun bu

¹³⁷² Muhsin Demirci, *Tefsir Tarihi* (İstanbul: İfav Yayınları, 2011), 140-141.

¹³⁷³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/359.

¹³⁷⁴ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 13/297-298; Abdulhamit Birişik, "İbn Kuteybe/2. Bölüm: Tefsir İlmindeki Yeri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/149.

¹³⁷⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/359; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 13/300.

¹³⁷⁶ Bozkurt, *Abbâsiler*, 199.

¹³⁷⁷ Muhammed b. İshâk İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 190; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 1/49; Emrullah İşler, "Zeccâc", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/173.

¹³⁷⁸ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 116; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 1/49.

esasa dayanması gerektiğinin altını çizmiştir. Ayrıca esrinde zengin örnekler vermiş, lehçe ve kıraat farklılıklarına temâs etmiştir.¹³⁷⁹ 311/923 yılında vefat eden Zeccâc,¹³⁸⁰ Mu'temid halife olduğunda yirmi altı yaşındaydı.

4.2.2.3. Fıkıh

İslâm fıkıhı ortaya çıkışından günümüze kadar çeşitli dönemlerde incelenmiştir. Bu dönemlerin tasnif edilmesinde kimi zaman kişiler ve nesiller kimi zaman da siyasî, sosyal ve kültürel şartlar dikkate alınmıştır.¹³⁸¹ Abbâsîler döneminde Halife Mu'temid'in de hilâfet sürecini içine alan dönem, "fıkhın yükseliş devri", "fıkhın altın devri", "tedvin devri", "müctehidler devri", "etbâut-tabîf devri" ve fıkhın olgunluk çağı" gibi isimlerle nitelendirilmektedir. 132-313/750-925 tarihleri arasında kapsayan¹³⁸² bu dönemde fıkıh zirve müelliflerini ve tedvin edicilerini bulmuş ve fıkıh klasiklerinin önemli bir kısmı da bu dönemde yazılmıştır. Bundan dolayıdır ki bu dönem "fıkhın olgunluk çağı" olarak isimlendirilmiştir.¹³⁸³ Abbâsî iktidarında ziraat, sanat gibi alanlarda yaşanan önemli gelişmeler, hukûki meselelerin çoğalması, çeşitli ihtilafların yaşanması, örf ve adetlerin değişmesi yeni içtihatlar kapı aralamıştır.¹³⁸⁴ Ayrıca Abbâsî halifelerinin âlimlere değer vermesi, kâbiliyetli kişilerin ilimle meşgul olmaları, ilimlerin tedvini ve âlimlerin yaptıkları seyahatler diğer ilimlerin gelişmesine katkı sağladığı gibi fıkhın da gelişmesine katkıda bulunmuştur.¹³⁸⁵

Meşhur ehl-i sünnet mezheplerinin imamları Ebû Hanîfe, İmâm Mâlik, İmâm Şâfiî ve Ahmed b. Hanbel, Abbâsîlerin birinci döneminde yaşamıştır. Abbâsî ikinci döneminde de fikhî mezhep oluşturan bazı büyük âlimler ortaya çıkmıştır. Ancak bu yeni mezheplerin önceki dört mezhep gibi yayılmaları mümkün olmamıştır.¹³⁸⁶ Bunlardan birisi olan Zahirî mezhebinin kurucusu 200/816 yılında doğan Ebû

¹³⁷⁹ İşler, "Zeccâc", 44/173-174.

¹³⁸⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, 6/618.

¹³⁸¹ Abdullah Çolak, *İslâm Hukuk Tarihi ve İslâm Hukukunun Kaynakları* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2018), 65.

¹³⁸² Fahrettin Atar, *Fıkıh Usûlü* (İstanbul: İfav Yayınları, 2013), 432; Çolak, *İslâm Hukuk Tarihi*, 100.

¹³⁸³ Ahmet Yaman, *Siyâset ve Fıkıh* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2015), 17.

¹³⁸⁴ Çolak, *İslâm Hukuk Tarihi*, 100.

¹³⁸⁵ Atar, *Fıkıh Usûlü*, 432-433.

¹³⁸⁶ Hasan İbrahim Hasan, *Siyasî, Dini, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, 4/290-292.

Süleymân Dâvûd b. Ali b. Halef'tir.¹³⁸⁷ Fıkıh eğitimini İmâm Şâfiî'nin talebelerinden alan Dâvûd b. Ali, İmâm Şâfiî'den bizzat ders alan pek çok talebesiyle görüşmüştür. O bir taraftan Şâfiî fıkıhını öğrenirken diğer taraftan hadîs ilmiyle de iştiğal etmiş ve çağının önde gelen hadîs âlimlerinden dersler almıştır.¹³⁸⁸ “Zâhir” kelimesini ilk kullanan, sadece Kitap ve Sünnet'i kabul eden Dâvûd b. Ali, bunların dışında re'y ve kıyastan olan her şeyi hükümsüz değerlendirmiştir.¹³⁸⁹ Bu anlayışın sonucunda nassların zâhirine bağlı bir mezhep olan Zâhiriyye mezhebini ortaya koymuştur.¹³⁹⁰ İbnü'n-Nedîm; onun *Kitâbü'l-îzah*, *Kitâbü'l-îfsâh*, *Kitâbü'l-usûl* gibi önemli eserleri ile beraber 150 kadar eserinin adını zikretmiştir.¹³⁹¹ Velûd bir âlim olan Dâvûd b. Ali, 270/884 yılı ramazan ayında vefat etmiştir.¹³⁹²

Tefsirciliğine yukarıda temâs ettiğimiz Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî de fıkıh ilminin gelişimine de katkı sağlamıştır.¹³⁹³ Hadîs almak amacıyla Ahmed b. Hanbel ile görüşmek üzere Bağdat'a gelen¹³⁹⁴ Taberî, Hanefî mezhebini Ebû Mukâtil'den, Şâfiî fıkıhını el-Müzenî, Rebî' b. Süleymân ve Ebû Abdillâh İbn Hakem'den öğrenmiştir. Bağdat'ta on yıl süreyle Şâfiî mezhebine göre fetva verdikten, diğer mezheplerin görüş ve delillerini inceledikten sonra kendi bağımsız görüşlerini ortaya koymuştur.¹³⁹⁵ Bütün bu birikimlerin sonucunda müçtehit olan Taberî'nin bulunduğu bölgede verdiği fetvalar, geniş kitleler tarafından kabul görmüştür. Şâfiî mezhebinden çok farklı olmayan “Cerîrî Mezhebi”, birkaç yüzyıl sonra varlığını kaybetmiştir.¹³⁹⁶

4.2.2.4. Dil Bilim

Dil bilim açısından incelendiğinde Mu'temid dönemi, Arap dilinin en önemli simalarından İbn Kuteybe (ö.276/889), İbn Sükkerî (ö.275/888) gibi âlimlerin

¹³⁸⁷ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 13/97-98.

¹³⁸⁸ Muhammed Ebû Zehra, *İslâm'da İtikadî, Siyasî ve Fıkıhî Mezhepler Târîhi*, çev. Sibğatullah Kaya (İstanbul: Anka Yayıncılık, ts.), 524.

¹³⁸⁹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 716.

¹³⁹⁰ Çolak, *İslâm Hukuk Tarihi*, 128.

¹³⁹¹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 716-717.

¹³⁹² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, 9/348.

¹³⁹³ Bozkurt, *Abbâsîler*, 206.

¹³⁹⁴ Çolak, *İslâm Hukuk Tarihi*, 127-128.

¹³⁹⁵ Saffet Köse, *İslâm Hukukuna Giriş* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2018), 198.

¹³⁹⁶ Bozkurt, *Abbâsîler*, 206; Hasan İbrahim Hasan, *Siyasî, Dini, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, 4/290-292.

yetiştığı döneme tekâbül etmektedir. 213/828 yılında Kûfe’de dünyaya gelen¹³⁹⁷ İbn Kuteybe, Arap dili edebiyatının özellikle nesir alanında kurucularından sayılan Câhiz’dan (ö.255/869) ders almış, sadece dil bilim değil edebiyat, hadîs ve Kur’an ilimlerine dair pek çok eser vermiştir. Arap dilinde edebî tenkidin gelişiminde büyük pay sahibi olan İbn Kuteybe; geniş kültür birikimiyle devlet adamlarının dikkatini çekmiş, Mu’temid’in kardeşi Muvaffak tarafından Bağdat’a davet edilmiş ve *el-Ma’ârif* adlı eserini onun huzurunda okumuştur.¹³⁹⁸ İbn Kuteybe’nin dil ve nahiv alanında *Islâhu’l-ğalad*, *Kitabü’l-irâbi’l-kırâât*,¹³⁹⁹ *Kitâbü Câmi’i’n-nahv*, *Kitâbü İrabi’l-Kur’ân*¹⁴⁰⁰ adlı eserleri bulunmaktadır.

Emevîler ve Abbâsîler dönemi siyasî ve kültürel hayatında etkili ailelerden olan Mühellebîlerden olan Ebû Saîd el-Hasen b. el-Hüseyin es-Sükkerî de yine Mu’temid döneminin nahiv ve edebiyat âlimlerindedir.¹⁴⁰¹ Ebû Hâtim es-Sicistânî, Ömer b. Şebbe, Riyâşî, Yahyâ b. Maîn, Muhammed b. Habîb gibi meşhur dil bilimci hocalara öğrencilik yapmış, Arap dilinin inceliklerini öğrenmiştir.¹⁴⁰² Sükkerî, Arap dili ve edebiyatında “muallaka” olarak bilinen şiirlerden pek çoğunu müstakil dîvânlarda derlemiştir. Ayrıca pek çok Arap kabilesine ait şiirlerini ezbere bilen ve bunları “Şi’ru’l-ahtal”, “Dîvânü’l-hüzeliyyîn” gibi müstakil dîvânlarda toplayan Sükkerî, şiir ve ahbâr rivayetleri dolayısıyla “râviye” (büyük râvi) lakabıyla anılan nadir kişilerden birisidir.¹⁴⁰³ Edebiyat alanında pek çok eser yazan Sükkerî’nin *Kitâbü Ahbâri’l-lusûsi’l-Arab ve eşârihim* adında bir eserinin olduğu bilgisi kaynaklarda yer almaktadır. Sükkerî 275/888 yılında vefat etmiştir.¹⁴⁰⁴

“Müberred” lakabıyla meşhur olan Ebû’l-Abbâs Muhammed b. Yezîd de bu dönemin Arap dili ve edebiyatı alanında öne çıkan dilcilerindendir. 201/826 yılında Basra’da doğmuştur.¹⁴⁰⁵ Ebû Osmân el-Mâzinî’ ve Ebû Hâtim es-Sicistânî’den ders

¹³⁹⁷ İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, 244.

¹³⁹⁸ Hüseyin Yazıcı, “İbn Kuteybe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/145-146.

¹³⁹⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, 3/42-43.

¹⁴⁰⁰ İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, 246; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 13/297-298.

¹⁴⁰¹ Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 13/126.

¹⁴⁰² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti’s-Selâm*, 8/250; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 13/126.

¹⁴⁰³ İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, 248; Sedat Şensoy, “Sükkerî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 38/47.

¹⁴⁰⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti’s-Selâm*, 8/250.

¹⁴⁰⁵ Ziriklî, *el-A’lâm*, 7/144.

almıştır.¹⁴⁰⁶ Ayrıca vefatına kadar Câhiz'dan ilim almış; ondan şiir, hikemiyat, bedevîlere ve tarihî şahsiyetlere dair ahbâr rivayet etmiştir. Ebü'l-Fazl er-Riyâşî'nin Asmaî'den yaptığı dil, tarih ve şiirle ilgili rivayetlerini toplamıştır.¹⁴⁰⁷ Basra dil mektebinden olan Müberred¹⁴⁰⁸ Sîbeveyhî'den sonra bu okulun ikinci otoritesidir ve Arap grameri ve edebiyatıyla ilgili özgün görüşler ortaya koymuştur. Ayrıca belâgata dair ilk müstakil eser onun tarafından yazılmıştır.¹⁴⁰⁹ İbnü'n-Nedîm, onun bıraktığı kırk üç kadar eserin adını zikretmektedir. Onun en önemli eserleri arasında *Kitâbü'l-kamîl*, *Kitâbü'l-belâğa* ve *Kitâbü'l-muktedâb* sayılabilir.¹⁴¹⁰ Nahiv imamı Müberred bıraktığı çok sayıda eserin ardından 286/900 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir.¹⁴¹¹

Kûfe dil ekolüne mensup Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ eş-Şeybânî, Halife Mu'temid dönemi dil ve nahivcilerindendir. "Sa'leb" adıyla meşhur olmuştur. 200/815 yılında doğan Sa'leb, özellikle on altı yaşından sonra dil çalışmalarına başlamıştır.¹⁴¹² Uzun ömründe Halife Me'mûn'dan Halife Müktefî'ye kadar on bir Abbâsî halifesinin dönemine tanıklık eden Sa'leb, devlet adamları ve halifeleriyle iyi ilişkiler kurmuştur.¹⁴¹³ Mu'temid'in vezirlerinden İsmâil b. Bülbül, Sa'leb ve Muvaffak'ı tanıştırmış, vesilesiyle Muvaffak, ona önemli bir meblağ ödenek bahşetmiştir. Bunun etkisiyle Sa'leb, ilim ve edebiyat çevrelerinde iyi bir konuma sahip olmuştur.¹⁴¹⁴ Hatta muhtasar olarak yazdığı nahiv kitabına *el-Muvaffakî* ismini vermiştir.¹⁴¹⁵ *el-Masûn fi'n-nahv*, *İhtilâfû'n-nahviyyîn* ve *Haddü'n-nahv*¹⁴¹⁶ başta olmak üzere çok sayıda eser kaleme alan Sa'leb, 291/904 yılında vefat etmiştir.¹⁴¹⁷

¹⁴⁰⁶ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 13/576.

¹⁴⁰⁷ İsmail Durmuş, "Müberred", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/432.

¹⁴⁰⁸ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 13/603.

¹⁴⁰⁹ Durmuş, "Müberred", 31/432.

¹⁴¹⁰ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 186-187.

¹⁴¹¹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 13/577; Ziriklî, *el-A'lâm*, 7/144.

¹⁴¹² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, 6/448.

¹⁴¹³ Safedî, *Kitâbü'l-vâfi bi'l-vefeyât*, 8/157; İsmail Durmuş, "Sa'leb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/26.

¹⁴¹⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, 6/454.

¹⁴¹⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 2/553; Safedî, *Kitâbü'l-vâfi bi'l-vefeyât*, 8/159.

¹⁴¹⁶ Safedî, *Kitâbü'l-vâfi bi'l-vefeyât*, 8/159.

¹⁴¹⁷ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 234; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 14/7.

Atavî (ö.267/881), İbnür'-Rûmî (ö.283/896), Buhturî (ö.284/897), Uşnandânî (ö.288/900) ve Muhammed b. Dâvûd ez-Zâhirî (ö.297/909) gibi Arap dili edebiyatının önemli şairleri Halife Mu'temid döneminde yaşamışlardır.¹⁴¹⁸

4.2.2.5. Tarih

3./9. yüzyılda Abbâsîler döneminde tarih alanında yazım faaliyetlerinin büyük çapta geliştiği görülmektedir. Bu alanda Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hayatını, İslâm tarihindeki önemli olayları, devletlerin, şehirlerin ve milletlerin tarihini konu edinen çok sayıda eser yazılmıştır. Bu eserler arasında genel İslâm tarihi, tabakât ve terâcim kitapları da bulunmaktadır.¹⁴¹⁹ Dimaşk, Basra, Kûfe ve Bağdat gibi ilim merkezlerinde çeşitli tarih ekolleri bulunmaktaydı.¹⁴²⁰

İslâm tarihinin ilk müellifeleri, ilk kültür ve ilim tarihçilerinin meşhur isimleri Mu'temid döneminde yaşamıştır. İbn Kuteybe (ö.276/889), Belâzurî (ö.279/892), Ebû Hanife ed-Dîneverî (ö.282/895), Ya'kûbî (ö.292/904), Taberî (ö.310/922) gibi tarihçiler bu alanda bıraktıkları eserlerle İslâm tarihçiliğine yön vermişlerdir.¹⁴²¹

Çok yönlü bir âlim olan İbn Kuteybe tarih alanında da eşsiz eserler yazmıştır. On bölümden oluşan *Uyûnü'l-ahbâr* adlı eseri genel olarak Arap kültür tarihi ile alakalıdır. Devlet adamlarında bulunması gereken özelliklerin yanı sıra savaş, dostluk, seyyidlik, ilim, zühd, kardeşlik ve kadın gibi çok çeşitli konuları inceleyerek eski Arap kültürüne ışık tutmuştur. Müellif *el-Ma'ârif* adlı eserinde ise Hz. Âdem'den İslâm'ın doğuşuna kadar olan dönemi özetlendikten sonra İslâm'ın başlangıcından Halife Müstaîn'in (ö. 252/866) hilâfetine kadar geçen devirler hakkında ansiklopedik bilgiler vermiştir.¹⁴²²

İbn Kuteybe, Mu'temid'in kardeşi Muvaffak tarafından aldığı davet üzerine Bağdat'a gitmiş, yazdığı *el-Ma'ârif* adlı kitabı huzurunda okumuştur. Kitabı beğenen

¹⁴¹⁸ Kenan Demirayak - M. Sadi Çögenli, *Arap Edebiyatında Kaynaklar* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, 2000), 49-72.

¹⁴¹⁹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 244; Dayf, *el-Asrû'l-Abbâsiyyü's-sânî*, 157; Baytâr, *Târîhu'l-asri'l-Abbâsî*, 403-404.

¹⁴²⁰ Eyyûb, *et-Târîhu'l-Abbâsî*, 274-275.

¹⁴²¹ Bozkurt, *Abbâsîler*, 210.

¹⁴²² Yazıcı, "İbn Kuteybe", 20/147. Mehmet Bahaüddin Varol, "İbn Kuteybe (v.276/889) ve Tarihçiliği", *İslâmî İlimler Dergisi* 2 (2008), 196.

Muvaffak, ona on bin dinar vermiştir.¹⁴²³ Erken dönemde yaşamış olan İbn Kuteybe'nin tarih ile alakalı yazdığı eserleri, İslam tarihi açısından önemli bir değere sahiptir. Ayrıca eserlerinde izlediği metot ve yaptığı değerlendirmeleri tarih ve kültür sahasında önemli bir bakış açısı sağlamıştır.¹⁴²⁴ İbn Hallikân'nın naklettiğine göre İbn Kuteybe, 276/889 yılında vefat etmiştir.¹⁴²⁵

Fütûhu'l-büldân ve *Ensâbü'l-eşrâf* gibi en önemli tarih kaynaklarından kabul edilen eserlerin müellifi Belâzürî (ö.279/892) bu dönemin tarihçilerindendir. Başta Memûn ve Mütevekkil olmak üzere devrinin halifeleri ile iyi ilişkiler kurmuştur. Mu'temid'in hilâfetinin son yılında vefat etmiştir.¹⁴²⁶ Belâzürî, Hz. Peygamber döneminden itibaren 3./9. yüzyıla kadar yapılan fetihleri, bölge ve şehir esasına göre, *Fütûhu'l-büldân* adlı eserinde kaleme almıştır. Ayrıca bölgelerin fetihlerini, çeşitli kitaplardan ve bölge halkından aldığı bilgilere dayanak aktarmıştır. Bir diğer önemli eseri *Ensâbü'l-eşrâf*'ta ise Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hayatından Abbâsîlerin ilk dönemlerine kadar halifelerin dönemleri hakkında aydınlatıcı bilgiler vermiştir. Şiir ve biyografiye bolca yer verdiği eserinde tabakât, ensâb ve ahbâr üslûpları birleştirilmiştir.¹⁴²⁷

Ebû Hanîfe ed-Dîneverî de (ö.282/895)¹⁴²⁸ bu dönemin tarih alanında öne çıkan müelliflerindendir. Basra ve Kûfe'de başta Arapça olmak üzere çeşitli ilimleri tahsil etmiştir. Çok yönlü bir araştırmacı olan Dîneverî, tarih alanında *el-Ahbâru't-tuvâl* adlı eseri yazmıştır.¹⁴²⁹ Eser, İran tarihinin öne çıktığı genel bir tarih kitabıdır. Büyük İskender dönemi, Hz. Ömer'in İran'ın fethi ve Sıffîn Savaşı hakkında verdiği bilgiler açısından önemli bir kaynaktır.¹⁴³⁰

¹⁴²³ Abdülhamîd Sindülcündî, İbn Kuteybe (Mısır: Matbaatü Mısır, ts.), 110.

¹⁴²⁴ Varol, "İbn Kuteybe ve Tarihçiliği", 185.

¹⁴²⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 3/43. İbn Kesîr, İbn Kuteybe'nin 270/883 yılında öldüğünü ifade etmektedir. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/596.

¹⁴²⁶ İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 6/75; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 20/289-290; Zirikî, *el-A'lâm*, 1/267.

¹⁴²⁷ Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı* (İstanbul: İsar Vakfı Yayınları, 1998), 48; Mustafa Fayda, "Belâzürî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/393.

¹⁴²⁸ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 21/57.

¹⁴²⁹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 246; Safedî, *Kitâbü'l-vâfi bi'l-vefeyât*, 6/233-234.

¹⁴³⁰ Muhammed Hamidullah, "Dîneverî, Ebû Hanîfe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/358.

3./9. yüzyılda yaşayan önemli tarihçilerden biri olan Ya'kûbî, (ö.292/905) en önemli tarih kaynaklarından biri olan *Târîhu'l-Ya'kûbî* adlı eseri kaleme almıştır.¹⁴³¹ Ya'kûbî'nin eseri genel bir tarih kitabı olup Mu'temid döneminin 259/872 yılına kadar cereyan eden olayları aktarmıştır. İslâm tarihini, halifelere ve yıllara göre değerlendirmiştir. Siyasî ve kültür tarihi açısından eşsiz bilgiler barındırmaktadır. Halifenin göreve geldiği tarihi burçların vaziyeti ile belirtmesi, onun astrolojiye ilgisini de göstermektedir.¹⁴³²

Çok yönlü bir âlim olarak tefsir ve fıkıh alanında eserler bırakan Taberî (ö.310/923)¹⁴³³ aynı zamanda başlıca tarih kaynaklarından biri olan *Târîhu'l-ümemi ve'l-mülûk* adlı çok önemli bir eseri miras bırakmıştır. Taberî eserinde 301/913 yılına kadar ki gerçekleşen olayları aktarmaktadır. Eser kendisinden sonra yazılan birçok kaynağa referans olmuştur.¹⁴³⁴ Taberî, eserini yazmadan önce dönemine kadar tarih alanında yazılan malzemeyi incelemiş ve sağlam bulduğu rivayetlerin hepsini eserinde toplamıştır. Ancak bunlar arasında bir tercihte bulunmamıştır. Rivayetleri senet ve metinleriyle birlikte vererek tercihi okuyucuya bırakmıştır.¹⁴³⁵ Uzun ömrü dolayısıyla çok sayıda Abbâsî halifesinin dönemine tanıklık eden Taberî, Halife Mu'temid dönemi olaylarına da vakıf olmuştur. Özellikle devleti derinden sarsan Zenc İsyanı ile alakalı aktardığı bilgiler, şahsen şahit olduğu veya isyana katılanlar ile görüşerek naklettiği rivayetler ve gözlemlerinden meydana gelmektedir.¹⁴³⁶

Mütevazı bir karaktere sahip olan Taberî, Halife Mu'temid'in veziri Ubeydullâh b. Yahyâ tarafından kendisine teklif edilen kadılık makamını kabul etmemiştir.¹⁴³⁷ Taberî'nin bu teklifi kabul etmemesinde ilme olan tutkusunun etkili olduğu ifade edilebilir.

¹⁴³¹ Ziriklî, *el-A'lâm*, 1/95.

¹⁴³² C. Brockelmann, "Ya'kûbî", *İslâm Ansiklopedisi* (Eskişehir: Millî Eğitim Bakanlığı, 2001), 13/351-352.

¹⁴³³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, 2/553; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 4/192.

¹⁴³⁴ Baytâr, *Târîhu'l-asri'l-Abbâsî*, 403-404.

¹⁴³⁵ Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 53.

¹⁴³⁶ Demirci, *Siyah Öfke*, 2.

¹⁴³⁷ Ziriklî, *el-A'lâm*, 6/79; Fikret Işıltan, "Taberî", *İslâm Ansiklopedisi* (Eskişehir: Millî Eğitim Bakanlığı, 2001), 11/594.

4.2.2.6. Coğrafya

Bağdat'ın uzak ülkelerle gerek kara gerekse deniz bağlantılarının sağlanması Abbâsîler döneminde ticârî faaliyetlerin gelişmesini sağlamıştır. Yolların açılması, seyyâh ve kâşifleri seyahatler yapmaya cesaretlendirmiştir. Bu faaliyetler coğrafya ilminin gelişmesine katkı sağlamıştır.¹⁴³⁸ Müslüman coğrafyacılar, yaptıkları seyahatler sonucunda edindikleri bilgileri ve tecrübeleri kaleme alarak önemli bir miras bırakmışlardır. Müslüman seyyahlardan bazılarının seyahatleri esnasında yazdıkları, daha sonra alanda kaynak eser haline gelmiştir.¹⁴³⁹

İbn Hurdâzbih (ö.300/912) hiç kuşkusuz bu alanda ismi zikredilmesi gereken ilk kişidir. İlk müslüman coğrafyacılarından olmasının yanı sıra kendisinden sonra gelenlere ve bu alanda eser bırakacak olanlara rehberlik etmiş, tarifli ve tasvirli bir coğrafya eseri ortaya koymuş ilk müellif ve ekol sahibidir.¹⁴⁴⁰

Mu'temid ile arası oldukça iyi olan İbn Hurdâzbih, Cibâl bölgesinin sâhibü'l-berîd'i olarak görev yapmıştır. Daha sonra aynı teşkilatın Bağdat ve Sâmerrâ'daki başkanlığına getirilmiştir. Göreve ne zaman tayin edildiği ve ne kadar süre bu görevi üstlendiği bilinmemektedir.¹⁴⁴¹ Mu'temid döneminde coğrafya alanında eser veren ve İslâm coğrafyacılarının babası olarak kabul edilen İbn Hurdâzbih'in kalem aldığı *el-Mesâlik ve'l-memâlik* adlı eseri, coğrafya alanında önemli kaynaklardan birisidir.¹⁴⁴² Eser, bölgelerin coğrafi özellikleri hakkında bilgiler vermekle birlikte o bölgelerin tarih, kültür, ekonomi, topografya, iktisât, astronomi ve sosyal hayatına dair bilgiler de vermektedir.¹⁴⁴³ Ayrıca yolların güzergâhından astronomik coğrafyaya, vilâyetlerin vergilerinden, İslâmiyet'ten önceki İran tarihine ve genel coğrafyaya dair bilgiler de aktarmaktadır. Sadece İslâm coğrafyasından değil, İslâm coğrafyası dışındaki bölgelerden de bahsetmektedir.¹⁴⁴⁴ Ayrıca İbnü'l-Fakîh, İbn Havkal,

¹⁴³⁸ Bozkurt, *Abbâsîler*, 217-218.

¹⁴³⁹ Baytâr, *Târîhu'l-asri'l-Abbâsî*, 404-405.

¹⁴⁴⁰ Sayyid Maqbul Ahmad, "İbn Hurdâzbih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/79.

¹⁴⁴¹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 448; Murat Ağarı, *İslâm Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar (Doğuşu-Gelişimi ve Temsilcileri)* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2002), 254; Ahmad, "İbn Hurdâzbih", 20/79; Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, 442.

¹⁴⁴² İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 448; Ağarı, *İslâm Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar*, 253; Eyyûb, *et-Târîhu'l-Abbâsî*, 276.

¹⁴⁴³ Ağarı, *İslâm Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar*, 262-263.

¹⁴⁴⁴ Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 96.

Makdisî gibi coğrafyacılar tarafından istifâde edilen bir kitap olarak da kullanılmıştır.¹⁴⁴⁵

Tarihçi kimliği ile bilinen Ya'kûbî, aynı zamanda coğrafya ilmiyle de ilgilenmiştir. Ermenistan, İran, Hind, Mısır ve Mağrib diyarlarına yaptığı uzun seyahatler sonucu edindiği bilgi ve tecrübeler sayesinde *Kitâbü'l-büldân* adlı eseri yazmıştır.¹⁴⁴⁶ Müellif eserini 278/891 yılında bitirmiştir. Eser, bölgelerden toplanan vergiler, topografya ve istatistik bakımından kıymetli bilgiler içermektedir.¹⁴⁴⁷ Ya'kûbî, mesafeleri günlük yolculuklar şeklinde aktarmaktadır. Eserin girişinde Bağdat ve Sâmerrâ hakkında detaylı bilgiler veren Ya'kûbî, açık ve sade bir dil kullanmıştır.¹⁴⁴⁸

4.2.2.7. Tıp

Abbâsîlerin birinci döneminde başlayan tercüme faaliyetleri, ikinci dönemde de devam etmiştir. Özellikle Mansûr iktidara geldikten sonra Yunan ve Hint bilimine ait eserler tercüme edilmeye başlanmıştır. Tıp başta olmak üzere felsefe, mantık, matematik ve astronomi alanlarında tercümelere devam edilmiştir.¹⁴⁴⁹ Tercüme faaliyetleri Halife Mu'temid döneminde yeniden hız kazanmıştır.¹⁴⁵⁰

Mansûr, Bağdat'ta hastahaneler inşa ederek tıp alanına verdiği önemi göstermiş ve atılan bu adımlar sayesinde tıp ilmi ve sağlık kurumları, Abbâsîler zamanında en parlak dönemini yaşamıştır.¹⁴⁵¹ Bu dönemde tabiplik yapanların çoğunluğu aynen kadim Yunanlılarda olduğu gibi, aynı zamanda filozof idiler.¹⁴⁵²

Bunlardan biri olan ve Beytü'l-Hikme'de yaptığı tercüme faaliyetleri ile meşhur olan Huneyn b. İshâk, aynı zamanda doktorlukta yapmaktaydı. Huneyn b. İshak, Halife Mütevekkil'den sonra Mu'temid'in de içinde yer aldığı dört halife döneminde de yüksek mevkilerde görev almıştır. Fakat Abbâsîlerin ikinci döneminde

¹⁴⁴⁵ Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, 523.

¹⁴⁴⁶ Baytâr, *Târihu'l-asri'l-Abbâsî*, 404-405.

¹⁴⁴⁷ Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 52; Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, 523.

¹⁴⁴⁸ Brockelmann, "Ya'kûbî", 13/352.

¹⁴⁴⁹ Levent Öztürk, *İslâm Toplumunda Hristiyanlar* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2012), 675.

¹⁴⁵⁰ Hilmi Ziya Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü* (İstanbul: Vakıf Matbaası, 1935), 206; Demirci, *Beytü'l-Hikme*, 182.

¹⁴⁵¹ Mehmet Vural, "Abbâsîler Döneminde Bilim, Kültür ve Felsefe", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti Abbâsîler-II* (İstanbul: Sıyer Yayınları, 2018), 6/312.

¹⁴⁵² George Makdisi, *İslâm'ın Klasik Çağında ve Hristiyan Batı'da Beşerî Bilimler*, çev. Hasan Tuncay Başoğlu (İstanbul: Klasik Yayınları, 2009), 297.

gerek devletin yaşadığı iç karışıklıklar gerekse felsefi meselelere fazla ilgi gösterilmemesi nedeniyle önceki dönemlerde ortaya koyduğu performansı gösterememiştir. Dolayısıyla bu süreçte doktorluğu ile ön plana çıkmıştır.¹⁴⁵³

Mu'temid, tıbbî konularda Huneyn b. İshâk'a danışmıştır. Kendisinden gıda ve müşhil ilacı arasındaki farklar ile alakalı bilgi almak istemesi üzerine Huneyn b. İshâk, Mu'temid'in bu talebini üç makaleden oluşan bir kitap yazarak cevaplamıştır.¹⁴⁵⁴ Çok sayıda öğrenci yetiştiren, Me'mun'dan Mu'temid'e kadar dokuz Abbâsî halifesinin devrini yaşayan filozof-tabip Huneyn b. İshâk, 264/878 yılında vefat etmiştir.¹⁴⁵⁵

Huneyn b. İshâk'ın en gözde öğrencilerinden olan ve tıp ilmini ondan öğrenen İshâ b. Ali, Mu'temid'in halife olmadan önce doktorluğunu yapmış, halife olduktan sonra da bu görevini yapmaya devam etmiştir. Mu'temid ona çeşitli ihsanlarda bulunmuştur. Felsefeye de ilgili olan İshâ b. Ali, hayvanların uzuvlarından elde edilen faydaları anlattığı *Kitâbü'l-menâfi'* ve zehirlerden bahsettiği *Kitâbü's-sümûm* adlı eserleri kaleme almıştır.¹⁴⁵⁶

Mu'temid kan aldirmek amacıyla veziri Hasan b. Mahled'e emir vererek hizmetlerinde olan doktorların isimlerinin tespit edilmesini istemiştir. Bu vesile ile dönemin doktorlarının isimleri kayıt altına alınmıştır.¹⁴⁵⁷ Hasan b. Mahled'in hizmetinde de bulunan Deylem,¹⁴⁵⁸ Huneyn b. İshâk'ın oğlu İshâk b. Huneyn (ö.298/910),¹⁴⁵⁹ Sâbit b. Kurra el-Harranî (ö.288/901)¹⁴⁶⁰ ve Kustâ b. Lûkâ el-

¹⁴⁵³ Hasan Katipoğlu - İlhan Kutluer, "Huneyn b. İshâk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/378.

¹⁴⁵⁴ Muvaffakuddîn Ebî'l-Abbâs Ahmed b. Kâsım İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etibbâ*, thk. Nizâr Rıdâ (Beyrût: Dâru'l-Mektebetü'l-Hayât, ts.), 273.

¹⁴⁵⁵ İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 263; Huneyn b. İshâk'ın 260/873 yılında öldüğüne dair de rivayetler bulunmaktadır. bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 12/160; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/250.

¹⁴⁵⁶ Cemâlüddîn Ebü'l-Hasen Ali b. Yûsuf el-Kıftî, *Kitâbu ihbâri'l-ulemâ bi ahbâri'l-hukemâ*, thk. İbrâhîm Şemsüddîn (Lübnân: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005), 189; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 277.

¹⁴⁵⁷ İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 315.

¹⁴⁵⁸ İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 315.

¹⁴⁵⁹ Kıftî, *Kitâbu ihbâri'l-ulemâ*, 66.

¹⁴⁶⁰ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 872.

Ba'İbekî (ö.300/900)¹⁴⁶¹ Mu'temid döneminde saray doktorluğu yapan ve tıp alanında öne çıkan diğer doktorlardan bazılarıdır.¹⁴⁶²

4.2.2.8. Astronomi

Tercüme yoluyla Yunan ve Hint dünyasından alınan ve İslâm dünyasında gelişen bilim dallarından birisi de astronomidir. İslâm Bilim Tarihi'nde astronomi, ilmü'l-hey'e, ilmü'l-eflâk ve ilmü'l-felek isimleriyle de bilinir. Kible ve namaz vakitlerinin belirlenmesi, Ramazan ayının başlangıcının tespiti ve hac ibadetinin yerine getirilmesi, kara ve denizde yön tespiti, tarım işlerinin zamanlanması gibi hayat açısından önemli bilgilere ulaşılmasında Müslümanlar astronomiden faydalanmışlardır.¹⁴⁶³

Mu'temid döneminde, Ebû Ma'ser Ca'fer b. Muhammed b. Ömer el-Belhî (ö. 272/886)¹⁴⁶⁴ astronomi alanında temâyüz eden simalardan birisidir. Ebû Ma'ser, astronomi ve astroloji ile alakalı otuzun üzerinde eser yazmıştır. Kaleme aldığı eserler İbnü'n-Nedîm ve İbnü'l-Kıfî tarafından kayda alınmıştır.¹⁴⁶⁵ Ebû Ma'ser; gezegenlerin tek başlarına ve güneşe göre konumlarını açıklamış, astronominin müspet verilerine göre astrolojiyi temellendirmiş, gelgit olayını açıklamıştır.¹⁴⁶⁶ Gökyüzünde aynı boylamda bulunan gezegenlerin durumunu *Zicü'l-kırânât* adlı kitabında incelemiştir. Muvaffak'ın müneccimliği yapan Ebû Ma'ser, Zenc İsyanı devam ederken Basra kuşatmasında Muvaffak'ın yanında bulunmuştur.¹⁴⁶⁷

Bu dönemin astroloji üzerine faaliyet gösteren isimlerden birisi de Harrân Sabîîlerinden Ebü'l-Hasan Sâbit b. Kurre'dir. Felsefe alanında geniş bir birikime sahip olan Sâbit b. Kurre; mantık, sayılar, geometri, astronomi ve diğer alanlarda kitaplar yazmıştır. Astronomi alanında kaleme aldığı kitaplarında güneşin üzerinde yaptığı gözlemleri aktarmıştır. Gözlem sonuçlarını, güneş yılı ile ilgili görüşlerini, güneşin hareketlerini, güneş yılının süresini astronomi ile alakalı yazdığı *Risâle fî*

¹⁴⁶¹ İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 329; Ziriklî, *el-A'lâm*, 5/196.

¹⁴⁶² Baytâr, *Târihu'l-asri'l-Abbâsî*, 395-396.

¹⁴⁶³ Yüksel, *İslâm'da Bilim Tarihi*, 98; Sarıçam – Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 163.

¹⁴⁶⁴ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 884.

¹⁴⁶⁵ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 884-886; Kıfî, *Kitâbu ihbâri'l-ulemâ*, 120-121.

¹⁴⁶⁶ Sarıçam – Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 164.

¹⁴⁶⁷ Kıfî, *Kitâbu ihbâri'l-ulemâ*, 120.

seneti’ş-şems, Kitâbü hisâbi’l-ehille, Kitâbü ibtâli’l-hareketi fî feleki’l-burûc adlı kitaplarında değerlendirmiştir.¹⁴⁶⁸

Mu’temid’in kardeşi Muvaffak, oğlu Ebü’l-Abbâs el-Mu’tazid’a kızdığı bir olayın akabinde onu vezir İsmâil b. Bülbül’ün evine hapsedirtti. İsmâil b. Bülbül, Mu’tazid’ı Sabîit b. Kurre’yi ile tanıştırmıştır. Sâbit b. Kurre günde üç defa onu ziyarete gelmeye başlamıştır. Birlikte oldukları süre zarfında felsefe, geometri, astronomi ve diğer ilim dallarına yönelik müzakereler yapmışlardır. Mu’tazid, hapiste olduğu dönemde kendisini yalnız bırakmayarak ilmî sohbetler yapan Sâbit b. Kurre’den etkilenmiş ve halife olduktan sonra ona iktalar bahşetmiş ve onu saray astronomları arasına dâhil etti.¹⁴⁶⁹ Astronomi tarihinde Batlamyus’un sisteminde düzeltme yapmaya yönelik çalışmalarda bulunan ilk reformistlerden sayılan Sâbit b. Kurre,¹⁴⁷⁰ 288/901 yılında vefat etmiştir.¹⁴⁷¹

Halife Mu’temid’in nedimlerinden biri olan Ebü’l-Anbes Muhammed b. İshâk da dinî ilimlerin yanı sıra astronomi ile ilgilenmiş âlimlerden biriydi. Astronomi alanında, *Kitâbü ahkâmi’n-nücûm, Kitâbü’r-redd ale’l-müneccimîn, Kitâbü fezâ’ili halkı’r-re’s* gibi astronomiye dair bazı eserler yazan Ebü’l-Anbes, 275/888 tarihinde ölmüştür.¹⁴⁷²

Astronomik gözlemlerine Mu’temid’in hilâfetinde 264/878 yılında başlayan ve bu alanda *Kitâbü’z-zîc* ve *Kitâbü ma’rifeti metâli’i’l-bürûc fî-mâ beyne erbâ’i’l-felek* adlı eserlerin sahibi Ebû Abdillâh Muhammed b. Sinân el-Bettânî (ö.317/929),¹⁴⁷³ yine yıldızların hareketlerini gözlemleyen ve *Kitâbü’z-zîci’l-kebîr, Kitâbü’z-zîci’s-sağîr* adlı kitapların müellifi Ebü’l-Abbâs el-Fazl b. Hâtim en-Neyrîzî

¹⁴⁶⁸ İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, 872; Ebü’l-Kâsım Sâid b. Ahmed el-Endelüsî, *Tabakâtü’l-ümem*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014), 110.

¹⁴⁶⁹ İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü’l-Enbâ*, 295-296.

¹⁴⁷⁰ İhsan Fazlıoğlu, “Sâbit b. Kurre”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/355.

¹⁴⁷¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, 1/314.

¹⁴⁷² İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, 456-458; Mahmut Karakaş, *Müsbet İlimde Müslüman Alimler (Sekizinci Asırdan Onsekizinci Asra Kadar)* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991), 154.

¹⁴⁷³ İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, 890-892; el-Endelüsî, *Tabakâtü’l-ümem*, 152; Kıfî, *Kitâbu ihbâri’l-ulemâ*, 213.

(ö.310/922)¹⁴⁷⁴ devrin astronomi alanında faaliyet gösteren diğer ilim adamlarındandır.

4.2.2.9. Matematik, Aritmetik ve Geometri

Emevîler ve Abbâsîlerde matematiğin gelişmesinde kültürel, ekonomik ve sosyal ihtiyaçlar ile birlikte astronomi alanında yapılan çalışmaların etkisi olmuştur. Bu etkenler içerisinde sosyal talepler, bu ilmin ilerlemesinin en önemli nedenlerinden birisidir. İslâm toplumu arazi ölçümünde, miras taksiminde, ticârî faaliyetlerde, namaz vakitlerinin tespitinde ve takvimlerin belirlenmesinde pratik matematiğe her zaman ihtiyaç duymuştur.¹⁴⁷⁵

İslâm medeniyetinin ilk büyük matematikçisi yukarıda astronomi çalışmalarından da bahsettiğimiz Sâbit b. Kurre'dir. Sâbit b. Kurre, matematiğin hemen hemen her dalında yazdığı eserleriyle bu ilmin gelişmesine katkıda bulunmuştur.¹⁴⁷⁶ Yunan matematiğinin önemli eserlerini Arapça'ya çevirmiş, mevcut tercümelemleri tashih etmiş ve özellikle Sâbit b. Kurre, özellikle Archimedes'in matematik alanındaki bütün çalışmalarını Arapça'ya tercüme etmiştir. Ayrıca Öklid, Ptolemy ve Theodosios'un eserlerinden bazılarını da çevirmiştir. Yaptığı tercümelemler ve tashihlerle bir Arapça matematik dilinin meydana gelmesini sağlamıştır. Cebir, geometri, aritmetik ve trigonometri gibi matematiğin alanlarında orijinal eserler kaleme almıştır.¹⁴⁷⁷ *Risâle fî istihrâci'l-mesâili'l-hendesiyye, Risâle fî'l-a'dâd, Kitâbü şekli'l-kattâ* bu alanda yazdığı eserlerden bazılarıdır.¹⁴⁷⁸

Mu'temid döneminde matematik, aritmetik ve geometri alanında yaptığı çalışmalarla ön plana çıkan diğer bir isim ise Kustâ b. Lûkâ'dır. Yaptığı tercüme ve eserleriyle felsefe, astronomi, tıp ve mûsikî alanlarına katkı sağlamıştır. Süryanice, Yunanca ve Arapça'yı çok iyi bilen Kustâ b. Lûkâ'nın sayıları altmışın üzerinde olan

¹⁴⁷⁴ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 890; el-Endelüsî, *Tabakâtü'l-ümmem*, 152; İhsan Fazlıoğlu, "Neyrîzî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/71-72.

¹⁴⁷⁵ Ahmed Cebbar, *İslâm Bilim Tarihi İslâm Coğrafyasının Bilim Mirası Üzerine Konuşmalar*, çev. Lütfi Fevzi Topaçoğlu (İstanbul: Küre Yayınları, 2016), 146-147.

¹⁴⁷⁶ Colin A. Ronan, *Bilim Tarihi Dünya Kültürlerinde Bilimin Tarihi ve Gelişmesi*, çev. Ekmeleddin İhsanoğlu – Feza Günergün (Ankara: Tübitak Yayınları, 2003), 249.

¹⁴⁷⁷ Fazlıoğlu, "Sâbit b. Kurre", 35/353.

¹⁴⁷⁸ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 872.

eserlerinin adları, İbn Ebî Usaybia tarafından kayda alınmıştır.¹⁴⁷⁹ Matematik alanındaki en önemli eseri *Kitâbü'l-medhal ilâ ilmi'l-hendese*'dir.¹⁴⁸⁰

Ebû Abdillâh Muhammed b. İsâ el-Mâhânî bu dönemde aritmetik ve geometri alanında çalışan âlimlerden biridir.¹⁴⁸¹ O ilk nesil İslâm matematikçi-astronomlarından biridir. Günümüzü ulaşan az sayıdaki eserlerinden özgün bir âlim olduğu anlaşılmaktadır. Döneminin matematiğinde mevcut temel meseleleriyle ilgilenen Mâhânî, 256/870 yılında geometrik bir problemi 3. dereceden bir denkleme çevirmiş fakat bu denklemi çözememiştir.¹⁴⁸² Ayrıca Mâhânî, Öklid'in Elementleri'nin beşinci babına şerh yazarak, geometrik aritmetiği geliştirmiştir. Özellikle kesirler üzerinde çalışarak oran-orantı teorisi üzerinde durmuştur.¹⁴⁸³

Bu dönemde matematik alanında yaptığı çalışmalarla çığır açan, trigonometri biliminin kurucusu el-Bettânî diye bilinen Ebû Abdillâh Muhammed b. Câbir b. Sinân er-Rakkî'dir. Batı dünyasında "Albetanius", "Albategnus" veya "Albategni" isimleriyle tanınır.¹⁴⁸⁴ Bettânî, trigonometriyi sistematik hale getirmiş; sinüs, kosinüs, tanjant ve kotanjant'ın sıfırdan doksan dereceye kadar tablosunu tam olarak hesaplamış, trigonometrik oranlar fikrini matematiğe katarak astronomik işlemlerde kullanmıştır.¹⁴⁸⁵ Geometri alanında da önemli çalışmalar yapan Bettânî,¹⁴⁸⁶ yazdığı *Kitâbü'z-zîc* adlı eseri sayesinde astronomi ve küresel trigonometrinin gelişmesinde çok büyük rol oynamıştır.¹⁴⁸⁷

Yine bu dönemde geometri alanında önemli bir âlim olan Ebü'l-Abbâs el-Fazl b. Hâtim en-Neyrîzî,¹⁴⁸⁸ Öklid ve Batlamyus'un eserleri üzerine çalışmalar yaparak onların daha iyi anlaşılmasını sağlamıştır. Batı da "Anaritius" diye bilinen

¹⁴⁷⁹ İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 329-331.

¹⁴⁸⁰ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 934; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 330.

¹⁴⁸¹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 870; Kıfî, *Kitâbu ihbâri'l-ulemâ*, 215.

¹⁴⁸² Fuat Sezgin, *İslâm Bilimler Tarihi Üzerine Konferanslar* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2012), 123; İhsan Fazlıoğlu, "Mâhânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 27/327.

¹⁴⁸³ Fazlıoğlu, "Mâhânî", 27/327.

¹⁴⁸⁴ Mehmet Bayraktar, *İslâm'da Bilim ve Teknoloji Tarihi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989), 55; Ferruh Müftüoğlu, "Bettânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/9; Carlo Alfonso Nallino, "Bettânî", *İslâm Ansiklopedisi* (Eskişehir: Millî Eğitim Bakanlığı, 2001), 2/577.

¹⁴⁸⁵ Demirci, *Beytü'l-Hikme*, 240; Bayraktar, *İslâm'da Bilim ve Teknoloji Tarihi*, 55.

¹⁴⁸⁶ Endelüsî, *Tabakâtü'l-ümem*, 152.

¹⁴⁸⁷ Kıfî, *Kitâbu ihbâri'l-ulemâ*, 213; Müftüoğlu, "Bettânî", 6/10.

¹⁴⁸⁸ Endelüsî, *Tabakâtü'l-ümem*, 152; Karakaş, *Müsbet İlimde Müslüman Alimler*, 164.

Neyrîzî, oran-orantı teorisini içeren hendesî aritmetiği geliştirmiş; daha önce Habeş el-Hasîb tarafından kullanılan tanjant fonksiyonunu küresel trigonometriye yerleştirmiş ve küresel sinüs değerini vermiştir. Ondan sonra gelen âlimler daima kendisine atıf yapmışlardır.¹⁴⁸⁹

Sonuç olarak Abbâsîler döneminde tercüme faaliyetlerinin de katkılarıyla müspet ilimlerde önemli gelişmeler yaşanmıştır. Bu alanda Abbâsî toplumu, devletin de desteğiyle bir yandan dışarıdan bilimsel bilgilere ulaşırken diğer yandan da bu bilimsel bilgilerin üzerine katkıda bulunmuşlardır. Ancak bu katkı Avrupalılar tarafından ihmal edilmiştir. Oysaki Müslümanlar bilimin temelini sağlamlaştırarak bilimi korumaya almışlardır. Elde edilen bilimsel veriler Batılılarca kendilerine aktarılmaya kadar bir depo olarak kabul edilmiştir. Müslümanların Yunan, Hint ve Çin'den miras aldıkları bilim daha sonra Batı'ya geçmiştir. Müslümanlar aldıkları mirası açıklamış, yorumlamış ve içeriği hakkında analizler yaparak, orijinal katkılar sağlamışlardır.¹⁴⁹⁰

Matematik ve astronomi alanında faaliyet gösteren ilim adamlarının genelinin Sâbiî kökenli olmaları ve tercüme faaliyetlerinde görev almaları dikkati çekmektedir. Dinî ilimlerde öne çıkan âlimlerin aynı zamanda genel olarak dil bilim alanında çalışmalar yaptıkları görülmektedir.

4.3. Bayındırlık

Halife Mu'tasım tarafından kurulan Sâmerâ'daki yapılar, dönemin Abbâsî mimarisinin görkemini yansıtmaktadır.¹⁴⁹¹ Abbâsî sarayları Emevî saraylarına oranla daha büyük alanları içine almaktadır. Yapı, bağımsız bölümler halinde ve her bölüm birbirinden ayrılmaktadır. Ayrıca her bölüm kendine ait bir avluya sahiptir. Emevî saraylarında sütun az kullanılmasına karşın, Abbâsî saraylarında daha fazladır. Sütunlar, ince ve zarif bir şekildedir. Saraylarda, camilerde olduğu gibi, dışa bakan pencere az sayıdadır ve alanları da küçüktür.¹⁴⁹² Abbâsîler döneminde yapılan sarayların genel bir özelliği de kabul salonu olarak kullanılan, eyvanla iki yanındaki

¹⁴⁸⁹ Fazlıoğlu, "Neyrîzî", 33/71-72.

¹⁴⁹⁰ Ronan, *Bilim Tarihi*, 225.

¹⁴⁹¹ Yetkin, "Abbâsîler-Sanat-", 1/50.

¹⁴⁹² Adnan Turani, *Dünya Sanat Tarihi* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1992), 262.

birer odanın “T” planı oluşturmaktadır. Bu plan, hemen bütün saray ve büyük evlerde görülmektedir.¹⁴⁹³

Halife Mu'temid mimariye düşkün birisi olarak pek çok saray inşa ettirmiştir.¹⁴⁹⁴ Ancak kaynaklarda Halife Mu'temid döneminde inşa edilen “Ma'sûk” ve “Ahmedî” olmak üzere iki sarayın adı geçmektedir. Mu'temid halife olunca Sâmerâ'da bulunan Cevsak Sarayı ve diğer hilâfet saraylarını kullanmıştır.¹⁴⁹⁵ Daha sonra Sâmerâ'nın karşısında,¹⁴⁹⁶ Dicle Nehri'nin batı yakasında, Tikrî'tin berisinde inşa ettirdiği “Ma'sûk” sarayı, dönemin en meşhur ve büyük yapılarından birisi olmuştur.¹⁴⁹⁷ “Ma'sûk” sarayı, İshâkî Nehri'nin kıyısında olup Huveysalât Sarayı'na dokuz kilometre uzaklıktadır. Tarihçiler tarafından saray “Ma'sûk” ismiyle ifade edilirken, halk arasında “Âşık” adıyla bilinmektedir.¹⁴⁹⁸ Bu sarayın kalıntıları, Irak Tarihi Eserler Müdürlüğü tarafından restore edilmiştir.¹⁴⁹⁹

Sarayın inşa edildiği yıl tam olarak bilinmemektedir. Mu'temid 269/882 yılında Ahmed b. Tolun'un daveti üzerine Mısır'a giderken yakaladıktan sonra Sâmerâ'ya getirildiğinde Cevsak ve Ma'sûk Saraylarına değil de göz hapsinde tutulması amacıyla Ebû Ahmed b. Hasîb'in evine yerleştirilmişti.¹⁵⁰⁰ Belevî'deki bu bilgiye göre, Ma'sûk Sarayı'nın 269/882 yılından önce inşa edilmiş olması gerekir. Saray, Mu'temid'in emriyle Ali b. Yahyâ tarafından inşa edilmiştir.¹⁵⁰¹ Mu'temid, hilâfet merkezini Sâmerâ'dan Bağdat'a taşıyınca kadar Ma'sûk Sarayı'nda ikamet etmiştir.¹⁵⁰² Mimarî yapısı olarak dikdörtgen bir yapıya sahip olan Ma'sûk Sarayı'nın uzunluğu 131 metre, genişliği ise 96 metredir. Etrafı surlarla çevrili olan sarayın geniş bir alanı vardı. Surların etrafı Cevfiyye kanalından gelen suyla doldurulan

¹⁴⁹³ Turani, *Dünya Sanat Tarihi*, 267.

¹⁴⁹⁴ Lümeylim, *Nüfûzü'l-Etrâk fi'l-hilâfeti'l-Abbâsiyye*, 2/291.

¹⁴⁹⁵ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-büldân*, 69.

¹⁴⁹⁶ İbn Cübeyr seyahatnamesinde Dicle Nehri'nin kenarında, Sâmerâ'nın karşısında “Ma'sûk” diye bilinen bir kale'de konakladıklarını bildirmektedir. bk. Muhammed b. Ahmed b. Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr* (Beyrût: Dâru's-Sâdır, 2010), 207.

¹⁴⁹⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/156.

¹⁴⁹⁸ Ahmed Sûsa, *Reyyu Sâmerâ fi'ahdi'l-hilâfeti'l-Abbâsiyye* (Bağdâd: Matbaatü Maârif, 1948), 88.

¹⁴⁹⁹ Lümeylim, *Nüfûzü'l-Etrâk fi'l-hilâfeti'l-Abbâsiyye*, 2/292.

¹⁵⁰⁰ Belevî, *Sîretü Ahmed b. Tolun*, 293.

¹⁵⁰¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 5/2022.

¹⁵⁰² Ya'kûbî, *Kitâbü'l-büldân*, 69; Ebû Abdillâh Muhammed el-Hamîrî, *er-Ravzu'l-mi'târ fi'haberi'l-aktâr*, thk. İhsân Abbâs (Beyrût: Mektebetü Lübnân, 1984), 182; Lümeylim, *Nüfûzü'l-Etrâk fi'l-hilâfeti'l-Abbâsiyye*, 2/292-293.

hendeklerle çevriliydi. Bu surların içerisinde pek çok müstemilâttan yapı da bulunmaktaydı.¹⁵⁰³

Lümeylim, Ma'şuk Sarayı'nın kalıntılarını gezerken sarayın iki kattan oluştuğunu, bazı bölümlerinin yıkılmış olduğunu, birinci katın karanlık bir bodruma dönüştüğünü, üst katın ise üst duvarları yıkılmasına rağmen odalarının belirgin bir şekilde görüldüğünü ve zemininin çakıl taşıyla döşeli olduğunu belirtmektedir. Buna ilaveten sarayın alt katının hem aydınlatılması hem de havalandırılması maksadıyla üst katın belli bölümlerinde gedikler bulunduğunu da aktarmaktadır. Rivayetlere göre halifenin evini saraya bağlayan bir köprü bulunmaktadır. Saray günümüzde Dicle Nehri'nin genişlemesiyle birlikte nehir yatağına yakınlaşmıştır.¹⁵⁰⁴

Yâkût el-Hamevî'nin aktardığına göre başkent Sâmerâ'nın Bağdat'a nakledilmesinden sonra saray, âtil hale gelmiş ve sarayın civarında çiftçilerden bir grubun dışında kimse kalmamıştır.¹⁵⁰⁵ İbnü'l-Cevzî eserinde 350/961-962 yılında Ma'şuk sarayının yıkılarak tuğlalarının taşındığını ifade etmektedir.¹⁵⁰⁶

Halife Mu'temid tarafından Sâmerâ'da yaptırılan diğer bir saray ise halifenin adıyla anılan el-Ahmedî Sarayı'dır. Şairlerden biri Sâmerâ'dan geçerken el-Ahmedî Sarayı'nın duvarlarında şu dizelerin yazılı olduğunu bildirmektedir.¹⁵⁰⁷

“Ahmedî'yi gören ibret alır, ki güzelliğinden hiçbir eser kalmamış,

Yıldızı sönmüş, etrafı yıkılmış, ne feci bir olay ki, sarayın sahibi ölmüş.”

Ahmedî Sarayı hakkında kaynaklarda detaylı bilgiye ulaşılamamıştır. Ancak Yâkût el-Hamevî, sarayın harap bir halde olduğunu aktarmaktadır.¹⁵⁰⁸

Mu'temid döneminde bayındırlık faaliyetleri açısından en dikkati çeken husus hiç kuşkusuz Muvaffakiyye şehrinin kurulmasıdır. Bu şehrin adından anlaşılacağı üzere halifenin kardeşi Muvaffak tarafından kurulmuştur. Muvaffak, Zenc İsyanı'nın

¹⁵⁰³ Sûsa, *Reyyu Sâmerâ*, 88.

¹⁵⁰⁴ Lümeylim, *Nüfüzü'l-Etrâk fi'l-hilâfeti'l-Abbâsiyye*, 2/294.

¹⁵⁰⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/156; Hasan b. Muhammed es-Sağânî, *et-Tekmile ve'z-zeyl ve's-sile li Kitâb Tâci'l-luğati ve sîhâhi'l-Arabiyye*, thk. İbrâhim İsmâil el-Ebyârî (Kahire: Dâru'l-Kütüb, 1977), 5/115.

¹⁵⁰⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/132.

¹⁵⁰⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/117.

¹⁵⁰⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/157.

on üçüncü yılında Zencîlerin karargâhı konumundaki Muhtâra'yı kuşatmıştır.¹⁵⁰⁹ Kuşatmanın başarılı olabilmesi için Muvaffak tarihte eşine ender rastlanacak bir girişimde bulunarak, Muhtâra'nın tam karşısına Muvaffakiyye adını verdiği şehri kurmuştur.¹⁵¹⁰

Muvaffak kurulan yeni şehrin cazibezini arttırmak amacıyla da çeşitli dallarda zanaatkârlar ve bunların ihtiyacı olan aletleri de getirtmiştir. Farklı sektörlerde faaliyet gösteren tüccâra has çarşılar ve pazarlar kurmuştur. Yapılan bu yatırımlar sayesinde şehrin nüfusu atmıştır.¹⁵¹¹ Muvaffak, halkın bir şehirde ihtiyaç duyacağı ne varsa burada inşa etmiştir. Halkın ibadet mekânı ihtiyacını karşılamak amacıyla bir cami de inşa ettirmiştir.¹⁵¹² Muvaffak, ticaretin canlanmasıyla birlikte, Muvaffakiyye'de darphaneler kurdurarak dinar ve dirhemler bastırtmıştır. Bu gelişmelerden sonra çeşitli branşlardan sanat erbâbı ve büyük sermaye sahipleri buraya yerleşmeye başlamıştır. İnsanların refah seviyesinin yükselmesi ile şehir göç almıştır.¹⁵¹³

Muvaffakiyye şehri zencîler üzerine yapılan seferler için karargâh amaçlı da kullanmıştır. Savaşlardan ele geçirdiği esirler ve emân dileyen Zencîler Muvaffakiyye'ye yerleştirilmiştir. Nüveyrî, emân dileyenlerin sayısının elli bin olduğu belirtmektedir.¹⁵¹⁴ Muvaffakiyye şehri geliştikçe, Muhtâra etkisini kaybetmiştir. Muvaffakiyye'nin kurulmasıyla, muhasara çok sıkı şekilde uygulanmış ve Muhtâra'ya erzak girişi engellenmiştir. Zor şartlar altında kalan Zencîler emân dilemek zorunda kalmışlardır.¹⁵¹⁵

Muvaffak, 270/883 yılında Zenc lideri Ali b. Muhammed'in ölüm haberini aldıktan sonra bütün çevre illere haber göndererek yurtlarını terk edenlerin

¹⁵⁰⁹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/581.

¹⁵¹⁰ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 25/90.

¹⁵¹¹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/585; İbn Ebi'l-Hadîd, *Şerhu Nehci'l-belâğa*, 8/185-186.

¹⁵¹² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/301; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 25/90.

¹⁵¹³ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/586; İbn Ebi'l-Hadîd, *Şerhu Nehci'l-belâğa*, 8/186.

¹⁵¹⁴ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 25/91.

¹⁵¹⁵ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/602.

memleketlerine geri dönebileceklerini bildirmiştir.¹⁵¹⁶ Bu duyurudan sonra çevre illerden pek çok insan Muvaffakiyye'ye gelerek yerleşmiştir.¹⁵¹⁷

Sonuç olarak Muvaffak tarafından kurulan Muvaffakiyye şehri, Zenc İsyanı'nı bitirmek amacıyla kurulan bir şehirdir. Ordugâh şehir olarak da nitelenebilir. Her ne kadar başlangıçta ordugâh şehir olarak da kurulsaydı da yapılan yatırımlarla tam bir şehir kimliğine sahip olmuştur. Yol emniyeti sağlanarak ticârî faaliyetlerin yapılabilmesine imkân sağlanırken bu faaliyetler için çarşı ve pazarlar da inşa edilmiştir. Bu hamlelerle birlikte uzun süreden beri istikrardan yoksun olan bölgeye çevreden insanlar gelerek yerleşmeye başlamış ve ticaret canlanmıştır. Ticârî malların çoğalması sayesinde ordunun erzak ihtiyacı kolaylıkla temin edilebilmiştir. Ele geçirilen Zencî esirleri, Zencîlerden kurtarılan esirler ve emân dileyenler Muvaffakiyye'ye yerleştirilmiştir. Şehrin Muhtâra'ya yakın olması bu işler için harcanacak emek ve maliyetten tasarruf sağlamıştır. Kuşatmanın tam olarak uygulanabilmesi kurulan bu şehir sayesinde mümkün olmuştur. Muvaffak'ın bu dâhice projesi işe yarayan ve Muvaffak, isyanı bastırabilmiştir.

¹⁵¹⁶ Ezdî, *Târîhu'l-Mevsûl*, 2/112; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/335.

¹⁵¹⁷ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/663; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/335.

SONUÇ

Abbâsîler Müslümanların kurduğu devletler içerisinde en uzun ömür süren devletlerden birisidir. Araştırma konusu olarak belirlediğimiz Abbâsî halifesi Mu'temid-Alellâh 256-279/870-892 yılları arasında hilâfeti üstlenmiştir. Kendisinden önce on dört halife görev yapmıştır. İlk dönem Abbâsî halifeleri devlet yönetiminde muktedirlerken Sâmerâ dönemiyle birlikte bu durum tersine dönmüştür. Bunun en önemli sebebi, hiç kuşkusuz Sâmerâ döneminde Türklerin halifeler üzerinde kurdukları hâkimiyettir. Halifeler artık veliaht tayini ile değil de Türklerin uygun gördükleri kişiler arasından seçilmeye başlamıştır. Halife tayin edecek güce ulaşan Türkler, arzuları doğrultusunda davranmayan ve kendi otoritelerine karşı tehdit olarak algıladıkları halifeleri değiştirmekten çekinmemişlerdir. Bu dönemde Mütevekkil'den sonra görevi üstlenen halifeler, veliaht tayin edebilme gücünden bile yoksundur. Başka bir ifadeyle bu süreçte veliahtlık uygulaması neredeyse rafa kalkmıştır.

Abbâsî halifeleri içerisinde hem hilâfet süresinin uzunluğu hem de döneminde önem arz eden olayların meydana gelmesi, Mu'temid-Alellâh'ın araştırma konusu olarak belirlenmesinde etkin faktörler olmuştur.

Sâmerâ'da doğan Mu'temid-Alellâh, Halife Mühtedî'nin öldürülmesinden sonra Türkler tarafından halife yapılmıştır. Devlet yönetimi becerilerinden son derece uzak olan Mu'temid'in eğlenceye düşkün bir kişiliğe sahip olması sebebiyle devlet işlerini ihmal ettiği görülmektedir. Buna rağmen Sâmerâ döneminin en uzun süre halifelik yapan kişisidir. Onun bu kadar uzun süre hilâfette kalmasını döneminin barındırdığı şartlarla ve olaylarla izah edebilir.

Zenc İsyanı, Mu'temid'in hilâfet süresinin neredeyse yarısından fazlasında devleti meşgul etmiştir. Devletin varlığını tehdit eden bu isyanın bastırılmasında hilâfetinin ilk yıllarında görevledirdiği kişilerin aciz kalması onu arayışa sevk etmiştir. Çözümü, Mekke'de bulunan kardeşi Muvaffak'ı Sâmerâ'ya getirterek bulmuştur. Devleti iyi tanıyan, cesur bir kişiliğe sahip olan ve halk tarafından çok sevilen Muvaffak, yavaş yavaş hem Mu'temid üzerindeki hem de devlet içerisindeki otoritesini arttırmıştır. O, bu sayede Mu'temid tarafından 261/875 yılında ikinci

veliaht tayin edilmiştir. Bu tayin önem arz etmektedir. Çünkü Mütevekkil'den sonra göreve gelen dört halife veliaht tayin edememişlerdir. Özellikle bu olaydan sonra Muvaffak'ın devlet içerisinde tek söz sahibi olduğu, atama ve tayin işlerinde bütün yetkiyi elinde topladığı görülmektedir. Yetkileri elinden alınan Mu'temid'in halifelîği ise sembolik bir görüntüden ibâret kalmıştır.

Muvaffak'ın yetkilerinin artmasıyla, Türklerin hilâfet üzerindeki nüfûzu azalmaya başlamıştır. Dolayısıyla Türkler, Mu'temid döneminde halife değişikliği teşebbüsünde bulunamamıştır. Bunda devletin bir taraftan isyanlarla meşgul olması diğer taraftan ülkenin çeşitli bölgelerinde bağımsız hareket eden valilerin ortaya çıkmasının da etkisi gözardı edilmemelidir.

Mu'temid'le birlikte bir süredir önemini kaybetmiş olan veliahtlık müessesesi yeniden işlerlik kazanmıştır. Bu durum Türklerin eskisi gibi halife belirlenmesine müdahale edemediğinin en önemli göstergesidir. Türklerin eski güçlerinde olmadıklarının bir başka göstergesi de Mu'temid'in hilâfetinin sonlarına doğru, başkent Sâmerâ'dan Bağdat'a taşınmasıdır. Bu değişiklikle beraber, Türklerin yeniden toparlanarak eski güçlerine sahip olmalarının önüne geçilmiştir. Başkent Sâmerâ'dan Bağdat'a taşınmasında, babası Muvaffak'ın vefatından sonra ordunun ve bürokrasinin desteğini alan ve Mu'temid'in veliahtı olan müstakbel halife Mu'tazid'in etkisini gözardı etmemek gerekir.

Mu'temid'in hilâfetinin ilk yıllarında devlet, genel olarak mâlî açıdan kötü durumdadır. Başta Zenc ve diğer isyanların verdiği tahribat ve bağımsız hareket eden devletlerin varlığı gelirleri azaltmıştır. Ancak isyanların bastırılmasından, Saffârîler ve Tolunoğulları ile yapılan anlaşmalardan sonra gelirler artmaya başlamıştır. Tolunoğulları ile Ahmed b. Tolun'un, Saffârîler ile Ya'kûb b. Leys'in vefatlarından sonra kurulan iyi ilişkiler sayesinde bu iki hânedan devlet, Abbâsîlerin otoritesini kabul etmişlerdir. Bu nedenle Mu'temid dönemi hem iktisâdî hem de idarî açıdan Abbâsî hilâfetinin yeniden canlanmasının başlangıç noktası olarak da kabul edilmektedir. Bunu Mu'temid'in kardeşi Muvaffak'ın yönetimi eline alarak planlı bir politika izlemesi, orduyu iç isyanları bastırmaya sevk etmek suretiyle siyâsete müdahaleden uzak tutması sağlamıştır.

Bu dönemde alınan tedbirler sayesinde devletin çöküşünün önüne geçilmiştir. Halife Mütevekkil'den itibaren görev alan halifelerin yapmak isteyip de başaramadıkları Türk komutanların hilâfet üzerindeki nüfuzlarının kırılması başarılmıştır. Muvaffak'ın 278/891 yılında ölmesi, Mu'temid'in devlet içerisindeki durumunu değiştirmemiştir. Bu defa Muvaffak'ın tüm yetkilerini, oğlu Mu'tazid devralmıştır. Veliht olarak tayin edilen Mu'tazid, amcası Mu'temid'in ölümünden sonra da Abbâsîlerin yeni halifesi olmuştur.

Mu'temid döneminde ilim ve kültür alanında çok önemli gelişmelere sahne olmuştur. Hem dinî ilimlerde hem de müspet ilimlerde ço önemli gelişmeler yaşanmıştır. İbn Kuteybe, Taberî, İbn Hurdazbih gibi tarih, coğrafya alanında otoriteler, Mu'temid dönemine tanıklık etmiş ve eşsiz eserler kaleme almışlardır. Ayrıca bu dönemde tercüme faaliyetleri devam etmiştir. Bu sayede başta tıp olmak üzere matematik, trigonometri, geometri, astronomi ve felsefe alanlarında çok değerli kitaplar yazılmıştır. Şiire ve müziğe özel bir merakı olan Mu'temid, Bağdat'ta vefat ettikten sonra doğduğu Sâmerâ'ya getirilerek defnedilmiştir.

Ülkemizde Abbâsî halifeleri ile alakalı yapılan çalışmaların Abbâsîler dönemini yakından tanımak açısından değerli olduğunu düşünüyoruz. Bu bağlamda çalışılmayan diğer Abbâsî halifeleri, araştırmacıların ilgisini beklemektedir. Ayrıca Sâmerâ döneminde yaşanan ilmî ve kültürel gelişmelerin İslâm Medeniyeti'ne katkılarıyla alakalı yapılacak bir araştırmanın ilginç bulguları beraberinde getireceğine ve Sâmerâ dönemini bu yönüyle tanıma imkânı sağlayacağına inanmaktayız. Buna ilaveten ordunun siyâsete müdahalesinin etkileri açısından Sâmerâ döneminin değerli veriler barındırdığı görülmektedir. Bir diğer husus ülkemizde Ahmed b. Tolun ile alakalı tespit edebildiğimiz kadarıyla müstakil bir çalışmanın olmadığıdır. Bu konuyla alakalı yapılacak bir çalışmanın Mısır tarihinde Tolunoğullarının önemini, bıraktıkları kültürel mirası günümüze taşıyacağı kanatindeyiz.

KAYNAKÇA

- el-Abbâsî, Hasan b. Abdullâh. *Âsâru'l-evvel fi tertîbi'd-düvel*. thk. Abdurrahmân Umeyra. Beyrût: Dâru'l-Ceyl, 1989.
- Abdülfettâh, Safâ Hâfız. *Nüzümü'l-hükm fi'd-devleti'l-Abbâsiyye min evâli'l-karni's-sâlisi'l-hicrî ilâ duhûli Benî Büveyh Bağdâd*. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1998.
- Ağarı, Murat. *İslâm Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar (Doğuşu-Gelişimi ve Temsilcileri)*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2002.
- Ahbâru'd-devleti'l-Abbâsiyye ve fihî ahbâri'l-Abbâs ve veledih* (H.III. Asırda yaşamış meçhul bir müellif). nşr. Abdülazîz ed-Dûrî - Abdülcebbâr el-Muttalibî, Beyrut: 1971.
- Ahmad, Sayyîd Maqbul. "İbn Hurdâzbih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/78-79. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Ahmet Cevdet Paşa. *Kıyas-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefâ*. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1977.
- Ahsen, Muhammed Manazir. *Abbasiler Döneminde Sosyal Hayat 170-289/786-902 Miladi*. çev. Mehmet Emin Şen. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.
- Akkuş, Murat. *Abbâsî Halifelerinin Ölüm Sebepleri*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Aktan, Ali. "Mu'temid-Alellâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/387-388. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Aktan, Ali. "Mu'tez-Billâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/390-391. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Aktürk, Ali. *Muhammed el-Emîn'in Halifeliği ve Şahsiyeti*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2000.
- Al, Hamza - Köseoğlu, Yakup. İslâm Devletinde İdare Teşkilatının Ortaya Çıkışı: Dîvân Teşkilatının Kuruluşu, *Fırat Üniversitesi İİBF Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 4/1 (Haziran 2020), 1-28.
- Algül, Hüseyin. *İslâm Tarihi*. İstanbul: Gonca Yayınevi, 1991.
- Alî, Muhammed Kürd. *el-İdâretü'l-İslâmiyye fi izzî'l-Arab*. Kahire: Matbaatü Mısr, 1934.
- Altungök, Ahmet - Yıldırım, Taner. "Erken Ortaçağlarda Siraf Liman Kentlerinin İran Körfezi Açısından Önemi". *Cappadocia: Journal of History and Social Sciences* 2/ (2014), 14-2. <http://dx.doi.org/10.18299/cahij.11>
- Apak, Âdem. *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi IV, (Abbâsîler Dönemi)*. İstanbul: Ensâr Neşriyat, 2012.
- Apak, İlknur. *İhtilâlden İktidara Abbâsîler (Ebü'l-Abbâs es-Seffâh Dönemi)*. İstanbul: Ensâr Neşriyat, 2019.

- Arnold, Thomas Walker. *İslâm'ın Tebliğ Târîhi*. çev. Bekir Yıldırım - Cenker İlhan Polat. İstanbul: İnkılap Yayınları, 2016.
- Arslan, İhsan. *Muktedir Billâh Döneminde Abbâsîler*. İstanbul: Okur Akademi, 2014.
- Atar, Fahrettin. *İslâm Adliye Teşkilatı*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991.
- Atar, Fahrettin. *Fıkâh Usûlü*. İstanbul: MÜİFAV Yayınları, 2013.
- Avcı, Casim. *İslâm-Bizans İlişkileri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015.
- Avcı, Casim. "Kûfe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/339-342. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Avcı, Casim. "Mu'tasım", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/380-382. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Avcı, Casim. "Sugûr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/473-474. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Avcu, Ali. *Karmatîler'in Doğuşu ve Gelişim Süreci*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.
- Avcu, Ali. "Karmatîler: Ortaya Çıkışları, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 10/1 (February 2010), 199-246.
- Ayaz, Fatih Yahya. "Vezîr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/79-82. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Aykaç, Mehmet. *Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdârî Teşkilatında Dîvânlar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1997.
- Aykaç, Mehmet. "İbn Hâkân, Ebü'l-Hasan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/537-538. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Aykaç, Mehmet. "İsmâil b. Bülbül". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/90. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Azimli, Mehmet. *Babek*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2013.
- Azimli, Mehmet. *Hız. Ali Neslinin İsyancıları*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2017.
- Azimli, Mehmet. "Abbâsîler Döneminde Türklerden Oluşturulan Ordu (Hassa Ordusu)". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/2 (Aralık 2002), 29-47.
- Bağcı, H. Musa. *Hadîs Tarihi H. İlk Üç Asır*. Ankara: Ankara Okulu, 2009.
- Bahadır, Gülhan. Dokuzuncu ve Onuncu Yüzyılda Bizans-Abbâsî Sınırı, *Tarih Araştırmaları Dergisi* 28/46 (Ekim 2009), 163-178.
- Bailly, Auguste. *Bizans Tarihi*. çev. Haluk Şaman. İstanbul: Kervan Kitapçılık.
- Bakır, Abdulhalik. *Ortaçağ İslâm Dünyasında Taş ve Toprak Ma'mullari Sanayi*. Ankara: Bizim Büro Yayınları, 2001.

- Bakır, Abdulhalik. *Ortaçağ İslâm Dünyasında Tekstil Sanayi Giyim-Kuşam ve Moda*. Ankara: Bizim Büro Yayınları, 2005.
- Bakır, Abdulhalik. *Ortaçağ İslâm Dünyasında İtiryat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşişi*. Ankara: Bizim Büro Yayınları, 2000.
- Bakır, Abdulhalik. *Ortaçağ İslâm Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi*. Ankara: Bizim Büro Yayınları, 2002.
- Bakır, Abdulhalik. “Emevîler ve Abbâsîler Devrinde İstihbarat (Haber Alma ve Casusluk)”, *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi* 1/2 (2003), 5-24.
- Baltacı, Cahid. *İslâm Medeniyeti Tarihi*. İstanbul: MÜİFAV Yayınları, 2010.
- Barthold, W. *İslâm Medeniyeti Tarihi*. çev. M. Fuad Köprülü. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1984.
- Barthold, W. “Tâhirîler”, *İslâm Ansiklopedisi*, 11/636-637. Eskişehir: Millî Eğitim Bakanlığı, 2001.
- el-Başâ, Hasan. *Dirâsât fi'l-hadâratı'l-İslâmiyye*. Kahire: Dâru'n-Nahzati'l-Arabiyye, 1992.
- Baydar, Musa. *Abbâsî Tarihinde (H.255-270-869-883) Zenci İsyanı, Sebepler ve Sonuçları*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Bayraktar, Mehmet. *İslâm'da Bilim ve Teknoloji Tarihi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989.
- Baytâr, Emine. *Târîhu'l-asri'l-Abbâsî*. Dımaşk: Câmîatü Dımaşk, 1996.
- el-Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ. *Fütûhu'l-büldân-Ülkelerin Fetihleri*. çev. Mustafa Fayda. İstanbul: Siyer Yayınları, 2013.
- el-Belevî, Ebû Muhammed Abdullâh b. Muhammed. *Sîretu Ahmed b. Tolun*. thk. Muhammed Kürd Ali. Kahire: Mektebü Neşri's-Sekâfeti'd-Dîniyye, ts.
- Birişik, Abdulhamit. “İbn Kuteybe/2. Bölüm: Tefsir İlmindeki Yeri”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/149-150. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Bozkurt, Nahide. *Oluşum Sürecinde Abbâsî İhtilali*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2000.
- Bozkurt, Nahide. *Mutezile'nin Altın Çağı*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Bozkurt, Nahide. *Abbâsîler*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2013.
- Bozkurt, Nahide. “Mansûr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/5-6. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Bozkurt, Nahide. “Hâdî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/16-17. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Bozkurt, Nahide. “Hârûnürreşîd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/258-261. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

- Bozkurt, Nahide. “Me’ mûn”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/101-104. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Bozkurt, Nebi. “Nedîm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/509-510. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Brockelmann, Carl. *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi, I, (1-3. Kısımlar)*. çev. Neşet Çağatay, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1964.
- Brockelmann, Carl. “Ya’kûbî”. *İslâm Ansiklopedisi*. 13/351-352. Eskişehir: Millî Eğitim Bakanlığı, 2001.
- Cebbar, Ahmed. *İslâm Bilim Tarihi İslâm Coğrafyasının Bilim Mirası Üzerine Konuşmalar*. çev. Lütfi Fevzi Topaçoğlu. İstanbul: Küre Yayınları, 2016.
- Cameron, Averil. *Bizanslılar*, çev. Özkan Akpınar. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2016.
- Cahen, Claude. “Ekonomi-Toplum ve Müesseseler”. çev. Ufuk Uyan. *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*. ed. P. M. Holt, Ann. K. S. Lambton, Bernard Lewis. 4/61-84. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1997.
- Câhız, Ebû Osman, *Türklerin Faziletleri*. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2017.
- el-Cehşiyârî, Ebû Abdillâh Muhammed. *Kitâbu’l-vüzerâ ve’l-küttâb*. thk. Mustafa es-Sekkâ-İbrâhîm el-Ebyârî. Kahire: Matbaatü Mustafâ el-Bânî, 1938.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi*. Ankara: Fecr Yayınları, 2010.
- el-Cenâbî, Hâlid Câsim. “el-Berîdü’l-askerî fi’l-asri’l-Abbâsî”. *Mecelletü’l-Müerrihi’l-Arabî (Irak)* 14/34 (1988), 151-158.
- Clot, Andre. *Harun Reşid ve Abbâsîler Dönemi*. çev. Nedim Demirtaş. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007.
- Cheynet, Jean-Claude. *Bizans Dünyası Bizans İmparatorluğu (641-1204)*. çev. Aslı Bilge. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2018.
- Crone, Patricia. *Ortaçağ İslâm Dünyasında Siyasi Düşünce*. çev. Hakan Köni. İstanbul: Kapı Yayınları, 2007.
- Çelebi, Ahmed. *İslâm’da Eğitim Öğretim Târîhi*. çev. Ali Yardım. İstanbul: Damla Yayınevi, 1983.
- Çelik, Abbâs. *Din Eğitimi Tarihi*. İstanbul: Arı Sanat Yayınları, 2013.
- Çetin, Osman. “İbn Mahled, Ebû Muhammed”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/165-166. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Çetin, Osman. “İbn Mahled, Sâid”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/166-167. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Çolak, Abdullah. *İslâm Hukuk Tarihi ve İslâm Hukukunun Kaynakları*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2018.
- Daftary, Farhad. *İsmaililer Tarihleri ve Öğretileri*. çev. Ahmet Fethi. İstanbul: Alfa Yayınları, 2017.

- Dağ, Mehmet - ÖYMEN, Hıfzırrahman Raşit. *İslâm Eğitim Tarihi*. Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1974.
- Dayf, Şevkî. *el-Asrû'l-Abbâsiyyü's-sânî*. Mısır: Dâru'l-Maârif, 2001.
- Delice, Ali. Emevî Devleti'nin Yıkılış Nedenleri Üzerine Bazı Mülâhazalar. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (Aralık 1999): 299-320.
- Demirci, Mustafa. *Siyah Öfke*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2005.
- Demirci, Mustafa. *Beytü'l-Hikme Kuruluşu, İşleyişi ve Etkileri*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2019.
- Demirci, Mustafa. "Savâfi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/184-185. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Tarihi*. İstanbul: İfav Yayınları, 2011.
- Demircan, Adnan. *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*. Ankara: Nobel Yayıncılık, 2019.
- Demirayak, Kenan - Çögenli, M. Sadi. *Arap Edebiyatında Kaynaklar*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, 2000.
- Dilbaz, Mahmut. "İslâm Medeniyetinde Eğitim-Öğretim ve İlmî Faaliyetler". *İslâm Medeniyeti Tarihi*, ed. Eyüp Baş. 163-196. Ankara: Grafiker Yayınları, 2017.
- ed-Dîneverî, Ahmed b. Dâvûd. *el-Ahbâru't-tıvâl*. thk. Abdülmün'im Âmir. Kâhire: Vizâratü's-Sekâfe ve'l-İrşâdi'l-Kavmî, 1960.
- ed-Diyârbekrî, Hüseyin b. Muhammed. *Târîhu'l-hamîs fî ahvâli enfesi nefîs*. Beyrut: Müessesetü Şa'bân, ts.
- ed-Dûrî, Abdülazîz. *Târîhu'l-İrâkı'l-İktisâdî fî'l-karnî'r-râbii'l-hicrî*. Beyrût: Merkezü Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Arabîyye, 1995.
- ed-Dûrî, Abdülazîz. *İslâm İktisat Tarihine Giriş*. çev. Sabri Orman. İstanbul: İnsan Yayınları, 2014.
- ed-Dûrî, Abdülazîz. *İslâm Kurumları Tarihi*. çev. Kasım Koç. İstanbul: Albaraka Yayınları, 2019.
- ed-Dûrî, Abdülazîz. "Hükümet Kurumları". çev. Elif Topçugil. *İslâm Şehri*. ed. R. B. Serjeant. 67-88. İstanbul: Ağaç Yayıncılık, 1992.
- ed-Dûrî, Abdülazîz. "Bağdat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/425-433. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- ed-Dûrî, Abdülazîz. "Enbâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/171. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- ed-Dûrî, Abdülazîz. "Emîr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/121-123. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- ed-Dûrî, Abdülazîz. "Dîvân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/377-381. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Durmuş, İsmail. "Müberred". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/432-434. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

- Durmuş, İsmail. “Sa’leb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/25-27. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Ebû Yûsuf, Ya’kûb b. İbrâhim. *Kitâbü’l-Harâc*. çev. Ali Özek İstanbul: Hisar Yayınevi, 1973.
- Ebû Zehra, Muhammed. *İslâm’da İtikadî, Siyasî ve Fıkhî Mezhepler Târîhi*. çev. Sibğatullah Kaya. İstanbul: Anka Yayıncılık, ts..
- Ebû Zehv, Muhammed. *Hadîs ve Hadîşçiler*. çev. Selman Başaran - M. Ali Sönmez. İstanbul: Ensar Yayınları, 2016.
- Ebü’l-Fidâ, İmâdüddîn İsmâîl b. Muhammed b. Ömer. *el-Muhtasarü fî ahbâri’l-beşer*. Mısır: el-Matbaatü’l-Hüsyniyye, 2010.
- Ekinci, Abdullah. Irak-Suriye Bölgesinde Abbâsî-Karmatî Mücadelesi. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/4 (Temmuz-Aralık 2002), 83-106.
- Elçibey, Ebülfez. *Tolunoğulları Devleti*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1997.
- Emîn, Ahmed. *Zuhru’l-İslâm*. Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-Arabî, 1969.
- el-Endelüsî, Ebü’l-Kâsım Sâid b. Ahmed. *Tabakâtü’l-ümem*, çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014.
- Erkal, Mehmet. “Beytül mâl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/90-94. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Erkoçoğlu, Fatih. “Beytül mâl/Hazine, Vergi, Dâru’d-Darb/Darphane ve Para”. *İslâm Kurumları Tarihi*. ed. Eyüp Baş. 227-254. Ankara: Grafiker Yayınları, 2017.
- “Mühtedî Devri”. *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi Ansiklopedisi*. red. Hakkı Dursun Yıldız. 14 Cilt. İstanbul: Çağ Yayınları, 1986.
- Eyyûb, İbrâhim. *et-Târîhu’l-Abbâsî es-siyâsiyyü ve’l-hadâriyyü*. Beyrût: Dâru’l-Kitâbi’l-Âlemî, 1989.
- el-Ezdî, Ebû Zekeriyâ Yezîd b. Muhammed. *Târîhu’l-Mevsil*. thk. Ahmed Abdullâh Mahmud. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2006.
- Fayda, Mustafa. “Hz. Ömer’in Dîvân Teşkilâtı”. *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi Ansiklopedisi*. 2/107-176. İstanbul: Çağ Yayınları, 1986.
- Fayda, Mustafa. “Belâzüri”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 392-393. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Fazlıoğlu, İhsan. “Sâbit b. Kurre”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/353-356. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Fazlıoğlu, İhsan. “Neyrîzî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/71-72. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Fazlıoğlu, İhsan. “Mâhânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 27/327-328. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.
- el-Ferrâ, Ebû Ya’lâ Muhammed b. Hüseyin. *el-Ahkâmu’s-sultâniyye*, thk. Muhammed Hâmid el-Fakî. Beyrût: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 2000.

- Göl, Yavuz Selim. *Abbâsîler Döneminde Kâdı'l-Kudâtılık*. Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2020.
- Göl, Yavuz Selim. "İlk Müslüman Türklerin Darbe Girişimleri: Sâmerâ Dönemi". *Demokrasi: Darbeler ve Tepkiler Sempozyum Kitabı*. ed. Betül Karagöz Yerdelen. 691-701. Giresun: Divan Kitap, Genişletilmiş İkinci E-Yayım, 2017.
- Gözübenli, Beşir. "Day'a", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/57-58. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Gözütok, Şakir. *İslâm'ın Altın Çağında İlim*. İstanbul: Nesil Yayınları, 2012.
- Günaltay, M. Şemsettin. *İslâm Tarihinin Kaynakları. Tarih ve Müverrihler*. haz: Yüksel Kanar. İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991.
- Güzel, Ahmet. *Abbâsî Halifesi Mehdi b. Mansûr*. Konya: Kitap Dünyası Yayınları, 2012.
- Güzel, Ahmet. "Ebû Ca'fer el-Mansûr". *İslâm Tarihi ve Medeniyeti Abbâsîler I*. 5/69-103. İstanbul: Siyer Yayınları, 2018.
- Güzel, Fatih. "Abbâsî Dönemi Türk Komutanlarından Mûsâ b. Boğâ el-Kebîr'in Askerî ve Siyasî Faaliyetleri". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 12/65 (2019), 219-228.
- Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr b. Ebî Hübeyre. *Târîhu Halîfe b. Hayyât*. thk. Ekrem Ziyâ el-Umerî. Riyâd: Dâru Tıybe, 1985.
- el-Hamîrî, Ebû Abdillâh Muhammed. *er-Ravzu'l-mi'târ fî haberi'l-aktâr*. thk. İhsân Abbâs. Beyrût: Mektebetü Lübnân, 1984.
- Hamidullah, Muhammed. "Dîneverî, Ebû Hanîfe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/356-358. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Harekât, İbrahim. "Berîd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/498-501. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Hasan İbrahim Hasan. *Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, çev. İsmail Yiğit-Sadreddin Gümüş. İstanbul: Kayıhan, 1985.
- Hasan İbrahim Hasan - Hasan Ali İbrahim. *en-Nüzümü'l-İslâmiyye*. Kahire: Mektebetü'n-Nahzati'l-Mısriyye, 1970.
- Hattâmîle, Abdülkerîm Abduh. *el-Bünyetü'l-idâriyye li'd-devleti'l-Abbâsiyye fi'l-karni's-sâlisi'l-hicrî*. Amman: Cem'iyyetu Ummâli'l-Matâbii't-Teâvüniyye, 1985.
- Hatîb El-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali. *Târîhu Medîneti's-Selâm*. thk. Dr. Beşşâr Avvâd. Beyrut: 2001.
- el-Havârizmî, Muhammed b. Ahmed. *Mefâtîhu'l-ulûm*. thk. Abdülemîr el-'Asem. Beyrût: Dâru'l-Menâhil, 2008.
- Heyd, W., *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*. çev. Enver Ziya Karal. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000.

- Hitti, Philip Khuri. *History Of The Arabs*. Hong Kong: Macmillan Education, 1970.
- Hitti, Philip Khuri. *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*. çev. Salih Tuğ. İstanbul: MÜİFAV Yayınları, 2011.
- Hizmetli, Sabri. “Karmatîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/510-514. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Hourani, Albert. *Arap Halkları Tarihi*. çev. Yavuz Alogan. İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.
- Honigmann, Ernst. *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*. çev. Fikret Işıltan. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1970.
- Hudârî Bek, Muhammed. *Muhâdarâtü târîhi'l-ümmi'l-İslâmiyye: ed-devletü'l-Abbâsiyye*, thk. Şeyh Muhammed el Osmânî, Beyrut: 1986.
- Hüseynî, Mevlevî S. E., *el-İdâratü'l-Arabiyye*, çev. İbrâhim Ahmed el-Advî. Madrâs: el-Matbaatü'n-Nemûzeciyye, 1949.
- Işıltan, Fikret. “Taberî”. *İslâm Ansiklopedisi*. 11/594-598. Eskişehir: Millî Eğitim Bakanlığı, 2001.
- el-Işş, Yûsuf. *Târîhu asri'l-hilâfeti'l-Abbâsiyye*. nşr. Muhammed Ebü'l-Ferec el-Işş. Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1995.
- İbn Abdîrabbih, Ahmed b. Muhammed. *el-Ikdü'l-ferîd*. thk. Abdülmecîd et-Terhînî. Beyrût: Dâr'ul-Kütübü'l-İlmiyye, 1983.
- İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Ali b. Hasan. *Târîhu medîneti Dimaşk*, thk. Muhîbbüddîn Ebû Saîd b. Ğareme el-Ömerî. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1995.
- İbn Battûta, Ebû Abdillâh Muhammed. *İbn Battûta Seyahatnamesi*, çev. A. Sait Aykut. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 3. Baskı 2013.
- İbn Cübeyr, Muhammed b. Ahmed. *Rihletü İbn Cübeyr*. Beyrût: Dâru's-Sâdır, 2010.
- İbn Ebi'l-Hadîd, Ebû Hamîd İzzüddîn Abdülhamîd. *Şerhu Nehci'l-belâğa*. thk. Muhammed Ebû Fazl İbrâhim. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabî, 1966.
- İbn Dîhye, Ömer b. Hasen b. Ali. *en-Nibrâs fî târîhi hulefâi beni'l-Abbâs*. thk. Mediha Şerkâvî. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2001.
- İbn Haldûn, Abdurrahmân b. Muhammed. *Târîhu İbn Haldûn (Kitâbü'l-iber ve dîvânü'l-mübtedei ve'l-haber fî eyyâmi'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men âsârahum min zevî's-sulţâni'l-ekber)* thk. Halîl Şahâde, Beyrût: Dâru'l-Fikr, 2000.
- İbn Haldun. *Mukaddime*. çev. Arslan Tekin, İstanbul: İlgi Kültür Sanat, 2017.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zaman*, thk. İhsân Abbâs, Beyrut: Dâr Sâdır, 1977.
- İbn Havkal, Ebü'l-Kâsım. *10. Asırda İslâm Coğrafyası*. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2014.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed. *Cemheretü ensâbi'l-Arab*, thk. Abdüsselâm b. Hârûn, Kahire: Dâru'l-Maârif, ts..

- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed. *Resâilü İbn Hazm el-Endelüsî*. thk. İhsân b. Abbâs. Beyrût: el-Müessesetü'l-Arabiyye Lid'dirâsâti ve'n-Neşri, 1987.
- İbn Hurdâzbih, Ebü'l-Kâsım Ubeydullâh b. Abdullâh. *el-Mesâlik ve'l-memâlik*. nşr. M. J. De Goeje, Leiden: Matbaatü Brill, 1889.
- İbn İsfendiyâr, Bahâüddîn Muhammed b. Hasen. *Târîh-u Taberistân*. çev. Ahmed Muhammed Nâdî. Kâhire: el-Meclisü'l-A'lâ Lis-Sekâfe, 2002.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmail. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Abdullâh b. Abdülmuhsin et-Türkî. Kahire: Dâru Hicr, 1998.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim. *el-Ma'ârif*. Kahire: Dâru'l-Maârif, 1992.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem. *Muhtasarü Tarîhi Dimaşk li İbn Asâkir*. thk. Mirvahiyye en-Nehhâs-Riyâz Abdülhamîd Murâd-Muhammed Mutî' el-Hâfiz. Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1984.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Muhammed. *Lisânü'l-Arab*. Beyrût: Dâru Sâdır, 1993.
- İbn Memmâtî, Esad. *Kitâbu kavânîni'd-devâvîn*. thk. Azîz Sûryâl Atiyye. Mısır: Matbaatü Mısır, 1943.
- İbn Miskeveyh, Ebû Ali b. Muhammed. *Tecâribü'l-ümem*. thk. Ebü'l-Kâsım İmâmî. Tahran: Dâr Surûş, 1997.
- İbn Tağriberdî, Cemâlüddîn Ebi'l-Mehâsin. *en-Nücümü'z-zâhira fî mü'lûki Mısır ve'l-Kâhira*. nşr. Muhammed Hüseyin Şemsüddîn. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.
- İbn Tayfur, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Tahir. *Kitâbu Bağdâd*. thk. Muhammed Zâhid b. el-Kevserî. Kahire: Mektebü Neşri's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, 1949.
- İbn Teymiyye, *Hisbe*. çev. Vecdi Akyüz. İstanbul: İnsan Yayınları, 1989.
- İbnü'd-Devâdârî, Ebû Bekir Abdullâh. *Kenzü'd-düerer ve câmiu'l-ğurer*. thk. Selaheddîn el-Müneccid. Kahire:1961.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec. *el-Muntazam fî tarîhi'l-ümem ve'l-mülûk*. thk. Muhammed Abdülkadir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.
- İbnü'l-Esîr, İzzeddîn. *el-Kâmil fi't-târih*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-İlmiyye, 1987.
- İbnü'l-İmrânî, Muhammed b. Ali. *el-İnbâ fî târihi'l-hulefâ*. thk. Kâsım es-Sâmerrâî. Kahire: Dâru'l-Âfakî'l-Arabiyye, 1999.
- İbnü'n-Nedîm, Muhammed b. İshâk. *el-Fihrist*. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- İbnü's-Seyrâfî, Ebü'l-Kâsım Alî b. Müncib. *Kânûnu Dîvânî'r-resâil*. nşr. Behcet Alî. Mısır: Matbaatü'l-Vâ'iz, 1905.
- İbnü't-Tiktaka, Muhammed b. Alî b. Tabâtabâ. *el-Fahrî fî âdâbi's-sultâniyye ve'd-düveli'l-İslâmiyye*, Beyrut: Dâru Sâdır, ts.

- İbnü'z-Zübeyr, Ahmed b. er-Reşîd. *ez-Zehâir ve't-tuhef*. thk. Muhammed Hamidullah. Kuveyt: Dâiratü'l-Matbûâtî ve'n-Neşr, 1959.
- İlgün, Kasım. *Halife Mansûr ve Dönemi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, 1994.
- el-İstahrî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed. *el-Mesâlik ve'l-memâlik*. Leyden: Matbaatü Brill, 1927.
- İşler, Emrullah. "Zeccâc". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/173-174. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Kallek, Cengiz. "Hisbe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/133-143. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- el-Kalkaşendî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ali. *Meâsirü'l-inâfe fî meâlimi'l-hilâfe*. thk. Abdüssettâr Ahmed Ferrâc, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, ts.
- el-Kalkaşendî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ali. *Subhu'l-a'sâ fî sinâati'l-inşâ*. Kahire: Dâru'l-Kütübü'l-Mısriyye, 1922.
- Kan, Kadir. *Abbâsîlerin Birinci Asrında Bağdat*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.
- Kapaşahin, Muhittin. "Hârûn Reşîd Dönemi İsyanları", *Bilimname* (Mart 2012), 35-59.
- Kapar, Mehmet Ali. *Hz. Muhammed'in Müşriklerle Münassebeti*. Konya: Esra Yayınları, 1993.
- Karagöz, Aşır. *Abbâsî Halifesi Mu'tezz ve Dönemi*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Karakaş, Mahmut. *Müsbet İlimde Müslüman Alimler (Sekizinci Asırdan Onsekizinci Asra Kadar)*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991.
- Karakuş, Nadir. *Bir İhtilalcinin Anatomisi Ebû Müslim Horasânî*. İstanbul: Neva Yayınları, 2017.
- Katipoğlu, Hasan. - Kutluer, İlhan. "Huneyn b. İshâk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/37-380. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Kayaoğlu, İsmet. *İslâm Kurumları Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1985.
- Kazıcı, Ziya. *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*. İstanbul: MÜİFAV Yayınları, 2014.
- Kazıcı, Ziya. *İslâm Kültürü ve Medeniyeti*. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2010.
- Kazıcı, Ziya. *Anahatlarıyla İslâm Eğitim Tarihi*. İstanbul: İfav Yayınları, 2012.
- el-Kıftî, Cemâlüddîn Ebü'l-Hasen Ali b. Yûsuf. *Kitâbu ihbâri'l-ulemâ bi ahbâri'l-hukemâ*. thk. İbrâhîm Şemsüddîn. Lübnân: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2005.
- Kılıç, Ünal. "Valilik". *İslâm Kurumları Tarihi*. ed. Eyüp Baş. 141-152. Ankara: Grafiker Yayınları, 2017.

- Kırkpınar, Mahmut. *Abbâsî Halîfesi Mütevekkil ve Dönemi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, 1996.
- el-Kindî, Ebû Ömer Muhammed b. Yûsuf. *Kitâbü'l-vülât ve kitâbü'l-kudât*, neş. Rhuvon Guest. Beyrut: Matbaatü el-Âbâ el-Yesûiyyîn, 1908.
- Kitâbü'l-uyûn ve'l-hadâik fî ahbâri'l-hakâik*. (meçhul bir müellif). thk. Ömer es-Sâidî. Dımaşk: el-Ma'hedü'l-Fransî, 1972.
- Kök, Bahattin. "Sâmerrâ'nın Kuruluşu", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19 (Haziran 2003), 7-48.
- Köse, Saffet. *İslâm Hukukuna Giriş*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2018.
- Köylü, Mustafa. "Medrese Öncesi Kurumlarda Eğitim". *Ana Hatlarıyla İslâm Eğitim Tarihi*. ed. Mustafa Köylü - Şakir Gözütok. 75/106. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017.
- Kudâme b. Ca'fer, Ebü'l-Ferec. *el-Harâc ve sînâtü'l-kitâbe*. thk. Muhammed Hüseyin ez-Zebîdî. Bağdat: Dâru'r-Reşîd, 1981.
- Kur'ân-ı Kerîm Meâli*. çev. Halil Altuntaş-Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 22. Basım, 2012.
- Kurt, Hasan. *Türk-İslâm Dönemine Geçişte Tahiroğulları*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2002.
- Kurt, Hasan. "Tâhiroğulları", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti Abbâsîler Döneminde Kurulan Devletler*. 7/437-489. İstanbul: Siyer Yayınları, 2018.
- Kurt, Hasan. "Tâhirîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/403-404. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Kremer, Alfred Von. *The Orient Under The Caliphs*. çev. S. Khuda Bukhsh. India: University Of Calcutta, 1920.
- Kramers, Johannes Heindrik. *İslâm Medeniyeti Tarihinde Coğrafya ve Ticaret*. çev. Ömer Rıza. İstanbul: Asarı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, 1934.
- Landau, Jacob M., "Küttâb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/3-4. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Laoust, Henry. *İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler*. çev. E. Ruhi Fığlalı-Sabri Hizmetli. İstanbul: Pınar Yayınları, 1999.
- Lewis, Bernard. *Tarihte Araplar*. çev. Hakkı Dursun Yıldız. İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları, 2009.
- el-Lümeylim, Abdülazîz Muhammed. *Nüfûzü'l-Etrâk fî'l-hilâfeti'l-Abbâsiyye ve eseruhû fî kıyâmi medîneti Sâmerrâ min 221-279*. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1991.
- Massignon, Louis. "Karmatîler". *İslâm Ansiklopedisi*. 6/352-358. Eskişehir: Millî Eğitim Bakanlığı, 2001.
- Makdisi, George. *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim İslâm Dünyası ve Hıristiyan Batı*, çev. Ali Hakan Çavuşoğlu - Tuncay Başoğlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 2018.

- Makdisi, George. *İslâm'ın Klasik Çağında ve Hıristiyan Batı'da Beşerî Bilimler*. çev. Hasan Tuncay Başoğlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 2009.
- el-Makdisî, Ebû Abdillâh Muhammed. *Ahsenü't-tekâsim fî ma'rifeti'l-ekâlîm*. Kahire: Mektebetü Medbûlî, 1991.
- el-Makrîzî, Takıyyuddîn Ahmed b. Ali. *İttiâzu'l-hunefâ*. thk. Cemâluddîn eş-Şeyyâl. Kahire:1996.
- el-Makrîzî, Takıyyuddîn Ahmed b. Ali. *Kitâbü'l-mevâiz ve'l-i'tibâr bi zikri'l-hutat ve'l-âsâr*. Beyrût: Dâr Sâdir, ts.
- el-Mâverdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed. *el-Ahkâmu's-sultâniyye*, thk. Ahmed Câd. Kâhire: Dâr'ul-Hadîs, 2006.
- el-Mâverdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed. *Bilge Yöneticinin Elkitabı*. çev. İbrahim Barca. İstanbul: Klasik Yayınları, 2019.
- Mekkî, Muhammed Kâzım. *el-Medhal ilâ hadâratı'l-asri'l-Abbâsî*. Beyrût: Dâru'z-Zehrâ, 1990.
- Merçil, Erdoğan. "Saffâriler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/464-465. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Merçil, Erdoğan. "Saffâr, Ya'kûb b. Leys". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/463-464. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- el-Mes'ûdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Huseyn. *et-Tenbîh ve'l-işrâf*. Kahire: Mektebetü'ş-Şarkî'l-İslâmî, 1938.
- el-Mes'ûdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Huseyn. *Mürûcû'z-zeheb ve meâdinü'l-cevher*. thk. Kemâl Hasen Merî. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1425/2005.
- el-Mutîrî, Fehd Matar. *et-Târîhu'l-iktisâdî li'd-devleti'l-Abbâsî fî'l-asri'l-Abbâsiyyi's-sânî (247-334)*. Ürdün: Yermük Üniversitesi, Külliyyeti'ş-Şerîa ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, Doktora Tezi, 2015.
- Müftüoğlu, Ferruh. "Bettânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/9-10. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Mez, Adam. *el-Hadâratü'l-İslâmiyye fî'l-karni'r-râbi'l-hicrî ev asru'n-nehda fî'l-İslâm*. çev. Muhammed Abdülhâdî. Beyrut: Dâru'l-Küttâb el-Arabî, 2010.
- Muhammed, Bedr Abdurrahmân. *ed-Devletü'l-Abbâsiyye dirâse fî siyâsetihâ ed-dâhiliyyeti fî'l-karneyni's-sânî ve's-sâlisi el-hicrî*. Kahire: Mektebetü'l-Enclû el-Misriyye, 1986.
- Muir, William. *The Caliphate Its Rise, Decline, And Fall*. Edinburgh: John Grant, 1915.
- Nallino, Carlo Alfonso. "Bettânî", *İslâm Ansiklopedisi*. 2/577-578. Eskişehir: Millî Eğitim Bakanlığı, 2001.
- en-Nebrâvî, Fetîha Abdülfettâh. *Târîhu'n-nuzum ve'l-hadâratı'l-İslâmiyye*. Ammân: Dâru'l-Müseyyira, 2012.

- en-Nüveyrî, Şihâbüddîn Ahmed b. Abdülvehhâb. *Nihâyetü'l-ereb fî fünûni'l-edeb.* thk. Abdülmecîd et-Terhînî. Beyrût: Dâr'ul-Kütübü'l-İlmiyye, 2004.
- Orman, Sabri. *İktisat Tarih ve Toplum.* İstanbul: Küre Yayınları, 2001.
- Ostrogorsky, Georg. *Bizans Devleti Tarihi.* çev. Fikret Işıltan. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015.
- Önkâl, Ahmet. *Rasûlullah'ın İslâm'a Davet Metodu.* Konya: Kitap Dünyası, 2000.
- Özaydın, Abdülkerim. "Muvaffak el-Abbâsî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, EK-2/332-334. İstanbul: TDV Yayınları, 2016.
- Özkuyumcu, Nadir. "Tolunoğulları", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 41/233-236. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Özkuyumcu, Nadir. "İshâk b. Kündacık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 22/535-536. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Özkuyumcu, Nadir. "Tolunoğulları", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti Müslüman Türk Devletleri-I.* 8/161-182. İstanbul: Siyer Yayınları, 2018.
- Özdemir, Mehmet Nadir. *İslâm'ın İlk Döneminde Kölelik Abbâsîlerin İlk Yüzyılı.* İstanbul: Gökkuşbu Yayınları, 2006.
- Özdemir, Mehmet Nadir. "Abbâsî Halifesi Mu'tasım'ın Ordusunda Bulunan Türklerin "Köle" Olup Olmadığı Meselesi". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 18 (Aralık 2005), 211-230.
- "Pratik Sanatlar ve Amaçları Üzerine". *İhvân-ı Safâ Risâleleri.* çev. Enver Uysal, ed. Abdullâh Kahraman. 1/187-200. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2012.
- er-Râzî, Muhammed b. Ebî Bekir. *Muhtârü's-Sihâh.* Lübnân: Mektebetü Lübnân, 1986.
- Ronan, Colin A.. *Bilim Tarihi Dünya Kültürlerinde Bilimin Tarihi ve Gelişmesi.* çev. Ekmeleddin İhsanoğlu - Feza Günergün. Ankara: Tübitak Yayınları, 2003.
- es-Sâbî, Hilâl b. Muhassin. *Rusûmu dâri'l-hilâfe.* thk. Mîhâil Avvâd Beyrût: Dâru'r-Râid el-Arabî, 1986.
- es-Sâbî, Hilâl b. Muhassin. *el-Vüzerâ ev tuhfetü'l-ümerâ fî târihi'l-vüzerâ.* thk. Abdüsettâr Ahmed Ferrâc. Beyrut: Mektebetü'l-Ayân 1958.
- Sâbit, Nu'mân. *el-Askeriyye fî ahdi'l-Abbâsiyyîn.* Bağdat: Müdüriyyetü'l-Matâbii'l-Askeriyyeti, 1987.
- Sağır, Abdullah. *Abbâsîler Döneminde Zenci Hareketi (255-270/869/883)* İstanbul: Marmara üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek lisans Tezi, 2002.
- "Saffâriler". *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi Ansiklopedisi.* red. Hakkı Dursun Yıldız. 14 Cilt. İstanbul: Çağ Yayınları, 1986.
- es-Safedî, Salâhuddîn Halil b. Aybek. *Kitâbü'l-vâfi bi'l-vefeyât.* thk. Ahmed el-Arnâvûd-Türkî Mustafa. Beyrut: Dâru'l-İhyâ, 1420/2000.
- es-Sağânî, Hasan b. Muhammed. *et-Tekmile ve'z-zeyl ve's-sile li kitâb Tâci'l-luğa ve sıhâhi'l-Arabiyye.* thk. İbrâhim İsmâil el-Ebyârî. Kahire: Dâru'l-Kütüb, 1977.

- Salih, Subhi. *İslâm Kurumları Tarihi*. çev. İbrahim Sarmış. Ankara: Fecr Yayınları, 1999.
- es-Sâmerrâî, Hüsâmüddîn. *el-Müessesâtü'l-idâriyye fi'd-devleti'l-Abbâsiyye*. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1982.
- Sâmîr, Faysal. *Sevratü'z-Zenc*. Sûriye: Dâru'l-Medâ, 2000.
- Sarıçam. İbrahim - Erşahin Seyfettin. *İslâm Medeniyeti Tarihi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- es-Sellûmî, Abdülazîz Abdullâh. *Dîvânü'l-cüind neşetuhû ve tatavvuruhû fi'd-devleti'l-İslâmiyye hattâ asri'l-Me'mûn*. Mekke: Mektebetü't-Tâlîbi'l-Câmi', 1986.
- Sezgin, Fuat. *İslâm Bilimler Tarihi Üzerine Konferanslar*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2012.
- Shaban, M. A. *Islamic History: A New Interpretation*. 2 A.D. 750-1055 (A.H. 132-448). Cambridge: Cambridge University Press, 1976.
- Sindülcündî, Abdülhamîd. *İbn Kuteybe*. Mısır: Matbaatü Mısır, ts..
- es-Sûlî, Ebû Bekr Muhammed b. Yahyâ. *Edebu'l-küttâb*. Kahire: el-Matbaa's-Selefiyye, 1341/1923.
- Sûsa, Ahmed. *Reyyu Sâmerâ fi ahdi'l-hilâfeti'l-Abbâsiyye*. Bağdâd: Matbaatü Maârif, 1948.
- es-Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekir. *Tarîhu'l-hulefâ*, thk. Muhammed Ğassân Nasûh. Katar: Vizâratü'l-Evkâf, 2. Basım, 1434/2013.
- Streck, M. "Bağdat". *İslâm Ansiklopedisi*. 2/195-199. Eskişehir: Milli Eğitim Bakanlığı, 2001.
- Sourdel, Dominique. *Le Vizirat Abbâside De 749 À 936, (132 À 324 De l'Hégire)*, I-II, Damas: Institut Français de Damas, 1959.
- Sourdel, Dominique. "Abbâsî Hilâfeti", *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*. çev. Hamdi Aktaş. İstanbul: Kitabevi, 1997.
- eş-Şâbüştî, Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed. *ed-Diyârât*. thk. Gorgees Avvâd. Suriye: Al-Mada, 2008.
- Şeker, Mehmet. "Ortaçağ Türk-İslâm Devletlerinde Hükümdarın Adalet Sembolü: Dîvânü'l-Mezâlim". *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 5/10 (Aralık 2017), 77-89.
- Şen, Mehmet Emin. *Abbâsîlerin İkinci Döneminde Siyasî ve Kültürel Alanda Türkler*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.
- Şeşen, Ramazan. *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2017.
- Şeşen, Ramazan. *İslâm Medeniyeti Tarihi*. İstanbul: İsar Vakfı Yayınları, 2012.

- Şeşen, Ramazan. *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*. İstanbul: İsar Vakfı Yayınları, 1998.
- Şeşen, Ramazan. “Dârülhilâfe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/538-539. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Şensoy, Sedat. “Sükkerî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/47. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Tabakoğlu, Ahmet. *İslâm İktisadına Giriş*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016.
- et-Taberî, Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu’t-Taberî: Târîhu’r-rusûl ve’l-Mülûk*, thk. Muhammed Edu’l-Fazl İbrahim. Kahire: Dâru’l-Maârif, ts.
- Takkûş, Muhammed Sühely. *Târîhu’d-devleti’l-Abbâsiyye*. Beyrût: Dâru’n-Nefâis, 2009.
- Târîh-i Sîstân* (anonim). nşr. Muhammed Tâki Bahar, çev. Vural Öntürk. İstanbul: ayışığıkitapları, 2018.
- Temir, Hakan. *Emevîlerde Valilik*. Kahramanmaraş: Samer Yayınları, 2019.
- Terzi, Mustafa Zeki. *Abbâsiler Döneminde Askerî Teşkilât*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1986.
- Terzi, Mustafa Zeki. “Abbâsî Muhafız Ordusunun Kuruluşu ve Elemanları”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (Şubat-1986), 115-136.
- Terzi, Mustafa Zeki. “Abbâsî Devleti’nin Askerî Teşkilatında Ordu Komutanlığı ve Rütbelere”. *Belleten Dergisi* 53/206 (Nisan-1989), 153-165.
- Terzi, Mustafa Zeki. “İbnü’l-Müdebbir, Ebû İshâk”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/149. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- et-Tenûhî, Ebû Ali b. Muhassin. *Nişvâru’l-muhâdara ve ahbâru’l-müzâkere*. thk. Abbûd eş-Şâlicî. Beyrut: Dâr Sâdir, 1995.
- Tomar, Cengiz. “Müsâdere”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/65-67. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Turani, Adnan. *Dünya Sanat Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1992.
- Uçar, Şahin. *Anadolu’da İslâm-Bizans Mücadelesi*. İstanbul: İşaret Yayınları, 1990.
- Uğur, Mücteba. *Hadîs İlimleri Edebiyatı*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.
- Ulebî, Ahmed. *Sevratü’l-abîd fi’l-İslâm*. Beyrût: Dâru’l-Âdâb, 1985.
- Ulebî, Ahmed. *Sevratü’z-Zenc ve kâidühâ Alî b. Muhammed*. Beyrût: Dâru’l-Fârâbî, 2007.
- Uluşık, Hatice. *Abbâsiler’in İlk Asrında Velihtların Yetiştirilmeleri ve Abbâsiler’de Velihtlık Uygulaması (132-232/749-847)* Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.

- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988.
- Uyar, Gülgün. *Ehl-i Beyt İslâm Tarihinde Ali-Fatma Evlâdı*. İstanbul: İfav Yayınları, 2011.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*. İstanbul: Vakıf Matbaası, 1935.
- Varol, Mehmet Bahaüddin. *Hilâfet Mücadelesinde Ehli Beyt Nesli*. Konya: Yediveren, 2004.
- Varol, Mehmet Bahaüddin. *Emevî ve Abbâsî İktidarında Ehli Beyt Nesli*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2018.
- Varol, Mehmet Bahaüddin. “İbn Kuteybe (v.276/889) ve Tarihçiliği”. *İslâmî İlimler Dergisi* 2 (2008), 185-204.
- Vasiliev, Alexander A. *Bizans İmparatorluğu Tarihi*. çev. Tevabil Alkaç. İstanbul: Alfa Yayınları, 2016.
- Vekî, Muhammed b. Halef b. Hayyân. *Ahbâru'l-kudât*. thk. Mustafa Merâğî. Beyrût: Âlemü'l-Kütüb, 1948.
- Vural, Mehmet. “Abbâsîler Döneminde Bilim, Kültür ve Felsefe”. *İslâm Tarihi ve Medeniyeti Abbâsîler-II*. 6/249-318. İstanbul: Siyer Yayınları, 2018.
- el-Ya'kûbî, Ahmed b. Ebû Ya'kûb b. Ca'fer. *Kitâbü'l-büldân*. thk. Muhammed Emîn Dannâvî. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.
- el-Ya'kûbî, Ahmed b. Ebû Ya'kûb b. Ca'fer. *Târihu'l-Ya'kûbî*. thk. Abdülemîr Mihnâ. Beyrut: Şirketü'l-Alâmî, 2010.
- Yâkût el-Hamevî. Şihâbüddîn Ebû Abdillâh. *Mu'cemü'l-büldân*. Beyrut: Dâr's-Saâde, 1977.
- Yâkût el-Hamevî. Şihâbüddîn Ebû Abdillâh. *Mu'cemü'l-üdebâ*. thk. İhsân Abbâs. Beyrût: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1993.
- Yaman, Ahmet. *Siyâset ve Fıkıh*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2015.
- Yaşaroğlu, Hasan. *Taberistan Zeydîleri*. Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi, 2012.
- Yaşaroğlu, Hasan. “Zeydiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/324-326. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Halku'l-Kur'ân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/371-375. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Yazıcı, Hüseyin. “İbn Kuteybe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/145-149. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Yazıcı, Nesimi. *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1992.
- Yazıcı, Nesimi. “Klasik İslâm Döneminde Haberleşme Kurumu İle İlgili Bazı Mülâhazalar”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29/1 (Ağustos 1987), 377-386.

- Yazıcı, Tahsin. “Deylem”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/263-265. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Yeniçeri, Celal. *İslâm’da Devlet Bütçesi*. İstanbul: Şamil Yayınevi, 1984.
- Yeniçeri, Celal. “Tu‘me”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/371-372. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Yıldırım, Taner - Altungök, Ahmet. “Erken Ortaçağlarda Übülle Liman Kentinin İran Körfezi Açısından Önemi” *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 9/4 (Spring 2014), 1185-1197. 10.7827/TurkishStudies.6839
- Yıldız, Hakkı Dursun. *İslâmiyet ve Türkler*. İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, 2011.
- Yıldız, Hakkı Dursun. “Abbâsî Devrinde Türk Kumandanları II Inak et-Türkî”. *İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi* 2 (Ekim 1971), 51- 58.
- Yıldız, Hakkı Dursun. “Ebü’l-Abbâs es-Seffâh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/283-284. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Yıldız, Hakkı Dursun. “Emîn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/112-114. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Yıldız, Hakkı Dursun. “Avâsım”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/111-112. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Yıldız, Hakkı Dursun. “Abbâsîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/31-48. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Yılmaz, Metin. *Erken Dönem İslâm Tarihinde Polis Teşkilatı*. Ankara: Polis Akademisi Yayınları, 2016.
- Yılmaz, Metin. “Bir Devlet Kurumu Olarak Dîvânü’r-Resâil’in Ortaya Çıkışı ve İşleyişi”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/11 (Mart 1999), 291-312.
- Yılmaz, Saim. *Mu‘tazîd ve Müktefi Döneminde Abbâsîler*. İstanbul: Kayıhan, 2006.
- Yılmaz, Saim. “Saffârîler”, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti Abbâsîler Döneminde Kurulan Devletler*. 7/491-519. İstanbul: Siyer Yayınları, 2018.
- Yılmaz, Saim. “Halife Mu‘tazîd Döneminde (279-289/892-902) Abbâsî-Saffârî İlişkileri”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/9 (Haziran 2004), 79-103.
- Yüksel, Ahmet Turan. *İslâm’ın İlk Döneminde Ticârî Hayat*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1999.
- Yüksel, Ahmet Turan. *İslâm’da Bilim Tarihi*. Konya: Kitap Dünyası Yayınları, 2012.
- Yüksel, Ahmet Turan. “İlk Müslüman-Türk Devletlerinin Siyasî, Kültürel ve Medeniyet Tarihi Üzerine”. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/11 (Aralık 2001), 67-99.

- Yüksel, Ahmet Turan – Celilov, Behman. “Ebû'l Abbâs es-Seffâh”, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti Abbâsîler-I*. 5/41-68. İstanbul: Siyer Yayınları, 2018.
- ez-Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnâvût. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1403/1983.
- ez-Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Düvelü'l-İslâm*. thk. Hasen İsmâil Merve. Beyrut: Dâr Sâdır, 1999.
- ez-Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhiri ve'l-a'lâm*. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1992.
- ez-Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *el-İber fî haber men ğaber*. thk. Ebû Hâcir Muhammed es-Sâid. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts..
- ez-Zehrânî, Dayfullâh Yahyâ. *en-Nefekât ve idâratühâ fî'd-devleti'l-Abbâsiyye*. Mekke: Mektebetü't-Tâlibi'l-Câmi', 1986.
- Zetterstéen, Karl Vilhelm. “Mühtedî”, *İslâm Ansiklopedisi*. 8/793-794. Eskişehir: Millî Eğitim Bakanlığı, 2001.
- Zetterstéen, Karl Vilhelm. “İbn Mahled”. *İslâm Ansiklopedisi*. 5/2-766. Eskişehir: Millî Eğitim Bakanlığı, 2001.
- Zeydân, Corcî. *İslâm Uygarlıkları Tarihi*. çev. Necdet Gök. İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.
- ez-Ziriklî, Hayruddîn. *el-A'lâm kâmûsu terâcim*. Beyrût: Dâru'l-İlim, 2002.
- Zorlu, Cem. *Abbâsîlere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyânlar*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001.